

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

Раїса Іванченко

ІСТОРІЯ БЕЗ МІФІВ

Бесіди з історії української державності

2-ге видання, перероблене і доповнене

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

як навчальний посібник

для студентів вищих навчальних закладів

МАУП

Київ 2007

ББК 63.3(4УКР)я73
I-23

Рецензент: *В. Й. Борисенко*, д-р іст. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 9 від 26.10.05)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (Лист № 1/11-2096 від 26.05.03)

Іванченко Р. П.

I-23 **Історія без міфів : Бесіди з історії укр. державності :** Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: МАУП, 2007. — 624 с. — Бібліогр. : с. 601–617.

ISBN 966-516-204-7

Це друге видання, доповнене й розширене, навчального посібника з історії української державності Раїси Іванченко — відомого сучасного історика, письменника, автора численних історичних розвідок та історичних романів з проблем історії України. У роботі відстоюється наукова позиція державності українського народу, починаючи із Трипільської цивілізації. Посібник містить цікаві документи на підтвердження думки автора.

Посібник розрахований на широке коло читачів — учнів, студентів, учителів, усіх, хто цікавиться проблемами становлення й еволюції державницької історії упродовж майже півторатисячолітнього періоду нашого минулого.

ББК 63.3(4УКР)я73

ISBN 966-516-204-7

© Р. П. Іванченко, 2004
© Р. П. Іванченко, 2007, 2-ге вид.,
переробл. і допов.
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2007

ІСТОРІЯ І НАШ ЧАС

Історія — кров і мозок політики, основа державницької свідомості народу, на якій виростає й тримається держава. Через те, коли говоримо про майбутнє, то звертаємося до історії. Коли говоримо про історію, неодмінно запитуємо у минулого: відколи ж починається державність нашого народу?

З давніх часів російський самодержавний уряд передусім знищував носія національної свідомості — освічену верству. Він підпорядковував собі еліти інших народів через їх кооптацію у вищі кола своєї держави. Таким чином зникала, розчинялася вища політична верства підкорених народів, стаючи частиною політичної владної еліти. Так сталося і з українською вищою верствою, котра, зливаючись із російським дворянством, втрачала свою національну культуру, менталітет і державницький світогляд. Маса ж українського селянства, залишившись без своєї провідної освіченої еліти, сприймалась царизмом не як народ, а як маса дикого неосвіченого населення, “хохлы”¹. Тому й привласнення їхньої історії й державності в минулому стало легкою справою.

Зрада української вищої верстви своєму народові призвела до того, що його власна державницька ідея була вилучена з політичної культури українців, а історична наука насправді заборонялася, — адже вона спричиняла відродження історичної пам’яті, формування національного світогляду й нації, що не-

¹ *Капеллер Андреас*. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флорья. Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 130.

одмінно сприяло ідеї відродження української держави. А це означало, що від Російської імперії мала відійти значна європейська культурна частина з її давньою історією і державницькою традицією, культурою, християнством, яке в Росії відіграло роль опори імперії. Через те царизм постійно боровся з українським національним відродженням, починаючи особливо з XVIII–XIX ст., і називав зрадниками, “мазепинцями” тих, хто наважувався працювати на ниві національного культурного відродження України.

Відомо, скільки офіційних і неофіційних заборон зазнало українство тільки за царів. Лише на початку XX ст., зокрема в 1908 р., таємним розпорядженням уряду було заборонено вживати в назвах усі похідні слова від слова “український”. У таємному документі від 4 лютого 1914 р. приписувалось заборонити слово “український” у шкільних підручниках, лекціях, газетах, виданнях. Потрібно було, навпаки, пояснювати, що слово “україна” означає “окраїна” Російської чи Польської держави, а зовсім не означає “край”, “країна”, тобто держава. Тому не можна говорити, що був народ український, який жив у своїй країні під назвою Україна, а треба було всіх переконувати, що була і є “единая русская народность”, до якої входять малороси, білоруси і великоруси, котрі мали спільну мову — російську. Тільки, мовляв, у Малоросії вона була зіпсована “полонізацією”². Ця ж тенденція тривала і в роки радянської влади.

Щоб не допустити створення української держави навіть на федеративних засадах у роки революції 1917–1920 рр., російський буржуазний, а потім і більшовицький уряд почали застосовувати практику заборон українства, збройних агресій, а потім знову ж таки тактику перекупу української освіченої еліти, яка, сприйнявши російську культуру й мову і зливаючись із панівною вже більшовицькою російською верхівкою, служила його культурі й державі.

Ще на початку XX ст. міністр внутрішніх справ Росії П. Століпін писав, що “історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, який нині зветься українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою... на автоном-

² Шелухін Сергій. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — С. 27.

них національно-територіальних основах”³. А в часи Української революції сподвижник і однодумець В. Леніна Лев Троцький наказував більшовицьким агітаторам повернути Україну до Росії. “Без Украины нет России, — говорив він. — Помните... что так или иначе нам необходимо вернуть Украину России... Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может...”⁴

Уся епоха радянської влади була спрямована на здійснення цієї мети. Коли ж наприкінці ХХ ст. Україна проголосила свою незалежну державність, розпочалася нова хвиля зусиль з боку значного загону російських політиків, щоб повернути Україну в лоно російської держави або ж прив’язати її до своїх потреб і проблем.

Антиукраїнські антидержавницькі виступи деяких сучасних російських політиків та ідеологів і нині, як і в період самодержавної Російської імперії, насамперед зараховують ранньосередньовічну державність українців, зокрема історію Київської Русі, що сформувалась із слов’янського і русино-кельтського етносів, до державності Московського царства. Вони замовчують той відомий факт, що Московський регіон від самого початку його входження до держави Київської Русі ніколи Руссю не називався, що лише згодом він перейняв назву подніпровської держави — Русь, тобто привласнив собі назву держави українців-русів. Міфологеми, що пливають каламутним потоком із численних російських публікацій в останні роки, як пише видатний американський медієвіст Едвард Кенан, “опанували майже всіх росіян, хто схильний удаватися до історичних аргументів узагалі.” Пропаганда російського шовінізму чи патріотизму, “ізолюваність від діалогу” тощо й пояснюють “дивовижну нездатність росіян... визнати вмотивованість претензій українців на власну національну ідентичність”⁵. Цього автора вразила “ностальгія за Золотим Києвом” деяких сучасних російських публіцистів, серед них Солженіцина та йому подібних, що намагаються обґрунтувати ідею нероздільної єдності українців, біло-

³ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. — Відень, 1917. — С. 85.

⁴ Троцький Лев. Інструкція агітаторам-комуністам в Україні // Київ. — 1990. — № 12. — С. 113–115.

⁵ Кінан Едвард. Російські історичні міфи. — К. : Критика, 2001. — С. 36.

русів і росіян, як це робилося ще в царській імперії. У такий спосіб вони прагнуть утвердити знову стару концепцію самодержавно-кріпосницьких ідеологів про економічну, політичну та культурну недолугість народів українського та білоруського, про їхню політичну неспроможність на державницьке існування без “старшого брата” — росіян і їхньої державницько-імперської диктатури.

Сучасна Росія, яка називає себе демократичною, не хоче примиритись із існуванням політично стабільної української держави, що може провадити власну політику у своїх інтересах. Адже сильна, стабільна Україна спроможна змінити всю геополітичну ситуацію в Європі, особливо в східній її частині та в Причорномор’ї. Як і колись, так і тепер це вкрай не вигідно імперськи налаштованим російським політикам, котрі поставили за мету відновити свою “ліберальну імперію” (за численними висловлюваннями одного із сучасних політичних лідерів Анатолія Чубайса). І відновлюють її через застосування своїх енергетичних ресурсів і свого капіталу, встановлюють свій контроль, як слушно стверджують усі зарубіжні та й вітчизняні об’єктивні аналітики, над інформаційним простором пострадянських республік. Особливо посилюється цей процес в останні роки, коли стала явно здійснюватись нова геополітична доктрина російського уряду — відновити вплив Росії на всьому східноєвропейському просторі, не вдаючись до воєнних дій. Гаряче дихання “ліберальної імперії”, яка прагне стати супердержавою, базується на теоретичних засадах, що вироблялись російськими ідеологами, передусім використовуючи фальшування історичних подій і фактів.

Тому російська преса переповнюється й донині негативними оцінками українських прагнень до зміцнення власної держави, використовує, як твердить сучасний російський історик О. Міллер, “иронический, а порой и издевательский тон”, особливо, коли використовує слова “самостійність” чи “незалежність”, створює негативний образ української політичної еліти і хвалиться: “... кто же, если не мы, прищемит хвост жовто-блакитной крысе”⁶ (Див.: Наше время. — 1992. — № 13–14).

⁶ Миллер А. Образ Украины и украинцев в российской прессе после распада СССР // Полис. — 1996. — № 2. — С. 134.

Зараз існує чимало новітніх планів про розподіл і знищення української держави. Такі проекти створили В. Жириновський, К. Затулін, С. Караганов та інші російські політичні і державні діячі. Особливо плідно працює в цьому напрямку лідер лібералів В. Жириновський. Ще на початку 90-х він заявив: “Нам потрібна Росія в кордонах початку століття, чи хоча б в кордонах 1977 року. І ми її здобудемо без жодного пострілу”. А для цього, за його планом, потрібно позбавити всі колишні радянські республіки, що стали суверенними державами, енергоресурсів. Головна мета — “відтворення великої держави, “імперії зразка 1900 року”⁷.

Ці ж плани обґрунтовує ще один російський теоретик — О. Дугін — у своїй книжці про основи геополітики Росії, у якій він заявив, що “украинский вопрос”, тобто незалежність України, “требует ответных мер, поскольку речь идет о нанесении России уже в настоящем стратегического удара, не реагировать на который “географическая ось истории” (тобто євразійська Росія. — *Авт.*) просто не имеет права”. І далі: “Дальнейшее существование унитарной Украины недопустимо. Эта территория должна быть поделена на несколько поясов...”⁸ І пропонує конкретно, як розчленувати Україну і знищити її державність.

Чимало схожих проєктів подали російські політики і під час Керченської кризи 2003 року. Тоді экс-міністр закордонних справ А. Козирев прямолінійно заявив, що Росії потрібна не тільки Керченська протока, “а вся Україна”.

Три століття денаціоналізації, після Переяславсько-Московської угоди 1654 року, проте, не зламали український народ. І це бачать сучасні ідеологи нової Росії. Тому вони тепер вдаються до нових методів — економічно-фінансового поглинення України. Про це відверто сказав один із представників російських промисловців А. Кох у програмі телебачення “Свобода слова” на НТВ, де були висловлені претензії Росії не лише до острова Тузла, а й до Криму, Херсона, Миколаєва, Одеси.

⁷ Жириновский В. О собирательной роли России и молодых волках // Известия. — 1994. — 23 апреля (№ 77).

⁸ Дугин А. Основы геополитики России. Геополитическое будущее России. — М., 1999. — С. 359.

Ці політики відкрито заявили і про новий метод підпорядкування України російському владарюванню. Єдиний шлях, каже той самий А. Кох, це — “экономическая экспансия, это фактическая скупка этих земель, скупка этой недвижимости, скупка этих заводов, скупка инфраструктуры и так далее, и так далее”. І ця експансія набирає все більшого розмаху в нашій державі.

Її спинити може тільки розвиток національно-державницької свідомості, творення національно-політичної еліти та утвердження суверенітету власної держави. Історія не раз підтверджувала цю тезу. Ось чому такого величезного значення набуває питання відродження історичної пам'яті нашого народу та його державницької історії.

Історія української державності починається з Київської Русі. Чому ж така назва нашої першої держави — Русь, Руська земля?

Хто жив раніше на цій землі? Які народи? Які традиції залишили вони тут?

МАУП

ЧАСТИНА ПЕРША

Київська Русь: початки української держави

МАУП

Трипільці. Скіфи-сколоти

Найвидатнішою цивілізаційною спадщиною нашого народу із найдавніших часів була епоха трипільської культури, що належить до часу так званого мідного віку, або енеоліту. Це IV—III тисячоліття до н. е.

Характерною рисою населення, що жило на терені Балкано-Нижньодунайської території й захоплювало південно-східні регіони Прикарпаття і Подніпров'я, було осіле землеробство. Розкопки на Подніпров'ї поблизу селища Трипільля (на південь від Києва) показали високий рівень сталого землеробства порівняно з іншими європейськими регіонами, який характеризувався переходом від мотичного обробітку землі до орного землеробства.

Це населення займало, як на той час, досить великі простори, що зростали швидкими темпами.

Трипільська культура, яку вперше дослідив видатний археолог В. Хвойка, у часову тривалість — до 2 тис. років. Вона швидко поширювалась і на інші східні території, об'єднувала різні племена та їхні культури.

Важливими стабільними елементами її була система утворення поселень концентрованими групами, між якими розташовувались менш заселені простори. Очевидно, через виснаження оброблюваних полів ці землероби змушені були через певний період — 50–80 років — залишати освоєну місцевість і пересуватись далі. Трипільці займались і скотарством, причому це був свійський тип розведення худоби, так потрібної землеробам, а не приручення диких тварин.

Трипільське населення мало досить розвинені ремесла, зокрема гончарство та металообробку. Через їхні території проходили торгові шляхи.

Основою суспільного та економічного життя трипільців була велика родина: вочевидь, кілька парних сімей найближчих родичів жили в одному великому будинку, який складався з окремих кімнат. Такі будинки інколи мали піч для випікання хліба, зернотерки, різний посуд.

Для трипільців був характерним досить високий рівень духовного життя, що відбився на численних орнаментах гли-

няного посуду. Глиняні скульптурки, зокрема жіночі, символізували прагнення людей до добробуту, пошанування роду й жінки-матері. На одному з горщиків, наприклад, орнамент відбивав тричленну побудову світу: хвиляста лінія у верхньому ярусі символізувала воду, на центральному ряді орнаменту зображувалося сонце, місяць, краплини дощу; нижній ярус — рослинний світ, людей і тварин.

Одним із найбільших досягнень епохи трипільської культури є трипільська абетка, яка була розшифрована ще в 50–70-х роках ХХ ст. відомим (щоправда, вже після смерті) українським істориком М. Суслопаровим. Ця абетка — найвидатніша спадщина в історії європейської цивілізації. Адже саме вона стала основою буквено-звукового письма. Як твердить М. Суслопаров, ця абетка, яку він розшифрував із написів на гончарних виробах епохи трипільців, виникла “за багато сторіч до найстародавніших зразків фінікійського письма”.

Він переконливо довів, що саме звідси, з Подніпров’я, бере початок буквено-звуковий алфавіт народів Європи.

Значення винайдення буквено-звукового письма важко переоцінити в історії європейської й світової цивілізації. І ми всі повинні бути свідомими того, що саме давні пращури нашого народу — трипільці, а східні автори їх називали ще лелезги або пелазги — подарували цивілізації цей найбільший інструмент суспільного історичного поступу.

Під тиском кочових племен та зміни кліматичних умов трипільська культура розчинилась у конгломераті культур інших народів, залишивши, проте, їм свої найбільші досягнення в господарсько-економічному та духовно-культурному житті.

У I тисячолітті до н. е. серед численних прийшлих кочових народів значне місце посідають кіммерійці, які створюють у лісостеповій зоні перші укріплені городища (XI—VIII ст. до н. е.). Але їхній вплив обриває навала скототів, чи скіфів, які вперше згадуються в асирійських клинописах у середині VII ст. до н. е. У другій половині VI ст. до н. е. центром їхнього життя стають Подніпров’я та Крим. До складу їхньої держави входять численні народи осілого землеробства й кочовики. Захищаючись від навал інших кочовиків, скіфи створювали численні укріплення і городища. Серед них — відомі нам Трахтемирів-

ське, Мотронинське, Більське, Каратульське та ін. Висота стін земляних валів деяких із них і тепер сягає 8 метрів, а ширина — 30 метрів.

Про Скіфію дійшло чимало звісток від древніх авторів. У Канаді український історик В. Паїк подає чимало цікавих і нині маловідомих свідчень про древніх скіфів, чи скитів (давньоукраїнською мовою). Ось деякі з них.

Діодор Сицилійський, який у своїй “Історичній бібліотеці” дав огляд доступних йому історичних праць, написав: “Тепер з черги будемо говорити про скитів (сколотів), сусідів індів. Вони колись посідали вузьку територію, але поволі стали сильніші, своєю силою й змаганням поширюючи свої границі в довжину і ширину, довели свою націю до великої могутньої імперії і слави”. І далі: “А маючи одних із найстаріших і найбільш войовничих королів з надзвичайним умінням володіння, вони прилучили до своїх територій всі гористі околиці аж до Кавказу, як теж долини (поля) аж до Океану (Атлантики), мекляків Меотиди (Озівського моря) і прочі землі над Доном уздовж ріки... Тоді повернули зброю в іншу сторону й дійшли аж до єгипетського Нілу. Після підбиття багатьох і великих народів, сколотська (скитська) імперія сягала аж до Східного океану (Пацифік). Величні діла створила ця нація і мала королів, гідних пам’яті”.

“Історія сколотів (скитів) дуже багата й величава. Вони (сколоти) мали славний початок, а також імперію з величними подвигами їхніх мужів та чеснотами жінок... Вони заснували Патрію і Бактрію, а їхні жінки — Королівство Амазонок...

...Сколотська (скитська) нація вважалася за найбільш стародавню у світі, хоч між сколотами та єгиптянами відбувалися довгі суперечки, яка з націй старша”. Вийшло, що Сколотія, бо мала більші природні багатства (чорнозем, густа сітка чистих рік), була більш придатна для людей, ніж щойно штучно створені канали в Єгипті.

Помпей Трог писав: “Сколоти — це найстарша нація світу.

Ця нація (сколоти) плекає справедливість із вродженого нахилу, а не під примусом законів”. Він порівнював їх із греками, які навіть після довгих навчань їхніх філософів і мудреців “залишилися шахраями”.

І далі: “Сколотія (Скитія) — нація, славна з подвигів і воєн, сколоти величезної фізичної будови, не бояться жодних невдач, а коли були переможцями, то задовольнялися тільки славою”.

“Три рази наступала Сколотія (скити) на азійські імперії, але жодне з тих військ не відважилося напасти на них, не могло їх завоювати. Вони розбили й змусили до втечі єгипетського фараона Сотостріса (Рамзес II), коли він наважився наступати на Сколотію. Вони знищили Кира з цілою його армією (Томира).

Змусили до втечі зі Сколотії перського царя Дарія I (513–12 р. до Х.).

Перемогли Зопіріона, генерала Александра Великого, розгромивши доценту його армію...”

“Вони завоювали Азію і наклали на неї трибут невеликий, радше як символ визнання їхнього завоювання після перемоги. Азія платила цей трибут 1500 років, аж король Нінус (3000 р. до Х.) відмовився платити цю данину...”

У Помпея Трога немає навіть найменшої згадки чи натяку на походження сколотів з Азії (чи Ірану).

З його писань виразно видно, що вони (сколоти) жили споконвіку над Дніпром і Чорним морем.

Таким чином, цей великий народ сколотів, чи Геродотових осколотів, тривалий час жив на території Подніпров’я і творив свою культуру.

Хто такі руси?

Київська держава, як, зрештою, і будь-яка інша держава раннього чи пізнього середньовіччя, виникла й розвивалась у тісному сусідстві — мирному чи войовничому — з іншими народами, слов’янськими й неслов’янськими. Центральним стрижнем цієї могутньої територіально-державної спільноти було подніпровське плем’я полян, яке через деякий час привласнило собі ще й іншу назву — руси, русичі, русини. Є підстави вважати, що назва ця була перейнята полянами-слов’янами від своїх південних сусідів, з якими вони межували з давніх часів, а отже, мали досить багато спільних контактів,

зокрема щодо захисту своїх земель від численних нападів кочових орд.

Так готський історик VI ст. Йордан розповідає про народ під назвою росомани, з якими воювали готські племена (“рос” — самоназва народу, ман — в німецькій мові “людина”, отже росоман — роська людина, чи, в пізнішій вимові, рос, русич, русин). Готи воювали не тільки з росоманами, а й із племенем антів, на чолі якого стояв легендарний Бос, або Бож. Народ росів згадує й сирійський автор VI ст., відомий під іменем Псевдо-Захарії. Ще раніше, в найдревнішій писемній пам’ятці світової цивілізації — Біблії — пророк Єзекііль згадує великий войовничий народ “рош”. Корінь “рос” досить поширений серед імен і власних назв у народів північно-східного Причорномор’я, Приазов’я та північного Кавказу: Руслан, вірменські царі на ім’я Руса; стародавня назва Волги — Рос-Аракс тощо. Росів знають усі східні джерела, що проживають на території північно-східного регіону Європи (Дон, Приазов’я, Крим). Часто візантійські джерела називали їх ще скіфами.

Проте регіон західного Причорномор’я завжди пов’язувався джерелами із розселенням слов’ян-антів. Плем’я полян, очевидно, жило на межі з племенами росів-русів. Поляни зіграли консолідуючу роль у творенні Подніпровської слов’янської держави. І, як твердить автор “Повісті врем’яних літ”, згодом прийняли на себе іншу назву — руси. “А слов’янський народ і руський — один”, — говорив згодом літописець.

Отож бачимо, що згодом слов’яни-поляни називалися ще й руссю. Залишмо поки що осторонь питання, звідки взялася ця назва, звернімо увагу на те, що “Повість врем’яних літ” навіть точно вказує, коли полянська Київська земля — у розумінні держава, прибрала іншу назву — Русь. Під датою 6360 р. від сотворення світу або 852 року від народження Христа літописець записує, що саме в цей рік, “індикта 15, коли почав Михайло (імператор Візантії Михаїл III. — *Авт.*) цесарствувати, стала називатися (наша земля) — Руська земля”. Далі літописець роз’яснює, що він довідався про цю назву з літопису чи хроніки грецького походження: “А про се ми довідалися (з того), що за сього цесаря приходила Русь на Цесареград, як ото писав (Георгій Амортала — грецький хроніст. — *Авт.*) у літописанні грецькому”.

Автор літопису виводить назву “русь” від закликаних до словен ільменських дружин варягів. Ми знаємо, що саме це твердження літописця призвело до виникнення норманської теорії про походження Руської держави. Нині вважається, що ця теорія, яка буйно розквітла за німецьких імператорів на російському престолі, безпідставна й що вона вщент розгромлена вітчизняною історіографією. Можна було б уже й не повертатись до цього питання, якби вона не відроджувалась деякими сучасними істориками Росії та якби під нею не підводились нові докази.

Тому варто ще раз уточнити, що розуміє літописець під словом “варяги”. А він говорить, що “... варяги... є приходні”. Цікаво, що закликані варяги, пише літописець, “... називались “русь”, як ото одні зуться свеями, а другі — норманами, англами, інші — готами,— отак і ці”.

Тут ясно видно, що назва “русь” — це була назва цілого народу, від якого й прийшла до слов’ян Новгород та їхніх сусідів — чуді, кривичів і весі — закликана ватага русів. Ось тільки неясно, звідки вони прийшли. Літописець нечітко вказує місце перебування русів, каже, що посланці північних слов’ян, що жили навколо Новгорода на Волхові, “яких пригнічували варяги із замор’я”, пішли “за море” просити собі військової дружини для свого захисту.

Чомусь попередні дослідники вважали, що це мусило бути тільки Балтійське море й що ті варяги, які прийшли до словенів та їхніх сусідів, неодмінно мали бути шведи або дани, або нормани. Але ж ті варяги-руси могли прийти й із-за іншого моря, якщо зважити на те, що морем у давнину часто називали й великі озера — такі, як озеро Ільмень на півдні від ільменських поселень словенів, чи озеро Чудське, на захід від них. Якщо зважити, що словени ільменські прийшли туди від південніших — подніпровських — розселень слов’янських племен, що вони підтримували стосунки зі своїми соплеменниками (а навіть, якщо словени ті були за походженням із слов’ян балтійських), то не буде великою натяжкою припустити, що словени ільменські могли запросити русів-варягів від південних сусідів своїх — полян-русів Подніпров’я. Так і могли з’явитися на Волхові руси-варяги.

Хто ж ті руси? Де вони жили?

У зв'язку з цим є цікавими дослідження відомого історика М. Брайчевського, який вважає, що первинна територія народу русь займала східну частину антсько-полянської землі, яка межувала з територією північнокавказького регіону.

Як свідчать усі вітчизняні джерела, у X—XIII ст. назва Русь у вузькому розумінні стосувалась лише трьох земель-князівств: Київського, Переяславського, Чернігівського. Тобто, це була територія, де жили слов'яни, які сформувались в умовах слов'яно-іранського симбіозу.

Які ж, власне, землі входили до складу Русі? Академік Б. Рибаків з'ясував: руською землею не називались у літописах Новгород Великий, Володимир-на-Клязьмі, Ростов, Суздаль, Рязань, Смоленськ, землі Володимиро-Суздальського та Рязанського князівства, області, заселені в'ятичами, Полоцьк, а також Галич (на Дністрі), Володимир-Волинський. Зате постійно Руською землею називалась земля Київська, Переяславська, Чернігівська. Літописи постійно іменують Київ і Київщину Руською землею, Переяслав Південний у Лаврентіївському літописі вісім разів названий “руським” на відміну від Переяслава Суздальського (або Заліського); так само земля Чернігівська — постійно іменується Руською землею.

Територія колишньої Руської землі, як засвідчують літописи, з XII ст. називалась і Україною, в слов'янській мові — країною, тобто державою. Це й зрозуміло, бо саме Київське подніпровське територіальне ядро стало центром формування східнослов'янської країни — в пізнішому розумінні держави. Відомо, що на території саме Руської землі сформувалась українська народність, державна народність. Відомо, що українці зберегли й свою іншу назву — руси, русини, — на величезних просторах свого розселення, у тому числі на землях прикарпатських і закарпатських, — до новітніх часів.

Назва “Русь”, “Руська земля” залишилась за територією України й у часи литовського та польського панування над Подніпров'ям. Історики України в XIX ст., польські культурні та політичні діячі також вживали тоді подвійну назву — Україна-Русь. Цікаво, що всі українські видання в Західній Україні в XIX ст. іменували себе руськими, починаючи від знаменитої “Русалки Дністрової” Руської трійці 1837 року, де в передмові

“К народним руським пісням” вказувалось, що “нарід руський оден з головних поколінь слов’янських...”

Ще раз підкреслимо, що уважне прочитання давніх вітчизняних джерел, зокрема “Повісті врем’яних літ”, переконує : 1) поляни жили по сусідству із народом під назвою русь, роси, русини; 2) ця назва перейшла до полян і їхньої держави згодом.

Руси входили до складу воїнства Олегового під час його походу з Києва на Константинополь. Олег каже переможеним грекам: “Ізшийте паруси паволочні русам, а словенам — шовкові”. Тобто, руси й словени-новгородці тут виступали як два окремі народи. Далі — князь з Києва Ігор збирається в похід і “... зібрав багато воїнів — варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців...” Руси тут виступають також осібно як народ, а не як найманці-варяги. Варяги зовсім відокремлені від руси, але коли Олег ішов на Київ — русів у його війську не було. Цікаво, що найдавніша редакція “Руської Правди” 1015 року, написана для новгородців, фіксує закони, що охороняють права вищої новгородської еліти, в тому числі й “руси-нів”, які прибули до Новгорода з Київської землі. Ймовірно, що названа ця “Правда” Ярослава “Руською” через те, що сам князь вважав себе князем Руської (Київської) землі та її столиці Києва.

У 1146 р. новгород-сіверський князь Святослав Ольгович запрошує Юрія Долгорукого: “Піди-но в Руську землю, до Києва...” Отже — Суздальсько-Володимирська земля не була Руссю. Так само, як раніше радимичі, підкорені київським воєводою Вовчим Хвостом, змушені були платити “данину Русі” і платили її Києву до часів Володимира Мономаха. Як пише літописець XII ст., вони платять данину Русі “і до сьогодні”. Отже, радимичі й у XII ст. не жили в Русі, тільки сплачували їй данину.

Проте в сучасній історіографії з наукового обігу не зникла й стара версія, за якою руси-варяги — північного походження. “Назва “Русь” виникла в Новгородській землі”, — повідомляють нам творці модифікованої в душі сучасного російського патріотизму варяго-руської теорії. Вони намагаються довести, що “первинним ядром” “древньоруського ранньофеодального утво-

ли територію центральної Європи від Одри до Лаби (Ельби), а серед них найвідомішими були велети-лютичі, ободрити, поморяни, сорби, брежани, україни (по р. Укра, що плинула до Одри) та ін., були й руси, можливо, якась торгова група, оскільки древні західні джерела вказують на існування на берегах Балтики міста Русіграда, поряд із Старгородом, Волегоцем, Волинем, Колобрегом, Штетиним та ін.

Але ті “північні руси” не дали своєї назви всій Новгородській землі чи Приладожжю, попри все. Відомо, що Олег, який ішов із Новгорода завойовувати Київ, узяв до свого війська “багато своїх воїв-варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів”. Русь тут не названа. А коли прийшов до Києва, до столиці полян, мовив: “Хай буде се мати городам руським”. Не Ладога і не Новгород були оголошені “матір’ю”, тобто столицею міст руських. І саме після взяття Києва літописець повідомив: “І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися русью”. Отже, русью прозвалися новгородці після взяття Києва. Уже Ігор, йдучи на Візантію, бере з собою разом з іншими народами і русів.

Хто ж такі руси у світлі новітніх досліджень?

Однією з останніх спроб пояснити історію, власне, русів як народу, що жив і утверджував себе в Подніпров’ї, зробив історик Г. Василенко в своїй невеличкій праці “Руси”. Втім, треба визнати, що подібні спроби були й раніше.

Для з’ясування походження терміну “русь” і його проникнення в слов’янський світ деякі дослідники використали свідчення давніх західноєвропейських та візантійських хроністів про те, що слово “руси” — кельтського походження. Звідки вони взяли на Подніпров’ї та в регіоні Закарпаття й Західної України, де й донині збереглась самоназва українців — русини?

З історії Римської імперії відомо, що в I ст. до н. е. Юлій Цезар підкорив Галлію, звідки, з провінції Прованс, за свідченням Тацита, було витіснене кельтське плем’я бастарнів, яке мало самоназву — рутини (русини). Ці рутини пішли на Подунав’я, частина їх з’явилась у Прикарпатті. Після Маркоманської війни 166–169 рр., в якій брали участь придунайські кельтські племена, зокрема й рутини-руси, частина їх була пе-

реселена у Фракію, частина рушила на схід, до Криму й Пондіпров'я. Тут вони, певно, наблизились до кордонів полян, тут вони й могли зіткнутись із готами, з якими вперто воювали разом із антами, бо ж відомо з Йордана про загибель антського князя Боса і 70 його старшин від готів. Сучасники Несторалітописця візантійські хроністи Скілиця і Кедрин повідомляють, що руси — кельтського походження.

Про русів як небезпечних сусідів арабського світу повідомляє арабський історик VII ст. Табарі. Хан Дербента Шахріар замість данини халіфату пропонує вести війну з русами: "... руси, які є вороги цілому світу, особливо ж арабам... Замість того, щоб ми платили данину, будемо воювати з русами самі й власною зброєю будемо їх утримувати, щоб вони не вийшли з власної країни". Чимало є інших згадок про народ русів упродовж VI—VII ст., доки поляни стали також іменувати себе руссю.

У Прикарпатті кельти-русини змішалися зі слов'янами, ослов'янилися і дали місцевому населенню ще одну назву — рутини, або русини, яка залишилась відомою в численних документах європейських дворів Франції, Австрії та ін. держав аж до XX ст. Можна допустити, що ці рутини-кельти, яких римляни називали також галлами, тобто прихильниками ритуального птаха рутинів — півня (галана), принесли ще одну назву слов'янському населенню та місцевості Прикарпаття — галичани та Галичина. Тож автор цієї гіпотези Г. Василенко небезпідставно доходить висновку, що етнонім руси, чи русини є трансформацією племінної назви рутини.

Можуть викликати сумнів окремі положення цієї гіпотези, але наведені нові джерельні свідчення підтверджують принаймні два висновки сучасних істориків: 1) назва руси з'являється раніше від появи варягів-норманів у слов'янських землях, а тому твердження літописця про варягів, що "прозвашася руссю", — не стосується жодного північного народу — шведів, данів, норвежців чи інших. У Скандинавії не існувало племені "рос" чи "рус", не існувало й такого регіону — Русь. Проте слово "рус" і похідні слова від нього наповнюють різні географічні назви в Закарпатті (Росток, Росичка, Росвигове і т. д.), у Трансільванії (25 населених пунктів, 27 гір, 2 ріки), у Словаччині (46 географічних назв: Русбах, Руска, Росина і т. д.); 2) територіальне поширення цього етноніма прив'язується все ж таки

до Подніпров'я, південної межі полянського слов'янського світу й збігається з численними свідченнями хроністів вітчизняних та зарубіжних, зокрема особливо важливих арабських авторів, про існування окремого народу русів, які, як повідомляють ті ж таки джерела, злились із слов'янським населенням, зіслов'янилися самі й принесли подніпровському та прикарпатському слов'янству свою назву (як, скажімо, пізніше булгари дали свою назву слов'янам Балканського півострова).

Тож новітня реанімація теорій про північних варягів-русів у світлі нових фактів також відпадає. Як відпадає спроба довести, що була спочатку створена “від Ладоги на півночі до Києва на півдні держава”, назва якої була “Руска земля” і що центром її були Ладога і Новгород, регіон “племінного княжіння ільменських словен”.

З усього викладеного ясно, що Київська Русь створена населенням Подніпров'я, в якому провідна роль належала слов'янам-полянам, що жили в тісному контакті з численними неслов'янськими племенами, у тому числі й з русами. Держава ця була створена задовго до появи будь-яких приходнів із півночі і була цілком самобутньою у своєму існуванні, зі своїми законами, традиціями й навіть своєю назвою. Київ жив своїм державно-творчим життям незалежно від Новгорода чи від норманів, чи від якихось інших варягів, про що свідчать численні писемні джерела, у тісному контакті з Візантійською імперією та південно-східним світом.

Назва “Руська земля” виникла як назва територіального ядра київсько-полянської держави й уперто утримувалась протягом X–XII ст. в основному за регіоном Київського, Переяславського, Чернігівського князівства. Пізніше стала поширюватись на “инии языци, иже дань дають Руси”, тобто, на колонізовані русами й полянами території. До меж Київської Русі, за літописними джерелами, не входив регіон північно-східних, північних і північно-західних земель, які жили своїм особливим життям, проте, в певні часи тісно контактували з київською державою, то визнаючи залежність від неї, то воюючи проти неї. Лише в деяких літописах пізнішого часу на окремі частини державних київських околиць поширилася назва Руська земля. Київська Русь — це держава, яка виникла в ареалі розселення саме подніпровських слов'янських і неслов'янських племен, їх

співжиття, з яких у багатомітній історії сформувалась українська народність. Спроби зробити ініціатором утворення Київської Русі “північних русів”, що нібито прийшли зі Скандинавії, а згодом жили в регіоні Ладоги й Новгороду, і тим підтвердити споконвічну “єдність” і “неподільність” російського народу з українським, не мають під собою наукового підґрунтя.

У зв’язку з цією проблемою постає питання про існування давньоруської народності в тому розумінні, як про неї нині пишуть у підручниках та історичних розвідках,— як цілісної самосвідомої етнічної єдності, що нібито жила на всьому обширі східнослов’янської держави в X–XIII ст. і якої насправді не існувало.

Ось як трактується це питання в сучасній історіографії: давньоруська народність визначається такими основними рисами, як: “... спільність мови, хоча вона й зберігала місцеві діалекти... спільність території, що збігалася з політичною спільністю у формі Давньоруської держави, яка об’єднала весь східнослов’янський світ. У наявності певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, релігії, яка в ті часи була єдиною формою ідеології”. Проте факти повністю заперечують наявність такої спільності і мовної, і політичної, і економічної, і релігійної.

Один із відомих сучасних російських істориків, Б. Греков, безпідставно заявляє, що під Давньоруською державою “... ми розуміємо ту велику ранньофеодальну державу, яка виникла внаслідок об’єднання Новгородської Русі з Київською Руссю”. Треба сказати, що таку думку проводять не лише російські, а й декотрі українські сучасні історики, що звикли приймати на в’язані чужою імперською наукою концепції.

Як бачимо, Б. Греков стверджує навіть існування “Новгородської Русі”, яка й до цього ніде в джерелах не зафіксована. Власне, ніякої принципової відмінності між дореволюційними та радянськими російськими істориками немає. Разом із подібними твердженнями російських істориків, українські історики, принаймні частина із них, також повторюють цю саму думку. Деякі навіть датують цей процес, вважаючи, що вже в IX–X ст. сформувалась етнічна єдність — давньоруська народність, що ця єдність її населення безперечна, через те саме до неї можна застосовувати термін “давньоруська народність” в

епоху Київської Русі. Проте факти заперечують ці так звані наукові твердження. Саме в цей же період існували у складі Київської держави й інші досить цілісні державні утворення, що підпорядковувались Києву. У них була своя самобутня політична традиція, своя спільність матеріальної культури, духовна спільність. Передусім важливе місце посідає в Київській державі Новгородська земля, літописна Славія, середньовічна парламентська республіка.

До цього можна ще додати свідчення “Повісті врем’яних літ” про те, що плем’я полян було “з роду слов’янського”, як і древлян, а “радимичі ж і в’ятичі походять од ляхів” (мова йде про народи Прибалтійського Помор’я). І справді, населення Новгородщини та плем’я кривичів, що осіло на верхніх притоках Волги, як свідчать археологічні пам’ятки, зберегли в собі значні сліди західнослов’янської культури, а також місцевого угро-фінського населення, зокрема мері, весі, муроми, мешцери та ін.

Політичне ж об’єднання цих двох великих слов’янських держав Новгородської республіки парламентської та монархічної Київської навіть у пізніші часи було номінальним, нагадувало більше конфедеративний союз, який був завжди нетривкий і розпадався під першими ударами як всередині, так і ззовні країни. Єдності між ними ніколи не було, як правдиво зауважує видатний сучасний російській історик Б. Рібаков. Бо й справді, “руська земля” складалась із ворогуючих князівств.

Держава Кия та Києвичів

Початок стабільного державного життя українців-русів пов’язаний із діяльністю князя Кия. Тривалий час ця постать вважалась міфічною, легендарною. Але існування града Києва постійно стверджувало, що князь Кий — реальна особа в історії. І ось сучасні дослідники — М. Брайчевський, Б. Рібаков та інші — документально й археологічно довели реальність постаті Кия та його столиці — давнього Києва...

Перші зв’язки слов’ян із Візантійською імперією припадають на кінець VI — першу половину VII ст., коли східнослов’янські племена активно рухалися на Балкани. Через те перші звістки про східних слов’ян-антів подав нам візантійський істо-

рик Прокопій Кесарійський, який описав політичне життя слов'ян, їхні звичаї, численні походи на Візантійську імперію тощо. Ймовірно, союз і дружні стосунки між Візантією та східними слов'янами стосуються періоду аварської навали, коли візантійці змушені були відбиватись від неї, — це друга половина VI — початок VII ст. І саме на цей час припадають згадки про князя Кия. Вірменська хроніка VII ст. називає Кия Куаром, а візантійська — Кувером. Ці хроніки разом із вітчизняними літописами допомагають відновити біографію першого князя Подніпровської держави — Кия.

Князь Кий був князем у полян, у роді своєму. На цей час їхніми сусідами були руси. Близько 634 р. він повстав проти аварів, які з'явилися в цей час у Подніпров'ї й підпорядкували собі частину слов'янських племен. Кий зазнав поразки, але знайшов підтримку у візантійського імператора Іраклія. Саме тому Кий із частиною білих хорватів, що жили на прикарпатських рівнинах, та інших слов'янських племен переселився в межі Візантійської імперії, у провінцію Сірмію — це частина сучасної Хорватії. Кий стає другом Іраклія, виховується, як говорять візантійські джерела, “у надрах християнства” і після смерті Іраклія підтримує дружні зв'язки з його сім'єю. Мабуть, тоді ж він дістає землі у володіння чи в управління на Подунав'ї, засновує там городок Києвець, про що згадує пізніше вітчизняний літописець Никонівського літопису-компедіуму. Але тамтешні племена витіснили Кия з цього краю.

Очевидно, як союзник Візантії Кий тривалий час перебуває у візантійській столиці. Та скоро (можливо, при наступних імператорах) Кий став претендувати на місто Солунь. Це викликало невдоволення у візантійців. І ось із середини VII ст. постать Кия зникає з обр'ю візантійської історії. Зате “Повість врем'яних літ” підхоплює дальшу біографію Кия. Ми знаємо, що він з'являється на Подніпров'ї, на заклик полян веде боротьбу з якимись кочівниками, котрі “поруїнували ниви полян”. Історики підказують, що це були волзькі булгари, які почали саме в цей історичний період пересуватись на захід, у Подунайські рівнини, на чолі з ханом Аспарухом.

У землі полян Кий залишився княжити, тут був зведений город в ім'я цього князя. Побудували його два молодших бра-

ти — Щек і Хорив. І з того часу Кий і його нащадки — Києвичі — стали правити в полянській державі.

Починається стабільне державницьке існування подніпровського населення — слов'ян і русів. Це були 60–70-ті роки VII ст.

Від цього часу постійно існує наступність державницької традиції поляно-руського народу. Про неї свідчать і зарубіжні історики. Так, наприклад, відомий польський хроніст Ян Длугош (XV ст.), який, певно, користувався старовинними руськими літописами, повідомляє, що “... після смерті Кия, Щека й Хорива, успадковуючи по прямій лінії, їхні сини та племінники багато літ панували у русичів, поки спадщина перейшла до двох рідних братів — Аскольда й Діра”.

Східні джерела окремо повідомляють про державу царя Діра (ім'я, що в кельтській мові означає — міцний, сильний, знатний). Цей правитель має великі города, і мусульманські купці прибувають до столиці його держави з різними товарами. Так пише автор X ст. Масуді. Ще один хроніст IX ст. Ібн-Русте розповідає, що цар русів Дір засилає інколи злочинців “до правителів віддалених областей” своєї держави. Тобто, його держава була достатньо великою, мала свій адміністративний поділ на окремі області, на чолі яких стояли правителі. Для нас важливо, що існувала держава з певним адміністративним поділом, з певною системою управління.

Більше історичних фактів відомо про останнього Києвича — князя Осколда, як називає його новгородський літопис, або Аскольда (“Повість врем'яних літ”), Б. Рибаків вважає, що слово Аскольд, Оскол або Осколд походить від давньоплемінної назви древніх скототів-скіфів, про яких ішлося вище. В “Повісті врем'яних літ”, яка дісталася нам уже від російських переписувачів-ченців, мові яких притаманне “акання”, Оскол став Аскольдом. Інший сучасний історик О. Кузьмін, додав, що існує ряд кельтських імен із суфіксом *aid*, *ard*, *old* і що слово аскольд — має значення “високий”. Можливо, давнє скототське ім'я могло з'єднатись із кельтським — і витворилось ім'я явно кельтського звучання. В усякому разі, князь Аскольд був представником династії Києвичів, як твердять зарубіжні хроніки.

“Повість врем’яних літ” називає його лише воєводою князя Рюрика, якого закликали в Новгород бояри. Чому так трапилося, що останній київський князь з династії Києвичів був низведений в нашому літопису до рангу лише воєводи? А тому, що “Повість” ця, як відомо, не раз перероблялась у XI—XII ст. на догоду князям династії Рюриковичів, зокрема на догоду Володимиру Мономаху. Бо “просвіщенні” князі цієї династії намагалися довести своє юридичне право на Київський престол і на Київську державу, яку вони захопили як узурпатори.

Візантійські хроністи упродовж 300 літ писали про Аскольда, “прегордого кагана скіфів”, як назвав його візантійський імператор Василій Македонянин (слово каган у східних народів означало імператорський чин), писали про численні його походи на Константинополь, на Візантійську імперію, писали як про великого войовника. Саме за Аскольда молода феодальна подніпровська держава вийшла на міжнародну арену, здобула міжнародне визнання, утвердила себе в історії європейської цивілізації першим дипломатичним договором із Візантією, як довів це російський історик А. Сахаров.

Головною зовнішньополітичною акцією Аскольда були його візантійські походи. Сучасні дослідники нараховують їх чотири. Найбільшого значення набув похід на Константинополь 860 року. 18 червня воїнство русів, на чолі яких стояв князь Аскольд, раптово оточило столицю Візантії й тримало її в облозі сім днів. Ось що повідомляє нам найбільш авторитетний сучасник, патріарх Фотій, який керував обороною Константинополя від Аскольда: “Місто ледве не було підняте на списа... Що за удар і гнів такий тяжкий і вражаючий, звідки найшла на нас ця північна й жахлива гроза, які густі хмари пристрастей і яких доль могутні зіткнення запалили проти нас цю нестерпну блискавку?” Далі Фотій дає таку характеристику цьому ворогові: “Народ вийшов з країни північної, прямуючи ніби на другий Єрусалим, і племена піднялись від країв землі, тримаючи лук і списа, вони жорстокі й немилосердні, голос їхній шумить, як море...”

Дізнавшись про облогу столиці, повернувся до Константинополя тодішній імператор Михаїл III. Разом із патріархом Фотієм він усю ніч молився в церкві святої Софії, просячи за-

ступництва у Богородиці. Руси захопили та пограбували, як повідомляє хроніст Нікіта Пафлагонський, усі поселення й монастирі довкола Константинополя й на сусідніх островах. Для правлячої верхівки було небезпечним те, що руси-поляни захопили острів Теренвінф, на якому перебував відправлений насильно в заслання попередник патріарха Фотія — патріарх Ігнатій. Переляк був настільки великий, що із церкви на Влахерні, в якій вінчали на престол імператорів, вийняли ризу Богоматері й принесли до собору святої Софії. Ця риза була однією з найбільших святинь православної церкви.

З русами розпочалися переговори. Внаслідок цього був укладений мирний договір, який вивів із “небуття” нову державу в Європі. “Народ неіменитий, — говорив у своїй проповіді Фотій, — народ ніщо, народ на рівні рабів, невідомий, але який дістав ім’я після походу на нас, незначний, принижений і бідний, але який досяг блискучої висоти й незчисленного багатства... О, яке бідування, послане нам від Бога...”

У 863 р. Аскольд робить новий похід — на Принцеві острови в Мармуровому морі. 866 року — ще один, який, як і попередній, завершився невдало: буря розметала кораблі русів. “І бисть в Києві плач велій”. 874 року відбувся новий похід, вдалий для руських дружин. Аскольд випросив для Києва ієрарха для християн. Це був Михаїл Сирин — перший християнський архіпастир на Русі.

Одним із найважливіших наслідків цих походів на чолі з Аскольдом було хрещення самого князя та його наближеної еліти. Одні історики вважають, що це було 860 року, інші — що, можливо, пізніше. Але ясно одне, що держава Аскольда була вже настільки внутрішньо стабільною, настільки сильною на міжнародній арені, що створилися умови для прийняття християнської релігії, яка ще більше зміцнювала внутрішню владу князя, яка виводила його Київську державу на міжнародну арену і ставила в один рівень із блискучою християнською Візантійською імперією. Таким чином, можна говорити про те, що епоха Аскольда була періодом розквіту держави Києвичів, що це був період її найбільшого піднесення. Проте походи на Візантію і, особливо, прийняття християнства викликали велику опозицію в самій його державі.

Справа в тому, що численні походи вимагали великих матеріальних і людських ресурсів, потребували постійної мобілізації дружинної еліти, яка збільшувала свої багатства. Вона, прийнявши християнство, певно, щільно оточила князя Аскольда. І як це водиться, не допускала в своє середовище провінційної родової аристократії. Християнство ж, яке Аскольд прийняв разом зі своїми наближеними, ще більше посилювало його особисту владу та владу оточення. Це повинно було викликати незадоволення племінної верхівки, яка була усунена від походів, від християнства, від величезного багатства, яке здобували в походах.

Ясна річ, було глибоке незадоволення новою релігією й серед волхвів, які втрачали владу над населенням. І ось відбувається злиття опозиції племінної аристократії та волхвів, а також народних мас, які були незадоволені прийняттям нової віри, що витісняла старих богів, старі звичаї, традиції, обряди. У країні Аскольда внутрішня опозиція мала велику суспільну опору. Опозиція шукала підтримки іззовні, бо хотіла повалити християнського князя і його оточення.

Таку підтримку ця опозиція знайшла — це був язичницький правитель сусідньої слов'янської держави Новгород — Олег. Після смерті Рюрика (879), якого новгородці закликали у 862 р. захищати їхні володіння, Олег залишився опікуном малолітнього сина Рюрикового — Ігоря — та водночас почав розширювати територію новгородських володінь. На той час він уже підпорядкував Новгороду землі полочан, землі смоленського князівства і, отже, з'явився біля верхів'їв Дніпра.

882 року, переодягнувшись на купців, дружина цього новгородського завойовника з'являється на березі Почайни в Києві. Туди був запрошений київський князь Аскольд. Невідомо: прийшов він один чи разом зі своїм боярським оточенням, але, напевно ж, він не сам на сам зустрічався з Олегом. Ймовірно, що він прийшов з тими боярами, які були в змові з Олегом. Тут же Олег убиває Аскольда та спокійно перебирає владу до своїх рук. У Києві не вибухають ні повстання народних мас, ні протести боярської верхівки. Вірогідно, всі вони виступали за те, щоб у Києві був язичницький володар, який би не зачіпав їхніх інтересів, зокрема також і їхніх звичаїв і традицій. Таким чином, у Києві після вбивства останнього Києвича встановлю-

ється нова династія — Рюриковичів. Бо після Олега далі влада в Києві переходить до Ігора Рюриковича.

Проте, забравши владу в Києві, Олег не скоро передає її Ігореві, утримує її кермо до самої смерті. Отож новгородський завойовник Олег, підкоривши собі київську країну, не створив держави для полян-русів, як писалося раніше в наших підручниках, а покінчив з правлячою династією Києвичів. Він здійснив тут свої автократичні прагнення, ставши речником язичницької боярської опозиції, і так утримувався при владі до самої своєї смерті, до 911 чи 912 року. Те, що проголошувалося у підручниках з історії, що у 882 році Олег прийшов до Києва, об'єднав Новгород і Київ і утворив державу — Київську Русь, не відповідає історичній дійсності.

Київська держава існувала вже майже два століття до приходу Олега. Вона витворила свою власну політичну структуру — монархічне правління, не сприйняла новгородського типу політичної організації — віча, або, по-сучасному, — парламентського типу держави. Олег не перемінив монархічної форми правління в Києві, він сам перейняв її далі зміцнював цю систему. Новгородська земля, як і Полоцька, тепер номінально визнавала київських володарів, зберігаючи свою політичну структуру управління. Ні за Олега, ні за спадкоємців віча як політично-управлінського органу в Київській державі не було. Політична структура монархічного Києва і Київської держави, отже, не змінилась. І це надзвичайно важливо. Через те ми можемо говорити, що 882 рік — це не рік утворення Київської Русі, а рік династичного перевороту, коли замість династії Києвичів, яка зійшла з історичної арени, з'являється через перехідну постать Олега династія Рюриковичів.

Рюриковичі продовжили розбудову Київської держави, розширювали її межі, зміцнювали самовладдя, а разом і монархічне правління в Києві. Таким чином, Київська держава продовжувала існувати як стабільне самобутнє державне утворення подніпровського поляно-руського населення.

Подніпровська поляно-руська держава Рюриковичів

Державність на Подніпров'ї розпочинається за Кия. Династичний переворот 882 року й переміна династії Києвичів на

династію Рюриковичів не змінили політичної структури державності східних слов'ян.

Декілька зауваг про державу Рюриковичів. Учені в минулому вважали, що це була норманська династія, тобто представники князівської лінії від германських народів — норвежців, шведів чи датчан, які започаткували у Подніпров'ї нашу державність. Пригадаймо: Гітлер, готуючись до війни з СРСР, писав у книжці “Майн кампф”, що тільки германський елемент дав “цьому слов'янському зброду” організаційну, державницьку структуру, бо слов'яни, мовляв, не здатні були створити свою державу.

Нині частина сучасних російських істориків продовжує підтримувати норманську теорію походження Київської держави й династії Рюриковичів. Хоча ще у XVIII ст. видатний російський історик і вчений М. Ломоносов заперечив тезу норманського походження династії Рюриковичів. Деякі сучасні російські історики (бо українські цих питань, на жаль, не торкаються) вважають, що Рюриковичі — це представники панівної династії у германських народів. Проте інші вважають, що ці Рюриковичі походять з династії прибалтійсько-слов'янських князів.

На користь цієї теорії найбільш доказовий матеріал дав сучасний московський історик О. Кузьмін у розвідці “Древнерусские имена и их параллели”. О. Кузьмін пише: “Только норманистским ослеплением можно объяснить поиски аналогов для летописного Рюрика в Скандинавии. Дело в том, что имя это известно в Европе по крайней мере с IV века. А Хольдер приводит пять “Рюриков”, известных VII веку. 12 “Рюриков” отмечено на территории Франции IX—XII веков. Имя это проще всего может быть понято как отражение племенного названия руриков или рауриков (откуда французские “рорики”). Название племени происходит, очевидно, от реки Рур или Руара... Как было упомянуто в другом месте по генеалогии Фридриха Хемница (це вчений XVII ст.— *Авт.*), Рюрик с его братьями считались сыновьями Готлейба, ободритского князя, плененного, а затем убитого в 808 году датским королем Готфридом”.

Цікаво, що слово “рюрик” у мові слов'ян ободритського племені означає “сокіл” (порівняймо з польським діалектним “ра-rog”). На території слов'янського племені сорбів була річка Рю-

рик, що також означала Сокіл, існувало озеро Рюрик. Можливо, звідси й походить родовий знак Рюриковичів — сокіл, оцей наш знаменитий тризуб, що являє собою графічне зображення сокола, розкриленого в польоті.

Династія Рюриковичів, утвердившись у Київській державі, продовжує державотворчі процеси на подніпровському терені, започатковані Києвичами. Першим правителем був Олег. Його ім'я, як з'ясовує О. Кузьмін, іранського походження, означає “творець”. Олег утвердив Київську державу тим, що приєднав до неї племена, які відпали внаслідок династичного перевороту. Він ходив у походи на Константинополь, на Царгород і утверджував Аскольдів договір з Візантією (907), за яким імперія сплачувала Русі данину. Цей правитель цікавий тим, що він зміг стабілізувати внутрішнє життя держави, спершись на язичницько-болярську верхівку. Відомо, що після його смерті влада в Києві перейшла до Ігоря, першого представника династії Рюриковичів.

Діяльність його неоднозначно оцінюється нашими істориками. Одні вважають Ігоря слабким правителем, який нічого не зробив для Київської держави. Інші вважають його мудрим діячем. Якщо подивитися на походи, які він здійснив, на відбиття численних печенізьких навал, на приєднання деревлянської землі (яка, очевидно, знову відпала від Києва після смерті Олега), на боротьбу його з уличами, то треба сказати, що цей князь чимало зробив, аби зібрати навколо Києва великий східнослов'янський регіон. Є у нього ще одна заслуга. Його дружина — княгиня Ольга — була християнкою, і, на відміну від Олега і від наступника, сина Святослава, Ігор толерантно ставився до християнської громади в Києві, яка започаткувалася з часів хрещення Аскольда. Цей князь, напевно, відчув значимість християнської релігії для державотворчого життя в Києві й не забороняв самої релігії та дозволяв ставити християнські храми. Через те після вдалого походу на Константинополь у 944 р. язичницька частина його дружини присягала біля капища на горі Перуновій, присягала на мечі перед язичницькими кумирами Перуном і Велесом. А християнська частина князеві дружини присягала в соборній церкві святого Іллі. Тобто, у Києві християнська громада вже мала багато церков, тому була вже

й соборна церква. З усього випливає, що цей князь дозволяв будувати церкви й не влаштовував нагінок на християн, як це робив Олег.

Таке ставлення Ігоря до християнської віри історик М. Брайчевський прагнув пояснити тим, що після вдалого договору з Візантією 944 року Ігор, напевно, теж хрестився, можливо, навіть разом з Ольгою. Через це він так добре ставився до християн. М. Брайчевський робив припущення, що й відоме повстання деревлян проти Ігоря у 945 р. було, можливо, не через додатковий збір данини, а через оте хрещення князя.

Але тут вірогідніша інша версія: князь Ігор одружився з болгарською князівною, яка, звісно, була християнкою. І саме під час цього одруження князь-язичник міг бути хрещеним — інакше князівну-християнку йому не віддали б у жони. Тому Ігор як християнин мав одну жону, на відміну від язичницького звичаю багатожонства.

Після повернення князя Ігоря з походу на Царгород 944 р. він пішов на полюддя до деревлян, причому двічі обійшов їх, розповідає літописець. Тоді деревляни повстали, захопили Ігоря й убили його, розірвавши між двома деревами. М. Брайчевський слушно зауважує, що для населення не було дивною те, що князі двічі чи тричі збирали ту чи іншу данину. Причиною повстання деревлянського племені проти Ігоря могло бути й справді те, що він був християнином. Це означало, що на деревлянську державу Ігор міг накинути новий зашморг, так би мовити, ідеологічний, у вигляді нової — християнської — релігії. Безумовно, волхви й народ деревлянський, який не хотів приймати християнського віровчення, могли піднятися проти Ігоря-християнина.

Після смерті Ігоря (945) при малолітніх синах (як відомо з праць В. Татищева, у князівського подружжя Ігоря та Ольги було два сини — Гліб і Святослав) управління державою перебрала княгиня Ольга (945–969). Це унікальна постать у ранній державній історії Київської Русі, постать, яка залишила надзвичайно великий слід у державотворчих процесах того періоду.

Княгині Ользі належить честь і заслуга внутрішнього облаштування Київської держави. Саме Ольга провела глибоку внутрішню реформу економіки, яка практично протягом усього існування Київської держави не змінювалась. Вона впорядкува-

ла фінансову систему, визначила повністю розміри данини — оброки, дані, уроки, час збирання данини — меду, воску, хутра, шкіри, якими Русь торгувала з іншими державами. Вона визначила місця для княжих перевісищ — місць, де масово виловлювали перелітних птахів для заготівлі на зиму; також визначила княжі місця для добування хутра — це так звані боброві гони, що це було значною статтею державного доходу. Княгиня Ольга визначила місця звозення данини — погости, давні кладовища, де тепер ставили двори для збирання данини. Впорядкування податкової системи, внутрішнього економічного життя призвело до того, що були виключені можливості подвійного чи потрійного полюддя, а також свавілля з боку князів, чи воєвод, чи різних варязьких гуляй-витязів. У такий спосіб княгиня Ольга стабілізувала й внутрішню ситуацію. Протягом 20 років, коли ця княгиня керувала з Києва всією державою та сусідніми племенами, жодного випадку незадоволення якимись економічними здирствами не спостерігаємо.

Княгині Ользі належить велика заслуга в тому, щоб мирними засобами утримати землі, які раніше не хотіли визнавати зверхність Києва. Одна з найбільших таких земель — деревлянська держава, постійно, з часів Аскольда, протестувала проти підпорядкування її Києву, боролася проти київських князів. Археологи (зокрема, розкопки П. Толочка) свідчать, що Київ колись був окраїнною межею деревлянської держави. Через те деревляни воювали і з Аскольдом, і з Олегом, і з Ігорем. Як же Ольга приєднала й утихомирила деревлянську землю?

Ця державницька акція була пов'язана з її сином Святославом. Літописи переповідають чимало легенд про княгиню Ольгу. Та ці легенди далекі від істини й перекручують драматичні та дуже складні реалії далекої історії й мудрої діяльності державної правительки.

Княгиня Ольга одружує свого сина Святослава другим шлюбом з донькою деревлянського князя Мала — Маломира. Це було після того, як вона розгромила столицю деревлянського князівства Іскоростень після убивства князя Ігоря і підпорядкувала деревлянське боярство Києву. Деревлянського володаря князя Маломира було приведено до Ольги й віддано у полон, вона не убила його, за звичаєм того часу. Княгиня поселила його в фортеці міста Любеча. Його діти — Добриня і Малу-

ша — потрапили як заручники до двору княгині Ольги. І ось донька князя Мала Малуша стає ключницею у Ольги, княгиня довіряє всі ключі від свого великого князівського господарства. Малуша була, отже, князівського роду, спадкоємицею династії Ніскиничів, яка управляла у деревлянській землі, останнім представником якої був князь Мал.

Одруження Святослава з Малушею, представницею деревлянської династії Ніскиничів, практично принесло в посаг Київській державі всю деревлянську країну. Малуша й Святослав народили сина — князя Володимира, знаменитого Володимира Красне Сонечко, який і успадкував разом із Київським також і Деревлянське князівство, разом із родовим знаком деревлян — зображенням красного сонечка Ярила-Дажбога на деревлянських знаменах.

Ще одна історична заслуга княгині Ольги полягала в тому, що вона намагалася — також мирним шляхом — вивести країну Русь, або Україну-Русь на міжнародну арену. Якщо Аскольд, Олег, а за ними й Ігор хотіли встановити з Візантією тісніші стосунки силою меча, то княгиня Ольга спробувала зробити це миром.

У 957 р. вона сама очолює велике посольство до Царгорода — Константинополя, маючи на меті не тільки відновити попередню угоду про мир і дружбу між обома державами, не тільки відновити сплату Візантією данини Київській Русі, але, вочевидь, як пише московський дослідник А. Сахаров, дістати для свого сина, князя Святослава, жону-царівну.

Династичний шлюб, звичайно, зміцнив би союзницькі стосунки між Київською Руссю та Візантією, зробив би Візантійську імперію найближчим і добрим сусідом Київської держави. Княгиня домоглася успіху лише частково.

“Повість врем’яних літ” подає хибну дату поїздки княгині Ольги до Константинополя: 955 рік. Історики уточнили її — це був 957 рік. “Повість” повідомляє, що імператор Костянтин Багрянородний чомусь не одразу прийняв княгиню, змусив її чекати майже три місяці в присталичній гавані Суд. Повідомляє також і про хрещення її в Константинополі. Візантійські ж джерела про це хрещення не пишуть нічого, проте інформують, що княгиня Ольга приїхала християнкою, при собі мала пресвітера Григорія. Припустити, що було друге хрещення княгині

з рук Константинопольського патріарха та імператора Костянтина Багрянородного неправомірно, бо церква категорично забороняла подвійне хрещення. Залишається погодитись, що факт хрещення Ольги був придуманий літописцем, аби підняти престиж княгині.

Княгиня Ольга була дуже зацікавлена в династичному родичанні двох владних сімей. Проте переговори з імператором не увінчались успіхом. Щоправда, імператор Костянтин Багрянородний двічі приймав Ольгу в себе в палацах. Залишився детальний опис прийомів, опис подарунків, якими вони обмінялись. На той час візантійці запровадили закон, що забороняв шлюб дітям царського роду з володарями сусідніх держав, бо ті часто втручалися у внутрішні справи імперії. Тому княгині Ользі в її просьбі про шлюб сина й царівни було відмовлено.

Певно, що відбулись переговори княгині з візантійським патріархом — адже Ольга відвідала найголовнішу святиню столиці Софійський собор і залишила там коштовні подарунки. Ймовірно, в цих переговорах мова могла йти про встановлення в Києві автокефальної православної церкви, для чого міг би бути затвердженим тут архіпастирем її пресвітер Григорій, який прибув у складі посольства до Константинополя. Але подібні прагнення Ольги не могли зустріти в імперській церкві підтримки, адже церковна підлеглість використовувалась Візантією для встановлення свого впливу й підпорядкування собі політичного життя інших християнських країн. Для нашого літописця цей візит і переговори Ольги з патріархом був незрозумілий, тому він подає ці зустрічі з ієрархами то як нібито хрещення Ольги, то як сватання до неї одруженого імператора Костянтина Багрянородного. І те, й інше було неможливим за канонами християнства. До того ж княгиню Ольгу приймала сама імператриця Єлена. Оповіді літописця були спрямовані на те, щоб показати велику мудрість княгині та її розум, що викликало нібито захоплення навіть в імператора.

Літопис оповідає, що Ольга мирно попросилася з візантійцями та пообіцяла візантійському володареві прислати не тільки шкури, мечі, меди й хутро, але навіть і воїнів, яких потребувала імперія для постійних воєн з арабами. Та коли прибула до Києва відповідна делегація від імператора з Царгорода, Ольга страшенно розгнівалася і сказала такі слова: “Нехай він

у мене тепер стільки почекає (тих воїнів), скільки я чекала у Суді”. Стався повний розрив дипломатичних стосунків із Візантійською імперією. Візантія не згодилася дати Русі те, чого вона жадала. Княгиня ж відповіла тим самим: вона не допустила, аби свою країну перетворити на донора візантійських імперських потреб.

У 959 р. княгиня Ольга посилає на Захід свою делегацію. Сучасні історики називають цю дипломатичну акцію “західним демаршем” київської володарки. Княгиня розуміла, що кожна держава може розвиватися лише в добрих стосунках із сусідніми країнами, а в цей час на Заході піднімалась могутня Священна Римська імперія, імперія германських володарів.

Отож у 959 р. до імператора Оттона I у Кведлінбург, столицю цієї імперії, прибуває посольство від руської володарки — “королеви ругів Олени”, як зафіксували тодішні німецькі хроністи. За свідченням цих же хроністів, “посли просили посвятити для цього народу (ругів)”, тобто для русів, “єпископа й священників”. Якщо врахувати, що в ті часи за справами церковними обов’язково й неодмінно стояли справи політичні, то можна погодитися з думкою, що це була спроба княгині Ольги встановити стосунки миру і дружби з могутньою європейською державою. Оттон відгукнувся на цю просьбу київської княгині. У 961 р. до Русі був посланий єпископ Адальберт. Проте вже 962 року він повернувся. При цьому відомо, що Адальберт “ні в чому не досяг успіху”, отже, праця його в Києві була даремною, більше того, частина посольства цього єпископа загинула, а сам він “ледве уникнув смерті”, як записує німецький хроніст.

За цими скупими повідомленнями хроніки стоїть драматична історія Києво-руської держави, яка намагалась утримати свою самобутність між Заходом і Сходом. Ясно, що княгиня Ольга прикликала Адальберта не для того, щоб він поширював тут вплив латинської церкви. Очевидно, княгиня Ольга мала на меті організувати союз могутньої європейської держави з могутньою східноєвропейською державою — Руссю — з тим, щоб чинити тиск на ще могутнішу Візантійську імперію. І примусити в такий спосіб Візантію рахуватися з потребами сусідніх народів.

Єпископ Адальберт, найімовірніше, розумів свою місію вужче: лише як поширення латинського християнства. Напевно, як і більшість місіонерів, він провадив латинізацію в Києві надто вже фанатично, що і викликало в середовищі київської правлячої еліти і простого люду рішучу відсіч. Адже тогочасне суспільство Київської держави переважно було язичницьким. Через те деякі історики вважають, що діяльність Адальберта призвела до бунту в Києві, до якогось заколоту, через що, можливо, княгиня Ольга була тимчасово усунена від управління державою. До влади в Києві прийшов її син Святослав (964). Проте це радше гіпотеза, яка не підтверджується історичними фактами. Адже княгиня Ольга впродовж усього так званого князювання Святослава практично залишалася володаркою, керманичем Київської держави, стратегом усєї внутрішньої політики.

Приблизно десь у ці ж роки княгиня Ольга вдається й до другого “західного демаршу”. Не діставши синові в жони царівни із Константинополя, вона одружує його з дочкою угорського короля, ім'я якої, за Татицевим, було Предслава. На цей час угорська королівська родина уже була хрещена, як і весь народ цієї держави. Тому є всі підстави твердити, що княгиня все ж домоглася для себе знатної невістки-християнки з королівської родини. А коли врахувати, що на той час Угорщина була лютим ворогом Візантійської імперії та постійно громила її територію жорстокими набігами, то можна цілком впевнено стверджувати, що антивізантійська коаліція, створена Ольгою, стала реальним явищем європейської історії. Адже тепер був створений союз трьох великих європейських держав, що дотримувались антивізантійської орієнтації — Русі, Угорщини й Священної Римської імперії. Ця коаліція, безумовно, протистояла анексіоністському натискові Візантійської імперії на європейський континент.

Можливо, саме ця політика княгині Ольги визначила й антивізантійський напрямок зовнішньої політики її сина Святослава.

Коли в Константинополі невдовзі помер русофоб Костянтин Багрянородний, до влади прийшли нові візантійські правителі, які розуміли значення мирних стосунків із державами на всіх кордонах імперії, у тому числі з Київською Руссю. Але в кня-

гині були свої власні рахунки з Константинополем. Княгиня Ольга знову повертає свої погляди, як і її син, до Візантії...

У нашій історіографії, як і в підручниковій літературі, закоренилась норманська теорія походження княгині Ольги, яка твердить, що княгиня Ольга — варяжка. Але ця теза була придумана пізніше.

Церковний життєпис “Житіє святої княгині Ольги” розробляє міфологізовану біографію княгині: вона — проста дівчина, хтось із її батьків був з варягів, вона живе у Псковській землі. І ця неграмотна, неосвічена дівчина стає княгинею через свою добропорядність. Бо колись перевезла молодого князя Ігоря через річку, коли він був на полюванні, а за зухвалі спроби залицятися присоромила його. Тож князь нібито поцінував її розум і через те одружився. У цій концепції ясно проглядає не лише відголос норманізму, а й моралізаторська християнська ідеологія.

Проте є й інші, більш вірогідні свідчення про походження княгині Ольги. Наша “Повість врем'яних літ” свідчить, що 903 року Олег привів у Київ княгиню Ольгу із Пскова і дав її в жони Ігореві. Інші літописні повідомлення уточнюють, що він привів її з Плескова. Але ось цікаве повідомлення Володимирського літописця: “Ігоря же Олег жени в болгарях поят за него княжну именем Ольгу і би мудра вельми”. “Повість” за Іпатієвським списком уточнює: “Ігореві... приведоша ему жену от Плескова, именем Ольгу”. Цей факт підтверджує й Новгородський літопис: “Ігор привів собі жону від Плескова на ім'я Ольга. І була мудра і смислена”.

Беручи до уваги широку завоювницьку політику Олега, можна з певністю сказати, що саме перед походом Олега на Візантію 907 року чи й раніше київський правитель увійшов у союз з Болгарією, через територію якої до Константинополя найліпше було дістатись русько-полянським військам. Болгарія, що відібрала у Візантії Балканський півострів і Подунав'я, була природним союзником Київської Русі в боротьбі з імперією. У цих умовах одруження Ігоря з болгарською княжною зміцнювало коаліцію проти Візантійської імперії Русі й Болгарського царства.

Тож виходить, що Ольга — не простого роду, а князівського, та ще й болгарського.

Привертає увагу й ще одна обставина: Олег привів Ольгу з Плескова. Плесков — це давня столиця болгарської держави, що в ті роки вела енергійну боротьбу проти Візантійської імперії. На цей час — початок X ст. — припадає період активної діяльності царя-просвітителя Симеона на піднесення Болгарії. Тож логічно, що Олег узяв у жони Ігореві князівну з болгарської правлячої династії, яка мешкала у Плескові (Плісці), давній столиці Болгарського царства. Її християнське ім'я — Єлена. Ім'я ж Ольга було дано, певно, уже в Русі. У ті часи жіночі імена в слов'ян-язичників утворювались від чоловічих, видатних представників свого роду; Ярослава — походило від чоловічого імені Ярослав, Богдана — від чоловічого імені Богдан, Малуша — від чоловічого імені Мал і т. п.

Оскільки саме Олег найбільше клопотався за це одруження й був владним представником прийшлої династії, його іменем і була названа на Русі болгарська князівна, за давнім тутешнім звичаєм.

Звідки взявся в літописців Псков? Деякі історики кажуть, що раніше російський Псков називався Плесковим, але під руками малограмотних літописців було згублено дві літери — Л і Е. Звичайно, літописці могли й пропустити і літери, і слова. Та звідки ж самі псковичі, самі місцеві люди знали, що літописці зробили помилку, і почали називати своє місто неправильно — замість Плескова — Псковом? Це абсолютно нелогічна думка. Є інше твердження: часто в іноземних хроніках Псков іноземці називали Плесковим. Це могло бути, бо іноземці часом перекручували імена і назви, природно, і записували так, як їм здавалося зручнішим. Скажімо, Ольгу називали “королевою ругів”, а не “русів”, бо прибалтійське плем'я ругів було відоміше німецьким хроністам. Так само в тодішньому світі була відоміша назва давньої столиці могутньої болгарської держави, аніж маленький населений пункт Псков на краю землі, серед угрофінських та слов'янських племен, що загубився в лісах і болотах. Але найважливішим фактом є те, що це одруження, за літописом, відбулось 903 року, а Псков — за давніми літописами й свідченнями, був заснований 962 року... Отже, походити зі Пскова Ольга аж ніяк не могла.

Про болгарське походження княгині Ольги говорили ще в дореволюційній історіографії, говорили й у наші часи деякі

болгарські історики. Але ця теорія суперечила російській і радянській історіографії, яка підтримувала свою, нібито самотутню, а насправді норманську теорію походження княгині Ольги.

...Постарівши, княгиня Ольга в 964 р. передає державне кермо своєму синові Святославу (964–972). Це був перший князь у династії Рюриковичів, який мав слов'янське ім'я. Але він був і єдиний, який виявився найбільшим чужинцем для Київської країни. Це був князь, який практично ніколи не жив у Києві, не займався внутрішніми державними справами. Його діяльність проминула у походах задля розширення території Київської держави. Це призвело до послаблення економічного, політичного, культурного життя Київської Русі.

У 964 р. Святослав, зібравши численні війська та дружину, найманців-варягів, з якими виріс і на яких опирався, іде на схід. Він підпорядковує собі величезні території Поволжя, розбиває велику державу — Хазарський каганат. Деякі історики слушно зауважують, що Хазарія зіграла значну роль в історії утворення Київської державності: вона загородила своїми військами ворота зі сходу, через які постійно просувались дикі кочові орди на територію Подніпров'я, Причорномор'я та Східної Європи.

У 964–965 рр. Святослав розгромив цю державу, яка переживала тяжкі часи після тривалої громадянської війни, яку роз'їдали релігійні та інші суперечності. Святослав підпорядкував Києву численні народи Північного Кавказу, що були під Хазарським каганатом — касогів, ясів; він підпорядковує собі значні території Причорномор'я, Криму, тобто райони, які були під контролем Візантійської імперії. Згодом це піднімає Візантію проти Русі й проти Святослава.

Святослав здійснює великі походи на Подунав'я, на Болгарію. Ми знаємо про них з багатьох літературних джерел, із високим патріотизмом пише про них і “Повість врем'яних літ”. Цей пієтет ченців-християн підхоплює історіографія, спочатку російська, самодержавно-монархічна, а потім і українська, яка оспівувала згодом загарбницьку діяльність династії Рюриковичів. Метою цих походів Святослава на Дунай було оволодіння територією на нижньому Подунав'ї разом із значним торговим центром — містом Переяславцем. Імовірно, зважаючи на ослаблення в цей період Болгарського царства, проти якого оз-

броїлась Візантійська імперія, Святослав прагнув здобути болгарський трон як законний спадкоємець болгарського княжого роду, зважаючи на болгарське походження своєї матері — княгині Ольги-Єлени.

Святослав справді був активним полководцем, мужнім воїном, великим завойовником, був людиною відважною, особисто невибагливою у побуті — це справді непоганий приклад для воїнства. Але для керманича держави головне — бути не завойовником, а упорядником життя власної країни, просвітником, будівничим, мудрим правителем.

Святослав не прийняв Ольжиної традиції християнства, він виховувався варязькою дружиною, яка оточувала ще князя Ігоря; від неї була прийнята ним завойовницька ідеологія. Святослав негативно ставився до християнства, хоча княгиня Ольга намагалася повернути його до цієї віри. Святослав, як і Олег, влаштував у Києві, як це довів М. Брайчевський, антихристиянські погроми, особливо в той період, коли він зазнавав невдач у болгарських походах. Такий погром зафіксовано в 968 р., після його повернення з першого дунайського походу і пізніше, у 970–971 рр., зокрема й у Болгарії.

Російський історик XVIII ст. В. Татищев повідомляє, що після поразки Святослава від війська імператора Іоанна Цимисхія, князь розлютився на всіх християн, котрі були в його дружині, і “не пощадив” навіть свого “єдиного брата Гліба” який, певно, також був християнином, віддав усіх “на різні катування”...

Про дунайські походи Святослава існує численна література.

Сучасний російський історик А. Сахаров написав велику й детальну монографію про діяльність цього князя. Але в оцінках його він опирається на праці, традиційні для нашої історіографії,— оспівування, ідеалізація князя Святослава та його політики завоювань, що відповідало анексіоністським уподобанням російських імперських ідеологів різного ґатунку. І справді, Святослав започаткував своїми завоюваннями утворення величезної території імперії Рюриковичів. Між тим, в історичних оцінках інших авторів все частіше зустрічається теза про те, що такі завоювання були непотрібними для Київської держави: вони непомірно розширили її територію, ослабляли центр, вимотували матеріальні й людські ресурси, а голов-

не — зруйнували на сході заслін із держав, що стримували натиск кочовиків на східноєвропейську рівнину, котрі згодом перетворили тутешню цивілізацію в руїну.

Реформи Володимира Великого

Тепер звернімо увагу на події в історії Київської держави після загибелі князя Святослава під час повернення з другого дунайського походу в 972 р., коли на нього напала орда печенігів біля дніпровських порогів і вщент розгромила його дружину. Князь Святослав був убитий. І печенізький хан Куря, за переказами, череп князя Святослава оббив золотом, зробивши з нього чашу, і написав віщі слова: “Хто шукає чужого, губить своє”.

Ідучи на Подунав'я, князь Святослав залишив у Києві свого старшого сина Ярополка, який був народжений від першої його жінки — угорської князівни, яка мала слов'янське ім'я — Предслава, як говорять деякі джерела. На ті часи угорські володарі прийняли християнство, отже, жінка Святослава була християнкою. Деякі історики справедливо вважають і самого Ярополка християнином, адже його виховувала не лише мати-християнка, але й християнка бабуся, княгиня Ольга. Отож і виходить, що Ярополк був першим християнським князем (після Аскольда, звичайно) на київському княжому престолі.

Після загибелі батька Ярополкові дісталась велика й зруйнована Святославовими війнами держава. Вся діяльність Ярополка, проте, займала невеликий проміжок часу і залишила в історії тільки окремі фрагменти. Ймовірно, що він змушений був відбивати печенізьку орду, яку нацькувала Візантія на князя Святослава, від якої він загинув. Можливо, саме боротьбою з печенігами була викликана його спроба знову зв'язати поляно-руську державу із західним світом, як це у свій час робила княгиня Ольга. Це тим більше було можливим, бо після воєн Святослава стосунки Русі з Візантією зіпсувались, і Подніпровська держава одна протистояла ординському Степу і вселенській імперії.

Як відомо з наших та зарубіжних хронік, у 973 р. до столиці Священної Римської імперії, до Кведлінбурга, з Києва знову

було відправлено спеціальне посольство. Ми не знаємо про наслідки цього візиту. Можемо лише здогадуватись, що Ярополк намагався знайти собі спільників у боротьбі, передусім проти агресивних степовиків. Із Никонівського літопису дійшла до нас звістка, що 979 року до Києва прибули послы з Ватикану. Є ще одна дата цього посольства — 977 рік. Певно, воно мало якийсь успіх у Києві, бо залишились у літописах повідомлення про якесь хрещення Русі за Ярополка.

Із цих фрагментів випливає, що Ярополк був речником християнської ідеології в язичницькій Київській державі.

У 978–980 рр. в країні спалахують міжкнязівські чвари. Ярополк і його менший брат Олег, якому ще Святослав віддав в управління землю деревлян, розпочали між собою боротьбу. Обидва Святославичі загинули в цій братовбивчій борні. Літописи повідомляють, що в цій громадянській війні підступну роль відіграли варязькі зағони, зокрема, один із давніх варязьких керманічів у Києві, сумнозвісний Свенельд. Після загибелі обох Святославичів київський престол залишився вільним для третього сина Святослава — Володимира, народженого ключницею княгині Ольги Малушею. Володимир за волю свого батька сидів у Новгороді разом зі своїм дядьком і вихователем Добринею, братом Малуші.

Варто нагадати, що деякі історики — і українські, і російські — доводять, що Малуша та її брат Добриня були дітьми поверженого княгиною Ольгою деревлянського князя Маломира (Мала) з древньої династії деревлянських князів Ніскиничів. Тож Володимир законно лишався спадкоємцем деревлянського князівства, а після загибелі своїх старших братів йому судилося вже без конкурентів зайняти київський стіл.

Володимир, а найперше Добриня, як старший і досвідченіший, дізнавшись про смерть старших синів Святослава, організував варязьку дружину і новгородську рать для походу на Київ. Вони підняли земські війська й дружини тих князівств, через які пролягав їхній шлях на Київ. Це землі Полоцького, Смоленського, Дреговицького князівств, а також деревлян. Цей енергійно організований кидок допоміг підпорядкувати Володимирові ці землі-князівства. Під час походу Володимир, наприклад, підкорив собі Полоцьк, убивши місцевого князя Рогволода й насильно взявши в жони його дочку Рогніду. Літопис

наводить слова полоцької князівни, яка не хотіла ставати жоною Володимира, не бажала “роззуги робучича”, тобто, за звичаєм сватання, роззуги жениха, якого назвала “робучичем” — сином раба. На підставі цієї фрази деякі історики твердили, що горда полочанка не бажала ставати жоною сина “рабині” Малуші, бо син рабині за тогочасною суспільною традицією був рабом.

Попередньо з’ясовано, що Малуша, ця полонянка війни, мала високе князівське походження, що, зрештою, і зробило князя Володимира уже не представником прийшлої узурпаторської династії, а суто слов’янським місцевим князем. Це мало величезне моральне значення для утвердження самого Володимира в Київській державі й у всьому східнослов’янському світі. Це слов’янсько-деревлянське походження Володимира зробило його надзвичайно популярним у народі: його сприймали не як чужинця, а як свого рідного, слов’янина. А символ деревлянського князівського дому із зображенням на полотнищі кумира Дажбога, Ярила-сонця, став легендарним німбом самого князя Володимира. У народній творчості він дістав ласкаве прізвисько Володимир-Красне Сонечко.

Володимир прийшов у Київ з допомогою ратних військ і за моральної підтримки довколишніх слов’янських земель і в такий спосіб став ніби речником об’єднання багатьох племен східнослов’янського світу. Це змусило його задуматись над тим, як далі утримати за собою ці князівства.

Передусім Володимир, сівши на київський стіл (980–1015), зіткнувся із нестабільною внутрішньою ситуацією. Країна була виснажена численними війнами Святослава, відпливом матеріальних і людських сил у завойовані регіони. До того ж варязька дружина, яка з ним прийшла із Новгороду, раптом заявила, що хоче Києвом володіти, що пограбує місто. Літописець пише: “По сім ріша варязі Володимирі: се град наш. Ми прियाхо ім да хоцем і мати одкуп од них по дві гривні од чоловіка”. Податок 2 гривні від кожного киянина, який вимагали варяги, — це був страшенний грабіж (одна гривня — це 160 г срібла). Володимир розумів, що варяги й надалі диктуватимуть йому свою волю. Він був змушений негайно реорганізувати варязьку дружину. І зробив це надзвичайно рішуче й мудро. Частину керівництва варягів він підкупив тим, що дав їм земельні на-

діли — бенефіції — у володіння за службу. Цим він поклав початок відомої земельної реформи, під час якої він наділяв землею тих, хто боровся разом з ним за утвердження незалежності Київської держави. Іншу частину варязької дружини Володимир спровадив до Царгорода.

І “варязьке питання” було остаточно вирішене.

Другим важливим завданням Володимира було знайти спосіб утримати біля себе підпорядковані ним під час походу на Київ слов'янські князівства. Таке рішення знайшов Володимиром. Це була перша релігійна реформа київського князя, коли він запровадив “шестибожжя”.

На Перуновому пагорбі у Києві, поряд із київським полянським кумиром Перуном, постали кумири ще п'яти східнослов'янських князівств, які допомогли Володимирі під час походу на Київ. Це новгородський бог вогню — Хорс (давньослов'янське “Кърс”, від цього похідне: кремінь, кресало та ін. — вмістилище вогню); це смоленська покровителька родючості й багатства Мокоша; це полоцький кумир Стрибог; це кумир лісових дреговичів, людина-вовк Сімаргл; і нарешті, це покровитель рідної землі його матері Малуші і дядька Добрині — Дажбог, Ярило-сонце. Всі вони стали поряд із Перуном як рівні кумири-божества. Через возвеличення на священному пагорбі усіх шести кумирів найбільших князівств Володимир стверджував єдність східнослов'янського регіону. Цей пантеон — шестибожжя перше прагнув закріпити єдність земель східнослов'янського світу під егідою Києва, який їх захищав від ворогів і урівнював у політичному становищі.

Звідси така величезна популярність Володимира у народній творчості на всьому терені східного слов'янства — у численних казках, переказах, билинах, обрядових піснях. Жоден київський князь не мав такої популярності в народній пам'яті, як князь Володимир. Ми не знаємо жодного народного переказу — свідчення любові народної до знаменитого батечка Володимирового — полководця Святослава, якому літописець присвятив чимало палких слів. Не знаємо нічого схожого й про Ярослава Мудрого чи Володимира Мономаха. Але про Володимира Святославича до наших днів, майже через тисячу літ, дійшла величезна фольклорна спадщина. Народна популярність князя Володимира пояснюється двома причинами: Володимир — пер-

ший Рюрикович, який був уже місцевого, слов'янського походження через свою матір, деревлянську княжну Малушу; Володимир об'єднав під своєю рукою найважливіші слов'янські князівства, надавши рівні права їхнім богам і елітам під моральною управою Києва.

Між іншим, ця реформа Володимира, це “шестибожжя” (Перун, Хорс, Мокоша, Стрибог, Сімаргл, Дажбог) підтверджує думку деяких істориків ХІХ ст., зокрема М. Костомарова, що політична структура Київської держави не була унітарною, що це була первісної форми конфедерація основних східнослов'янських держав-князівств.

Та “шестибожжям” тільки розпочиналися реформи Володимира.

Ставши керманичем величезної країни, князь Володимир мусив зміцнювати рубежі своєї держави й відбиватись від сусідів, що прагнули розшматувати ту чи іншу її частину. Володимир продовжував закріплювати території своїх володінь, які підбив під свій меч його батько — князь Святослав. Так 981–982 рр. він здійснює походи для остаточного підпорядкування в'ятичів, а також радимичів, на яких наклав податок на плуг. Здійснює походи проти литовського племені ятвягів на північному заході.

Зміцнивши свої порубіжні володіння, Володимир запроваджує важливу адміністративну реформу. Він ліквідує племінні княжіння й замінює місцевих князів та представників могутніх боярських кланів своїми намісниками. Всю територію країни він ділить на вісім волостей, на чолі яких поставив своїх управителів — волостелів. Пізніше на чолі кожної волості були поставлені його сини. Це підірвало антицентристські угруповання племінної аристократії й зміцнило владу Києва над усією східнослов'янською територією, що визнавала владу київського володаря.

Надзвичайно важливою реформою стала військова реформа Володимира. Вона була спрямована на зміцнення оборонної сили держави, на ліквідацію ролі племінної верхівки в обороні своєї землі та заміну її загальнодержавною системою оборони. Раніше згадувалось про те, що Володимир, щоб позбутися впливу варягів у Києві, був змушений давати варязьким ватажкам землі. Цю ж систему наділення землею за службу, за за-

хист кордонів своєї держави він продовжує й далі. Усім, хто бажав боронити кордони Київської держави, він давав землю. Це викликало великий приплив на військову службу нових сил із середовища народних низів. Нова група служилих землевласників стала опорою Володимира. Вони потіснили стару боярську еліту, бо не були зв'язані з місцевим князівсько-боярським підложжям і стали вірними захисниками не лише кордонів, а й влади самого князя.

З літописів, із переказів і билин ми знаємо таких відданих князеві й своїй вітчизні захисників, як Ян Усмошвець, Олекса Попович, Ілля Муромець. Вони були вихідцями із селян, ремісників, духовенства.

Ця реформа створила могутню земську армію, яка міцно тримала оборону країни. Вона мала велику підтримку серед широких верств населення, про що свідчать народні пісні й перекази. Пізніше подібну реформу провадив у московській державі Іван Грозний, який створив нову земельну аристократію — служиле дворянство.

Ось ця нова земельна й військова аристократія і стала опорою влади князя Володимира. При ньому гуртується тісне коло однодумців, що виконувало роль дорадчого органу, де були і бояри, і селяни, і ремісники, котрі брали участь в обговореннях княжих справ на княжих учтах — “пирях”. Ці наближені й довірені люди визначали основні напрямки всієї державної політики Києва. До цього варто додати, що князь, розгромивши степові орди торків, берендеїв, чорних клобуків та ін., підпорядкував їх своїй владі й розселив на південному порубіжжі Київської держави. Багато століть ці осілі племена несли військову прикордонну службу — першими приймали на себе удари нових кочівників: печенізьких орд, пізніше — половецьких та інших. І лише монголо-татарська навала змела їхні військові заслони і городки на Сулі, Трубежі та інших територіях сучасної Полтавщини та Переяславщини.

Складовою частиною військової реформи Володимира було будівництво фортець. Це Білгород — на Ірпені, Василів на — Стугні, Берестове — на південній околиці Києва та інші укріплення.

Крім того, Володимир, уже після прийняття християнства, провів судову реформу. Внаслідок цього відбулося розмежуван-

ня градського суду та єпископського. Доказом цього є церковний статут. Спроба запровадити смертну кару, як вважає М. Брайчевський, зазнала невдачі. Русь була єдиною в Європі державою, де не було узаконеного вбивства.

Через сім років після запровадження шестибожжя Володимир був змушений провести нову релігійну реформу. Шестибожжя не виправдовувало себе. Об'єднання князівств під рукою Володимира не було міцним. Князь, між тим, бачив поряд зі своєю державою інші країни, де були єдині для всіх релігії, в яких через те центральна влада була сильною і реальною. Це були християнські Візантія, Болгарія Дунайська, мусульманська Булгарія на Волзі й Камі, ще тримались рештки іудейської Хазарії на Волзі. Володимир ретельно знайомиться з різними віровченнями та доходить висновку, що найбажаніші наслідки для ідеологічного зміцнення його держави може дати християнство.

Проте, як мудрий політичний діяч, він розумів, що Візантійська імперія, яка залюбки дає, а то й нав'язує християнство своїм сусідам, намагається водночас підпорядкувати ці країни і народи від своєї політики не лише в релігійному відношенні, але й у політичному. Звичайно ж, така ситуація не подобалась амбітному київському володареві, і він змушений був шукати способів прийняти нову віру таким чином, щоб країна зберегла свою повну незалежність від імперії.

Такий вдалий момент з'явився в середині 80-х років, коли у Східно-Римській імперії — Візантії — спалахнула громадянська війна.

Це був складний період у долі двох константинопольських братів-імператорів — Василія II і Костянтина VIII. Вони ледве не втратили корону імперії. Візантійський хроніст Лев Диякон писав, що в ті часи імперію розхитували “страшні заколоти, нашість народів, міжособні брані, переселення міст і сторін, холод і морові язви, жахливі струси і майже суцільна загибель Ромейської імперії”.

Тяжкого удару Візантії завдає Дунайська Болгарія, яка підняла голову після попереднього погрому під час походів Святослава й почала відроджувати свою державність. Саме тоді київський князь Володимир робить переможний похід на Дунай. Про цей похід яскраво оповідає наш літопис.

Утім через неточність літописних повідомлень вітчизняні історики вважали, що цей похід Володимир робить на Волзьку Болгарію. Відомий сучасний український історик М. Брайчевський, уважно досліджуючи літопис, ствердив, що йдеться в літописі саме про похід на Дунайську Болгарію. Він звертає увагу, що в літопису точно повідомляється про традиційний шлях цього походу: “Іде Володимир в лодіях, а торки — берегом приведе на конях. І тако побіди булгари”. Ясна річ, у лодіях Дніпром пливла дружина князева до Руського (Чорного) моря, а берегом Дніпра ішли спільники русичів — торки та інші ординці. Це був здавна відомий полянам-русам шлях до Болгарії Дунайської та Візантії. До Волги ж плисти на лодіях із Києва неможливо так само, як і йти “берегом” кіньми.

Переконливою є думка цього дослідника щодо Дунайської Болгарії висловлена в літопису: “... рече Добриня Володимирю, сгляда колодник: “І суть всі в сапозіх. Сим дані нам не даяти. Поїдем шукати лапотників”. У “сапозіх” — у чоботях — ходили в ті часи у Візантії та в Болгарії Дунайській. “Лапотників” же можна було знайти саме в протилежних сторонах, скажімо, у Поволжі.

Як свідчить наш літопис, Володимир і болгари уклали між собою угоду про тривалий мир, який образно ствердили такими словами: “Толи не буде мира межі нами, оли вже камінь зачне плавати, а хміль грязнути”.

Переможний похід Володимира на Подунав'я показав Візантії, що в особі київського князя вона має могутню й реальну силу, з якою краще дружити, ніж ворогувати. Союз країни Русі і Болгарії був для Візантії небезпечним. А з другого боку, в тяжкі дні, коли проти імператорів постало два колишніх полководці — Варда Фока і Варда Склір — лише Країна Русі могла стати спільником і опорою імператорської корони.

Через те десь із кінця 987 р. й розпочинаються переговори візантійського двору з Києвом щодо надання імператорам військової допомоги. Саме під час цих переговорів у Володимира з'явилась думка відновити добрі стосунки з Візантією, до чого прагнула ще княгиня Ольга, а водночас і закріпити їх прийняттям християнства. Але щоб Візантія не трактувала київського князя неповноцінним партнером, Володимир зажадав, щоб йому в жони дали сестру імператорів — Анну.

Це був досить відважний і рішучий крок Володимира. Бо відомо ж, що імператорський двір уже давно нікому із володарів не давав своїх царівен і царевичів, аби не було з боку інших держав приводу через родинні зв'язки втручатися у внутрішні справи імперії. Саме перед цим імператор Василій II відмовив французькому королю Гуго Капету одружити його сина Роберта з однією з принцес імператорського двору. І раптом — рішуча вимога Володимира!

Звернімо увагу на традиційну позицію вітчизняної історіографії щодо епізоду сватання Володимира. Наші історики однозначно твердять, що для Володимира, як для бастарда, тобто незаконно народженого сина Святослава, було надто почесним отаке одруження з константинопольською царівною. Раніше вже пояснювали цю ситуацію. Володимир був законним сином князя-язичника Святослава, бо всі діти князів-язичників від своїх жінок тоді визнавалися законними. Та наші історики не можуть звільнитися від впливу пізнішої християнської моралі, що володар мусить мати одну жінку, з якою мусить обвінчатися, і лише діти від неї вважаються законними спадкоємцями. В язичницькому суспільстві мораль була іншою, і це відомо з усіх документів тієї доби: усі діти князя-язичника були рівноправними і законними. Тому вважати Володимира “бастардом”, тобто незаконнонародженим — не можна ніяк.

Одруження Володимира з константинопольською царівною було потрібним Володимирові не для власного самоствердження, а з політичних мотивів: воно давало київському керманичу міцний династичний союз з могутньою державою й стверджувало ті мирні стосунки, яких добивались перед тим і княгиня Ольга, і її попередники, починаючи від Аскольда. У такий спосіб князь Володимир діставав значні зовнішньополітичні переваги, хоча не виключались і власні честолюбні мотиви, коли ще врахувати, що імперія відмовила дати невісту для батька Володимирового — Святослава, що завдало великого удару честолюбству і княгині Ольги, і самого Святослава.

Проте візантійські імператори відмовили Володимирові в його домаганнях щодо одруження на тій підставі, що він був не християнином, а “поганином”. Ось саме це й стало потрібною зачіпкою для київського володаря: він негайно ж погодився прийняти християнство сам і обіцяв хрестити свій народ. І його,

родича імператорів, уже не могли б тоді трактувати як залежного чи неповноцінного правителя.

Домагання Володимира про одруження з царівною викликали спротив братів-імператорів. Адже потрібно було ламати ustalену традицію імператорського двору задля цього “поганина” і варвара. Тоді Володимир вдався до військового тиску. Він зі своєю дружиною прийшов у межі Візантійської імперії, у Крим, обложив місто Херсонес (русько-слов’янський Корсунь) і через деякий час, оскільки імператори продовжували чинити опір одруженню Володимира з Анною, взяв це укріплене місто приступом. Як повідомляє літопис, Володимир нахвалювався їм: “А ще єя (Анну) не дасте за мя, то сотворю граду вашому (тобто Константинополю.— *Авт.*), яко і сьому сотворив”. Виходу в імператорів не було: повсталі полководці наближались до столиці. Імператорський трон хитався і ось-ось мав впасти. Імператори дають згоду на одруження Анни з єдиною умовою: хрещення Володимира.

Він приймає хрещення там само, у Корсуні, певно, у церкві святого Якова, де відбувалося, мабуть, і його вінчання, як гадає М. Брайчевський. Князь повертається до Києва з жоною-царівною, з награваними багатствами, зі священниками слов’яно-руського походження, котрі приєднались до нього у Корсуні. Володимир прихопив із собою й одну з найбагатших прикрас Херсонеса — бронзову статую чотирьох коней (творіння язичницької доби античності). Згодом цей витвір мистецтва, що полонив своєю красою серце язичника-християнина, прикрашав центр Києва, площу так званого Бабиного торжка (приблизно там, де сучасна Михайлівська площа). А шеститисячний військовий загін русів був відсланий князем на допомогу візантійським імператорам. Уже в жовтні наступного 989 р. під Хрисополем, поблизу Константинополя, він брав участь у битві із заколотниками. Війська збунтованих полководців були повністю розгромлені — імператорський трон порятовано.

Від цього часу розпочинається стабільне існування імперії протягом тривалого періоду. А Київська держава, як бачимо, дістала християнство як рівноправна доброзичлива сусідка і союзниця Візантії, про що мріяли і до чого прагнули попередні володарі русів.

Прибувши до Києва, Володимир розпочав приготування для хрещення киян і всієї держави. Він дає наказ усім мешканцям Києва прибути до річки Почайни та зайти у воду. Наказ був достатньо грізний і рішучий. Князь погрожував: хто не послухається його, хай це буде “багатий чи бідний, жебрак чи раб”, і не з’явиться біля Почайни — “противник мені да буде”. Як бачимо, хрещення відбувалось під тиском Володимирової влади і сили. Хоча за традицією вся церковна література твердить, ніби всі кияни з великою радістю приймали це хрещення. Далебі, ні.

Це була драматична ситуація як для киян, так і для багатьох східнослов’янських міст. Прадавні захисники полян-русів — кумир Перун бог-громовержець, та інші статуї були стягнуті зі священного пагорба. Володимир наказав прив’язати Перуна до коней, а далі приставив, як оповідає літописець, до нього дванадцять мужів, які бігли слідом за Перуном, били його “железцем”. Це робилося “на поруганіє бісу”, який нібито через Перуна намагався “прельстити” людей.

Люди бігли слідом за дерев’яною колодою, на якій був висічений образ Перуна, плакали, рвали на собі волосся. І коли цей дерев’яний кумир був скинутий у Дніпро, він довго плив на хвилях, а люди все бігли берегом і кричали: “Видибай! Видибай!” — тобто випірні, випірні. І скоро хвилі Дніпра викинули дерев’яного кумира на рінь — на мілину — поблизу сучасного Видубицького монастиря. Колись ця місцевість, певно, називалась Видибичі, тобто місце, де “видибав”, за літописом, Перун. І тут, напевно, таємно було відроджене капище цьому богові.

Як установив академік Б. Рибаків, згодом християнська церква завжди ставила свої храми на місці колишніх язичницьких требищ, щоб утвердити свою перемогу над поганською вірою. Тож згодом на місці, де “видибав” Перун і виріс Видубицький (ймовірно, первісне Видибичий) монастир.

Поступово хрещення поширюється на всю територію Київської держави. Дядько Володимира Добриня хрестив силою меча Новгород. Нова віра повільно входить у свідомість, поступово вживається в попередній світогляд слов’янського населення, переплітається з ним і співіснує. Цей багатівіковий процес призвів до витворення своєрідного двовір’я, коли поряд із язич-

ницькими уявленнями про світ, поряд із старими звичаями і традиціями населення переймало й церковні християнські обряди. Це було унікальним і своєрідним явищем у духовному житті слов'янських племен, що входили до складу Київської держави, яке збереглось і до наших днів.

Прийняття Володимиром християнства мало надзвичайно велике значення як для внутрішнього, так і для зовнішньополітичного розвитку України-Русі. Передусім християнство вносило в життя суспільства високу культуру, ввібрало з древньосхідного та античного світів. Християнський світогляд змінював саму людину. Якщо язичництво культивувало залежність людини від сил природи, страх перед нею, то християнський світогляд стверджував її владу над силами природи, вивільняв людину від поклоніння силам землі, води, неба, підносив її дух, робив господарем землі, стверджував, що за свої вчинки людина відповідає лише перед Богом. Людина ніби діставала тепер захист від Всевишнього за свою трудову діяльність, за сміливе втручання й освоєння сил землі. Це сприяло посиленню трудової активності людини, зростанню продуктивності праці й, у цілому, економічному поступу суспільства.

У державно-історичному плані важливим здобутком від прийняття християнства для Країни Русі було те, що князівська влада тепер мала підтримку й освячення своєї діяльності від нової ідеології. Це посилювало владу київського князя на широких теренах Подніпровсько-Київської держави, зміцнювало централізм. У нових місцях виростають опорні пункти центрального управління, постають нові міста й монастирі. Нові території включаються в єдиний політичний державний процес. З другого боку, християнське віровчення згладжувало соціальні конфлікти, стверджуючи, що перед Богом усі рівні — багаті і бідні, а багаті, які визискують бідних, будуть покарані Божим судом і не треба хапатись негайно самому за сокиру, щоб розправитись із своїм гнобителем.

У міжнародному плані прийняття християнства вивело Київську поляно-руську державу на рівень добрих і плідних відносин з такими великими й процвітаючими християнськими країнами, як Візантія, Болгарія, Польща, Угорщина, Німеччина. Між Руссю і Сходом та Заходом віднині налагоджуються

постійні культурні та торговельні зв'язки. Київська держава активно включається в загальноєвропейський політичний та торгово-економічний процес. Вона стає невід'ємною реалією європейського історичного життя.

Утім, діяльність Володимира Великого, як його потім прозвали історики, чи Володимира Хрестителя, не в усьому була непомильною. На схилі свого владарювання цей далекоглядний державець допустився політичного прорахунку. Залишаючи державу в спадщину своїм синам, він не визначив чітко, кому з дванадцятьох його синів мала належати першість у державному урядуванні. І цим він порушив традицію стабільного успадкування престолу, за яким княжий стіл мав передаватись старшому в роді.

Це й призвело після завершення його владарювання до драматичних подій.

Старшим у сім'ї Володимира вважався Святополк, якому князь став батьком, хоча насправді був його вітчимом. Святополк був сином старшого брата Володимирового — Ярополка, одруженого з красунею-грекинею, імені якої ми не знаємо. Коли Ярополк загинув, а Володимир зайняв київський стіл, ця дружина Ярополка уже була вагітною, і, за законами того часу, Володимир мав узяти її собі в жони. Коли народився Святополк, Володимир вважався його батьком. Святополк був старшим від інших синів Володимира, яких він мав від Рогніди та від царівни Анни.

Тепер виходило, що й за походженням (син старшого брата Володимирового — Ярополка) і за народженням (старший серед синів) Святополк мав право бути спадкоємцем Київської держави. І він вирішив цим правом скористатись, хоча князь Володимир мав намір передати кермо влади у своїй країні іншим своїм нащадкам, зокрема, синам від царівни Анни — Борису чи Глібу.

Святополк, певно, знаючи про це, організував змову проти батька-князя. Довідавшись про неї, Володимир велів кинути Святополка у поруб (підземелля), викликав із далекого Ростова сина Бориса, а сам поселився у Видубицькому монастирі. Коли Борис наблизився до Києва, дорогу йому перетнули союзні Святополку орди печенігів. Борис зіткнувся з ними на річці Альті. Та в цей час князь Володимир, не залишивши ніякого

розпорядження щодо престолу, помер. Це сталося 15 липня 1015 р.

Наближені до Святополка бояри звільнили його з поруба й проголосили князем. Дізнавшись про це, Борис відмовився йти на Київ, бо зрозумів: влада до престолу мала пролягти через кров його зведеного брата. Але цю його нерішучість використав Святополк: він таємно підіслав своїх людей у табір до Бориса, і ті його вбили. Далі Святополк так само позбувся і ще одного суперника, Гліба, також народженого царівною Анною, який прибув з дружиною на допомогу Борису, але й Гліб таємно був убитий. У боротьбу проти Святополка за київський стіл вступають інші сини Володимира. Кривава боротьба між братами продовжується до 1019 р., доки Святополка і його польських союзників не розгромив остаточно Ярослав, син Володимира від Рогніди полоцької, який княжив у Новгороді.

Ярослав Володимирович і завершив реформаторську діяльність свого великого батька, остаточно перетворивши Київську державу в могутню державу європейського середньовіччя.

Епоха Ярослава Мудрого. Київська держава за Володимира Мономаха

Володимир залишив після себе міцно сформовану політичну структуру Київської держави, дещо розхитану громадянською війною після його смерті. На долю Ярослава Володимировича (1019— 1054) випало відновити її та завершити реформи Володимира блискучою просвітницько-культурною надбудовою.

Ярослав передусім змушений був знову збирати докупи всі землі, які внаслідок децентралістичних зусиль племінної аристократії після смерті Володимира відпали від Києва. Він приєднав до своєї держави в 1022 р. Берестіє, в 1030 р. — Белз, в 1031 р. — червенські городи та ін. Крім того, в 1038 р. він ходив походом на ятвягів, в 1040 р. — на Литву, в 1041–1047 рр. — у Мазовецьку землю на допомогу Казимиру, який боровся за княжий стіл у Мазовецькому князівстві. Ярослав одружив із краківським князем свою сестру Добронігу, а згодом — свого старшого сина Ізяслава одружив із сестрою Казимира — Гертрудою.

Отже, першою європейською країною, з якою Ярослав встановлює тісні добросусідські державницькі стосунки, була польська держава — Краківське князівство.

У 1030 р. київський володар здійснив похід на землі чуді, внаслідок чого на Західній Двіні побудував місто Юр'їв, пізніший Дерпт (нині це місто Тарту в Естонії). Ярослав здійснив кілька походів у північно-східні землі, де жили племена в'ятичів і радимичів та чимало неслов'янських племен, і знову підпорядкував їх владі Києва. Цей київський державець успішно завершив боротьбу своїх попередників із печенігами. У 1036 р. під Києвом він розгромив величезне скопище печенізьких орд, після чого вони покинули Придніпровські степи й пішли на Дунай. На місці битви Ярослав заклав і побудував величезний храм — собор святої Софії.

Ярослав продовжував політику миру із Візантійською імперією. Проте в 1043 р. його син Володимир і новгородський посадник Вишата, син Остромира, очолили похід русів на Константинополь. Цей похід був невдалим. Візантіяці-romeї, або ж греки, розбили їх, взяли великий полон, частину бранців осліпили, у тому числі й воєводу Вишату. Деякі історики вважають, що причиною цього походу була спроба Ярослава в непевні для імперії часи захопити там престол, оскільки його жінка була родичкою імператора Костянтина, інші ж історики припускають, що цей похід був спричинений незгодами між Константинополем і Києвом на церковному ґрунті: Ярослав хотів поставити в Києві митрополитом не грека, а русина. Це означало б, що Київська Русь повністю відмежувалась би у церковних справах від Константинопольського патріархату і виявилась би повністю незалежною від Візантії. Імперія ж цього не хотіла. Наслідком походу було замирення і одруження одного з синів Ярослава — Всеволода — з візантійською принцесою з дому Мономахів. Таким чином, мир з Візантією був закріплений династичним шлюбом. І це був міцний мир, на довгі століття. Русь більше вже не воювала з імперією.

Однією з особливостей зовнішньої політики Ярослава було встановлення родинних стосунків із найбільшими володарями Європи. Тісні взаємини княжий київський дім встановив із Німеччиною, з Генріхом III. Вони підтримувалися великими по-

сольствами в 1040 і 1043 рр., шлюбними зв'язками. Один із синів Ярослава — Святослав — був одружений із сестрою трірського єпископа Бурхгарда. А один із синів Ярослава, ім'я якого до нас не дійшло, був одружений з дочкою саксонського маркграфа Оттона. Ще один із Ярославичів був одружений із дочкою графа Штадтського — Одою.

Ярослав також підтримував тісні стосунки зі скандинавськими країнами. Відомо, що варязька дружина князева в ці часи набиралась у Швеції й Норвегії. У київських князівських палацах перебували в недобрі для себе часи вигнані з батьківщини норвезький король Олаф II Святий і його син Магнус, який тут і виховувався. Сам Ярослав був одружений першим шлюбом з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою (Гриною). Старша дочка Ярослава — Єлизавета — стала дружиною норвезького короля Гаральда, який, щоб мати згоду князя на це одруження, зробився войовничим вікінгом. Він плавав зі своїми відважними воїнами у Середземному морі, робив блискавичні висадки на узбережжя та здобув славу непереможного витязя. До наших днів збереглася пісня вікінгів про подвиги цього князя і руську діву у золотій гривні — київську княжну.

Під час походу разом із Вільгельмом Завойовником до Англії Гаральд загинув у бою. Вдова Єлизавета згодом вийшла заміж за датського короля Свена Естрідсена.

Один із синів угорського короля Ласла Лисого, Андрій, був одружений із донькою Ярослава — Анастасією-Асмундою, що сприяло добрим сусідським стосункам між Київською та Угорською державами.

У такий же спосіб склалися доброзичливі зв'язки між Київською Руссю й далекою Францією. Дочка Ярослава Анна взяла шлюб із королем Франції Генріхом I у 1049 р. Ще за життя чоловіка вона брала участь в управлінні французькою державою, про що свідчать такі записи в деяких державних актах: “В присутності королеви Анни” або “За згодою моєї дружини”. Цікаво, що на деяких державних документах того часу зберігся підпис королеви: “Анна реїна”. А король замість свого імені ставив хрестик, бо був неграмотним. Анна листувалася з папами римськими — Миколаєм II і Григорієм VII. Вона будувала церкви на взірць київської Софії, зокрема у містечку Санлісі,

резиденції французьких королів; як подарувала королівському храму в Реймсі “Євангеліє”, на котрому присягало багато французьких королів, сідаючи на трон. Назва Києва у західноєвропейських документах зустрічалась частіше, ніж назви міст ближчої Польщі.

Цікавий і такий факт. Сини вбитого в 1016 р. англійського короля Едмунд Залізний Бик та Едвард втікли спочатку до Швеції, а згодом — перебралися до Києва.

Княжий київський двір стає епіцентром європейського політичного життя.

У внутрішній політиці Ярослав провадив надзвичайно важливі, багатогранні культурно-просвітницькі заходи на зміцнення і консолідацію внутрішнього становища. Як унікальний політик з глибоким розумінням сутності справжнього державотворення, він розумів, що найліпшим цементуючим ферментом суспільства є розвиток культури, освіти, знань. У цьому аспекті діяльність Ярослава Володимировича стала повчальною для всіх державців, яких цікавили проблеми зміцнення й величі країни.

Передусім Ярослав почав розбудовувати свою столицю — Київ, яка мала уособлювати силу і красу його держави. Він зводив нові храми і палаци, обніс стольний град новим укріпленням — валом зі стінами. Цей витвір оборонного будівництва явив собою найдосконаліший на ті часи взірєць фортифікаційного будівництва.

Символом досконалості цього знаменитого Ярославового валу стали так звані Золоті ворота, над якими була зведена дивовижна золотоглава церковця Благовіщення. У 1037 р. було закладено будівництво знаменитого Софійського собору, що і нині є унікальним пам’ятником і Київській державі, і мудрості її державців.

Крім того, були збудовані монастирі Святого Георгія, Святої Ірини. Почав розбудовуватись Києво-Печерський монастир як центр літописання, освіти та книгописання. З’явилися Святогірський монастир, монастирі на Волині, в Чернігові, Переяславі, у містах північно-східних земель, колонізованих русами. Тут також виникають нові міста, в яких будуються храми і мо-

настирі, розпочинається літописання. Це міста Володимир, Ярослав, Переяслав, Галич та ін.

Усе це сприяло посиленню ролі церкви і церковної організації, яка не тільки підтримувала владу київського володаря, а й поширювала освіту, знання, культуру. З'явився значний прошарок освічених людей, імена яких називають літописи. Це перші літописці — письменники та історики східнослов'янського світу: Никон, Іларіон, Нестор. Визначним громадським та церковним діячем епохи Ярослава був митрополит Іларіон. Це перший русин-митрополит, якого Ярослав поставив на Київську митрополію замість грека-митрополита.

Усунення грека-митрополита й заміна його русином ліквідували будь-який контроль над Києвом з боку Візантійської імперії. Це викликало неабияку напругу в стосунках між Києвом і Константинополем. Візантія не хотіла ні за яку ціну випускати з рук оцей ланцюжок впливу на життя в Київській державі, не хотіла втрачати й джерело збагачення, що надходило через церковні канали до Константинопольської патріаршої скарбниці.

Іларіон, який був поставлений князем Ярославом у 1051 р. Київським митрополитом, створив один із цікавих богословських, філософсько-історичних творів, що звеличують українсько-руський народ і проводять гуманістичну концепцію загальнолюдської історії. Це — “Слово про закон і благодать”.

Тут визначається місце Київської держави серед інших держав світу як провідної. Іларіон говорить про те, що країна Русь, яка прийняла християнство від Візантії, є рівною з усіма іншими християнськими державами, тобто, він заперечує імперську зверхність вселенської держави. Більше того, тут стверджується, виходячи з філософії нового віровчення, що “хто був останнім, той буде першим”. Тобто, оскільки Київська держава пізніше за інших прийняла віру в Христа, то, пророкує він, їй уготована в майбутньому перша роль в історичному поступі. У знаменитому своєму “Слові” Іларіон апологетизує діяльність князя Володимира, показує бурхливу просвітницьку працю його сина Ярослава, якого сучасники прозвали Мудрим і заявляє, що Київська держава тепер “... відома й почута усіма кінцями землі”.

Проте напружені стосунки між Києвом і Константинополем у боротьбі за Київську митрополію закінчилися поразкою Ярослава. До Києва був присланий із Візантії новий митрополит — грек Феопемпт. Іларіон змушений був таємно зникнути, бо новий владика розшукував його, щоб покарати на смерть. Подальша доля Іларіона невідома, проте деякі історики XIX ст., приміром М. Присьолков, вважають, оскільки Іларіон був підданий анафемі (прокляттю) новим митрополитом і був приречений на знищення, тому заховався у Києво-Печерському монастирі, прийняв схиму й нове ім'я — Никон. Там він провадив просвітницьку працю, навчав учнів, вів літописи тощо.

Православна русько-українська церква, підтримувана Ярославом Мудрим і Києво-Печерським монастирем, продовжувала політику незалежності від Візантії. Київські вчені, літописці, державні діячі вимагали канонізації (тобто возведення у ранг святих) подвижників християнського віровчення серед русів. Зокрема, вони вимагали освячення княгині Ольги, князя Володимира, загиблих у громадянській війні братів Бориса і Гліба. Константинопольська патріархія рішуче відкидала такі домагання. Бо це означало, що Київська митрополія дістане ідейну самостійність, маючи своїх святих, здобуде й незалежність.

Тривала багаторічна боротьба за канонізацію видатних русько-українських діячів все ж завершилась перемогою: наприкінці 70-х років XI ст. було висвячено двох руських святих — Бориса і Гліба. Вони швидко завоювали серця віруючих в усьому християнському світі. Згодом вже були висвячені і князь Володимир, і княгиня Ольга, а також і сам Іларіон (під ім'ям Іларіона Святителя).

За Ярослава Мудрого з'являється багато оригінальних літературних та історичних творів — “Повість врем'яних літ”, “Читання про Бориса і Гліба”, збірник-кодифікація юридичних законів “Руська Правда” та низка інших, що свідчило про високу політичну зрілість тодішнього суспільства. Особливо велике значення мала “Руська Правда” та її продовження “Правда Ярославичів”, що на багато століть залишались основним юридичним збірником законів, за якими жила ранньофеодальна

держава русів-українців, а також пізніше князівства північно-східних та західних регіонів.

Ярослав залишив після себе могутню й розвинену державу. Але відходячи у світ пращурів (1054), Ярослав Мудрий своїм заповітом розділив Київську державу між трьома старшими синами: Ізяславом, якому віддав Київське князівство, Святославом, котрому дісталась Чернігівська земля, і Всеволодом, що давно вже осів у Переяславському південному порубіжжі. Таким чином витворилась нова форма політичного управління: замість єдиного самовладця — три рівноправних правителі, тріумвірат Ярославичів.

Ці три князі збирали на спільні ради, визначали нові напрямки внутрішньої та зовнішньої політики. Але мир між князями-братами тривав недовго.

Тріумвірат Ярославичів невдовзі розпався. Початок цьому поклала драматична подія в історії Київської держави: навала нового степового агресора — половецьких орд. Це був 1068 рік. Половецькі орди розгромили військо князів, князі повтікали з поля бою та залишили напризволяще населення, селища, міста і ниви.

Тому 1068 року у Києві вибухнуло велике народне повстання. Кияни вигнали свого князя Ізяслава Ярославича, витягли з поруба полоненого князями раніше полоцького князя Всеслава Брячиславича, військо якого перед тим тріумвіри-князі розгромили. Всеслав був одним із нащадків князів по лінії першої жони Володимира — Рогніди. Він був улюбленцем народу, його називали чародієм (волхвом). Пізніше його поетично оспівав автор безсмертного “Слова о полку Ігоревім”. Втім, Всеслав не жадав князувати у Києві. Через 7 місяців він утікає зі столиці.

У Київській державі розпочинається смуга міжусобиць, чвар, повстань. Вона триває довго. Кожен із Ярославичів по черзі захоплює Київ і недовго урядує в ньому. Вже після смерті третього Ярославича — Всеволода (1093) — до Києва був запрошений боярами й ченцями Києво-Печерського монастиря старший у роді — син Ізяслава Ярославича, Святополк.

Це був маленький, малопомітний князьок, що сидів у Турові (південна білоруська земля, тодішня земля дреговичів). Святополк не відзначався ніякими державницькими обдарування-

ми — ні розумом, ані честолюбством, ані військовими талантами. Це був розбещений, розгульний чоловічок, срібллюбець, п'яниця. Але традиція вимагала, щоб він узяв кермо влади в державі як старший нащадок правлячої династії.

Святополк сидів на київському столі близько 20 років. Цей правитель не зміг провести жодної внутрішньої реформи, яка б зміцнила державу чи вивела її з міжусобиць. Нічого не робилося й для того, щоб припинити похолоплення ремісничого населення, яке спонукали київські лихварі та купці саме за підтримки князя. Внутрішня діяльність Святополка була спрямована на власне збагачення. Він продав за велику кількість срібла право на соляні торги в Києві купцям Жидівської слободи, яка виникла ще в часи Святослава і Володимира після розгрому Хазарії (звідти й переселилась до Києва зі столиці цієї держави чимала кількість купецтва як іудейського, так і мусульманського віровизнання. У старовину, як і нині в Європі, слово “євреї” не було в обігу документів, як і в мові народів. Тому й торгова слобода в Києві називалась Жидівською. Літопис ще згадує Жидівські ворота, які зруйнувала пізніше монголо-татарська навала в 1240 р. і які вже не відродили).

Віддавши монополію на торгівлю сіллю купцям Жидівської слободи, Святополк призвів до того, що вони підняли ціни на сіль, а також збільшили лихву (процент на позичені гроші) на купу. Купа — це 5 гривень, що становило на той час досить велику суму грошей (Одна київська гривня — це злиток срібла вагою 160 грамів і дорівнювала 25 кунам, 20 ногатам, 50 різанам). Тих, хто брав купу гривень, називали закупами. Якщо закуп не міг віддати боргу, він ставав холопом — рабом.

У Києві за Святополка швидко зростає лихварство й похолоплення людності. Холопів купці продавали як рабів половцям, грецьким, мусульманським та іншим купцям; безкінечні натовпи пов'язаних вірвочками за шиї холопів почали виводити з Києва.

Через те, коли 17 квітня 1113 р. раптово помер Святополк, у Києві вибухнуло величезне народне повстання. Запалала Жидівська слобода, боярські та купецькі двори. Бояри змушені були вдатись до запрошення нового князя. Таким князем, хто вже давно, ще до Святополка, претендував на княжий стіл, був

син Всеволода Ярославича, онук Ярослава Мудрого — князь Володимир, прозваний Мономахом. Саме він за князювання бездарного Святополка вміло обороняв Київську державу від половецьких орд. Саме цей освічений князь, князь-письменник, доклав багато зусиль, щоб за Святополка пригасити міжусобні князівські чвари. Володимира Мономаха боялися київські бояри та опиралися його бажанню посісти київський стіл по смерті його батька Всеволода.

Тепер же, перелякані вибухом народної розправи, ці бояри запросили Володимира Мономаха на князювання (1113–1125).

Під час повстання 17 квітня 1113 р. новий київський князь Володимир Мономах змушений був видати “Статут” (доданий згодом до “Руської Правди”), який мав полегшити становище міських низів і знедолених холопів та закупів, принижених і задушених лихварями та феодалами.

З іменем цього князя пов’язаний нетривалий період єдності Київської держави. Володимир Мономах став організатором активної боротьби проти половецької навали. Практично він приборкав половецьких ханів, відтіснивши їхні орди до Причорномор’я і Приазов’я. І слава про ці великі перемоги пішла “... до всіх країв далеких... до греків, і угрів, і ляхів, і чехів, допоки й до Риму не прийшла...” — з гордістю розповідає літописець. Його ім’ям половчанки лякали дітей. У той же час він поклав початок політиці шлюбного родичання з половецькими ханами, що призвело до широкої участі половецької верхівки в князівських чварах. Деякі історики повідомляють, що сам він був одружений удруге з половчанкою куманського племені; свого наймолодшого сина — Юрія — одружив з донькою половецького хана Аєпи (це був той самий Юрій Долгорукий, який згодом з ординською захланністю обдирав Київ і київський люд).

Володимир Мономах мав велику армію, з допомогою якої підпорядкував Києву ряд князівств, що відпали від нього. Так, із великою жорстокістю була приєднана Турово-Пінська волость, він забрав Мінську волость, відібрав у Святополкового сина Ярослава його спадщину — Волинь, розгромив коаліцію військ із чехів, угорців, поляків, яку організував Ярослав Святополчич, що й сам загинув під час цієї боротьби. В руках Володимира Мономаха зібралась майже вся територія країни Русі

і її колишніх володінь. До того ж він розширив свої надбання й на північно-східних кордонах київської імперії Рюриковичів: посадив князем у Ростово-Суздальську землю, яка була населена муроною, вессю, мерею, свого найменшого сина — Юрія. Це був перший князь, який залишився жити в цих володіннях і який почав розбудовувати цю землю. Як повідомляв В. Татищев, Юрій “почав будувати в області своїй... многи гради, з тими ж іменами, як у Русі суть, бажаючи тим утолити печаль свою, що позбувся великого княжіння Руського”.

Київська держава за Володимира Мономаха та його сина й спадкоємця Мстислава знову набула великого авторитету серед європейських країн. Про це свідчать династичні шлюби його дітей: старший син Мстислав був одружений із дочкою шведського короля Інгвара — Христиною; цікаво, що після її смерті Мстислав одружився з донькою новгородського посадника Завидича. Друга дочка Мономаха — Євфимія — була одружена з угорським принцом Коломаном. Мстислав Великий Мономахович також поєднав свою родину з представниками правлячих європейських династій: одну з дочок — Інгеборгу — він одружив із датським принцом Канутом II, королем ободритів, другу — Малфрідь — із королем Данії Еріком-Едмуном, а після його смерті — з норвезьким королем Сігурдом. Син останньої — Вольдемар Великий, прославлений король Данії — одружився пізніше із Софією, онукою старшого сина Мстислава — Всеволода. Ще одна дочка Мстислава — Ірина — стала дружиною грецького царевича Андроніка, четверта дочка — Єфросинія — вийшла заміж за короля угорського Гейзу II. Сини Мстислава також були поєднані з родинами правлячих династій. Один із них — Ізяслав — одружився з польською князівною, другий — Святополк — з дочкою короля Оттона II, моравською принцесою.

Як і за Ярослава Мудрого, ці зв'язки київського князівського дому свідчили про авторитет Київської держави серед європейських володарів, про великі торговельні зв'язки Київської Русі з далекими й близькими країнами цивілізованого світу.

Та по смерті Мстислава I (1132) Київська держава почала швидко дробитися на окремі князівства.

Київська держава в XII—XIII ст. Особливості державницької історії

Можна вважати, що з середини XII ст. починається період феодалної роздрібненості в історичному поступі державницького існування подніпровського населення. Це був закономірний процес політичного та економічного розвитку, характерний і для інших країн Сходу та Західної Європи. Проте процес феодалного розчленування Київської держави мав і свою специфіку, яка і визначила в подальшому історичну долю східноєвропейського регіону і, зокрема, України-Русі.

Територіальні простори Київської держави, яку здобули київські князі, починаючи від Святослава, не сприяли зміцненню її внутрішньої економіки та політичної стабільності. У цій державі були об'єднані різні за соціальним та культурно-психологічним рівнем розвитку етноси й території. І єдності цієї Київської держави практично не могло бути. Через те панівна серед російських істориків-державників (Соловйов, Кавелін, Чичерін) думка про державну централізацію в епоху Київської Русі, про політичну, економічну та культурну її монолітність не має під собою історико-фактологічного підложжя. Більше того, цей історіографічний міф призвів до недооцінки федералістської системи організації східнослов'янського суспільства, яким була Київська Русь, імперія Рюриковичів.

У свою чергу це викликало гальмування у вивченні правдивої історії державницько-політичного розвитку нашого краю та взагалі історичного процесу в східноєвропейському регіоні.

Факти історичного буття давньої держави полян-русів показують, що політична єдність київських володінь під егідою київських володарів у великій мірі була номінальною. Відомо, що юридичне підпорядковані Києву землі в'ятичів, радимичів, землі Новгородського, Полоцького, Турівського та ряду інших князівств в основному жили своїм особливим етнічним і політичним життям. У київській справі тамтешня еліта практично не втручалась, за винятком окремих випадків щодо новгородської боярської олігархії. Залежність від Києва всіх надбаних територій обмежувалася сплатою данини. Київські владці, вочевидь, також не втручались у внутрішнє життя цих регіонів, за окремими винятками.

Тож безмежні простори східноєвропейської рівнини, колонізовані полянами й русами, були слабо пов'язані поміж собою — і економічно, і політично. Недостатньо відчувалася на місцях і влада центру — Києва. Але цей величезний масив, заселений не лише слов'янами, а ще в більшій мірі (особливо на сході) численними угро-фінськими племенами, що жили на приєднаних “сторонах” і стояли на нижчому соціальному та культурному рівні від русів-полян Подніпров'я, відтягував матеріальні та людські ресурси від центрального державного ядра Київської Русі. Відтак зменшувалась його економічна, військова, культурна міць.

Жодна європейська держава не мала таких умов для свого розширення, як те мала Київська Русь. Через те соціально-економічні та культурні процеси в країнах Західної Європи розвивались не в ширину, а в глибину й висоту, зміцнюючи могуття центрального ядра держави. На терені ж Київської Русі історичний поступ розсіювався на значні обшири імперії Рюриковичів, ослаблюючи в цілому саму метрополію.

Другою важливою особливістю в соціально-політичному розвитку державності на Подніпров'ї було розташування цієї держави на межі між осілим землеробським населенням Східної Європи і кочовим Степом. Ординські навали постійно загрожували існуванню Київської держави. Гуни, авари, хозари, угри, печеніги, половці, монголо-татарські орди завдавали постійного нищення виробничим силам цього регіону. Від нападів зникали городи з їхнім ремісництвом, торгівлею, храмобудівництвом, гинули розорані ниви. І це в той час, коли країни західноєвропейського регіону були зайняті лише власними справами за спиною у східних слов'ян... Таке враження, ніби історія прирекла східне слов'янство бути оплотом для процвітання Західної Європи, брати на себе нескінченні удари кочового Степу й тим берегти європейську цивілізацію.

Ще однією особливістю розвитку державності полян-русів було те, що державно-політичні традиції східнослов'янського регіону вироблялись у двох напрямках: перший — напрямок зв'язку з високоцивілізованими європейськими державами, зокрема зі Східно-Римською імперією — Візантією, а також Німеччиною, Болгарією та ін. Другий — зв'язок з азіатськими державами і кочовим ординським Степом. Це збагачувало

державницьку традицію Київської держави, бо змушувало її володарів виробляти динамічніші й гнучкіші методи управління. Вироблявся своєрідний, не схожий на інші держави досвід.

Але з певністю можна сказати, що подібне надбання давалось подніпровцям великою кров'ю та величезними втратами, чого не знала Західна Європа. Цим же й зумовлювалося відставання східноєвропейської цивілізації від західноєвропейської.

До середини XII ст. Київська Русь досягла значних вершин. Її торгівля, ремесла, літописи, храми, городи вражали тодішню Європу. Найбільшим і найвеличнішим містом був Київ. За словами Тітмара Мерзебурзького, у Києві в 1018 р. було понад 400 церков, а під час пожежі 1124 року тут згоріло, повідомляє літописець, більше 600 храмів. Після монголо-татарської навали залишилось 5–6 монументальних споруд. Археологи вважають, що до монголо-татарської руйнації Київ мав до 8 тис. дворів, а після неї — 200—300. Число жителів Києва зменшилося з 50 до 2 тис.

Населення Подніпровського краю виступає у свідомості літописців як спільний етнос, як окрема політична і національна спільнота, яка вже закріпилась в уяві місцевого населення й стала повсякденною реальністю. Так, під датою 1187 року в “Іпатіївському літописі” літописець повідомляє про смерть переяславського князя Володимира Глібовича та заявляє, що по нім плакали “всі переяславци... о нем же Украина много постана”. Під датою 1189 року мовиться про приїзд князя Ростислава “ко Украине Галичккой”, тобто, до Галичини. У 1213 р. Червенські міста Галицько-Волинського князівства також названі “Україною” — тобто, країною, державою, що прибирала нову назву — Україна. Відомо, що слова “край”, “країна” існують в усіх слов'янських мовах і означають не околицю, а територію, обмежену, окраяну певним кордоном, де живе певне населення, тобто, державу.

Така нова назва державницького населення Подніпровсько-Прикарпатського регіону свідчить, що на цій території активно проходили процеси консолідації різних етносів і витворювалася нова національність — український народ.

З кінця XII ст. в писемних джерелах починає вживатися нова назва щодо території, яка складала державу під назвою “Русь”,

або “Руська земля”. Ця територія охоплювала Середнє Подніпров’я і Забужжя і тепер поряд із попередньою назвою все частіше вживається нова — “Україна”.

Розвиток феодальних відносин у Київській імперії Рюриковичів призвів до виділення окремих держав-князівств. Новгородська земля, приміром, яка й у часи Олега не була тісно пов’язана з Києвом, у добу феодальної роздрібненості взагалі відійшла від усякого впливу на київські чи загальнодержавні справи, мала свою політичну структуру на чолі зі своєрідним парламентом — боярським вічем. Спочатку новгородські бояри просили на князювання старших синів правлячої династії Рюриковичів, потім почали запрошувати тих, кого хотіли, або виганяли, якщо їх не хотіли. Новгородська боярська республіка мала величезні території — п’ятини, на терені яких проживали племена угро-фінського населення. Практично це була окрема середньовічна держава.

Полоцьке князівство, що займало басейн річки Полоти, де здавна жили кривичі, теж витворило свою самостійність і не залежало від Києва навіть у кращі часи його владарювання. Ще Володимир Великий відступив своїй жоні Рогніді всю Полоччину, і там урядували її сини — по імені старшого з них називали їх Ізяславичами. Бояри полоцькі тримали в своїх руках всю владу, з князями ж тільки укладали “ряд” — угоду для захисту землі від зовнішніх ворогів.

У північно-східних володіннях Київської держави вичленовується у XII ст. Ростово-Суздальська земля. Уже з XI ст. вона підпорядковується Києву. Це були величезні простори, заселені угро-фінськими племенами. Мордва, черемиси, мещера, буртаси, мері, весь, мурома та ін., серед яких розселились із перших віків нової ери прибалтійсько-слов’янські племена, які прийшли, як пише Нестор-літописець, “від ляхів”. Це радимичі і в’ятичі.

Звернімо увагу на те, що цей регіон почав активно розвиватися на два століття пізніше від Подніпровського регіону. Тут не відразу було утворене князівство. Відомий російський історик В. Ключевський називає час початку Ростово-Суздальського державницького існування на XIII ст. Він зауважує, що ще в XII ст. цей край був “більше інородний, ніж руський”. Исто-

рик слушно стверджує, що на терені цього князівства витворювалася нова етнічна спільність — пізніша назва — великоросійська. Вона не була, каже він, “наслідком розвитку старих особливостей населення центральної середньодніпровської смуги”, а “була справою нових різноманітних впливів”, які відбувалися в країні, що розташована була поза межами давньої корінної Русі й у XII ст. була більше інородним, аніж руським краєм. Цей історик справедливо вважає, що наслідком русинської, чи руської адміністративної та духовної колонізації Верхнього Поволжя було утворення великоросійської народності, яка консолідувалась спочатку в межах Ростово-Суздальського князівства.

Центрами цього краю були древні міста корінного місцевого населення. Ростов, приміром, був центром племені меря; Муром був центром племені муроми. Очевидно, до місцевих старих городів належить і Суздаль, який уперше в літопису згадується під датою 1024 року. Пізніше тут виникають нові городи, які городять — ставлять — руси, котрі прийшли з Подніпров'я. Так виникають тут Переяслав, Юр'їв, Звенигород, Галич, Володимир та ін. Вони повторюють назви міст, що вже існували в Київській державі в Подніпровсько-Прикарпатському регіоні.

Проте усвідомлення власної самобутності і незалежності цього краю від Києва починається від часу перших Мономаховичів — від Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського, які тут першими владарювали як князі. Юрій Володимирович Долгорукий перший заявив про незалежність свого князівства і, більше того, почав підпорядковувати собі блискучу столицю України-Русі — Київ. Велич і могуття Київської держави ще засліплювали його. Він намагався перехопити в свої руки управління всією державою Рюриковичів. Через те, захопивши Київ у 1155 р., вважав себе київським володарем, якому підлягали всі інші князі. Всі землі довкола Києва він роздав своїм синам. Та водночас Юрій Долгорукий активно розбудовував свою першу отчину — Ростово-Суздальську землю. З Києва він переводив туди урядовців, будівельників, книжників, купців, бояр, роздавав їм землі. Але це часто викликало спротив місцевих знатних людей і всього населення, яке час від часу повставало проти

русів. Отож ця колонізація північно-східних земель проходила не завжди мирно, як зауважує й російський історик А. Насонов.

Возівши на великокнязівському столі в Києві, Юрій Долгорукий не зміг, проте, своєю діяльністю, на відміну від свого батька Володимира Мономаха, об'єднати всі руські землі й тим відновити політичний престиж столиці імперії. Адже за своїм політичним світоглядом Юрій не міг піднятися до розуміння важливості такої акції. Для нього володіння Києвом було межею політичних прагнень. Він відзначався жорстокістю, пихатістю, захланністю. Це не сприяло моральному авторитетові цього князя серед київського населення, яке довго згадувало та оплакувало вигнаного Юрієм київського князя — Ізяслава II, Літописець про це пише: “І плакала по ньому вся руська земля і всі чорні клобуки, яко по цесареві і володареві своєму. А найпаче же яко по отцю”.

Юрій Долгорукий помер під час всенародного повстання у Києві в 1157 р. І літописець зафіксував, що в цей день багато зла вчинилося в місті, бо кияни “... розграбували його двір красний і другий двір його за Дніпром розграбували, який він називав Раєм, і Васильків двір, сина його, розграбували у місті, і по городах та селах люди вбивали скрізь суздальців”. Таким чином, Юрій Долгорукий, котрому в Москві стоїть пам'ятник як засновникові цього міста і творцеві Московської держави, помер у Києві при всезагальній ненависті й огуді. Тож він і є Долгоруким, бо далеко простягнув руку з далекої сторони — до Києва, але не міг утримати його не міг здобути такого бажаного для нього визнання киян.

Син Юрія — Андрій Боголюбський — також намагався показати над Києвом свою зверхність. Він, проте, відмовився сам завойовувати Київ і сідати на київський стіл. Андрій послав туди свого сина Мстислава разом із численними військами підвладних йому місцевих князів. Літописець говорить, що разом зі Мстиславом Андрій Боголюбський “... з ростовцями, із володимирцями, із суздальцями та інших князів послав одиннадцять”. 12 березня 1169 р. ця армія зайняла Київ. Літописець описав, що робилося тоді в столиці: “І грабували вони два дні увесь город — Подолля, і Гору, і монастирі, Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому нізвідки. Церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели

в полон, силоміць розлучаючи з мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі. І всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерської святої Богородиці поганими”. Цей погром суздальцями Києва літописець прирівнює до найстрашніших пограбувань ординців, поган. Андрій Боголюбський, ясна річ, хотів знищити силу Києва, вивести все населення у свою “сторону”. І тим самим знищити Київ як свого політичного і державного суперника. Він ще раз організовує похід на Київ у 1173 р. Хоча цей похід був таким же масовим, як попередній, він закінчився повною поразкою суздальців. Андрій, каже літописець, розпочинав похід, “сповнившись зарозумілості, возгордившись веле”. Але цього разу князі південноруських земель на чолі з луцьким князем Ярославом з’єднали всі свої раті і зустріли суздальців зброєю. Літописець повідомляє, ніби суздальці так сказали: “Тепер вони на нас усі зберуться з галичанами і чорними клобуками”. Під Вишгородом війська Андрія Боголюбського зазнали нищівного розгрому. На світанні, оповідає літописець, прийшли грабіжники побігли через Дніпро і багато з їхніх ратних людей потопились. У Києві відновлюється корпоративна форма правління — дуумвірати, тріумвірати, яку часто застосовувала місцева боярська верхівка, щоб уникнути чвар і міжусобиць князів у боротьбі за Київ.

Як бачимо, Андрій Боголюбський намагався руками своїх численних васалів знищити і політичну силу Києва, і його матеріальні та людські ресурси. Таким чином, він жадав перебрати до своїх рук першість серед усіх східнослов’янських князівств.

Характерно, що у внутрішній політиці князь Андрій особливу увагу приділяв утвердженню власного самодержавства. У його землі не було ні віча, ні ремісничих чи купецьких об’єднань на зразок братчин. Ростово-Суздальська земля, яка утверджувалась як держава на терені колишніх київських володінь, розвивалась в іншій політичній площині. Тут переважала необмежена самодержавна влада князя, яка межувала зі свавіллям.

За брата Андрія Боголюбського, Всеволода Велике Гніздо, основна увага у зовнішній політиці уже спрямовується не на

захід, а на схід. Це було завоювання Волзько-Камського регіону з його торговими шляхами до багатих східних держав, це й боротьба з волзькою Булгарією чи утвердження в землях сусідньої Новгородщини. З часу Всеволода вплив суздальських князів у Новгородській землі починає зростати. Монголо-татарська навала спрямувала зовнішню політику цього князівства на схід. Особливо яскраво це проявилось при князюванні Олександра Ярославовича (Невського), онука Всеволодового.

Таким чином, північно-східний і південно-західний регіони колишньої Київської імперії Рюриковичів з кінця XII ст. повністю розмежовуються в своїй зовнішній орієнтації. Подніпровсько-Галицький регіон тягнеться до Заходу, Ростово-Суздальський (пізніше Володимиро-Суздальський) — повністю переключається на проблеми, якими живе Схід. Так починає свою історію ще одне державно-політичне утворення на східноєвропейському материкі — Володимиро-Суздальське князівство. Тут формувалася своя самодержавно-монархічна політична система управління, своя культура, яка вперше починає не тільки виявляти суперництво з українською народністю, що уже формувалась у цей час, а й починає показувати, як зазначає М. Грушевський, свою силу. Ця традиція власної сили, зверхності над Києвом та над іншими підкореними територіями і народами згодом знайшла ідеологічне обґрунтування в теорії “третього Риму”. У пізніші часи ця держава — Володимиро-Суздальське, а згодом Московське князівство — стала основою великого Московського царства, що з початку XVIII ст. починає називатись Росією.

Галицько-Волинська держава як продовження державницького життя русів-українців. Монголо-татарська навала

З середини XII ст. Київ фактично перестає бути політичним центром колись великої держави Подніпровського регіону. Причина цього — виокремлення держав-князівств, численні міжусобиці, половецькі грабівницькі напади. Що собою являв тоді Київ?

За сто років, як підраховували історики, тут було 47 князювань. Терміни князювання були дуже короткими. Найдовше

правління тривало до 13 років. Київ стає об'єктом численних честолюбних зазіхань з боку смоленських, чернігівських, суздальських та інших князів.

У цей період на західних землях колишньої Київської держави починають підніматись Галицьке і Волинське князівства. У 1199 р. вони об'єднались під рукою волинського володаря Романа Мстиславича в одне утворення.

Роман у 1205 р. загинув. Галицькі бояри, яких перед тим князь Роман досить міцно затиснув не даючи їм права урядувати всією державою, вигнали його дружину, княгиню Анну Романову, дочку візантійського імператора Ісаака II, з двома малолітніми синами — Данилком і Васильком.

Анна спочатку втекла до сусіднього краківського князя Лешка Білого шукати захисту, потім перебралась до Буди, під захист угорського короля Ендре (Андрея) II. Тим часом її Волинські землі захопили польські феодалі. Коли підросли сини, вона поступово, разом із прихильниками Романа, волинськими боярами, почала відбирати свої володіння від галицьких і польських феодалів.

Під час цієї боротьби галицькі бояри не раз закликали до себе угорські війська. Угорські ж феодалі й сам король, користуючись цим, підпорядкували собі Галичину. Людність цього князівства постійно піднімалась на повстання проти угорських загарбників. Зрештою, вони були вигнані з Галичини. У ході цієї багаторічної угорсько-феодальної інтервенції в Галичину відбувається одна важлива подія. У 1214 р. галицькі бояри, щоб не допустити до влади уже підрослого й змужнілого Данилка Романовича, волинського князя, закликають у Галич п'ятирічного сина угорського короля — королевича Коломана — і вінчають його на галицький престол. (Згодом це стає причиною багатовікових претензій угорських правителів на Галицьку землю. Зокрема, у 1772 р. при розділі Польської держави віденські дипломати використали це коронування, щоб приєднати Галичину до Австрії, у складі якої вже була Угорщина.)

Сусідній краківський князь Лешек Білий, занепокоєний тим, що Галицькі землі дістануться Угорському королівству, вирішив увійти в згоду з Ендре II. Він домовляється з королем у містечку Спіші, що заручає Коломана з трьохлітньою дочкою Лешка — Саломеєю. Лешек Білий за цією угодою діставав

у посаг своїй доньці Волинські землі. Незабаром його війська окупували всю територію Волині.

Тож боротьба молодих Романовичів — Данилка і Василька — за повернення своїх земель була досить тривалою, напруженою і тяжкою. Зрештою, Данило утвердив себе у волинських володіннях. А в 1221 р. у Галичі утвердився, після вигнання угорських військ князь Мстислав Удатний (покликаний із Новгорода), який вибив угорські війська з допомогою свого тестя хана Котяна.

Проте цей князь не зміг виборсатися із сітей галицької боярської еліти, яка тримала його під контролем і не допускала посилення його влади. Бояри змушували цього “безрадного князя”, як називає його літописець, воювати навіть зі своїм зятем — волинським володарем Данилом Романовичем. Тесть воював проти свого зятя, отже, батько — проти дочки.

У 1238 р. галицькі бояри, зрештою, вигнали Мстислава із Галича. Він подався до тодішнього київського князя Рюрика. Але в дорозі помер. А ремісники і торговий люд Галича закликали до себе волинського князя Данила. Під його рукою знову з'єдналися землі двох великих західноукраїнських князівств. Із цього часу починається тривала багаторічна боротьба Данила Романовича зі свавільним галицьким боярством за утвердження своєї держави в розгойданому хисткому світі між двома збуреними регіонами Східної Європи — ординською навалою монголо-татар та зазіханням західних держав на землі його країни. Все свідоме життя Данило Романович поклав на оltар цієї боротьби, аби його держава вистояла між двох мечів, що шматували тіло українців-русів і їхнє державницьке існування. Самовіддана боротьба цього великого державця викликала до нього любов і повагу сучасників, які прозвали Данила — Галицьким (1202–1264).

У XIII ст., у часи князювання Данила Галицького, його Галицько-Волинська держава опинилася в надзвичайно складному становищі. Ніби сам сатана послав у це нещасливе XIII ст. найбільші в історії випробування українцям-русам, аби вони довели свою спроможність залишитися в історії. Жодна країна світу не пережила такої всезагальної кривавої драми, яка випала на долю нашої держави і народу.

З одного боку — нищівна монголо-татарська навала. З іншого — західні країни, вони ніколи не поцінювали й не були вдячними українцям-русам, які першими брали на себе основний удар кочівників. Більше того, європейці намагалися скористатися з ослаблення східнослов'янських князівств, щоб урвати для себе шматок її землі, її багатств. Уже в 1238 р. Данило змушений був відбивати агресію із заходу рицарів-тевтонців із Добжинського ордену, які захопили частину волинських земель. Це була битва з хрестоносцями під містом Дорогочином. Магістра ордена Бруно було узято у полон. Князь Данило, за словами літописця, тоді сказав: “Не гоже є держати отчину нашу крижевникам-тепличам, тобто, солемоничам” (криж — хрест, тевтонські хрестоносці мали білі плащі з чорним хрестом; теплич (лат. *templus*) — храм, Єрусалимський храм свята святих, покровитель хрестоносців, який був побудований на місці Соломоного храму).

Галицько-Волинська держава зуміла вистояти. Вона перейняла державотворчу традицію, політичний досвід і духовну культуру від Київської держави — без будь-якої історичної паузи. За політичною структурою це була також монархічна держава, як і в київську добу. Але була й певна відмінність: в останні роки у Київській державі посилилась роль віча, особливо в період роздрібнення країни. У Галицько-Волинській державі в часи її найбільшої могутності віча фактично не існувало. Побіля князя стояла численна група радників із прибічників і сподвижників реформаторської діяльності Данила Галицького. Основними законами суспільного життя були “Руська Правда” і “Правда Ярославичів”. Навіть спосіб формування військ, управління боєм, грошова одиниця — залишались тими самими. Православна релігія була основною ідеологічною опорою князя-самовладця.

Галицько-Волинська держава повністю перейняла і продовжила державно-політичну традицію епохи Київської Русі. Через те є підстави період існування першої державності українського народу поділити на два етапи: київський і галицько-волинський. Хронологічно цей період обіймає час від виникнення Подніпровської держави, від Кия (середина VII ст.) до падіння Галицько-Волинського королівства (середина XIV ст.).

Данилові Романовичу випало вести боротьбу з новим великим завойовником, що прийшов зі Сходу — монголо-татарською ордою. Перша зустріч відбувається в 1223 р. на річці Калці. Це була вкрай драматична битва.

Перед тим полководці великого воїownika монголів Чингісхана пройшли через Дербентські ворота й увірвались на територію Північного Кавказу. Тут вони розгромили стійбища кочового народу аланів, а також їхніх спільників — половців. Половецький хан Котян, який був тестем галицького князя Мстислава Удатного, примчав до Галича й закликав руських князів до боротьби з новим, ще невідомим нападником. Саме за наполяганням Котяна Мстислав Удатний переконав багатьох руських князів піти в степи та розгромити нового ворога.

На цей заклик пристало небагато князів. Наймогутніші, найсильніші з володарів не приєдналися до цього походу.

Навесні 1223 року галицький князь Мстислав, волинський Данило, київський, пересопницький, курський та деякі інші князі зі своїми дружинами вирушають у степи назустріч невідомим ордам. На річці Калці (сучасному Кальчику) вони зіткнулися з передовими ордами монголо-татар. Невідомі прибульці, невідома їхня тактика бою. Літописець зазначає, як вісім днів ці кочовики заманювали в глибокі степи найвних князів, що намагалися наздогнати ворога та розгромити його.

А монголо-татари робили так: їхній невеличкий загін ішов на зближення з супротивником, тричі пускав густий дощ стріл у вершників і відходив. А коли ворог тікає, природно, за ним потрібно гнатись. І ось ця восьмиденна гонитва привела русинів з їхніми провідниками-князями до того місця, де були основні сили степовиків-ординців. Треба відзначити, що не всі руські князі взяли участь у цій погоні. Київський князь Мстислав та інші залишилися на березі Калки й вичікували в таборі, де укріпилися, чим закінчиться битва, яку провадили з ординцями Мстислав Удатний, Данило Романович і хан Котян зі своїми ратями. Ці князі були розгромлені. Вони добрались до Калки й ледве живими переправилися через річку. Тут їх почали добивати недавні соратники — половці, що відбирали в русів коней і зброю. Все це відбувалося на очах у інших князів, що спокійно сиділи на протилежному березі в своєму укріпленому таборі, але на допомогу не прийшли.

Данило Романович і Мстислав Удатний після поразки повернулися у свої землі. Літописець говорить, що був “плач великий” по всій їхній землі. А до табору князів, що лишалися ще на Калці, був посланий від ординських воєначальників Джебе і Субеде якийсь бродник на ім’я Плоскиня. Він передав князям пропозицію, щоб ті дали великий викуп ординцям і тоді їх залишать у спокої. Звичайно ж, руські князі погодилися на це. Гадали, що справа на цьому завершиться.

Та не так сталося. Тільки-но зійшло сонце й освітило місце, де ввечера ще був табір руських воїнів, як воно раптом затьмарилось. По всьому полю валялись зламані вози, купи людських трупів та бігали нажахані коні... Увесь табір був розгромлений. Князів забрали в полон, їх пов’язали вірьовками, склали в ряд на землі, зверху наклали дошки. Ординські полководці святкували на них свою перемогу. Жахливі крики невдатних князів потонули у реготі сп’янілих переможців. І той крик, і та ганьба, і та зрада були великою пересторогою для всіх руських володарів. Але вони не захотіли того почути. Князі продовжували ворогувати, не жадали об’єднуватись, їх врятувало поки що тільки те, що в 20-х роках Джебе і Субеде не мали наміру заглиблюватись у Подніпров’я — вони повернули своє військо.

У 1237–1238 рр. онук Чингісхана (син його старшого сина Джучі) — хан Бату, який з наших літописів відомий як Батий, зібрав величезну орду й вирушив спочатку в північно-східні князівства — Рязанське і Володимиро-Суздальське. 4 березня 1238 р. у битві з ординцями загинув могутній володимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович. Як писав про нього автор “Слова о полку Ігоревім”, цей князь шоломами своїх воїнів міг розплескати Дон.

Це був той самий могутній і гордий володар, який зверхньо поставився до заклику Мстислава Удатного і хана Котяна і, власне, зрадив їх, не пішов з ними до Калки проти ординців. Але історія не прощає зрадникам. У битві на річці Сіті в березні 1238 р. його зрадив рідний брат Ярослав Всеволодович. Літописець пояснив, ніби провидіння, Бог так підказали йому. Після смерті Юрія на річці Сіті Ярослав перший прибіг до хана Бату та випросив у нього ярлик (дозвіл) — на велике князівство Володимиро-Суздальське. Він, Ярослав, виявляється, сам жадав бути великим князем. Тому й зрадив брата.

Історія і йому не простила зради: пізніше князь Ярослав, який з усіх сил гнувся перед ординськими завойовниками і слугував їм в усьому, був отруєний великою ханшею Туракіно-ханум у Каракорумі — у столиці Монгольської імперії.

У 1238 — 1239 рр. орди хана Бату, хана Менгу та інших ханів, що вели за собою величезну, небачену на ті часи воєнну силу — більше 200 тисяч тільки монгольських воїнів та ще більше воїнів, набраних серед завойованих народів, рушили на північ, у Новгородському напрямку. Втім, орда повернула невдовзі на південь, бо монгольські керманічі збагнули, що взимку вони пройшли б по снігах і замерзлим річках до багатих городів Новгорода і Пскова, але повернутись назад їм би не довелося: цей час випадав на велику весняну повінь, коли розливалися ріки й затоплювали безкінечні лісові та болотні рівнини. Вони опинились би в пастці. Монголо-ординські полководці повернули на південно-західні руські князівства — Чернігівську, Київську, Переяславську землі.

У 1239 р. була сплюндрована Чернігівщина. Далі хан Менгу повністю розорив Переяславщину і підійшов до Києва з лівого берега Дніпра. Звідси він міг спостерігати за гомінким торговим Подолом, бачити людні пристані на Почайні. У цей час у Києві вокняжився після боротьби за престол чернігівський князь Михайло Всеволодович та його син Ростислав. Через свого посланця Товрула хан Менгу запропонував, щоб Київ здався на милість переможця.

У монгольських завойовників була давня тактика: пропонувати містам і народам свою милість, щоб вони добровільно склали зброю. Але це була тільки пастка для довірливих, бо, як тільки люди припиняли боротьбу проти орди, завойовники входили в місто і відразу ж винищували людей, плюндрували доценту населені пункти. Київський князь Михайло і його син Ростислав вислухали вимогу ординського полководця, а вночі таємно втекли з Києва, залишили місто напризволяще.

Долю столиці вирішили кияни. Вони схопили Товрула, втупили його в Дніпрі й попросили від галицького князя воєводу, який би організував військову оборону Києва. Це був тисяцький Дмитро. Хан Менгу відступив. Та вже через рік воєвода Дмитро очолив оборону Києва від нової, ще більшої ординської навали.

Зауважимо, що від 1239 р. Київська земля включається в державне життя Галицько-Волинського князівства. З цього часу доля Київщини, а разом з тим і Переяславщини на тривалий час пов'язується з історичною долею Галицько-Волинської держави, Данило Романович відчував, що ординська навала скоро докотиться і до його столиці — до Галича. Через те в 1239 р. він разом зі своїм старшим сином Левом на чолі великого посольства відбуває до могутнього короля сусідньої Угорщини Бели IV.

Данило і Бела в дитинстві росли разом, коли вигнана з Галича княгиня Анна з дітьми мусила була шукати захисту і приюту при дворі угорського короля Ендре II.

Тепер Данило Романович мав на меті укласти з угорським володарем угоду та закріпити її шлюбом свого сина Лева і дочки Бели IV Констанції. У такий спосіб Угорщина і Галицько-Волинська держава повстали б спільно проти монголо-татарської навали. Та гордий Бела IV виявився короткозорим політиком.

Утім, він підтримав традиційну позицію європейських правителів, що споконвіку лишали напризволяще долю руських земель і руських державців заради своїх вузькоєгоїстичних інтересів. Бела IV відмовився від будь-якого союзу з Данилом Галицьким і від одруження дітей. Він вважав, що ординці не прийдуть на його землю, бо не подолають Карпатських гір. Крім того, Бела пам'ятав, що його рідний брат і співправитель Коломан був коронований галицькими боярами і, мабуть, мріяв тепер, коли галицька держава ослабла під ударами ординців, приєднати Галичину до Угорщини. Час для цього обіцяв бути сприятливим, адже ординські загони уже котилися східними околицями Галицько-Волинської держави.

Монголо-татарська навала залишала після себе чорний слід від пожеж і руйнувань. Зникали міста й містечка з церквами, монастирями, ремісничими центрами. Були спалені і зруйновані Чернігівщина, Переяславщина, Київщина.

Данило Романович розумів, що один не зможе зупинити цю велетенську навалу. Після невдачі в столиці Угорщини він їде до польських князів з метою здобути собі союзників. Але й там йому відмовили. Ні з чим він і повертався.

Йому зустрічалися натопти втікачів, які розповідали про смертоносну навалу. Було вже зруйновано багато галицьких

міст — Галич, Володимир... Коли Данило зі своїм загоном увійшов у місто Берестя, щоб переночувати, там не було живої душі. Від неприбраних трупів, що розкладалися, смерділо так, що не можна було спинитись на ночівлю. Данило повернув у гори. Там він згодом заснував нову столицю своєї держави — Холм (сучасний Хелм на території Польщі).

А тим часом восени 1240 року ординці щільним кільцем закрили всі підступи до древнього Києва. 40 днів кияни й невелика дружина воєводи Дмитра обороняли вали й ворота старого града. Останні його захисники зачинилися в Десятинній церкві, яка обвалилась від того, що її стіни і двері і вдень, і вночі (“нощеденно”) довбали могутніми стінобитними знаряддями — пороками. Десятинна церква рухнула. Під руїнами загинули всі, хто був на той час у храмі, їхні рештки розкопав археолог О. Каргер в 30-х роках ХХ ст.

Київ був захоплений ординцями. Знищені храми, палаци, торговища, пристані, ремісничі майстерні, оселі киян. Знищене й саме населення. Уже в пізніші часи археологи розкопали в центрі міста в районі Житомирської вулиці та інших місцях величезні братські могили, де людські кістяки лежали пластом завширшки кілька метрів. На місці багатолюдного Києва довго тліло попелище. Орда ж покотилася на захід. Під її важкою ходою гинула цивілізація східноєвропейського слов'янства. Перемоги сп'янили ординців: вони тепер жадали більшого — захопити увесь світ.

І хан Бату розділив своє воїнство на дві частини: одна з них попрямувала в країни Західної Європи через польські князівства, плюндруючи їхні землі. Інша частина — попрямувала у південноєвропейські держави, до Середземномор'я.

У 1241 р. був розгромлений польський князь Болеслав Соромливий. Зруйновані Люблін, Завихост, Сандомир, Краків, Вроцлав... 9 квітня 1241 р. біля Лігніце полягли воїни нового краківського князя Генріха Благочестивого та його союзників-хрестоносців на чолі з магістром Поппо фон Остерном, полягли раті із Сілезії і Моравії. Дев'ять мішків відрізаних від убитих воїнів правих вух надіслали до нової столиці Каракорум ординські полководці. Це мусило підтвердити їхні блискучі перемоги в Європі, які вони діставали, щоб виконати заповіт

Чингісхана: завоювати землю від краю землі, де сходить сонце, до краю землі, де воно заходить.

Інша частина орди на чолі з самим Бату пішла на болгар, сербів, дійшла до Середземного моря, оточивши могутню кам'яну фортецю — місто Траугут. Ординці нищівно пройшли й землю Угорської держави.

Бела IV та його брат Коломан не сподівалися, що хан Бату зуміє перейти через Карпатські гори. Але його воїни прорубали проходи крізь ліси в горах, дерева спалили й вирівняли дорогу. Орда скотилася з гір і зайняла долину річки Тиси. Влітку 1241 року в долині Тиси, де впадає в неї річечка Соль, угорські війська були повністю розгромлені й розсіяні. Коломан ж був смертельно поранений і невдовзі помер. Бела IV утік аж до бережжя Адріатичного моря, повелів спішно збудувати для себе галерею та перебував на ній постійно, боячись пристати до берега. Хан Бату обіцяв велику нагороду тому, хто принесе відрубану голову цього “невдатного” державця. Угорське королівство перетворилося в руїну. По спорожнілих дворах і згарищах розгулювали зграї вовків-людодідів, які нападали на кожного, хто ще лишався живим. Лежала в руїнах столиця королівства — стотисячне місто Пешт. Над ним ще довго смерділи дими, долівали замкнені в церквах і монастирях людські трупи. Кілька днів хвилі блакитного Дунаю були червоними від крові — ординці кинули в ріку десятки тисяч забитих людей.

Горіли хорватські міста Рагуза, Котора, Свація, Дривость... Германський імператор Фрідріх, який перед тим відмовився увійти в союз з Белою IV, збирався тікати світ за очі...

Так розплачувалась Європа за зраду, за відмову допомоги Данилові Галицькому в боротьбі проти монголо-татарської навали... Але найдивніше те, що цей жорстокий урок у майбутньому зневажила самовдоволена Європа...

Українсько-руські землі між двох мечів

Данилові Галицькому за цих обставин довелося боротися самому між двома ворожими мечами, націленими в серце України-Русі.

У 1242 р. орда хана Бату рушила з Європи в степи. Дізнавшись, що в столиці Монголії Каракорумі помер великий хан

Угедей, Бату повертає свою орду. Він вважав себе найбільш гідним посісти імператорський трон. Проте аж біля Волги довідався, що трон у Каракорумі захопила вдова Угедея — Туракіна-ханум. Покидаючи землі, завойовані в Європі, Бату знову пройшовся мечем і вогнем по Подніпров'ю. Це було небаченим явищем — поворот орди, бо раніше, коли на захід рухалися різні кочовики — алани, угри, булгари та інші,— то, як правило, вони там уже й залишались, асимілюювались, осідаючи на нових землях. Гадалося, що так буде і з цими ординцями. Розорені руські землі відроджувались. Але сталося по-іншому. Ординці повернулися — і знову принесли розорення землі, яка ледь піднімалася з попелу.

Хан Бату, перейшовши на лівий берег Волги, заснував свій улус — Золоту Орду, і свою ставку — Сарай-Бату. Він починає порядкувати в завойованих землях. Передусім кличе до себе руських князів, роздає дозвіл — тархан — на їхні землі в разі, якщо ці князі визнавали його своїм зверхником. Першим дістав милість хана й тархан Ярослав Всеволодович, брат загиблого на річці Сіті могутнього князя суздальського Юрія. За ним потяглися до ставки Бату й інші князі.

Проте, коли прибув сюди збіглий із Києва чернігівський князь Михайло зі своїм боярином, трапилася несподіванка. Князь Михайло Всеволодович виконав майже весь язичницький ритуал ординців, який вимагав у такому випадку: перестрибнути через вогнище, яке ніби очищало людину від злих замислів; випити кумис — кобиляче молоко. За віруванням монголо-татар, хто п'є кумис, стає ніби їхнім молочним братом. Але Михайло Всеволодович чомусь відмовився поклонитися куцу на південь, “тіні Чингісхана”. Літописець повідомляє, що тут же князь Михайло і його боярин “ножем заклана биста” — були вбиті. Мабуть, за давні “гріхи”, коли цей князь відмовився добровільно віддавати ординцям Київ.

Пізніше у ставці хана Бату князі руських земель навчилися розправлятися один з одним руками ординців, нацьковували на своїх суперників орди, нашіптували ханам про своїх противників — і князівські міжусобиці продовжувались. Як і боротьба між окремими князівствами, якими володіли ті чи інші династичні лінії Рюриковичів.

Та Данило Галицький до 1245 р. так і не з'явився на поклін до хана Бату. Він відновлював розорені міста, ремесла, розправлявся зі зрадниками-боярами, водночас відбивав у цей період агресії західних сусідів.

Країни Європи, які щойно позбулися монголо-татарської навали, та сама Європа, яка нещодавно тремтіла перед цією кочовою навалою, — тепер угледіла, що руські землі були вдруге зруйновані ордою, котра відходила на схід, і вирішила поживитись за рахунок ослаблених руських земель.

Ще до навали Данило Галицький у Дорогочинській битві 1238 р. розгромив рицарів-хрестоносців і припинив їхнє просування на русько-українські землі. Після ж відходу орди Данилові Галицькому довелося витримати шалений військовий натиск з боку свого колишнього друга дитинства, угорського короля Бели IV. Після відходу ординців король повернувся у свою сплюндровану країну та згадав, що його померлий від ран брат Коломан був вінчаний у Галичі на престол. Бела IV вирішив, що тепер, коли галицька земля вдруге сплюндрована, її легко приєднати до своєї держави.

Влітку 1245 р. угорський король зібрав війська, на чолі поставив досвідченого полководця, який не раз розорив руські землі, бана Фільнія і зятя свого Ростислава Чернігівського. До них приєднався загін польських ратників на чолі з воеводою Войцеховичем. Разом вони рушили на Галицько-Волинську державу. Невдовзі були окуповані землі західної Волині.

Данило Романович зібрав свої полки, до нього приєднався його родич хан Котян, який на цей час уже повернувся в причорноморські степи після монголо-татарського розгрому. Під стінами старовинного волинського міста Ярослава (тепер це територія Польщі) відбувалася грандіозна, одна з найбільших в історії Східної Європи Ярославська битва (15–17 липня 1245 р.): “... списи так ламалися [об броню], наче це були удари грому, із обох [сторін] многі, упавши з коней, померли, а інші поранени були сильними ударами списів...”, — говорить літописець. Руси на чолі з Данилом Галицьким здобули блискучу перемогу. Бан Фільній потрапив у полон, і Данило Романович велів його жорстоко покарати. Його відрубану голову настромили на кіл, і жадібні, тепер невидючі очі дивились на ту

землю, яку він розоряв своїми військами вповдовж багатьох десятиліть.

Ця битва поклала край зазіханням західних сусідів на Галицько-Волинську державу. Бела IV тепер сам уже пропонує Данилові укласти мирну угоду. Більше того, пропонує одружити своїх дітей, хоча раніше цього не хотів.

Так була упокорена королівська Угорщина. Але ця ситуація, коли Данило силою меча утвердив себе серед європейських держав, викликала тривогу в ставці хана Бату. Через те посилає до Данила, в його нову столицю Холм, свого посланця Мауци (Могутній). Він став на порозі й кинув лише два слова: “Віддай Галич”. Це означало, що Данилові потрібно було негайно їхати в Золоту Орду.

Князь Данило усвідомлював, що він може й не повернутися. Через те передав владу братові Васильку. Треба сказати, що в історії не часто зустрічалися випадки співправління двох братів, коли вони один одному підставляли плече в тяжкі часи свого володарювання.

Хан Бату не відразу прийняв Данила. Він вичікував. У Каракорумі знову точилася боротьба за імператорський престол. І він, певно ж, розмірковував, чи доведеться йому воювати за цей престол і чи потрібні будуть в цій боротьбі спільники, скажімо, Данило Галицький і його ратна сила.

Ситуація в Каракорумі склалася не зовсім сприятливо для хана Бату — на престол сів не бажаний йому хан Гуюк. Тоді Бату прийняв князя Данила. Цікаві подробиці цього візиту описав придворний літописець. Виявляється, що Данило хоч і прийняв усі вимоги язичників-монголів, але поведився з гідністю. Золотоординський правитель зрозумів, що йому вигідно мати союзником князя Данила. Адже князь зумів захистити свої землі від посягань західних держав, зумів підперти Карпати своїми залізними полками. Тому Данило Романович повернувся до своєї країни “мирником” хана Бату, тобто його союзником. Це була велика дипломатична перемога Данила Галицького.

Коли ж про це дізнались західні володарі, то спочатку настожились, а далі Європа, пам’ятаючи походи ординців у свої глибинні регіони, особливо ж Ватикан, що намагався підпорядкувати своєму впливові не лише західні країни, але й східно-

європейські держави, почала дивитися з жахом на цей союз і розмірковували, як нейтралізувати монгольську агресію або як прибрати під свою руку русів з тим, щоб у разі нової ординської навали убезпечити себе від розорення. Адже Європа знала, що монголи збираються все-таки здійснити заповіт великого Чингісхана. Ясно було, що монгольська орда не вичерпала себе. Європа шукала способів поставити заслон проти можливого нового походу орди. Руси-українці були для цього вкрай необхідні!..

Восени 1245 року папа Інокентій IV відправив до Каракору-ма своє посольство, щоб розвідати наміри ординців. Посольство очолив учений чернець францисканського ордену Плато Карпіні. Дорогою це посольство мало заїхати у столицю Галицько-Волинської держави Холм і зустрітися з князем Данилом та його братом. Певно, метою цієї зустрічі було привернути володарів цієї держави на свій бік і, в разі потреби, використати їхню військову силу проти можливої ординської навали.

Місія папського посланця Плато Карпіні, з іншого боку, полягала ще й в тому, щоб перетягти в лоно християнської латинської церкви язичників-монголів. Це дало б Ватикану величезну збройну силу в прагненні до світового духовного панування, що було небезпечним для багатьох держав і народів. Але такі наміри здійснити було нелегко: монголи-язичники не піддавалися християнізації. Важкою мала бути розмова з руськими князями — і галицько-волинськими, і володимиро-суздальським князем Ярославом Всеволодовичем та іншими. Адже вони визнали Золоту Орду та встановили з нею мирні стосунки.

У 1246 р. ідучи до Бату в Золоту Орду, Карпіні зустрів у донських степах Данила Романовича, який повертався до своєї столиці вже мирником — союзником хана. Відбулася довга розмова. Літописець нічого не повідомляє про її суть. Але наступні дії князя Данила допомагають нам розшифрувати її смисл.

Логічно стверджувати, що одним із наслідків цієї розмови було посольство Данила Романовича до Ватикану, які розпочало там тривалі переговори. Ясно було, що Данило хоч і дістав високе звання мирника хана, проте не погодився з ординською зверхністю над його державою. Цей союз із Золотою Ордою князь розглядав лише як тактичний хід.

У 1248 р. у місто Холм до Данила Романовича прибуває із Риги єпископ Альберт, щоб коронувати галицького князя. Певна, була попередня домовленість через П'яно Карпіні про таке коронування, але — взамін за військову допомогу русинам європейських державців у боротьбі з ордою. Мабуть, була також певна церковна угода з Ватиканом, який прагнув розширити свої сфери впливу в Східній Європі.

Це була б справді історична міжнародна акція: з'єднання військових сил європейських держав і русів-українців у боротьбі з поганами-агресорами — і прилучення Данила Романовича, який брав корону від Ватикану, до європейських королів. Якби це сталося, то вже тоді народи Східної Європи позбулися б тривалого й руйнівного панування ординців на своїх землях.

Але цього не трапилось. Ватикан більше дбав про власні інтереси — розширення сфери впливу й підпорядкування собі такої величезної території, якою була Галицько-Волинська держава. Європейські держави зовсім не воліли хрестового походу супроти ординців. Одна справа — ходити в хрестові походи на Єрусалим через цивілізовані, багаті землі культурних країн, де дорогою можна пограбувати, часом відшматувати якусь територію. Інша справа — йти в глибину монгольських степів, де спалені українсько-руські міста й села, де лише отруєна монгольська стріла могла бути винагородою хрестоносцям за похід проти невірних.

На таке дуже прагматична Європа була нездатна.

Як повідомляв польський хроніст Ян Длугош, князь Данило так сказав єпископу Альберту: “Рать татарська з нами погано живе”. І відмовився від корони. Ян Длугош уточнює: князь відправив Альберта “без честі”. Очевидно, що Данилові потрібна була не корона, а військова допомога, яку мав подати Ватикан, але не зробив цього.

Коронування Данила Галицького. Спроба повалити ординське панування

Подальша історія Галицько-Волинської держави входить у фазу нової боротьби за своє існування.

Із середини XIII ст. вона мусить відбиватися не лише від монголо-татарської навали, але й від Литовського князівства, яке піднімається на її північно-західних кордонах у союзі з прибалтійськими хрестоносцями. Це змушує Данила Романовича шукати нових спільників.

У 1253–1254 рр. сусідні литовські племена-ятвяги, які не хотіли підкорятися литовському князеві Міндовгу, звернулися до Данила з проханням прийняти їх під своє управління. Данило Романович розпочинає приєднання їхньої території до своєї держави. Це викликало війну з Литвою. Князь Міндовг вирішив заручитися підтримкою ордену хрестоносців, що на цей час пустив коріння в прибалтійських землях пруссів, латів, чуді та інших народів. Для цього він вирішив прийняти корону від Ватикану. У такий спосіб Міндовг став єдиновірцем із хрестоносцями й дістав від них військову допомогу в боротьбі з галицьким князем.

Західні кордони Галицько-Волинського князівства були спокійними. Угорський король Бела IV після Ярославської битви поспішив налагодити союз із Данилом. Такі ж мирні добросусідські стосунки встановилися у Данила Романовича з польськими князівствами, які також скуштували монголо-татарського володарювання. Східне ж пограниччя Галицько-Волинського князівства постійно руйнувалося ординськими походами. А тепер небезпека нависла від Литви й хрестоносців. Русь-Україна знову опинилась між двох мечів.

Це й змушує Данила Галицького налагоджувати стосунки з Ватиканом — потрібно було вибити з рук ворожих сусідів отой хрестоносний меч, який разом підняли над головами русів-українців Литва і орден хрестоносців. Під час війни з ятвягами в 1253 р., у тому ж самому місті Дорогочині, яке увійшло в історію як місто, де вперше в Східній Європі була зупинена агресія хрестоносців, Данило Романович коронується. Для цього був присланий від Римського Папи Інокентія IV спеціальний посланець — легат Опізо. Літописець звертає увагу на те, що цю корону Данило Романович приймає не тільки від церкви святого апостола Петра, тобто від Ватикану, але й “від усіх єпископів своїх”, тобто, від усіх своїх володінь. Коронування було визнане і народом. Із цього часу Галицько-Волинська

держава в офіційних європейських документах іменується королівством.

Прийняття корони від папського легата було вдалою дипломатичною та політичною акцією Данила Галицького. Це вибило з рук литовців і хрестоносців головну зброю, якою вони воювали з русами-українцями, — поширення християнства в землях язичників-ятвягів. Крім того, акція коронування Данила стала політичним визнанням за ним і його державою давніх прав на київську спадщину. Адже ще київські князі в давніх європейських документах не раз визнавались царями, королями або ж іменувались найвищим титулом, який прийшов від східних народів, — “каганами”, тобто імператорами. “Прегордим каганом скіфів” візантійський імператор у свій час називав Аскольда. Іларіон називав каганом князя-хрестителя Володимира. Західні хроністи іменували княгиню Ольгу “королевою ругів”. “Царем Русі” називав себе співправитель Ярослава Мудрого чернігівський князь Мстислав, “королем русів” титулував папа Григорій VII онука Ярослава Мудрого — Ярополка, який жив у вигнанні. У той же час короля польського Болеслава він називав просто — “князь”. У листах до магістра Тевтонського ордену хрестоносців папа тепер називав Данила королем, а правителя Суздальської землі — князем.

Отже, коронування Данила Галицького принесло юридичне міжнародне визнання за ним права на Київську землю разом із найвищим титулуванням.

І справді, давній титул київських керманічів — цар, каган чи король — в очах європейських політиків закономірно належав володареві Галицької Русі, яка була прямою спадкоємницею київського столу і природним продовженням Київської держави, що віддавна була шанованою в світі.

У цей період існування Галицько-Волинської держави її міжнародне становище і внутрішнє, зміцнюється. Данило Романович приборкав боярську опозицію, що часто намагалася використовувати монголо-татарських ханів і мурз у боротьбі проти сильної руки самовладного князя. Були замирені західні і північно-західні кордони. Данило налагодив стосунки із золотоординським двором і ханом Бату. Тепер Галицька Русь входить як рівноправна держава в коаліцію європейських країн,

які визнавались Ватиканом. Це дало можливість Данилові небезспішно втручатися в європейські справи. Він спробував навіть стати твердою ногою в центрі Європи — в Австрії.

У 1252 р. син Данила — Роман одружується зі спадкоємцею австрійського герцогства Гертрудою Баденберг і веде боротьбу із суперниками за австрійський престол. Але така ситуація, коли Данило був мирником могутнього золотоординського хана Бату, коли він був королем, визнаним Ватиканом, а тепер прагнув ще й посадити свого сина у Відні, така ситуація викликала дружний спротив європейських правителів. Передусім це насторожило Белу IV та його польських друзів-князів. Будь-яке посилення Галицько-Волинського королівства збільшувало його роль на європейському континенті. Це не входило й у плани честолюбного папи Інокентія IV. І Схід, і Захід не хотіли посилення українсько-руської Галицько-Волинської держави. Ось чому війська Данилові, які він послав на допомогу синові Роману до Відня, були навмисно заведені провідниками, яких надали польські князі, в глухі ліси, “в дебрі”. Вони вчасно не підійшли до Віденського замку, де чекав підмоги обложений військами своїх суперників Роман Данилович. Він змушений був тікати з Відня.

Уся історія Галицько-Волинської держави сповнена битвами, війнами, перемогами і поразками. Цей новий урок Заходу, змушує Данила звернути погляди на Схід. Він встановлює союз із північно-східними князівствами, зокрема із новим великим князем Володимиро-Суздальської землі — Андрієм Ярославичем, який став його зятем; із князем Тверським — Ярославом Ярославичем, рідним братом Андрія, це були сини загиблого в Каракорумі князя Ярослава Всеволодовича, з їхнім дядьком Святославом. Таємний союз цих князів був спрямований проти ординського владарювання.

Вони потім збирають війська, готуються до боротьби проти нестерпно-гнітючого монголо-татарського ярма. Але рідний брат Андрія та Ярослава — Олександр, відомий під прізвиськом Невський, мав, певно, інші наміри. Відомо, що князівські чвари, братовбивчі війни були характерною особливістю у політичному житті руських земель уже в XII ст. Подібна ситуація склалася й тепер.

Ханові Бату раптом стало відомо, що князі на чолі з Данилом готують сили для повалення золотоординського панування. Тож Бату блискавично зреагував на це — надіслав величезну орду на Суздальського князя, розгромив, спалив і сплюндрував його землю. Андрій із сім'єю врятувався втечею до Швеції. Зненацька був розгромлений Ярослав Тверський. Його родина потрапила в полон, була відправлена в рабство до Монголії. Невдовзі розгромлено і їхнього дядька — Святослава. Князь же Олександр Ярославич відразу дістає ярлик на Володимиро-Суздальське князівство і титул великого руського князя — і водночас право на Київську землю. Хоча Київ був знищений татарами, цей древній град Києвичів мав престижне значення для всіх східнослов'янських князів. Він навіть у руїнах продовжував бути духовною столицею східноєвропейського слов'янства. Не будучи жодного разу в Києві, Олександр, проте, зажадав від монголів почесного звання великого князя київського.

Такі дослідники, як В. Пашуто, а також англієць Джон Феннел, кажуть, що Олександр, який багато років жив у орді як заложник свого батька, тепер видав своїх братів золотоординському деспотові. Д. Феннел пише, що так зване татарське ярмо почалося не стільки від часу монголо-татарської навали на Русь, скільки з того моменту, як “Олександр зрадив своїх братів”.

Хан Бату насилає орду, звичайно ж, і на Галицько-Волинську Русь. Данило, покинутий Заходом і зраджений на Сході, сам на сам б'ється з ордою.

Ця боротьба була тривалою та жорстокою. Треба додати, що завжди в спину русам-українцям у цей час біла Литва. Європа ж спокійно спостерігала, як монголо-татари і руси знемагали у взаємній боротьбі, виснажуючи один одного. Про обіцяну допомогу ніхто тепер і не згадував. Мовчав і Ватикан. Боротьба завершилася невдачею для Данила і для його землі. У 1258 р. Данило Романович був остаточно розгромлений. Він змушений був підпорядкуватися Золотій Орді, зруйнувати на вимогу Бату частину фортець і міст, у тому числі Львів, Данилів, Стожеськ, Кременець.

Ординці намагалися зробити все, щоб Данило не зміг знову зав'язати союз із європейськими володарями. Для цього хани

примушували його, а потім і його сина Лева, разом з ординцями ходити в походи на Литву, Польщу та ін. І тим намагались нацькувати європейські держави на Галицько-Волинське королівство.

Проте й у цій складній ситуації Данило Романович зумів поступово відновити стабільність внутрішнього життя своєї країни. Знову приборкав боярську опозицію, що підняла, було, голову й намагалась вирвати владу з його рук, зумів відновити власні збройні сили, згодом почав відбудовувати й міста.

Король Данило Галицький помер у 1264 р., залишивши велику країну, що об'єднала майже всі землі південно-західних володінь Київської Русі.

При наступниках Данила Галицького, князях Василькові і Левові, ця держава продовжувала відігравати важливу роль у припиненні просування ординців на західноєвропейські регіони. Вона стала живим бар'єром на шляху цієї нищівної навали. Через те Європа зберегла свої надбання як у політичному, так і в культурному, і в матеріальному житті, примножила їх за той час, доки русини шукали способів вистояти й вижити, постійно своїми грудьми зупиняли цю орду та своєю невтомною боротьбою зменшували її руйнівну силу. А Європа у найвідповідальніший час свідомо віддавала в жертву Ваалу цивілізацію східного слов'янства. Це має бути уроком сучасним державцям і політикам, які занадто великі надії покладають на Європу.

Галицько-Волинська держава після смерті Данила Романовича успішно продовжує своє історичне буття. Несправедливо говорив відомий російський історик Л. Гумільов, що Данило віддав українців полякам, а от Олександр Невський був істинним захисником своєї землі. Справді, повністю зорієнтувавшись на Золоту Орду, на Схід, князь Олександр зберіг свою силу й використав ординців для боротьби зі своїми конкурентами. Але це лише півправа, а вся правда полягає в тому, що ординське панування жорстоко визискувало й розоряло і його землі, загальмувавши надовго їхній цивілізаційний розвиток. Крім того, не віддав полякам Данило своєї держави.

По смерті Данила Галицького його держава проіснувала ще майже сто літ — до середини XIV ст. Золотоординські хани

боялись відродження сильної українсько-руської держави і на терені колишньої великої держави — Київської Русі розпалювали ворожнечу між князями та боярами, нацьковували одних князів на інших. Але Галицько-Волинське королівство й при наступниках Данила зберігало свою силу і впливи, вміло маневрувати між європейськими державами і монгольськими ханами. Воно посунуло свої території до гирла Дністра і Південного Бугу та з кінця XIII ст. увійшло в період свого державницького піднесення. Лише в 1340 р. галицькі бояри, що знову підняли голову, отруїли останнього галицько-волинського володаря Юрія-Болеслава. У 1349 р. Галичину — “королівство руське” — захопила Польща. Князь Данило другим шлюбом був пов’язаний з литовською княгинею, сестрою великого князя Міндовга. Син Шварно успадкував як династичну спадщину Волинь. Разом із спадкоємцями від цього шлюбу вона першою перейшла в такий мирний спосіб до Литви. Але частину Волині завоювали польські феодала під приводом захисту в цьому краї католиків, це були переважно німецькі городяни.

Із середини ж XIV ст. майже всі землі Подніпров’я потрапляють під владу Литовського князівства. Та історикам невідомо жодного випадку, коли б таке підпорядкування відбувалося насильницьким шляхом. Українські землі переходили в підпорядкування цієї держави, аби звільнитися від ординського поневолення. Уже в 60-х роках XIV ст. до Литви відійшли всі землі Київщини, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини — усі основні землі Подніпров’я, ядро Київської Русі.

Таким чином, величезна українська територія вивільнилась від ординського ярма на століття раніше, аніж інші землі, завойовані монголо-татарами.

З падінням же Галицько-Волинського королівства припиняється перший період державності українського народу, який почався з середини VII ст. і продовжувався до середини XIV ст. Як бачимо, він мав два етапи — це епоха Київської держави й епоха Галицько-Волинського королівства, що була прямим продовженням, без історичної перерви, державницьких традицій попереднього часу.

Найвидатніші, найяскравіші сторінки першого періоду державницького існування — це останні роки династії Києвичів, зокрема князювання Аскольда, цього “прегордого кагана скі-

фів”, коли подніпровська Київська Русь вийшла на міжнародну арену та стала постійним фактором європейської політики.

Встановлення династії Рюриковичів після династичного перевороту 882 року розпочало нову епоху зміцнення Київської держави. Розквіт її припадає на часи правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

Після нищівної навали монголо-татарської орди державність давньоукраїнського народу не зникла. Вона продовжилась на терені Галицько-Волинського та частини Подніпровського краю, витворивши сильну європейського типу монархічну політичну систему у вигляді королівської влади в добу Данила Галицького та його нащадків.

Які ж причини призвели до падіння державності українського народу першого періоду?

Передусім — геополітичне розташування держави. Вона існувала на межі кочового степу й осілого землеробського населення східних слов'ян. Починаючи від перших століть нової ери, кочовики постійно нападали на цей регіон і найперше підминали під себе державу русів-полян, русів-українців. Отже, ця територія постійно зазнавала руйнування.

У часи розквіту цього першого державницького існування велику роль відігравали надбання нових земель і розширення володінь за рахунок менш розвинених у соціальному та культурному плані народів. Це почалося з часів Святослава, а далі Володимира і Ярослава Мудрого, які безмежно розширювали свої володіння на схід. Ця політика експансії, яка була згодом перейнята всіма Рюриковичами, особливо Рюриковичами московської династії, стала традиційною для державців. Але вона чаїла в собі небезпеку ослаблення Київської Русі. Постійний відплив матеріальних, людських, військових, культурних ресурсів і цінностей призводив до ослаблення ядра Київської держави.

Ще однією причиною падіння першої державності українців була та, що в найтяжчі часи боротьби русів-українців із кочовими навалами розпочинались численні завоювницькі походи західних держав, вони ніколи не надавали реальної допомоги україно-руській державі, а навпаки, хотіли поживитись за рахунок її територій. Особливо прикрим це було в XIII ст., в добу найтяжчих випробувань історичного буття подніпровсько-при-

карпатського населення. Державність тут опинилась у лещатах. Багатовікова і безперервна боротьба на два фронти виснажувала український народ.

Проте найбільший здобуток першого періоду державності українців полягав у тому, що наш народ мав сім століть свого державницького життя. Це досить тривалий час, щоб народові не забути, що він мав свою державу, свою політичну культуру. І ця історична пам'ять стала основою відродження державності українського народу вже в пізньому середньовіччі — у часи литовсько-руської державності та польської експансії, а найбільше — у добу козаччини.

МАУП

ЧАСТИНА ДРУГА

**Відродження Української держави
в часи козаччини. Гетьманщина**

МАУП

У складі великого князівства Литовського. Україна під Польщею. Козацтво

На початку XIV ст. влада монголо-татар через ханські міжусобиці ослабла. Це привело до піднесення Галицько-Волинських земель. У 1303 р. тут була створена Галицька митрополія, що мало велике значення для консолідації українського населення цього краю. Але на початку XIV ст. сусідня Литовська держава почала розширювати свою територію, приєднала білоруські землі і частину російських, її існуванню, проте, загрожували сусідні держави Польща, Золота Орда, тевтонські хрестоносці. Тому вона шукала підтримки галицько-волинських володарів, що зближувало обидві ці держави, зокрема в протистоянні монголо-татарам. Згодом це стало причиною спільного визвольного походу українських і литовських військ за визволення Київського князівства, що піднесло національно-визвольні сили в українському суспільстві, яке підтримало литовських князів у їх прагненні вигнати монголо-татар з Подніпров'я і приєднати його до себе. Проте це викликало агресію з боку польських та угорських феодалів проти галицько-волинських земель (з 1340 р.). В 1349 р. Волинь і Галичина були захоплені Польщею. Внаслідок самовідданої боротьби українського населення і литовських військ Волинь відійшла до Литви, а Галичину польський уряд почав перетворювати на провінцію, надавши місцевій аристократії певні привілеї.

Литовська влада, яка підпорядкувала значні території Подніпровської Русі, визнавала за українським суспільством його національні особливості, надавала українській знаті чільні місця в управлінні, політичні привілеї, що зближувало її з литовськими феодалами й віддаляло від залежності від Золотої Орди. У 1362 р. українсько-литовські війська і їхній союзник кримський хан Мамай визволили від монголо-татарської окупації Чернігово-Сіверщину (аж до Сіверського Дінця) та Переяславщину.

Восени 1362 року у битві при Синіх Водах (притока Південного Бугу р. Синюха) українсько-литовські війська вщент розгромили монголо-татарські зағони та звільнили від них Поділля.

Україна була визволена спільними українсько-литовськими військами й об'єдналася з Литвою в одній державі на рівноправних засадах. Так виникла нова держава — Литовське, Руське (Українське) і Жемайтійське князівство, де українська, білоруська і литовська частина суспільства співіснували на рівних правах.

Українські землі перебували в складі цієї держави майже двісті років. Цей історичний відрізок приніс українському народові певне національне і державне відродження. Такої думки дотримується батько новітньої української історичної науки Михайло Грушевський. Це слушно. Адже Литва, поглинувши величезні території, заселені українцями — від Карпат до Чорного моря — сама ледве становила десяту частку підпорядкованих земель.

Через те дуже швидко еліта литовського суспільства, яка була в основному язичницькою, стала переймати релігію, звичаї, мову українців-русинів. Оскільки на величезних новоприсланих просторах Литовського князівства потрібно було створювати органи державного управління, від того зростає потреба у великій кількості урядовців-чиновників, литовський уряд був змушений залучати на адміністративні посади людей із освіченої української та білоруської верхівки. Панівна частина української суспільності охоче приєднувалась до литовської адміністрації.

Це сприяло тому, що в Литовській державі швидко відбувається процес консолідації вищих феодальних верств. Причому литовці переймають часто не тільки русько-українську мову й давні закони “Руської Правди”, а й усі надбані державницькі традиції в попередній історії України-Русі. Політична структура країни, духовне, культурне життя, матеріальне виробництво українців стають визначальними в суспільстві. Державною мовою в Литовській державі стає давня русько-українська мова з її розвиненою літературою — літописами, церковними житіями тощо. Головним зібранням законів Литовського князівства стає Литовський статут, написаний русько-українською мовою.

Але згодом українське панство, особливо за князювання литовського князя Вітовта, починає втрачати свої привілеї. Зокрема, це стосується українських князів, яких поступово витісняють з перших позицій у литовській державі. Централі-

заторська політика литовських державців призвела до знищення великих феодальних утворень, таких, якими були Київське чи Волинське князівства. Але цей процес сприяв більшій консолідації українських земель навколо центральної влади. У складі Литовського державного утворення Україна відновила свої традиційні форми управління й суспільного життя, фактично свою національну державність.

У цей період назва “Україна” набула загальнонаціонального значення щодо всієї території Прикарпатсько-Придніпровського регіону. Давньоукраїнська мова, мова епохи Київської Русі, що називалась простіше “руська мова” стала офіційною мовою в Литовському князівстві. І навіть зобов’язувалося, що чиновники-писці мусять володіти й писати цією мовою — “по-руськи маєть літерами і словами руськими всі листи і позови писати”.

Значна частина української молоді із заможних верств навчалася в європейських країнах. Так, 1353 р. у Сорбоннському університеті навчався магістр Петро Кордован і його товариші “з Рутенії” — тобто з України-Русі, у XV—XVI ст. в Краківському університеті навчалося 800 українців. Українці були в Італії і в Німеччині. Серед них європейської слави зажили відомі вчені Юрій Дрогобич (1450–1494), Павло Русин (1517), Станіслав Оріховський (1513–1566) та ін.

Та скоро над Литвою нависла загроза поглинення сусідньою польською державою. Це проявилось у 80-х роках XIV ст., коли польські магнати організували мирну експансію щодо литовських володінь через Кревську унію 1385 року і династичний шлюб королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла.

Ягайло, одружившись із Ядвігою, став католиком і польським королем, а взамін обіцяв перетворити русько-українські землі на польські. Він пообіцяв також — і робив це досить послідовно — передати в Литовській державі всі привілеї католикам, як того й вимагали польська церква і польські магнати. Від того часу українська, білоруська і литовська національні еліти починають витіснятись польською в суспільному житті Литви.

Кревська унія призвела до того, що згодом, уже через століття, Литва стала предметом відвертих зазіхань з боку польських феодалів. До 1569 р., до підписання Люблінської унії, польські

землевласники уже володіли значними територіальними надбаннями й привілеями в межах Литовського князівства, в т. ч. й в Україні.

Те саме творилось і по містах. Польське католицьке населення дістало переваги і привілеї в ремісництві й торгівлі. Після Люблінської унії, коли утворилася Річ Посполита, в якій першість належала польським панам і владі, розпочався енергійний наступ польського панства і католицької церкви на землі України.

Якщо раніше підпорядкування українських територій Литвою відбувалось в основному мирним шляхом, часто через угоди та просто запрошення українських князів, аби швидше позбутися залежності від монголо-татарських ханів, то включення України до складу Польщі здійснювалося жорстокими методами. Кілька років точилася збройна боротьба за підпорядкування Галичини в XIV ст., аж доки вона була приєднана до Польщі як провінція. Так само відкритими воєнними діями була захоплена частина Волині, Поділля та інші українські землі.

Це був драматичний період і для Литви, яка під тиском Польщі втрачала свою державність, і для українського народу, який опинився під загрозою знищення своєї етнічної цілісності. Польські володарі офіційно проголосили себе “щитом християнства” і заявляли про “хрестові походи” проти язичників-литовців і схизматиків-українців.

Польська експансія була жорстока і брутальна. До того ж із півдня нову загрозу українському народові становило агресивне Кримське ханство, що виникло в XIV ст. та невдовзі стає провідником загарбницької політики Османської імперії. Водночас українському народові, як і литовцям, знову стали загрожувати з півночі тевтонці, зі сходу — золотоординські хани, а пізніше — московські царі. За таких умов повністю не могла відродитися українська державність.

Що ж приніс українському народові період литовсько-польського панування? Українці після початку польської експансії починають швидко втрачати свою національну еліту, носія ідей державності і вищої духовної культури. Дуже помітною стає, особливо в Галицькому краї, колонізація української освіченої верстви. Польсько-католицький елемент повсюди відтісняв пра-

вославних українців зі сфери виробництва, управління, освіти, культури. Дійшло до того, що українцям як православним заборонялось селитись у центрі міст, як це було у Львові: для ремісників і міщан українців-русинів тут була відведена лише одна невеличка вузьенька Руська вулиця. Українцям не було місця на своїй українській землі. Така ж доля спіткала українців і в Подніпров'ї.

Це мусило рано чи пізно проявитись у стосунках і конфліктах між українцями та поляками взагалі.

З іншого боку — період литовсько-польської доби приніс в Україну нові структурні переміни в суспільстві. Передусім українська феодална верхівка, яка швидко католичилась, особливо після Берестейської церковної унії 1596 року, оформляється в нову станову верству. З'являються нові, не знані до цього форми суспільного життя — це передусім стани: селянства, міщанства, шляхти, права і привілеї яких були визначені певними законами. Міста дістають законодавство і систему самоврядування — так зване магдебурзьке право, що гарантувало міщанам повну незалежність від королівської влади. На чолі міста стояв вїйт, призначений урядом, або бургомістр. Вони очолювали магістрат або ратушу. Право на самоврядування мали, як правило, великі міста — Львів (з 1356 р.), Кам'янець (з 1374 р.), Луцьк (з 1432 р.), Житомир (з 1444 р.) та ін., між ними — і певне число невеликих міст і містечок. Система самоврядування, часткова заміна натурального податку для міщан грошовим сприяла розвитку ремесел, торгівлі та накопиченню торгового капіталу, що приваблювало численних іноземних торговців і заможних бюргерів. Українці при звичалися до нових умов життя і законів, до тієї системи управління, яка існувала в Західній Європі. Усвідомлення своїх прав, відповідальності й обов'язку перед законом було визначальним у громадянській свідомості суспільства й підвищувало його політичну культуру взагалі.

Таке суспільне буття пов'язувало українське населення із західноєвропейською політичною та правовою культурою. Цікаво, що сусідня східна держава — Московське царство — розвивалось у протилежному суспільному напрямку. Внаслідок тривалішого панування монголо-татарського владарювання на його терені населення того краю ще довго не могло ознайомитись із

принципами поваги законів і виконання певних громадянських обов'язків. Це затримувало формування й розвиток правильного громадянського суспільства, цивілізованої політичної культури суспільства.

Водночас треба сказати, що зі зникненням політично свідомої української еліти, яка зливалась із панівним класом Речі Посполитої, зникає й ідея відродження незалежної української держави. Пізніше ця думка починає знову пульсувати, коли народжується нова суспільна верства в Україні — козацтво. Воно з'являється саме в цей період історичного буття українського народу — в XV—XVI ст. — на південному порубіжжі українських земель, що входили до складу Литовської, а згодом Польської держави. Місце його первісної локалізації було Середнє Подніпров'я, котре на той час було прикордонною територією Речі Посполитої.

Козацтво з'являється передусім внаслідок внутрішніх соціально-економічних обставин. Польське панство та польська держава намагаються закріпачити українських селян, посилюють кріпосне право, збільшуючи дні відробітків на панському лану, підвищуючи податки та різні побори. Селяни боролися проти наступу кріпосництва. І першою формою цієї стихійної боротьби були втечі на вільні землі, на свободу — на слободи. Оскільки південна частина української землі була слабо заселена, бо часто руйнувалася кочовими ордами, кримськотатарськими, зокрема ногайською та буджацькою, — селяни-втікачі й заселяли ці простори.

Безумовно, переселенці-втікачі не були однорідними за соціальним походженням. Поряд із масою селян тут було чимало міщан, дрібної української шляхти, священників, які зазнавали утисків від католицької церкви. Так у Середньому Подніпров'ї з'являються численні поселення, міста й містечка, заселені вільними людьми, козаками.

Слово “козак” — тюркського походження, в татарській мові воно означало “вільна людина”. Звідси й назва втікачів. Перша згадка про діяння українських козаків датується кінцем XV ст., коли було зафіксовано, що в 1490 р. козацький загін здійснив похід на Пониззя Дніпра, в межі володінь Кримського ханства. Ця дата стала відправною для відзначення 500-ліття виникнення запорозького козацтва.

Для оборони своїх поселень від мандрівних монголо-татарських орд козаки будували укріплення — засіки. Звідси й з'являється назва Січ. Пізніше Річ Посполита використовує козацьке воїнство для оборони південного прикордоння своєї держави від нападів кримських татар і турків.

У середині XV ст. видатну роль в організації козацтва і його консолідації, утворенні певної структури оборони південних територій України, а відтак і Речі Посполитої, відіграють старости, тобто представники польської адміністрації, які існують у воєводствах. Україна в адміністративному відношенні була поділена на шість воєводств (Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Руське — тобто, Київське), які ділились на староства.

Велику роль в організації оборонної сили козацтва належала відомому українському пану Дмитрові Вишневецькому, на прізвисько Байда, який походив із чернігівської гілки литовського великокнязівського роду Гедиміновичів. У середині XVI ст. на дніпровському острові Мала Хортиця цей гетьман побудував укріплену фортецю, яку нині розкопали археологи. Відтоді ця фортеця стає плацдармом для відвоювання українських земель від кримських ординських агресорів. Він уклав угоду з російським царем Іваном IV про спільні походи проти цих південних агресорів і завдав значних руйнувань татарським і турецьким фортецям у Причорномор'ї та на пониззі Дніпра, намагався оволодіти Кримом. Але польський король та його наближені побоювались посилення авторитету цього видатного полководця і схилились до вимог турецького султана видати його на розправу. Вишневецький згодом відмовився від союзу з російським царем, який почав загравати з кримським ханом. Гетьман Байда Вишневецький (1651–1663) посилив свою боротьбу за південну Україну, втрутився навіть у боротьбу за молдавський престол. Запорозька Січ ставала лідером у боротьбі з південними агресорами. І це викликало стурбованість сусідніх державців. А молдавські бояри зрадили його, полонили й видали турецькому султанові, який піддав його жорстоким тортурам і стратив. Вічним пам'ятником цьому видатному гетьманові лишилася знаменита історична народна пісня “В Цареградї на риночку...”

Історія відвела запорозькому козацтву велику роль в обороні південного порубіжжя України й усього східного слов'янства

від агресії Кримського ханства та султанської Туреччини. З того часу як турки завоювали Візантію та Константинополь, утворили свою імперію й почали підпорядковувати собі одну країну за іншою, Україна стала одним із об'єктів їхньої воєвничої експансії. Туреччина з допомогою підкореного нею Кримського ханства намагалась підпорядкувати собі величезні простори багатого Причорномор'я. Завойовники дивилися на Україну як на “білу Африку”, звідки щоразу виводили під час нападу десятки тисяч бранців для продажу їх на невільничих ринках. З України забирали щороку сотні тисяч голів худоби, грабували майно, руйнували поселення. Річ Посполита з її системою децентралізації та панування в політичному житті магнатів-королев'ят, які нікому не жадали коритися, не могла протистояти цим агресорам. Запорозьке козацтво було єдиною реальною силою, здатною самовіддано захищати український народ і його землю, а відтак і володіння Речі Посполитої. Україна і далі продовжувала бути східним мечем європейської цивілізації.

Саме через те польські владці вирішують офіційно взяти на військову службу запорозьких козаків. У 1572 р. король Сигізмунд Август розпорядився вписати перші три сотні козаків у реєстри — в списки, за якими виплачували утримання. Але ці козаки були мізерною часткою того вільного населення, яке зібралось тут і вважало себе козаками. Десятки тисяч збіглих селян-козаків не хотіли повертатись у маєтки польських панів і залишалися на території Середнього Подніпров'я, беручи участь у військових походах проти кримських татар і турків, обороняючи кілька століть українську землю і всю територію східноєвропейських просторів.

Історія визначила українському козацтву ще одну важливу роль — внутрішньополітичну. Козацтво стає об'єднавчим центром антифеодальної боротьби українського народу проти соціального та національного поневолення з боку польсько-шляхетської держави. Наступ полонізації й католицизму щодалі посилювався, особливо після прийняття Берестейської церковної унії 1596 року, після якої українська православна церква втратила свою державницьку національну роль, її почали витісняти уніати, які визнавали над собою владу ватиканських, а не константинопольських церковних ієрархів. Українські міста

переставали бути українськими. Польські, німецькі, єврейські, вірменські ремісники та купці діставали значні привілеї, витісняли українство з соціально-виробничої та культурної сфери діяльності. Такі міста не могли відігравати провідної ролі в політичному житті української нації, як це було на ті часи в усіх країнах Європи. Щоправда, в містах, особливо у великих і ремісничо-торгово розвинених, українське населення чинило спротив цьому наступу, організовувало свої торгово-ремісничі та церковні організації, цехи, братства, відкривало свої школи та друкарні. Так було у Львові, Києві, Луцьку, Вінниці та інших містах. Але цей процес викликав шалену протидію польської окупаційної влади, яка намагалась розчавити будь-які ознаки зростання самосвідомості українців.

Ось чому козацтво стало провідною силою в боротьбі проти наступу чужої влади, чужої нації, чужої культури на український народ. Через те Запорозька Січ перетворювалась у центр антифеодальної боротьби українського селянства і міщанства і проти кріпосництва і проти духовного гніту. Українське козацтво — цей вільний стан населення — таким чином перетворювалось у провідну верству в національно-визвольному житті України.

Особливість української історії цього періоду полягала в тому, що саме козацтво, а не бюргерські міста, як це було в деяких європейських країнах, виходило на чільне місце в боротьбі за відродження української нації та держави.

Першорядну роль у цьому процесі відіграла Запорозька Січ. Що вона собою являла?

На терені України це була немовби окрема держава, де не було кріпацтва, де жило вільне населення. Звичайно, і тут була соціальна нерівність, бо, зрештою, ідея соціальної рівності є неприродною. Втілення її в реальному житті ніде й ніколи не було, та й не могло бути. Запорозька Січ мала свою систему державницького управління. Можна з певністю сказати, що вона відродила і продовжила давні демократичні традиції, вироблені східним слов'янством у додержавний період свого існування у вигляді народоправства — народного віча чи зборів. Ця традиція тією чи іншою мірою проявлялася в добу Київської та Галицько-Волинської держави. Тепер же вона воскресла з новою політичною та національно-усвідомленою силою.

Ці козацькі віча тепер називались козацькими радами. Тут обирались провідники Запорозької Січі: гетьман, його соратники-старшини (генеральний обозний, осавул, суддя, писар тощо). Обирався й орган самоврядування самої Січі — Кіш. Його очолював кошовий отаман і старшини кошові: писар, обозний, осавул, суддя і т. п. Все військове населення Січі ділилось на так звані курені, що формувалися за принципом земляцтва. Були, наприклад, курені Корсунський, Лубенський, Полтавський тощо.

Водночас запорозькі козаки виробили досить чітку військову організацію: вони ділилися на полки, які очолювали полковники та полкова старшина, їх також обирали на козацьких радах. Пізніше полки ділилися на сотні, на чолі яких стояла також обрана сотенна старшина — сотник, сотенний осавул, писар і т. п.

Оця виборна демократична система й була важливою історичною ниткою зв'язку нашої давньої історії та історії України козацької доби. До того ж Запорозька Січ з більшою інтенсивністю виробляла державно-національну традицію. Було зрозуміло, що жодна чужа держава не буде захищати український народ, а лише грабувати й нищити його. Природно, що виникла потреба створити свою державу, яка могла би бути гуманнішою до українців та захищати їхні життя, духовну культуру.

Через те Запорозька Січ відіграла таку велику роль у формуванні політично-державницької свідомості українців. Народ виробляв світоглядне переконання, що українська держава мусить мати саме таке — демократичне управління, її керівники мають бути обраними народом. У цьому полягає ще одна історична, сказати б, ідеологічна місія Запорозької Січі. Від неї залежала вся подальша ідейна державотворча насаженість українського населення, вироблення ним політично-державницьких прагнень і готовність до їх здійснення.

Козацька сила зростає

Після Люблінської 1569 року унії між Литвою та Польщею, після церковної Берестейської унії 1596 року наступ полонізації та католицизму на український народ посилюється. Посилюється відповідно й відпорна роль українського суспільства і,

в першу чергу, запорозького козацтва у збереженні не лише національно-державницьких та культурних традицій, а й у збереженні самої української національності.

Наприкінці XVI ст. по Україні прокочується хвиля козацько-селянських повстань проти наступу кріпосництва та духовного поневолення. Одним із перших було велике повстання на чолі із запорозьким гетьманом Криштофом Косинським (1591–1593). У 1594 р. розгортається нова війна козацько-селянських мас, на чолі яких стає колишній запорозький козак, вправний гармаш Северин Наливайко. Повстання охоплює обидва береги Дніпра — лівий і правий, перекочується до південної Білорусі. Лише в 1596 р. польські війська придушили це народне повстання. Його керівника — Северина Наливайка — було схоплено і страчено у Варшаві. З тих пір столиця Речі Посполитої постійно стинала буйні козацькі голови на своїх кривавих ешафотах.

На межі XVI—XVII ст. Запорозька Січ виходить на широку міжнародну арену. Це було в часи гетьманування Самійла Кішки (1599—1602), який потрапив був до турків у полон, а через 25 років на турецькому судні підняв повстання — визволив численних невільників, визволився й сам. Коли він з'явився на Січі, козаки відразу обрали його гетьманом. Самійло Кішка очолив козацькі походи на Молдавію, на турецькі укріплення у Чорномор'ї, зруйнувавши кілька фортець і визволивши тисячі невільників-українців із рабського полону. Він загинув у Прибалтиці під час Лівонської війни в 1602 р. На початку XVII ст. роль козацтва в суспільному житті України і Речі Посполитої небачено зростає. Особливо тоді, коли гетьманом Запорозької Січі стає відомий політичний діяч, геніальний флотоводець Петро Конашевич-Сагайдачний. Він, виходець з української шляхти Самбірщини, з-під Львова, закінчив Острозьку академію. Був людиною високоосвіченою та далекоглядним державним діячем.

Протягом чверті століття козаки обирали Сагайдачного своїм гетьманом. А це щось та значило, бо козаки нікому нічого не прощали — жодної несправедливості, жодної похибки, а козаки, як відомо, часто та легко міняли свої симпатії й уподобання.

Величезною стає роль запорозького козацтва в часи гетьманування Сагайдачного у зовнішньополітичному житті України.

Під проводом цього гетьмана козаки здійснюють ряд блискучих походів проти турків, проти кримських ординців, відбиваючи їхню агресію. Походи козаків перестають бути оборонними, вони тепер — наступальні. У 1605 р. козаки захопили одне з великих торгових міст Османської імперії — Варну. Там був знищений увесь галерний флот турків. У 1614 р. козаки на своїх знаменитих чайках, що походили від давньокиївських лодій, перетинають Чорне море і з'являються на протилежному, південному, побережжі моря, біля великого міста Синоп. Тут також вони знищують увесь флот, визволяють із неволі десятки тисяч бранців з України. У 1615 р. козаки на чолі з Сагайдачним з'являються біля столиці Турецької імперії — Стамбула (колишній Константинополь), безшумно пробираються на човнах через сторожові пости в протоках і близько підходять до султанського сералю. Кажуть, що вони тоді зухвало посвітили своїми таємничими ліхтарями (до речі, й донині невідома їхня конструкція) у вікна султанського гарему. Султан із переляку тікає з міста. В 1616 р. козаки на чолі із Сагайдачним захопили зненацька в Криму один із найбільших центрів работоргівлі — місто Кафу (поблизу сучасної Феодосії), визволили велику кількість полонених, знищили великий турецький гарнізон.

Ці перемоги принесли козацтву України велику славу. До польського уряду звертаються правителі торгових італійських республік та інших держав, що зазнають тиску з боку Турецької імперії, просячи козацької допомоги.

Та найбільше козацька слава зростає в самій Україні. Український народ розгинає спину, розправляє плечі, починає усвідомлювати свою могутність і силу, здатну подолати і зовнішніх, і внутрішніх ворогів.

У цей час українці в деяких місцевостях самочинно виганяють польських чиновників, обирають на радах своїх керівників. Польські сучасники скаржилися, що по всій Україні зникає польська адміністрація, обираються українські урядовці за козацьким звичаєм — на радах.

Як же на це дивився польський уряд? Справа в тому, що і польський уряд, і польське панство були налякані піднесенням національно-визвольної боротьби українського народу. Звичайно, вони намагалися знищити і козацтво, і все українство.

Але польська держава в цей час потребувала військової допомоги від козаків у її боротьбі — передусім із Московським царством. Польські королі від епохи “смутих” часів мріяли оволодіти московським престолом. Пригадаймо, що в період московсько-польських воєн початку XVII ст. московські бояри коронували королевича Владислава, сина тодішнього польського короля Сигізмунда III, на московське царство. Польські володарі мріяли підпорядкувати собі Московську державу. У 1618 р. відбувається похід польського війська на Москву, а разом з ним бере участь у поході й запорозьке козацтво, бо юридично воно було підпорядковане польському командуванню. Цей похід не приніс нічого Польській державі, крім її ослаблення.

Водночас Польща мусила захищати себе від зазіхань Туреччини, яка поширювала агресію в Європі. Уже майже всі країни південної і південно-східної Європи були залежними від турецького уряду, що прагнув світового панування.

У 1620 р. надійшла черга Польщі. Туреччина розпочала відкриту агресію проти неї. Польські війська зазнали від турків нищівного розгрому на Цецорських полях у Молдавії. Польща постала перед проблемою: продовжувати боротьбу з Османською імперією чи визнати свою залежність від неї. Але щоб дати належну відсіч домаганням турків, потрібно було зібрати в кулак усі військові сили. Отже, їй було вкрай потрібне козацьке військо. Це було могутнє і непереможне військо, яке уміло громити кримських татар і турків, яким захоплювався світ.

У цей час Запорозька Січ стає відвертим провідником українського національного відродження. В Україні на початку XVII ст. як протест проти колонізації активніше зростають братства, засновуються братські школи, де виховуються свої науковці, письменники, богослови, вчителі. Виникає новий напрямок в українській літературі — полемічна література, яка відстоює незалежність і самобутність свого народу і його культури.

У 1615 р. у Києві виникло відоме Київське братство, котре згодом стає центром національно-культурної діяльності видатних українських просвітителів. На землі, яку подарувала братству багата кіївська шляхтянка Єлизавета (Галшка) Гулевич-Лозка, будується козацький Богоявленський монастир, засновується братська школа, друкарня.

Після повернення зі своїх переможних морських походів Сагайдачний вступає до цього братства разом зі своїм козацьким військом. Це стало поворотним епізодом в історії розвитку всього українського визвольного руху. Київське братство стає в ньому провідною організацією. Гетьман Сагайдачний докладав зусиль і для того, щоб відродити в Києві православну митрополію, повержену Берестейською унією.

Треба нагадати, що в епоху середньовічних визвольних воєн у більшості європейських країн релігія ставала ідеологічним підложжям національного визволення. Для українців православна християнська віра, яку тіснив католицизм, також перетворилась у могутню ідейну силу, вона ставала знаменом визвольної боротьби.

За чверть століття після Берестейської церковної унії в Україні багато православних церков було зачинено або перетворено в уніатські храми. Таке ж становище склалось і в Києві. Тут усі православні церкви, навіть Софійський собор, були передані до рук уніатських священиків. Православним центром лишалась тільки Печерська лавра. Крім того, від часу запровадження Берестейської унії чимало вищих православних ієрархів померло, а на їхні місця були наставлені представники уніатства. Таким чином українське православ'я опинилось під загрозою зникнення. Наступ же на православну церкву в цій ситуації був рівнозначний наступу на українську культуру і націю. Ось чому діяльність Сагайдачного з відновлення вищої ієрархії православної церкви в Україні мала величезний патріотичний резонанс.

У 1620 р. гетьман таємно запрошує до Києва Єрусалимського патріарха Феофана, що добирався до Москви, він таємно висвятив на київського православного митрополита відомого письменника і богослова Іова Борецького, а також шістьох єпископів на вільні єпархії. Причому, в цій акції участь взяли софійський митрополит Неофіт з Болгарії та єпископ страгонський Авраам, які на той час перебували в Києві. Це була величезна подія в об'єднанні визвольних сил українців. У такий спосіб гетьман Сагайдачний з'єднав три напрямки українського визвольного руху: козацтво і його збройну силу, культурно-освітній рух і рух церковний. Це й створило передумови визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст.

Як же поставився до цієї відважної історичної акції польський уряд і, зокрема, “король-езуїт” Сигізмунд III?

Польська держава змушена була проковтнути цю гірку для неї пігулку: вона в цей момент, після Цецорської битви, опинилась віч-на-віч із агресивною Османською імперією. Тому король змушений був не сваритись із козаками, а навпаки, просити їхнього гетьмана приєднатися до польської армії. Сагайдачний виносить це питання на обговорення козацької ради. І треба віддати належне мудрості й політичній зрілості козацтва: козаки розуміли, що турецька неволя є більшою небезпекою для українців, подолати її можна спільно і зробити це треба насамперед. Вони вирішили допомогти польській армії в боротьбі проти турецької агресії. Так готувалася відома Хотинська битва.

Вона відбулася восени 1621 року. У цій битві козацьке військо на чолі з гетьманом Сагайдачним відіграло провідну роль. Як свідчать усі польські мемуаристи, козаки взяли на себе основний тягар битви, яка тривала понад місяць. Гетьман Сагайдачний, писав козацький літописець, “... всі ті воєнні тягости ніс на собі, а також в усьому давав раду. Як він радив, на те погоджувались їх милість пан гетьман коронний (гетьман Ходкевич. — *Авт.*) і королевич його милість (королевич Владислав був головним командувачем усіх військ. — *Авт.*)”. А польський полководець Якуб Собеський записав про Сагайдачного: “Це був чоловік великого духу, що шукав безпеки, легковажив життям, у битві — перший, у відступі — останній, проворний, діяльний...” Королевич Владислав тоді ж подарував Сагайдачному шаблю, руків’я якої було всіяне коштовним камінням. Ця шабля довгий час зберігалася у Вавельському замку у Кракові.

Битва завершилась Хотинським миром, за яким Польща мусила платити Туреччині щорічно податок, який вона з часом не сплачувала. За цим миром польський уряд мав суворо контролювати козацьке військо, що так дошкуляло туркам. Вони вимагали тут же роззброїти козаків. Але Сагайдачний ще до завершення переговорів вивів своє військо на Січ. Отже, польський уряд використав збройну силу козацької армії, але одразу ж хотів її знищити: козаки заважали і Польщі й Туреччині. Розпочалася блокада Запорозжя з боку польського уряду.

Невдоволення політикою польської держави ще більше збурювало запорозьких козаків.

Сагайдачний під Хотином був поранений отруєною стрілою і наступного року помер у Братському Богоявленському монастирі в Києві. Перед смертю він взявся за перо, писав до короля Сигізмунда листи, в яких вимагав знищити кріпацтво, що постало на українській землі. Доки козаки відстоювали незалежність Польської держави, писав гетьман, польське панство покріпачило їхні сім'ї. Сигізмунд же дякував Сагайдачному, що допоміг відбитися від зазіхань турків, обдаровував козацтво, прислав для війська малинові прапори — корогви, як тоді говорили, для гетьмана прислав коштовні прикраси на груди — золоті ланцюжки на знак подяки. Але Сагайдачного не можна було прикувати до королівського трону ніякими ланцюгами. Він із гнівом писав королеві нові листи й вимагав скасувати кріпацку неволю, але 22 квітня 1622 р. Сагайдачний помер.

Його справу продовжували наступні гетьмани, зокрема Михайло Дорошенко. Він проводив незалежну від Польщі політику щодо Криму. У 1628 р. надав допомогу одній із династичних гілок кримських ханів Гіреїв, які в цей час хотіли позбутися залежності від Туреччини. Проте похід козаків до Криму не приніс бажаних наслідків: вони були оточені в горах і всі загинули. Про цей похід у народі збереглася пам'ять у знаменитій пісні “Ой на горі та женці жнуть”...

У 30-х роках XVII ст. по Україні прокочується хвиля козацько-селянських повстань. Одним із перших було повстання на чолі з Тарасом Федоровичем, яке відбулось у 1630 р. Повстанці здобули блискучу перемогу над коронними польськими військами під Переяславом. Згодом цю подію оспівав Тарас Шевченко в поезії “Тарасова ніч”. У 1635 р. вибухнуло повстання в самій Січі на чолі з Іваном Сулимою. Повстанці повністю зруйнували фортецю Кодак, збудовану польським урядом, де утримувався німецький найманий гарнізон, що мав стежити за козаками. В 1637–1638 рр. потрясають великі повстання на чолі з Павлом Бутом, Яковом Остряницею, Кизимом і Кизименком, Карпом Скиданом, Дмитром Гунею та іншими ватажками. Ці повстання були придушені польськими військами.

Ціле десятиліття — до 1648 р. — в Україні стояло затишшя. Польське панство назвало цей час “золотим спокоєм”, не

підозрюючи, що в цій тиші визривала нова буря, що український народ збирає свої сили для рішучої боротьби за визволення.

Так настав 1648 рік. У січні цього року в Україні вибухає найбільше в Східній Європі народне повстання, яке очолив геніальний полководець, відданий справі визволення свого народу син України Зиновій-Богдан Хмельницький (1595–1657).

Постать цього діяча постійно привертає до себе увагу і дослідників, і літераторів як в Україні, так і в усьому світі. У 1995 р. широко відзначався 400-літній ювілей від народження Богдана Хмельницького. І справді, це унікальна постать у європейській і, можна сказати, у світовій історії.

Це була людина, яка очолила визвольну революцію свого народу, але ніколи не готувала себе для подібної політичної діяльності. Він стає визнаним провідником народу немовби стихійно. Це свідчить, що український народ і його шляхетська козацька еліта визріли політично для боротьби за визволення, для діяльності за відродження державницького існування України.

Б. Хмельницький народився в 1595 р. в родині українсько-го шляхтича Михайла Хмельницького. За походженням він був із українців Підляшшя (тепер це територія Польщі), де в національній пам'яті зберігалися з часів Галицько-Волинської держави національна політична традиція українців. Михайло Хмельницький був людиною освіченою, певний час служив у польському війську, за що дістав хутір Суботів на Чигиринщині. Син Богдан також мав добру освіту — навчався в Ярославі, у школі єзуїтів, володів латинською та польською мовами. У 1620 р. під час Цецорської битви потрапив у полон до турків (батько його у цьому поході загинув). У полоні Богдан пробув два роки, ознайомився з життям Туреччини, в Криму вивчив тюркські мови — і це згодом знадобилося.

Богдан Хмельницький за своїм характером був стриманий, обережний, утримував з польським урядом лояльні стосунки, особисто знав короля Владислава IV. Тривалий час він обіймав посаду писаря у Запорозькій Січі. У 1638 р. взяв участь у повстанні Павла Бута-Павлюка. Коли воно було розгромлене, і Павло Бут був страчений у Варшаві, Хмельницький залишає Січ, перебирається в Суботів і займається господарством.

У цей період польські пани і шляхта намагались ще з більшою агресивністю здобути собі родючі українські землі і міцніше закріпити на них селян. Це робилось найчастіше за рахунок українських землевласників — української шляхти, заможних козаків і селян. І Хмельницький, як і багато його сучасників, також зазнав цієї долі. Сусідній шляхтич Чаплинський зробив наліт на його хутір, пограбував комори та побив канчуками його дітей. Малолітній син Хмельницького, як переказують у народі, помер від побоїв. Чаплинський забрав із дому Богданову дружину, молоду шляхтянку Олену, з якою той як удівець не був обвінчаний, відібрав хутір Суботів.

Хмельницький почав шукати правди в судах України, Варшави. Але скрізь йому відмовляли. Відмовився допомогти йому й сам король Владислав IV, до якого звернувся Богдан. Переказують, що Владислав ніби сказав, що він, Богдан, має шаблю, якою може себе захистити, а він, король, не має її того. Справді, польські магнати повністю забрали владу в короля й перетворились у всевладних правителів — “королев’ят”, які вели міжусобну боротьбу і грабували своїх підлеглих та українських землевласників. У польській державі панували сваволя і цілковита анархія.

Українська національна революція

У 1648 р. в Україні вибухає велике повстання, в якому брала участь уся суспільність України — всі класи, всі стани. Які ж причини спонукали такий всезагальний рух?

Причин було чимало. Одна з головних — соціальне гноблення народних мас, посилення кріпосницької неволі, панщини, збільшення натуральних поборів, відробіткових днів. Французький інженер Боплан, який перебував у складі польських військ і залишив унікальний опис України XVII ст., пише так: “Пани (в Україні. — *Авт.*) користуються безмежною владою не тільки над майном, а й над життям своїх підданих”. Польська шляхта “перебуває наче в раю, а селяни — ніби в чистилищі, їхнє становище буває гіршим, ніж каторжників на галерах”.

Погіршилось і соціальне становище козацтва. Польське панство прагнуло покріпачити цей вільний стан населення. Причому покріпачення відбувалося надзвичайно жорстоко. Ось,

приміром, черкаський підстароста Смерковський виколовав очі козакам, які не хотіли виконувати панщини. І таких прикладів було чимало.

Були невдоволені й заможні козаки — реєстровці. Адже польське панство всуціль порушувало привілеї, які надавали польські королі. Зокрема, ці привілеї полягали в тому, що реєстровці мали б не платити податків, не підлягали постою жовнірів (польських солдатів) тощо. До того ж реєстровці, що мали землі, не могли захистити себе від наїздів польських магнатів і шляхтичів військовими загонами, як це було, наприклад, з Хмельницьким. Польські пани і польська шляхта насильно відбирали землі в українських козаків.

Було невдоволеним польсько-шляхетським пануванням і населення міст. Міста були передані магнатам. І незважаючи на те що більшість мали магдебурзьке право, польське панство вимагало від них виконання феодальних повинностей. У Києві та в інших містах утискували і ремісників — їм забороняли ситити мед, вільно торгувати, купувати горілку в місцевих шинках (на початку XVI ст. навіть було видано унікальну грамоту про заборону... світити світло в хатах). Не дозволялося користуватися лісом, сіножатями, озерами тощо. Менші міста були взагалі віддані в оренду магнатам, вони грабували й не давали розвивати ні ремесел, ні торгівлі. Жителі міст через те масово тікали на Січ чи на слободи. Наприклад, з міста Торговиці Київського воєводства (сучасна Уманщина), втекло відразу 200 осіб.

Невдоволення в українського населення викликав і релігійний гніт. Відомо, що наступ католицизму й система колонізації призвели до того, що православних ремісників, купців, міщан не допускали до участі в міському самоврядуванні, схилили до унії. Українське панство почало переходити або до унії, або до католицизму. І Боплан з цього приводу так писав: “Дворяни у краї в усьому наслідують польське дворянство і, мабуть, соромляться сповідувати іншу віру, окрім латинської, незважаючи на те що всі князі й більш знатні люди походять від православних дворян”.

На права православного населення шалений наступ розпочали єзуїти. Вони громили православні церкви, монастирі, відбирали великі церковні й монастирські будівлі. У 1635 р. єзуїти

забрали древній монастир у Новгороді-Сіверському; Київська Софія та частина видатних храмів України опинились у руках уніатів. Цілі міста переходили до володінь католицьких орденів.

Все це спричинило до об'єднання усіх верств української суспільності проти чужоземного польсько-панського поневолення, щоб відстояти свою ідентичність, віру, культуру. Православна релігія стала ідеологічною формою визвольної боротьби.

Ідея визволення зцементувала, зрештою, всі верстви України. В історії інших народів також зустрічаємо періоди, коли національні інтереси стають провідними, об'єднують різні соціальні класи, незважаючи на антагонізм між ними.

Опинившись на Запорозжжі й заручившись допомогою кримського хана, Богдан-Зиновій Хмельницький навесні 1648 року підносить прапор боротьби проти польсько-панського панування в Україні. Зауважмо від початку: деякі українські історики слушно підмітили, що початкові наміри Богдана та його сподвижників були спрямовані не на відрив України від Польщі, а лише на те, щоб урівняти в правах українську козацьку верхівку з польським панством. Подальші дії та вчинки Хмельницького до певного часу підтверджують ці спостереження істориків.

На Запорозькій Січі Хмельницький зі своїм невеличким загоном розгромив польських жовнірів. До нього відразу ж приєдналася значна частина козацтва, яка й проголосила Хмельницького гетьманом (щоправда, спочатку він відмовився від такого звання, очевидно, не бажаючи піднімати проти себе короля).

Хмельницький звертається до народу із закликом піднятися на боротьбу. І цей заклик розносять по Україні численні лірники та бандуристи. “Не коріться більше своїм урядникам, як невільники, — говорив у відозві Хмельницький, — ви, чії батьки не визнавали ніяких законів і не корились ніяким королям. Лише силою та страхом смерті можна зламати силу гнобителів”.

Цей заклик сколихнув усю Україну. Створювались селянські загони, які нищили панські маєтки, адміністративні установи польської держави. Автор “Літопису Самовидця” зауважив, що

від бідноти велика “наруга була людям значним”. А російський купець Климов повідомляв: “... в который город придут, и тут у них войско пребывает многое, изо всех чинов русские люди”.

Миколай Потоцький, коронний гетьман польських військ, розташованих в Україні, писав: “На Україні не було того села, не було того міста, де не кликали б на бунт і не чинили б замахів на життя й майно своїх панів і державців”.

Повсюди в Україні створювались повстанські загони, вони скоювали шляхетські угруповання, що організовувалися по маєтках польських панів. Повстанці не давали їм можливості з’єднатися з військами коронного гетьмана Потоцького.

І ось навесні, коли розтанули сніги й підсохли дороги, Хмельницький вирішив виступити із Січі й розгромити коронні війська. Ще ранньої весни 1648 року йому вдалося домовитись із кримцями про підтримку. Отож, уже в квітні до козаків приєдналась орда ногайського мурзи Тугай-бея. Тим самим повстанці, які були в основному пішими, дістали блискучу кінноту. Між іншим, цей дипломатичний маневр гетьмана Хмельницького — союз із ординцями — нагадує те, що колись не раз робив король Галицько-Волинської держави Данило Романович, коли опинявся в скрутному становищі перед численним ворогом — він кликав на допомогу половецьку орду хана Котяна.

Миколай Потоцький вирішив не допустити з’єднання з Хмельницьким численних загонів селян. Він послав назустріч повстанцям, що вже вийшли із Січі, свого сина Стефана і комісара Шемберга з двотисячним загonom. У його складі було кінне воїнство й військо “плавне”, яке плівло човнами Дніпром. У складі цих військ серед жовнірів було чимало реєстрових козаків, вони служили в польській армії. На чолі плавного війська стояли прославлені у народних думках представники козацької старшини — Яків Барабаш та вихрещений татарин Філон Джалалій.

Основні коронні польські війська чекали на результат битви під Корсунем.

І ось, коли цей загін підійшов до каламутної степової річки, козак-реєстровець Чечель здалеку побачив у степу велику куряву. Він сповістив усім, що то вже йде Хміль.

Стефан Потоцький отаборився на березі річечки, про яку козаки казали, що називається Жовта Вода. Справді, річечка була жовтаво-каламутною. Скоро ж до польського табору наблизився і Хмельницький зі своїм різношерстим селянсько-козацьким військом. Але ще раніше Хмельницький увійшов у зносини з козацькими старшинами, що вели Дніпром плавне військо. Після переговорів воно перейшло на бік повстанців.

У битві на Жовтій Воді, яка відбулась 5–6 травня 1648 р. і перед якою Хмельницькому вдалося відбити в поляків усю важку артилерію, польський загін був повністю розгромлений. Стефан Потоцький був захоплений у полон і помер від тяжких ран. Комісар Шемберг був убитий.

Козаки й татари взяли великий полон. Багато осіб із видатних магнатських родин польської держави потрапило у татарський Крим як бранці.

А в цей час Миколай Потоцький чекав звісток від сина в таборі біля Черкас. Він наказав палити довколишні села, копиці сіна й соломи. Його заступник — польний гетьман Калиновський — заперечував подібну тактику, адже вона тим самим ставила у скрутне становище польське військо, яке потребувало і продовольства, і фуражу. Між обома командувачами розпочалися суперечки.

Уже вся Україна знала про блискучу перемогу повстанців над польським загоном Стефана Потоцького. А коронний гетьман все ще очікував звісток від сина, розважаючись у пишних ридванах із жінками, п'ючи вино.

Богдан Хмельницький використовував давню козацьку тактику, про яку писав іще Боплан. Він засилає в стан польського війська своїх лазучиків, серед них був і відомий згодом козацький дипломат Самійло Зарудний. Завдання таких вивідників, як повідомляли мемуаристи, полягало в тому, щоб вони подавали неправильну інформацію, як би ми зараз сказали — дезінформувати ворога. Лазутчики, як правило, потрапляли в лапоти катів — їх заковували в ланцюги, садили на палі, їхній подвиг полягав в тому, щоб і в свою смертну годину не відмовитися від попередніх свідчень. Іноземців вражала самовідданість козаків, які добровільно зголошувались іти на таку смерть.

Діставши інформацію від козацьких посланців, Потоцький спрямував своє військо до Корсуня і Богуслава. А Хмельниць-

кий перекинув йому в тил частину своїх загонів на чолі з Максимом Кривоносом. І коли польське військо почало просуватися через Горохову Діброву, козаки його оточили. Хмельницький завчасно підготував це місце для зустрічі з польськими військами. Козаки загатили невеликий струмок, що протікав по долині, і вода перетворила місцевість у болото. До того ж козаки перекопали дорогу глибоким ровом і коли передні вози почали падати в нього, наступні спинилися, задні натискали на передніх — утворилось звалище. Наймані німецькі війська — так звані крилаті рейтари — метнулися вбік, у діброву, але козаки завчасно поробили там завали в усіх проходах, і рейтари повернулися на попередні позиції. Коли в польському війську, що рухалось замкненим табором, здійнялась метушня, коли почали розриватися зв'язані між собою вози, що утворювали своєрідний рухливий табір, на них ударили козаки Кривоноса й татари.

Так розпочалася битва в Гороховій Діброві біля Корсуня, яка відбулася 16 травня 1648 р. Польські війська були повністю розгромлені. Гетьман Потоцький і польний гетьман (заступник коронного гетьмана. — *Авт.*) Калиновський потрапили в полон до ординців. Майже вся 10-тисячна окупаційна армія, яка стояла в Україні, була тут знищена. Україна почала блискавично й остаточно звільнятися від польської адміністрації, від кріпацтва, від релігійного гніту. Це були справжні революційні переміни.

Селянські повстання охопили всю Київщину, Поділля, Чернігівщину, Волинь, Галичину, а також південну Білорусь. Розпочалась визвольна війна українського народу і населення південної Білорусі проти польського панування. Головною рушійною силою її було, звичайно ж, селянство. Провідною політичною силою — козацтво. Воно мало чітку військову організацію, талановитих військових провідників, вищу політичну й національну свідомість, що й зумовило його елітарне становище в українському суспільстві. Скрізь повсталі брали владу до своїх рук. На цей час — після двох блискучих перемог повстанців — народ відчув, що він звільняється від чужоземної неволі, що його земля стає вільною.

Селянин чи міщанин чітко і ясно усвідомлював, що він українець, що в нього є своя держава — Україна-родина. “Уся

Україна — то моя родина”, — співалося в пісні. Всезагальне духовне й патріотичне піднесення народу сприяло швидкому формуванню національно-державницької свідомості мас, що стало головним фактором ідеологічного життя українського суспільства впродовж багатьох наступних десятиліть. “А ми ж тую червону калину підніmemo, а ми ж нашу славу Україну розвеселиmo”, — співалося в іншій українській пісні того часу. Або іще: “Та нема лучче, та нема краще, як у нас на Вкраїні. Та немає ляха, немає пана, не буде й унії...”

Це був надзвичайно зручний момент, коли Хмельницький і його старшини могли б оголосити повну незалежність України від Польської держави. Саме на той період припадає так звана епоха безкоролів'я, коли після смерті Владислава IV на польському престолі не було ще нового короля. Його мали обрати найбільші магнати — королев'ята. Але вони не могли дійти згоди щодо кандидатури й розділились на окремі угруповання.

Україна тим часом вимітала зі своєї території всю польсько-панську адміністрацію й скидала пута кріпосницького рабства. Щоправда, деякі магнати намагались придушити це повстання. Наприклад, лютий Ярема Вишневецький, український пан за походженням, який сподівався бути обраним на короля, зібрав у свої маєтки на Полтавщині численну шляхту та жорстоко розправлявся з повстанцям. Але все ж і він не міг загасити полум'я повстанської боротьби. Повстанці вигнали його з лівобережних володінь, і він опинився у своїх волинських маєтках, де його також громило селянство.

Але Хмельницький не використав цього зручного моменту історії. Більше того: він посилав до Варшави своє посольство на чолі з полковником Федором Вешняком для того, щоб воно взяло участь в обранні нового короля. Ясно, що Хмельницький та його оточення на той час не ставили питання про окремішнє державницьке існування України. Вони намагались добитися для свого класу певних прав та привілеїв, щоб урівняти себе з панівними верствами польського королівства.

Та, як відомо, найкращими політичними учителями завжди є наші вороги. Непоступливість, зневага, пихатість, віроломство і лукавство з їхнього боку неодмінно викликає рішучий спротив і, зрештою, вчить однієї найбільшої істини, що “в своїй

хаті — своя правда, і сила, і воля”, за словами великого Шевченка.

У ході всієї визвольної війни українського народу національна панівна верства проходить досить значну й складну еволюцію в усвідомленні цієї істини. Бо й справді, ніяка панівна чужоземна сила гнобителів добровільно й надовго не буде ділитись ні владою, ні багатством з пригнобленою нацією чи навіть з її елітою, з точки зору панівної нації — меншовартісною і неповноцінною.

До цього треба було ще дійти нашим провідникам, витерпіти ряд принижень і віроломств.

А тим часом польський канцлер Оссолінський і високі урядовці робили все, щоб повернути Речі Посполитій Україну — найдорозжчу перлину польської корони. Вони взяли курс на відрив української шляхти від повстанців — від народних мас. Через те поспішали обрати нового короля. На цю високу посаду претендувало три основних кандидати зі знаменитих польських родів. Один із них — Домінік Заславський. Він любив розкоші, любив добре поїсти й повеселитись, Хмельницький іронічно назвав його “перина”. Другий претендент був із відомого освіченого роду Остророгів — Микола Остророг. Коли в Польській державі в попередні давніші часи було дві книги, то одна з них була в бібліотеці Остророгів. Хмельницький назвав його “латина”. Третім претендентом був представник знаменитого роду Конецпольських — честолюбний, але недосвідчений у військових справах, юний Олександр Конецпольський, якого Хмельницький іронічно прозвав “дитина”,

І ось ці три претенденти — “перина”, “латина” й “дитина” — восени 1648 року очолили велике ополчення — посполите рушення — і посунули в Україну. Ця армія прийшла на територію Волині й зайняла позиції біля Пилявецького замку, на річці Пилявці.

Водночас сюди підтяглися козацькі й селянські загони, загони союзних кримських татар. Вони зміцнювали свої позиції, чекали слухної години, щоби вступити в бій.

А польські пани прийшли сюди як на свято. Взяли з собою кращих коней, срібний посуд, кухарів, вина, щоб похизуватись один перед одним.

Битва розпочалась на світанні 11 вересня й тривала три дні. Польські війська були повністю розгромлені. Перелякани навальними атаками козацько-селянських загонів та їхніх союзників татар, польські воїни тікали з поля бою, залишивши все своє багатство та рятуючись за могутніми мурами Львова. В народі їх презирливо прозвали “пилявчиками”. Шлях на Варшаву і Краків був відкритий. Від польських панів були визволені Волинь і частина Поділля. На боротьбу проти польсько-шляхетського гноблення піднімався народ Білорусі. На допомогу йому були послані козацькі полки на чолі з полковником М. Гладким.

Перші кроки державотворення

Після Пилявецької битви у Хмельницького був час, аби повністю відірвати Україну від Польщі. Але він його не використав. Ще сильною була звичка козацьких старшин чекати милості та привілеїв від короля, які урівняли б українське шляхетство з польським панівним класом.

У вересні 1648 р. війська Хмельницького від Пилявки підійшли до Львова. Розпочалась облога міста. Максим Кривоніс, один із найталановитіших сподвижників гетьмана, кілька разів приступом брав Високий замок Львова.

Стояла глибока осінь. Розпочались безперервні зливи. В армії поширилась епідемія чуми. Від неї помер Кривоніс. Кримсько-татарські війська, що були в складі воїнства Богдана Хмельницького, вимагали плати за участь у походах і збиралися додому. Облога Львова затягувалася. Багаті львівські міщани боялись розорення. Адміністрація міста жахалась козацької розправи над собою та над великою кількістю “пилявчиків”, що прибігли сюди після Пилявецького розгрому. Через те умовляли Хмельницького взяти великий викуп.

Гетьман не захотів руйнувати старовинне місто, погодився на викуп. Він розрахувався з ординцями. Щоправда, для них цього, як виявилось, було замало. Дорогою до Криму вони пограбували українські міста й села, забравши великий ясир людьми і худобою. Хмельницький повертається до Києва. 23 грудня біля Золотих воріт його зустрічають тисячі людей на чолі з Єрусалимським патріархом Паїсієм, що перебував у Києві доро-

гою до Москви, та київським митрополитом Сильвестром Косовим. Студенти читали врочисті вірші гетьманові, називали його українським Мойсеєм. Україна вітала свого визволителя. Згодом Паїсій заочно обвинчав Хмельницького і шляхтянку Олену, з якою він збирався одружуватись і яку відібрав у нього Чаплинський. Втім, цей шлюб гетьмана був нещасливий. Уже через кілька літ старший син Богдана — Тиміш — жорстоко розправився з нею за зраду гетьманові. Пізніше Богдан одружився з Ганною Золотаренковою. Це була гідна дружина і соратниця великого державця.

Тим часом польський уряд, намагаючись виграти час і відволікти увагу українських провідників від основного питання — відокремлення України від Польщі — робить спробу перекупити козацьку старшину, задобрити її обіцянками. Взимку 1649 р. до табору Хмельницького в Білу Церкву було послано велике посольство на чолі з великим українським паном і державним діячем Польської держави воєводою Адамом Киселем. Ця депутація з'являється в козацькому таборі, привозить багаті дарунки — булаву, обсіпану коштовним камінням, інші регалії гетьманської влади, тонкі сукна для одягу тощо. Адам Кисіль, один із найкращих ораторів сейму, за всіма законами ораторського мистецтва виголосив примиренську промову та високу осанну козакам, щоб задобрити їхнє честолюбство. Але полковник Філон Джалалій, один із найвидатніших козацьких ватажків, грубо обірвав промовця: “Нащо ви привезли нам оці цяцьки?” Переговори зірвалися. Хмельницький і його прибічники не вірили вже обіцянкам польського уряду. Занадто часто ці обіцянки не виконували. На прохання Адама Киселя не вдаватися “до черні”, не піднімати на боротьбу селянство Хмельницький не піддався. “За Віслу зажену ляхів!” — вперто відповідав гетьман. Хмельницький часто примовляв: “Шкода говорити!” — це була його улюблена приповідка. І справді, той час, коли польському урядові можна було домовитись із українською шляхтою, остаточно минув.

Хмельницький зрозумів, що й Польща ніколи добровільно не відмовиться від України і що Україні ще доведеться витримати чималі “посполиті рушення” і тривалі війни з польською державою. Через те він ще в травні 1648 р. в часи так званого міжкоролів'я, оглядається навколо себе, навколо України, роз-

міркує, від якої держави Україна могла б дістати допомогу для подальшої боротьби за свою незалежність. Він звертає увагу на Крим, на Туреччину, на Московське царство.

Із Кримом в Україні уже був союз, але ненадійний: кримські татари постійно грабували українців, повертаючись із походів, до яких їх залучав за плату український гетьман. Населення було невдоволене цим до краю. Туреччина так само дивилась на Україну як на об'єкт пограбування. Татари фактично діяли з мовчазної згоди й за підтримки свого сюзерена — Османської імперії. Незрозумілою була позиція Московської держави. Але ясно було, що це слов'яномовна, православна країна, в попередні часи втерпіла агресію польського війська. Богдан Хмельницький небезпідставно вважав, що вона є природним спільником повсталі України. Тому ще в червні 1648 року через російського купця Клімова, якого схопили козаки поблизу гетьманового табору, він звертається з листом до московського царя Олексія Михайловича, повідомляючи, що повстало запорозьке козацтво й уся Україна, що він сподівається на підтримку в цій боротьбі. “Зичимо собі самодержця господаря такого в своїй землі, як Ваша царська вельможність”, — писав цареві гетьман. Утім ця фраза, яку сучасні історики здебільшого трактували як прохання до царя прийти в Україну і стати в ній самодержцем, має ще й інший смисл: Хмельницький говорив, що українці бажають мати в себе такого володаря самодержавного, який подібний до московського царя. Але ним міг бути будь-хто: чи сам гетьман, чи хтось інший, схожий на “царську вельможність”.

У 1649 р., коли патріарх Паїсій відбув до Москви, Хмельницький посилає з ним посольство на чолі з полковником Силуяном Мужилівським. Та Москва поки що мовчала. Московія нещодавно закінчила тривалі війни з Польщею, які виснажили її. Звичайно ж, вона тепер не хотіла порушувати мирні угоди, не хотіла вступати в нову війну. Це ставило Хмельницького в непевне становище у пошуках союзників. Він намагається прозондувати ґрунт у Молдавії, Трансільванії, Туреччині. Уряди багатьох держав з обережністю ставились ще до України.

Треба зазначити, що час “міжкоролів'я” намагалась використати й Польща для зміцнення своїх позицій щодо України та для обрання нового короля. Сучасники свідчать, що це обран-

ня відбулося при активному тиску козацької делегації на чолі з полковником Федором Вешняком, яка перебувала тривалий час у Варшаві. Хмельницький розумів, що тепер польський уряд мав або примиритися з відходом України, або готувати нове посполите рушення, щоб повернути назад українські землі. Так воно й сталося.

Навесні — влітку 1649 року новий польський король, Ян Казимир збирає посполите рушення й прямує на Волинь. У цей час на Волині боровся із повстанськими селянсько-козацькими загонами великий сполонізований магнат Ярема Вишневецький. Він тривалий час тримав оборону під містом Збаражем. Цей пан із надзвичайною жорстокістю придушував повстання селян на Лівобережжі і на Волині, кидав у колодязі жінок і немовлят, спалював у церквах жителів сіл і містечок, виколював очі лірникам і бандуристам за те, що вони розносили закляки й відозви Хмельницького по Україні. Цей магнат у часи обрання польського короля претендував на польську корону, бо його давній український рід був пов'язаний з чернігівською династичною лінією великих князів литовських — Корибутів. Через те до свого прізвища — Вишневецький дописував ще одне: Корибут. Але цей честолюбний і жорстокий велеможець був для пихатих польських панів “руською кісткою”, хоч і обросла вона “польським м'ясом”. До нього ставились презирливо, як до людини низького походження, як і до тих русько-українських панів, які хоч вірно служили новій польській вітчизні, хоч і ставали фанатичними католиками, але не були поляками, були українцями-руси́нами по крові. Тож і вся жорстокість “лютого Яреми” і його таланти не допомогли: польські пани обрали королем брата Владислава IV — Яна II Казимира.

Під Збаражем Вишневецький був оточений повстанськими загонами і козаками. Новий король з армією рушив до Зборова, неподалік від Збаража, і не пішов на допомогу Вишневецькому. Хмельницький перекидає частину своїх військ від Збаража до Зборова, сюди приходять нові зағони козаків і селян, приходять і давні союзники — кримські татари, яких очолює на цей раз сам хан Іслам-Гірей III. Хан був невдоволений тим, що Польща давно вже не сплачувала “упоминок” — данини. У Кримському ханстві

був голод, і кримці сподівались участю в цій боротьбі поліпшити свої справи.

Розпочалася Зборівська битва. Початок її приносив успіх козакам. Представники відомих польських родів, яких забрав із собою король, боялися виходити в бій і ховалися попід возами. Король бігав по табору, виганяв їх звідти батогом, посилав у битву. Ян II Казимир наказав перейти убрід річку Стрипу. У цей момент козаки й татари напали на польських воїнів. У тил ударив Іван Богун. Козаки відрізали короля від його війська. Ось-ось він мав потрапити в полон. І саме в цей момент почувся наказ припинити бій. Козаки піднімали шапки на шаблях — за козацьким звичаєм це означало, що потрібно зупинити бій.

Деякі історики, зокрема М. Костомаров, припускають, що в цей момент король уже фактично був бранцем козаків. Чому ж був зупинений бій? Дехто небезпідставно припускає, що гетьман, який сприяв обранню цього короля, сподівався, що той буде йому вдячний і допоможе українській козацькій старшині здобути привілеї, права, урівняти свій стан з польським привілейованим класом. А можливо, щось інше було причиною такого несподіваного наказу. Кримський хан Іслам-Гірей III увійшов у таємні переговори з польською стороною, йому пообіцяли дати великий відкуп, і він відійшов зі своїх позицій, відвів свої війська. Ординці оголили фронт. Щоб не потрапити у пастку, було оголошено про негайне припинення бою.

Хмельницький, отже, припинив битву та з'явився в наметі короля Яна-Казимира, як оповідає свідок тих подій французький інженер П'єр Шевальє. Він був розпалений боєм, радісний і збуджений, виблискував очима. Певно, сподівався, що переговори будуть на його користь. Але раптом він побачив, що поряд із королем сидить Іслам-Гірей. Хмельницький остаточно збагнув, що його знову кримці зрадили.

Зрештою було укладено угоду, яка пізніше була названа Зборівською. За цією угодою козацька адміністрація діставала під своє управління три воєводства: Київське (Руське), Чернігівське і Брацлавське. Кількість реєстрових козаків сягала 40 тисяч, хоча в армії Хмельницького, в якій було більше 100 тисяч осіб, кожен воїн вважав себе козаком. Сорокатисячний реєстр — це було надто мало для повстанців. За цією угодою

польський сейм мав розглянути питання про католицьку та уніатську церкви, урівняти з ними православну. Але Зборівська угода надавала право повернення у свої маєтки польським панам і шляхті. Польські феодали, отже, знову діставали право на селян, які тепер покозачились і вважали себе вільними від панщини та різних поборів і повинностей.

Звичайно ж, Зборівська угода не могла задовольнити ні Польщу, ані Україну. Коли польське панство стало повертатись на свої землі, воно й козаків примушувало виконувати панщину. Пани прагнули якнайшвидше відшкодувати збитки, яких завдало їм повстання.

Проте Зборівський мир дав можливість українському керівництву — гетьманові й генеральній старшині — зміцнити зовнішнє і внутрішнє становище України. Фактично Зборівська угода була першим юридичним визнанням козацько-гетьманської держави польським урядом, хай і з певними обмеженнями.

Розуміючи, що Україна мусить продовжувати боротьбу з великою і сильною Польською державою, Хмельницький докладає зусиль, щоб посилити власні збройні сили, сформувати й добре спорядити зағони.

У ході визвольної боротьби в Україні склалась нова козацька адміністрація, яка й виконувала всі накази гетьманського уряду, сформувалася регулярна армія, створювали й діяли нові закони. Виникла нова система державного управління. Таким чином, утверджується самобутня українська державність.

Повсюдно повстанці руйнували польсько-панське управління. Виросла нова система адміністративного поділу. Раніше територія України була поділена на воєводства. Тепер же вона ділилася на нові адміністративні територіальні округи, які називалися полками. А полки ділилися в свою чергу на сотні. На чолі полків стояла полкова старшина: полковник, писар, суддя, осавул, обозний тощо. Всі вони обирались козацькою радою відкрито. Так само формувалась і сотенна старшина. З території полку формувалася на добровільних засадах військова одиниця — полк — при повному спорядженні. Це були коні, вози, фураж, порох, зброя, одяг тощо. З території сотень формувались складові частини полку — сотні, що також мусили мати повне спорядження. На кінець визвольної війни в Україні

існувало до 20 полків, кількість української армії досягала до 100–120 тис. осіб. На той час це була величезна сила. В мирні часи ця армія зменшувалась.

У цей же період сформувалась і вища керівна управлінська верхівка — уряд гетьманської України. На чолі його стояв гетьман із генеральною старшиною. Це були генеральний писар, генеральний обозний, генеральний осавул тощо. Ще було два своєрідних чини — бунчужний та хорунжий. Це старшини, які під час козацьких рад тримали над головою гетьмана знаки його влади — бунчук та корогву (прапор). Бунчук — символ влади, запозичений з давніх часів у тюркських народів. Він являв собою дерев'яний держак, вгорі до нього прикріплювався кінський хвіст, яке збоку закріплювався металевим колом, часто прикрашеним коштовним камінням. Коли гетьман говорив, бунчук маяв над його головою. І люди повертались у той бік, бо в натовпі важко зорієнтуватись, де ж стоїть пан гетьман.

Таким чином, у ході визвольної боротьби в Україні сконсолідувалась і етнічна територія України, і сам український народ об'єднався ідеєю самобутнього власного існування, сформувалось і чітке державне управління: на вищому щаблі стояли гетьман і генеральна старшина; далі — полковники і полкова старшина; за ними — сотники і сотенна старшина. Внизу, по селах козацьких, обирали отаманів; по селах посполитих, що належали землевласникам, таким представником влади обирався вїйт. Ця система чітко діяла в ході війни й задовольняла всі потреби Української держави. Наявність уряду, армії, чіткої адміністративної системи управління забезпечували незалежність України. Все це свідчить про те, що в ході визвольної боротьби українського народу сформувалась і діяла незалежна Українська козацька держава.

Це мало велике значення для подальшого історичного розвитку України. Козацька Українська держава утвердила в нових історичних умовах давніші державотворчі традиції й ідеали українців. Нарешті вона привела українську еліту до практичного утвердження її як державницької верстви населення, хоча спершу ця еліта виявляла більш обмежені, егоїстичні прагнення в умовах життя в польському суспільстві. Та політика Польщі, численні жорстокості й агресії, непоступливість

польського панівного класу, а головне, самовіддана боротьба українського народу, який розривав кайдани кріпосницької неволі,— усе це змусило українську козацько-шляхетську верхівку взятись за практичне створення своєї держави — для себе й для свого народу. І ця держава створювалася на демократичних й республіканських засадах, що крізь віки леліялись і стверджувались у свідомості народних верств, були реалізовані в Запорозькій Січі і тепер стали основою нової Української козацької держави.

У цьому заслуга передусім широких народних мас: козацтва селянства, міщанства, які постійно спонукали вищі верстви українства утверджувати власну державу. Вона була, фактично, першою в історії цивілізації побудована як демократична республіка, де не було кріпацтва, де всі органи управління — низу до верху — обиралися народом на загальних радах, де було добровільно сформоване військо.

Від повстання — до утворення держави

Посольство Адама Киселя взимку 1649 року можна назвати межею, коли Хмельницький і його сподвижники усвідомили, що народна хвиля винесла їх на гребінь історії і від них тепер залежить майбутнє всієї України. Вони вже відчували, що іншого шляху, як відродження Української держави, в них немає.

Ідея власної держави зріла й викристалізовувалась в українському суспільстві протягом віків. Тепер вона швидко оволоділа масами в ході самого повстання. Ця думка підкріплювалася соціально-економічними потребами, необхідністю знищення кріпосницького гноблення, припиненням духовного і національного гніту. Зрештою, і козацько-старшинська провідна еліта, і широкі верстви українського населення усвідомили, що без досягнення політичної державної незалежності ні соціальні, ні духовні, ні культурні потреби їхні не можуть бути задоволені.

Та Польща не бажала втрачати Україну й через два роки порушила Зборівську угоду — нове посполите рушення прийшло на Волинь.

Битва на Волині під Берестечком 1651 року була вже п'ятою великою битвою визвольної війни. Вона тривала майже два тижні. У ній брали участь величезні військові сили: 150-тисячна польська армія, 100-тисячна козацька армія, з якою було до 50 тис. кримських татар. Але нове зрадництво ординців, які, відходячи від козаків, захопили в полон Хмельницького, призвело до жахливої поразки повстанців.

Розгром козацького війська під Берестечком вніс великі переміни в становище всієї України. Коли Хмельницький звільнився з полону і зібрав нову армію, польсько-литовські війська на чолі з коронним гетьманом Я. Радзивілом уже захопили Чернігівщину й Київ. Лише під Білою Церквою Хмельницькому вдалося зупинити вороже військо. Польща змушена була йти на переговори з козацьким полководцем-гетьманом.

18 вересня 1651 р. була укладена так звана Білоцерківська угода. Фактично вона зменшила досягнення українців, зафіксовані Зборівською угодою. Реєстровий список козаків зменшувався від 40 до 20 тис. осіб. Крім того, козацькій адміністрації передавалось тільки одне Київське воеводство. Польські пани дістали право повертатися у свої маєтки, а відтак змушувати селян та козаків виконувати панщину. Певна річ, ця угода викликала величезне невдоволення селян та козаків. По всій Україні вибухали стихійні виступи проти панів, а також і проти Хмельницького та його старшин.

Розпочалися масові стихійні переселення українців на вільні землі на межі з Московською державою і в прикордонні її області. Так, чернігівський полковник Іван Дзиковський 23 березня 1652 р. привів у прикордоння із Чернігівщини (Сосниці, Борзни, Батурина та ін. міст) понад 2 тис. українських сімей, які не бажали служити польським панам. У Сєвський повіт московського царства переселилися зі своїми сім'ями козацькі сотні під орудою Сахна і сотника Чорне Лихо і т. д. Ці переселення мас людей у межі Московської країни свідчили про те, що українці сподівалися на підтримку і захист сусідньої православної держави. Україна вирувала невдоволенням.

Великий селянський рух розгорнувся в 1652 р. на Полтавщині — в Прилуччині та Роменщині, коли склалися нові реєстри козацтва. Повстання відбулося і в Білоцерківському полку. Тут повстанці вбили полковника Громику, який звелів не всіх

заносити у нові реєстри. Було ясно, що Білоцерківська угода недовговічна. Так воно й сталося.

Проте першою порушила цю угоду все-таки не Україна, а знову Польща. Польський уряд і польське панство не ждали поступатися українцям абсолютно нічим. Не хотіло віддавати козацькій адміністрації навіть Київське воеводство. І, між іншим, ця непоступливість, зухвала затятість у зневазі до України обійшлась Польщі в майбутньому дуже дорого — в ціну власної держави. Але це вже буде в наступному — XVIII столітті.

Після Білоцерківської угоди польський уряд посилає значні військові сили в Молдавію, щоб примусити господаря Молдавії Василя Лупула, з яким Хмельницький домовився про союз, виступити проти Польщі. Цікаво, що союз України з Молдавією був скріплений шлюбом сина Богданового — Тимоша і доньки Лупула — Розанди. Туди були послані й війська на чолі з Тимофієм Хмельницьким, який мав примусити Молдавію залишатися в союзі з Україною.

22 травня 1652 р. між польськими військами і козаками та їхніми традиційними союзниками ординцями розпочалась знаменита битва під Батогом (Батіг — назва рівнини над річкою Буг біля міста Ладижина на Поділлі). Вона завершилась нищівним розгромом польських військ. Коронний гетьман М. Калиновський і ряд чільних польських воєначальників були вбиті. Україна торжествувала перемогою. Козаки вдалися до тактики роз'єднання ворожої армії на частини та повного їх винищення, як це колись робив відомий полководець Ганнібал.

Але на початку 1653 р. Польща посилає в Україну, на Поділля, військо на чолі зі С. Чарнецьким. Воно оточує загопи Тимофія Хмельницького біля фортеці Сучава. Польща зуміла нацькувати на Молдавію війська правителів Валахії та Трансильванії, які не хотіли посилення Молдавії, й військовою силою повалили союзника України — молдавського господаря Лупула. Тимофій же в тяжких боях під Сучавою був смертельно поранений і невдовзі помер. Україна втратила союзника в особі молдавського володаря. Гетьман Богдан Хмельницький втратив свого вірного талановитого помічника, сподвижника і спадкоємця — сина Тимофія. Крім того, Богдана Хмельницького знову зрадили кримські татари, які тепер уклали союз із

Польщею. Польські війська знову розпочали відвойовувати Поділля.

Кінець 1653 року показав, що Україна без серйозного союзника не може виграти в цій багаторічній і виснажливій боротьбі з Польською державою. Тому Богдан Хмельницький продовжує шукати для України спільника, який не зрадить.

Ще в 1651 р. гетьманський двір обмінювався посольствами з Османською імперією, внаслідок чого Туреччина прийняла гетьмана і Військо Запорозьке під свій васалітет. Це був час, коли Москва ще продовжувала мовчати на всі прохання про допомогу, а сусідні держави зазнавали тиску від Польщі, яка відривала їх від союзу з Україною. Гетьман вважав, що Османська Порта зуміє зупинити Польщу і, оскільки вона далеко, не буде активно втручатися у внутрішні справи України. Проте ця акція не мала підтримки ні в народних масах, які знали турків і татар як своїх споконвічних грабіжників, ні в частині козацької старшини.

А тим часом польський уряд створює антиукраїнську коаліцію, куди входять Трансільванія, Волощина, Молдавія, Польща. У 1653 р. українська козацька рада вирішує, що потрібно й далі продовжувати війну з Польщею за незалежність та одночасно домогатись допомоги від православної Московської держави.

У березні 1653 р. до Москви був посланий відомий козацький дипломат Силуян Мужиловський, а також полковник Бурляй. Вони знову привезли прохання козацького уряду взяти Військо Запорозьке (тобто всю повсталу Україну.— *Авт.*) під свою “високу руку” й надіслати поміч “ратними людьми”.

Кількаразові звертання українських провідників до російського царя з проханням допомоги, що почалися ще з 1648 р., тривалий час залишалися марними. Московський уряд відмовчався або відбувався загальними заявами.

Чим же пояснюється така позиція Москви? Ось як говорив про це російський історик В. Ключевський. Він писав, що Москва “протягом шести років приглядалася з постійним інтересом, як справа Хмельницького, попсована татарами під Зборовом і Берестечком, хилилася до занепаду, як Україна спустошувалась союзниками-татами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли Україна вже була знищена вщент, її прийняли під високу

руку”. М. Грушевський, коментуючи пояснення Ключевського, говорить: “Увесь хід історії Європи міг би взяти інший і кращій напрямок, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людності, не зневіреною у своїх провідниках і в піднятому ними ділі, здатною бути опозицією Москви, обстояти себе в цій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції. Московські політики, може, ненароком, а може, й умисно дали поборюкатись українській козащині з Польщею та дійти до останнього обопільного знищення... аби ввійти зі свіжими силами між сил обезкровлених противників і взяти козащину вже не в ролі рівнозначного союзника, а підручного, котрого можна було б звести до ролі прислужника, підданого холопа”.

Для Московської держави союз з Україною був вигідний і бажаний. Це відкривало для неї довжелезний кордон з Європою, через який можна було розгорнути торгівлю з багатьма країнами, що стояли на вищому щаблі суспільного розвитку. Відкривався шлях до лінії чорноморського побережжя — і знову ж таки вихід на торгіві зв’язки з новими державами Чорноморського басейну. А головне, коли б Україну підбила під себе Польща чи Туреччина, то це вкрай було б невигідно Московській державі — кордони її безпосередньо зіткнулися би з цими войовничими сусідами. Крім того, Україна мала великі мілітарні сили, які могла б використати Москва. Вони були випробувані й загартовані в кількарічній визвольній боротьбі. Це було найчисленніше військо у Східній Європі. До того ж, Україна — це невичерпний резерв матеріальних та людських ресурсів, що могли скласти основу багатства будь-якої держави. Звичайно, ці обставини робили союз з Україною дуже бажаним для Москви. Та щоб користуватися безперешкодно тими всіма вигодами, Москві була потрібна Україна ослаблена й знесилена, а не повна сил, розуму, інтелекту й матеріального багатства.

Такою знесиленою Україна стала вже у 1653 р. І тоді московський уряд нарешті доброзичливо озвався до українців. 1 жовтня 1653 р. Земський собор — вищий дорадчий орган при московських царях — ухвалив рішення прийняти Україну під “високу руку царя”. І в листопаді в Україну вже прибули московські послы на чолі з боярином Василієм Бутурліним.

З посольством Бутурліна їхали відомі московські чини — окольничий Алфер'єв, дяк Лопухін, велика група духовенства з іконами, хрестами, чимало різних слуг. Населення України з великими сподіваннями повсюди зустрічало це посольство. На зустріч йому виходило українське православне духовенство, міщани, селяни — з хлібом і сіллю, з іконами і корогвами. Український народ вбачав у сусідній православній державі вірного й незрадливого спільника в своїй тяжкій багаторічній боротьбі. 6 січня 1654 р. посольство прибуло до Переяслава, де перебував гетьманський уряд Богдана Хмельницького. Проте гетьмана в місті не було. Він ще не повернувся з похорону свого сина Тимоша.

8 січня 1654 р., коли Хмельницький прибув до Переяслава, відбулась козацько-старшинська рада. Московський дяк Лопухін у звіті записав, ніби в Переяславі на раді було дуже багато людності. Насправді в ній брала участь невелика група старшин і місцевого населення розореного війною містечка — всього 284 особи, їхні імена зафіксовані у присязі, яку вони склали в цей день.

На площі біля Успенського собору Хмельницький звернувся до тих, хто сюди прийшов, зі словом про необхідність союзу з Московською державою, наголошуючи на безвиході України і на зрадництві попередніх її союзників у тяжкій багаторічній боротьбі за своє існування. І справді, щойно укладена угода Польщі й Кримського ханства про негайну окупацію України загрожувала їй тривалою і безперспективною війною на два фронти. До цієї війни могла долучитися, уже з третього боку, Оттоманська Порта. Для України це була б катастрофа. Потрібен був негайний союз і негайний розгром Польщі та її союзника. Ймовірно, це добре усвідомлював великий полководець і стратег Богдан Хмельницький, який сказав: “Крім його царської високої руки, спокійнішого пристановища не знайдемо”.

Варто звернути увагу на обстановку, в якій проходили конкретні переговори гетьманату з царськими посланцями.

Від самого початку посольство Бутурліна було досить стримано зустрінуто козацькою старшиною. Справа в тому, що московські урядовці перед цим домагались, аби їхнє посольство прибуло до древнього Києва, і переговори мали б відбуватися у

стольному граді колишньої Київської Русі. Гетьман же обрав Переяслав з причин, про які можна говорити, тільки враховуючи пізніші події.

Хмельницький жодного разу не прийняв у себе це посольство. Можливо, гетьман не міг цього робити після похорону сина. Але не було прийому й у господаря Переяслава, полковника Павла Тетері. Всі переговори, як свідчать сучасники, проходили сухо й офіційно, хоча послі щедро обдаровували старшин соболями, як це оповів у своєму звіті дяк Лопухін. Про причини такої тональності переговорів можна лише здогадуватись. Вони, очевидно, крились у відвертих висловлюваннях московських послів щодо свого бачення майбутності України. Про це свідчить і той політичний скандал, який відбувся вже під час складання присяги в Успенському соборі, про котрий також розповів у своєму звіті дяк Лопухін.

Річ у тім, що боярин Бутурлін, прочитавши царську грамоту, зажадав відразу присяги від гетьмана і старшин. Сам же нічого не сказав від імені царя щодо статусу українських старшин і взагалі майбутності української держави, яку московський цар брав під свою “високу руку”. Хмельницький відмовився присягати відразу та став наполегливо вимагати від Бутурліна офіційної заяви царського посланця щодо юридичної майбутності України та щодо гарантій прав і свобод козацтва. Боярин Бутурлін категорично відмовився будь-що обіцяти від імені царя, твердячи, що “царі-самодержці” нікому ніяких обіцянок не дають.

Це ще більше стривожило старшин. Разом із гетьманом усі полковники покинули Успенський собор і кілька годин радились.

Полковники Тетеря і Лісницький, яких старшини послали до собору, де чекав Бутурлін, знову умовляли московських бояр дати присягу від імені царя. Але Бутурлін знову стверджував, що цар-самодержець нікому ніяких обіцянок не дає. Та оскільки вони давно вже просили царя взяти їх під свій захист і цар на це погодився, то, отже, він їх захистить, бо “його слово вірне”.

І знову старшини радились, а послі знову кілька годин чекали в Успенському соборі.

Нарешті старшини домовились присягти на вірність цареві, прийнявши слова боярина Бутурліна за цареву обіцянку-присягу, що цар “учнет их держать в своем государском милостивом жалованье, и в призренье, от недругов их в оборони и защищенье, и вольностей у них не отымет, и маетностями, их чем кто владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть попрежнему”.

Фактично в цих словах, які Бутурлін повторив двічі, і були висловлені певні гарантії від імені царя в збереженні маєтностей та незалежності української козацької верхівки. Принаймні так зрозуміли старшини й сам Б. Хмельницький.

Рішення про союз Війська Запорозького і Московського уряду було прийнято в основному присутніми козацькими старшинами. Сучасні історики-дослідники звертають увагу на те, що ні міщан, ні селян, ні духовенства чи якихось представників від усіх полків України тут не було представлено. Тож не дивно, що на вірність московському цареві не все населення принесло присягу: відмовились від неї частина міщан Переяслава, Києва, Чорнобиля. Відмовилися від присяги митрополит Київський Сильвестр Косів та архімандрит Києво-Печерського монастиря Йосип Тризна, а слідом за ними й чимало духовенства. Наприклад, у Брацлавському воєводстві зі 122 міст і 300 сіл присягу прийняли жителі 81 міста та 36 сіл. Не присягли козаки ряду полків. У селах Полтавського й Кропив'янського полків царських послів селяни побили.

Так уперше в історії українсько-російських стосунків відбулася сутічка українських урядовців, вихованих на традиціях козацької демократії і республіканізму, з централістичною системою та ідеологією Московської держави, якої вони не знали й тому недооцінили. В уяві мас українців та їхньої еліти спільність православної віри урівнювала й державницьку психологію народів та урядів. Хоча більшої політичної наївності, як показує досвід історії наших народів, важко було й уявити...

Це був лише “перший дзвіночок”. Далі централістична ідеологія і система розпочне жорстокий і навальний наступ на Україну. Але тоді не було часу прогнозувати майбутнє. Продовжувалась війна з Польщею не на життя, а на смерть. Угода з Московською державою показувала Польщі, що Україна вже є

повністю самостійною у праві на своє державницьке існування. Крім того, ця Московсько-Переяславська угода була другою вже юридичною акцією визнання козацько-гетьманської держави як нової самобутньої держави і суб'єкта міжнародних відносин.

Кілька днів після присяги продовжувались переговори й укладались статті, в яких український гетьманський уряд висловлював свої вимоги. Згодом ці статті були названі Березневі статті, або Переяславські статті Богдана Хмельницького. Передусім — це допомога військовою силою. Крім того, у листі Хмельницького до царя була викладена програма гетьмана, яка полягала в тому, щоб зберегти в Україні республікансько-виборчу форму державного ладу, зберегти до 60 тис. реєстрового війська, зберегти привілеї козацької старшини. Хмельницький просив дати для Києва військову залогу. І до Києва прибув загін у 3 тис. московських стрільців. Фактично це була відверта маніфестація перед Польщею самостійницької політики Гетьманщини та повної незалежності її від Польської держави. Бо для оборони такого великого міста, як Київ, звісно, трьохтисячний загін — це була мізерія. Але для демонстрації, що вже немає й тіні залежності України від Польщі, цього було достатньо.

Пізніше Переяславські статті та лист Хмельницького лягли в основу Московсько-Переяславських домовленостей.

Що досягалось цією угодою? Передусім встановлення військового союзу між Україною та Росією. Москва гарантувала протекцію царя над Україною. Далі цар устами Бутурліна, який твердив, що царське слово “переменним не бывает”, обіцяв зберегти права і свободи Української держави, де вже було знесене кріпацтво. Зберігалось все місцеве самоврядування, українська гетьманська адміністрація, козацька армія, полковий адміністративний поділ, самобутність і виборність суду, звичаїв, освіти. Незважаючи на деякі поступки генеральної старшини в правах міжнародних зносин з Польщею і Туреччиною, з ними Московія мала конфлікт через Україну, — у цілому для України це була вигідна протекція, що нагадувала більше конфедерацію. Вона зберігала повністю всі державницькі завоювання українців, хоча вони проіснували недовгий історичний період.

Серед багатьох істориків і публіцистів у давніші часи й тепер постійно порушується питання, чи не зробив Хмельниць-

кий помилки, укладаючи з Москвою таку угоду. Треба це оцінювати хоча б так: нехай кожен із сучасних опонентів гетьмана поставить себе на його місце, зважить усі ті жахливі обставини і скаже, що можна ще було зробити. Довкола лежала зруйнована, спалена Україна, поля не засівались уже кілька років, голод морив людей; населення масово покидало свої міста й містечка, переселялось на слободи в межі Московської держави; людність зменшувалася через численні нищення в битвах і розправах панів, що повертались час від часу у свої маєтки; союзники — кримські татари і Туреччина, що стояла за їхньою спиною, — постійно ламали свої союзницькі угоди та переходили на бік Польщі, щоб не дати Україні піднятися з попелу й стати великою державою в Причорномор'ї і Східній Європі. Отож і Крим, і Туреччина, і Польща робили все, щоб Україна не піднялася з колін. Між іншим, на таку позицію незабаром перейшла і Московська держава. Уже від початку національно-визвольної війни московський уряд узяв курс на вичікування, доки Україна буде знекровлена так, щоб легше було їй диктувати й повністю владарювати над нею. Але це було трохи пізніше.

Зрештою, який же був вибір у гетьмана Богдана Хмельницького? Ніякого. І те, що він у тих надзвичайно складних умовах не тільки побудував свою гетьманську державу, а й офіційно, юридично утвердив та зберіг новостворені державницькі інституції в Московсько-Переяславській угоді, є великою заслугою Богдана Хмельницького перед українським народом, перед історією.

Московсько-Переяславська угода стала юридичною формою незалежності України, що дала їй військовий союз із Москвою для боротьби з Польщею. Не менш важливим було й те, що ця угода стала формою юридичного визнання внутрішньополітичного суверенітету козацької України-Гетьманщини, її демократичних і республіканських державницьких надбань.

У свідомості українського суспільства ця угода була “найсильнішим і непереможним аргументом і доказом суверенності України”, як згодом скаже Пилип Орлик, творець проекту першої української конституції, що стала водночас і першим проектом європейської конституції.

Піднесення і падіння держави

Після затвердження вимог українського уряду Богдан Хмельницький сподівався на таку потрібну допомогу. Але 40-тисячна російська армія була послана проти польських і литовських військ у Південну Білорусь, землі якої невдовзі були приєднані до Московського царства. На прохання гетьмана прислати війська на територію України московський уряд не відгукався. Тим часом польське військо і татари, які на чолі з ханом Іслам-Гіреєм приєднались тепер до Польщі, намагались добити Україну.

Їхні загони жорстоко руйнували Правобережну Україну. Зникали міста і містечка. Спустошували українську землю, доценту вирізували мирне населення сотень сіл — Ходаківки, Куничі, Зіньківки, Лисянки, Каторжина... Один польський шляхтич написав: "... куди військо (польське. — *Авт.*) не прибуде, людей не застає".

Польське командування дозволило своїм новим союзникам — кримським татарам — як винагороду брати в ясир українське населення, грабувати села, міста й містечка. Часом поляки самі спочатку захоплювали українські міста, вже потім передавали їх на пограбування татарам. Польський воєвода Криштоф Тишкевич повідомляв, що лише на території між Південним Бугом і Дністром на попіл було перетворено 270 міст і сіл, захоплено в полон 200 тис. українців, вбито 10 тис. немовлят. Цей воєвода хвалився в листі до Я. Радзивілла тим, що з величезних українських просторів поляки "вчинили пустелю".

А Московія не поспішала прийти на допомогу Україні, хоча Переяславські угоди були вже давно затверджені. Це була перша зрада Москви. Лише наприкінці січня 1655 року прибула допомога в 10–12 тис. на чолі з воєводою В. Шереметьєвим.

На Поділлі під Могилевом ішли жорстокі бої. Польські війська захопили ряд міст і містечок — Мишурів, Ягубець та інші. Восени 1654 р. були захоплені польськими військами Бар, Шаргород, Мурафа та ін. Населення міста Буші підірвало останнє місце свого захисту — пороховий погріб. Узимку 1654–1655 рр. взяли в облогу Умань. Оборону цієї укріпленої фортеці керував один із найбільш талановитих полковників Хмель-

ницького Іван Богун. Він облив вали водою, вода замерзла, утворились крижані стіни, неприступні для польської й татарської кінноти. Тому Богдан Хмельницький і боярин В. Шереметьєв, які мали до 70 тис. війська, пішли на допомогу обложеним. Під Охматовом, проте, вони були оточені поляками та ординцями. Стояли люті морози, не вистачало продовольства. Козаки потім жартома назвали битву під Охматовом “Дрижопільською”, бо воїнство мерзло, від холоду всі дрижали. Ця битва була виграна українськими і російськими військами за допомогою Богуна, що вирвався з оточення. Польсько-татарські загої були відкинуті. Настав час для звільнення західних українських земель.

На чолі українсько-російських військ влітку 1655 року Хмельницький і боярин В. Бутурлін звільнили велику частину Галичини й підійшли до Львова. Але в цей момент на територію України з півдня напала тридцятитисячна кримська орда, бо турецькі й кримські правителі вкрай були стурбовані посиленням України, перспективою її визволення. Хмельницький і Бутурлін відступають у Подніпров'я. Розпочинаються переговори Хмельницького з володарями Молдавії, Трансільванії, Валахії. Гетьман намагається утворити дипломатичну ізоляцію Польщі, залучити ці країни до боротьби з польсько-татарською коаліцією держав.

У 1656 р. вдалося домовитись про дипломатичне приєднання Молдавії до російсько-українського союзу. Але цьому зашкодили протурецьки настроєні молдавські бояри, які допомогли туркам повалити господаря Молдавії, прихильника України.

У 1655–1656 рр. відбуваються спільні походи запорозьких і донських козаків на Крим, щоб послабити польсько-татарський союз. Розпочинаються переговори Хмельницького також і зі Швецією. Справа в тому, що в цей час шведські війська на чолі з Карлом X захопили значну територію Польської держави та навіть Варшаву. Це був дуже вигідний час, щоб завершити війну і визволити з-під польсько-шляхетського поневолення всі українські землі.

Проте в Московії при дворі царя перемагає партія боярина В. Ордина-Нащокіна, який переконував, що в цей момент цареві вигідніше розпочати війну зі Швецією за завоювання прибалтійських територій, за вихід у Балтійське море і тому по-

трібно припинити війну з Польщею за Україну. Ця ідея переорієнтувала політику Москви.

Московський уряд іде на сепаратне перемир'я з Польщею, яке уклали в 1656 р. у Вільно без участі української сторони та в обхід її інтересів. Московське царство і Польща припиняли воєнні дії, поділивши між собою Україну. Ця нова зрада Москви викликала страшенне обурення Хмельницького. Він розумів, що втрачаються величезні історичні можливості, аби повністю звільнити Україну від чужоземного ярма. Гетьман розпочинає сам переговори із трансільванським князем Ракоці, який був союзником Швеції, надсилає йому війська для боротьби з Польщею, намагається встановити союз зі Швецією, щоб посилити антипольську коаліцію і довести до кінця справу визволення України.

Грунтовні дослідження сучасних українських істориків В. Смолія та В. Степанкова показують, що під час цих переговорів Хмельницький постійно наголошував на тому, що за українським урядом має бути визнана “вся Русь до Вісли”. Проте Карл X не хотів визнати цих прав. І тоді козацький уряд припинив переговори зі шведами, доки король, як повідомляв шведський посол Г. Веллінг, “... не визнає за ними права на всю стару Україну, або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова, аж по Віслу”. Пізніше Хмельницький знову наголошував, що бажає здобути “... всю країну між Віслою і тутешніми місцями...” і що цю територію вони нікому не віддадуть.

Отже, Хмельницький твердо й послідовно відстоював соборність України. Та царський уряд за ці переговори звинуватив гетьмана у зраді. Але хто зрадив тоді? Зрадив саме московський уряд, Москва зрадила своїм зобов'язанням щодо захисту українського народу від зовнішніх ворогів. Переяславсько-Московська угода 1654 року була фактично скасована Москвою. Хмельницький, отже, першим дістав титул зрадника від московських політиків, і цей титул потім ліпили чи не кожному гетьманові України, який не зрікався її державності, а в пізніші часи — чи не кожному українцеві, який не зрікався своєї національності.

Невдало перервані воєнні дії, зрада московського уряду потрясли старого гетьмана. Він тяжко захворів і 27 липня 1657 р. помер. Поховали його в родинному хуторі Суботіві.

В історії України діяльність Хмельницького відіграла поворотну роль. Це стосується, зокрема, і Московсько-Переяславської угоди 1654 року, яка прив'язала Україну до історичного кола Московської держави.

До нас ця угода в оригіналі не дійшла. Вона збереглась у численних списках і варіантах, які дісталися нам від московських посольських чиновників-дяків. Вони намагалися в тих документах провести ідею, важливу для московських владців, що нібито Україна з'єдналася з Московією. Проте, якщо уважно переглянути ті статті, перероблені вже в Москві, можна спостерігти, що Україна просила не про ліквідацію своєї держави, а просила тільки військової допомоги й уклала з царем військовий союз, зберігаючи повністю свою державну організацію — гетьманський уряд, армію, самобутній адміністративно-територіальний поділ тощо. Зберігалось самоврядування в містах разом із магдебурзьким правом, демократичний спосіб обрання управлінських органів — магістратів і ратуш.

Україну як незалежну державу визнавала Європа. Шведським король Густав IV писав до Хмельницького в 1654 р.: “Ми знаємо, що між великим князем московським і народом запорозьким зайшов певний договір, але такий, що залишив свободу народові цілою та непорушною”. Австрійський посол від імені свого уряду вітав у 1654 р. Хмельницького та його радників, “що представляють цю славу і войовничу республіку”. Україна укладає ряд рівноправних угод із європейськими державами. Сам Богдан вважав себе володарем України-Русі та заявляв польському послові Любовицькому в 1655 р.: “Я став володарем всієї Русі і не віддам її уже нікому”. В усіх листах до іноземних повелителів Хмельницький використовував титули, прийняті при європейських дворах: “верховний правитель”, “володар”, а відповідно в листах іноземців до нього вживалися титули: “государ”, “верховний владця”, “гетьман з божої милості”.

Іван Виговський, один зі сподвижників Хмельницького і його генеральний писар, так пояснював московським послам верховенство гетьмана Хмельницького в Україні: “Як цар у своїй землі, так гетьман у своєму краї — князь, або король”. Таким чином, ще за життя Хмельницького його держава була визна-

ною у світі. Та московський уряд усе ж дивився на Україну як на свою новопридбану провінцію.

Справа полягала в тому, що далеко не вся Україна після Московсько-Переяславської угоди склала присягу на вірність московському самодержцю. Не присягнули полки: Кропив'янський, Полтавський, Гадяцький, Брацлавський. Не присягнула московському цареві й частина сподвижників Хмельницького, такі як Іван Богун, Іван Сірко, Йосип Глух, Філон Джалалій та ін. Не присягнуло й українське духовенство на чолі з митрополитом Косовим. Киян, як і переяславців, насильно гнали до церков для прийняття присяги. Коли до Києва прибуло три тисячі московських стрільців, московський воевода розпочав будувати для себе біля Софійського собору фортецю, незважаючи на протести митрополита. Воевода ж став погрожувати і митрополиту, і киянам розправою, забрав ключі від міста, тримав їх у себе — тобто поводився як завойовник у колонії. Проте всі в Україні добре знали, що Московсько-Переяславська угода не позбавила Україну її державного статусу, що вона зафіксувала союз України з Московією на добровільних засадах, оскільки Україна звільнялась від підлеглості Польщі. І навіть пізніше видатний український гетьман Пилип Орлик, укладаючи конституційний проект гетьманської України в 1710 р., наголошував у передмові до проекту, що гетьман Богдан Хмельницький "... цілком добровільно віддав і себе, і народ царству Московському, сподіваючись на те, що вони... дотримуватимуться своїх зобов'язань... скріплених присягою, і... збереже Військо Запорозьке і вільний народ руський... при не порушних правах законів та вольностей".

У російській та українській історіографії чимало зібралось літератури, де так чи інакше оцінюється отой Переяславсько-Московський договір на основі Березневих статей 1654 року. У ній подаються різні оцінки цього документа. Одні вважали, що це була унія України і Московії, інші висловлювали думку, що це був своєрідний васалітет, що Україна визнавалася васально залежною від Москви державою. Деякі історики вважали, що цей договір встановлював лише протекторат Росії над Україною. Так вважали, до речі, М. Грушевський, Д. Дорошенко, А. Яковлів, І. Крип'якевич та інші. Цієї ж думки дотримуються В. Смолій та В. Степанков, уточнюючи, що цей

протекторат мав форму своєрідної конфедерації у вигляді номінального васалітету.

Деякі історики вважали, що Богданова Переяславська угода — це був мілітарний союз двох держав. Цю тезу підтримували В. Липинський, О. Оглоблин, І. Борщак, почасти А. Яковлів. Цей союз, вважали вони, був спрямований проти Польщі, мав деякі риси протекторату, подібні угоди Хмельницький укладав і з Кримом, і з Туреччиною.

Між іншим, Григорій Орлик, син гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика, уже після Мазепи писав: “Хмельницький прийняв опіку московського царя для краю і нації з усіма правами для вільної нації. Але перфидія московського царя була причиною, що негайно після смерті Хмельницького права козацької нації почали порушуватись москалями”.

Після смерті Хмельницького на передсмертне його бажання гетьманом був обраний менший син Богдана — юний Юрась Хмельницький. Його в народі ще називали Хмельниченком. Цей факт свідчив, що покійний великий гетьман вважав своє правління в Україні спадковим і жадав у такий спосіб закріпити верховну владу в своїй державі за своєю родиною — тобто в Україні мала встановитися династія гетьманів із роду Хмельницьких. Якби цій його думці вдалося закріпитися, в Українській державі встановилася би монархічна влада гетьманів, що з'єднала б історичним ланцюжком період історії з монархічним минулим українського народу в часи княжі — Київської та Галицької-Волинської держави.

Проте Юрко Хмельницький був нездатний самостійно гетьманувати через свою невідповідність і хворобу. Та, певно, і козацька старшина не хотіла закріплення державної влади в руках якого б то не було самодержця. Бо кожен значний представник старшини волів бачити себе гетьманом України. Через короткий час Юрій зрікся гетьманської булави, і старшина обрала на його місце одного з найосвіченіших і найталановитіших сподвижників Богдана — Івана Виговського.

Це відбулося 26 серпня 1657 р. на козацькій раді, на яку прибули послы від Швеції, Польщі, Трансільванії, Волощини, Австрії, Туреччини, Криму. Деякі історики вважають, що Виговський був лише регентом молодого Юрія, та інші заперечують цю думку, доводячи, що він був повноправним гетьманом.

Іван Виговський гетьманував, проте, недовго (1657–1659). Він походив із заможної української шляхти Овруцького повіту Київського воєводства. Певний час керував справами Луцького земського суду, при польському комісарі був писарем. Під час битви на річці Жовті Води він був на боці поляків, потрапив у полон до татар, звідки його викупив Хмельницький. Іван Виговський як високоосвічена людина був при гетьмані Хмельницькому генеральним писарем. Коли ж його обрали на гетьманство, він розпочав утверджувати Україну серед європейських держав. Зокрема Виговський уклав союз зі Швецією, за яким вона визнала суверенну Україну і її право на землі аж до Вісли, де жив український народ. За цим договором до України від Литви відходили землі Берестейського і Новоградського воєводств. Виговський знову встановив союз із Кримом і Туреччиною.

Та Польща домагалась повернення України, обіцяючи їй широку автономію. Зовнішньополітичні успіхи нового гетьмана дратували й московський уряд, який одразу використав козацьких старшин, що були невдоволені обранням Виговського. Насамперед виявляли опозицію гетьманові запорозькі козаки, які були ображені тим, що їх не запросили на козацьку раду, котра обирала гетьманом Виговського. Почали сипатись у Москву й доноси від кошового отамана Якова Барабаша та полтавського полковника Мартина Пушкаря, які самі були готові взяти гетьманську булаву. Вони звинувачували Виговського в польських симпатіях, у намірі продати Україну Польщі тощо.

Москва використовує цю ситуацію та вимагає скликання генеральної ради у Переяславі. Вона сподівалась, що на цій раді козаки провалять обрання гетьмана Виговського. До речі, на цю раду приїхав із Москви боярин Хитрово, довіренець царського уряду, який уміло протиставляв одних старшин іншим, розпалюючи між ними ворожнечу. Але козаки все ж одноставно підтвердили обрання гетьманом Виговського. Боярин Хитрово відразу ж поїхав у Полтаву та почав підбурювати полтавського полковника Мартина Пушкаря підняти повстання проти Виговського.

Після цього московський уряд розпочав урізувати державні права України. Він домігся згоди на введення своїх стрілецьких залог у найбільші міста України. Пушкар, зібравши чимало за-

порозьких козаків, наймитів та “гультяїв”, підняв проти гетьмана повстання.

Але Виговський невдовзі зібрав сили і розгромив повстанців. В цій братовбивчій, спровокованій недругами війні загинуло дуже багато людей — близько 50 тис.

В Україні крім того, посилилася боротьба між різними групами козацьких старшин. Одні з них прихилилися до Польщі, бо їх лякав царський абсолютизм і його провокаційна політика щодо України. Інші почали опиратись на Москву, очікуючи від неї обіцяних пільг. Міщани й селяни також були вороже налаштовані щодо Польщі та орієнтувалися на православну Москву. Вони не бажали повернення панщини і духовного гніту, гадаючи, що Московія забезпечить їх від цієї біди і буде довічно дивитися спокійно на їхню волю. Іван Виговський, як і інші представники освіченої козацької старшини, бачили, що Московська держава з її централістичною самодержавною владою рано чи пізно намагатиметься підім'яти Україну, що вона вже тепер наводнює її своїми військами. Він почав схилитися до союзу з Польщею, яка, гадалося йому, дістала історичний урок і зрозуміла свої помилки щодо українства в цілому, а тому має бути поступливою до його вимог і потреб.

16 вересня 1658 р. в розколиханій повстаннями і суперечностями країні Виговський укладає Гадяцьку угоду, її авторами були відомий учений-правник, родич Виговського Юрій Немирич, а також полковник Павло Тетеря. Угода передбачала утворення Руського князівства в межах тих кордонів, які були перед визвольною війною — “в границях своїх і при свободах (своїх) згідно з законами”. Законодавча влада в цьому Руському князівстві, яке входило до Речі Посполитої (тобто, до Республіки народної з Литвою і Польщею) мала б належати національним зборам, виконавча влада — гетьманові, який обирався б усім населенням України пожиттєво. Руське князівство повинно було мати власну фінансову систему та свої власні гроші, свою армію — в 60 тис. козаків згідно зі стародавніми вольностями їх: на чолі їх стояв “гетьман руський”, який обирався довічно і довічно залишався б першим сенатором від України. Польські війська, коли вже вони переходили кордони України, то відразу мали б вступати під командування українського гетьмана. За цією угодою в Україні мали б урівнятися у правах дві

церкви — греко-католицька та православна, вони визнавалися рівноправними. До того ж в Україні мали бути засновані два університети, колегії, школи, друкарні. Широкі привілеї надавалися козакам і старшинам. Це була національна державницька програма, зрозуміти яку не могло тогочасне українське суспільство, що не довіряло полякам і боялось, що пани знову повернуть в Україну кріпосництво. Здійснення цієї програми боялась і Московія. Польська держава мала б з'єднатися з Україною на широких правах федерації, як це було раніше з Литвою, і створити своєрідну конфедеративну державу. Але навряд чи дотрималась би панська Польща цих обіцянок. Польські урядовці під час переговорів із І. Виговським звинувачували його й українців у тому, що вони більше хочуть бути незалежними союзниками, аніж бути з'єднаними з “єдиною і неподільною Річчю Посполитою”. Через те Гадяцька угода, як установили дослідники, була підписана лише гетьманом Виговським.

Цій угоді не судилося здійснитися. Вона так і лишилась нереалізованою юридичною пам'яткою епохи української козацької держави — Гетьманщини.

Доба Руїни

Гадяцький договір 16 вересня 1658 р. не зрозуміли не тільки широкі народні маси, але й частина козацької старшини. Вони гадали, що ця угода є зрадою інтересів України. Та більшість українських істориків вважає Гадяцьку угоду видатним досягненням козацької епохи, свідченням зрослої державницької ідеології української еліти. Але, звичайно, як і кожна висока ідея, вона не відразу стала зрозумілою широким верствам суспільства. У цьому й була трагедія Івана Виговського. До того ж реалізувати Гадяцьку угоду практично було неможливо. За спиною у Виговського піднімалися нові суперечки і повстання старшин. На кінець 1658 р. Мартин Пушкар, якого підтримував російський уряд, знову збирає свої зағони проти Виговського, звинувачуючи його в зраді й запродавстві Речі Посполитій. Московію і далі дратувала самостійна зовнішня політика гетьмана.

Після укладення угоди в Гадячі Виговський звертається до європейських держав із маніфестом, у якому звинувачує Мос-

ковське царство в порушенні українсько-російських угод, у тому, що Москва захопила землі Литви, захопила території, завойовані українськими військами, що у Віленській угоді царський уряд зрадив інтереси України, які були зафіксовані офіційними угодами після Переяслава.

Таке звертання до європейських держав викликало велике невдоволення московських правителів, які стали називати Виговського зрадником, закликали український народ не виконувати його розпоряджень. І вже у червні 1658 р. 100-тисячна московська армія на чолі з князем Олексієм Трубецьким і боярином Г. Ромодановським вирушає в Україну. Виговський збирає допоміжні сили з німців, татар, бере частини козацьких військ, які залишились йому вірними, бо велика кількість козацького воїнства від нього відкололась, і 28—29 червня 1659 р. під Конотопом розбиває московське військо. В цій грандіозній Конотопській битві загинув цвіт московського боярства. Була знищена вся царська кіннота. Татари взяли в полон князя С. Пожарського, С. Львова, Бутурліних і багато високих урядовців. Москву охопила паніка. Цар Олексій Михайлович Тишайший під час моління в монастирі з'явився у чорному жалобному одязі. Три дні Москва, заचाївшись, мовчала. Потім цар наказав готуватися до оборони столиці.

Але Виговський на Москву не пішов. У нього за спиною розпочалося повстання в Гадячі, Лохвиці, Ромнах, яке спровокували московські посланці типу боярина Хитрово. Найбільше невдоволення в народі викликав союз гетьмана з кримськими татарами, які при відході до Криму після Конотопської битви, знову грабували і пљондрували Україну.

Новий запорозький кошовий Іван Сірко почав громити союзників Виговського — татар, і вони залишили гетьмана. Проти гетьмана Виговського виступили також старі полковники — Т. Цецюра, В. Золотаренко, Я. Сомко, яким колись не вдалося взяти в руки гетьманську булаву, на відміну від Виговського — молодшого, освіченішого й талановитішого. Невдоволена Виговським була й значна частина населення, зокрема козаки, яким було заборонено ловити рибу в річках, продавати вино. Водночас гетьман всіляко підтримував шляхту, надавав їй землі та пільги. До того ж більшість представників усіх прошарків населення орієнтувалася на православну Москву.

У жовтні 1659 р. Виговський скликає в містечку Германівці, на Київщині, козацьку раду й доручає своїм полковникам Сулимі та Верещаку ознайомити всіх зі змістом Гадяцької угоди. Але його пояснень ніхто не хотів слухати. Козаки-запорожці обом полковникам відрубали руки, в яких вони тримали тексти угод. Розлючений натовп вирував. Виговський склав перед радою гетьманські клейноди, булаву. На гетьмана був знову обраний Юрій Хмельницький. Молодий, але не здатний до управління, він цілком влаштував честолюбних і бездарних задрісників. Виговський подався до Польщі. Йому віддали у володіння Київське воєводство, яке, до речі, Польщі не належало. Але пізніше, у 1664 р., за доносом свого політичного суперника Павла Тетері Виговський був страчений за наказом польського уряду. Для урядів усіх держав завжди було вигідніше бачити своїх талановитих опонентів мертвими. Головною причиною невдач у діяльності державця Івана Виговського була, певне, ситуація, в якій несподівано опинилась Україна. З одного боку, Польща не могла примиритись із втратою України і тому не хотіла надати допомоги гетьманові. З другого боку, Московське царство, трактуючи Україну як свою провінцію, азійською дипломатією підкупу й обіцянок переманювало на свій бік завжди бідну й жадібну до багатств і влади українську старшину, водночас відверто, силою зброї, окупуваючи землі України.

Молодий гетьман Юрій Хмельницький був недосвідченим у політиці. Його життя проходило часто далеко від України, бо його батько мусив часом віддавати сина як заложника то туркам, то ординцям. За натурою він був мовчазним, не любив спілкуватися з людьми та й не дуже розумівся в них. Це була людина невисокої освіти, без почуття відповідальності, але честолюбна, через що часто ставала іграшкою в руках тих чи інших політиків та угруповань. Коли Юрій Хмельницький знову став гетьманом (1659–1663), його покликали в табір до О. Трубецького. Юрасеві підсунули нову російсько-українську угоду.

Українські історики, в тому числі й сучасні дослідники, стверджують, що це були сфальшовані московськими дяками статті, які називались так само, як і колись за Богдана Хмельницького, Переяславськими. Це були статті, які вже вимагали

підпорядкування політичного життя України московському урядові, вимагали введення в нові полкові міста України залог московських військ, які віддавали в руки московських воєвод усе економічне життя України. Цей так званий Переяславський договір 1659 року був підписаний Юрієм Хмельниченком. І саме цей варіант статей і залишався надалі офіційним документом, на якому ґрунтувались взаємовідносини України і Московії в подальші роки історії.

Скоро цей сфальшований документ став єдиним офіційним текстом статей Переяславської угоди, яку царські урядовці постійно видавали за угоду самого Богдана Хмельницького.

Згідно з цим фальсифікатом тепер українські гетьмани не могли обиратися без дозволу царя, вони не мали права провадити переговори з іншими державами. Козацька рада не мала права без дозволу царя усувати гетьмана, гетьман не мав права звільняти або призначати генеральну старшину і своїх полковників, не мав права самостійно виступати в походи, а йшов тільки з російським військом, куди накаже цар. Крім того, київський митрополит мав визнати владу Московського патріарха тощо. Такими є основні положення цієї нової Переяславської угоди, які фактично робили українську державність автономією Московського царства.

Згодом усе це поставило Україну в драматичну ситуацію. Після підписання Юрієм Хмельницьким цих статей розпочинається новий етап в історії українсько-російських взаємин і взагалі новий період в історії визвольних змагань українського народу. Якщо до 1659 р. та, власне, ще до Гадяцької угоди 1658 р., український народ і його козацько-старшинські провідники боролися з польсько-шляхетським пануванням в Україні, національно-визвольна боротьба була спрямована лише проти польсько-магнатського засилля і католизації, то від цього рубежу починається поворот у національно-визвольній боротьбі українців: боротьба йде вже і проти московського наступу на Українську державу.

У перші десятиліття після Гадяцької угоди і нових Переяславських статей і, власне, до кінця XVIII століття боротьба українців, таким чином, точиться на двох напрямках: 1) за остаточне витіснення польсько-панського панування на Правобе-

режній Україні і 2) боротьба проти знищення Москвою на лівобережній частині тієї державності, яка склалась у ході визвольної боротьби на чолі з Богданом Хмельницьким.

Відтак формується новий напрямок і в суспільно-політичній думці, і в середовищі військової козацької верхівки. Ця боротьба проти знищення української державності активно триває до 1709 р. і вже з меншою силою проявляється в період до кінця XVIII ст.

Таким чином, майбутнім історикам потрібно буде звернути увагу на нову періодизацію визвольної боротьби українського народу, врахувати, що вона мала два етапи: від 1648 до 1658 р. — як боротьба виключно проти польсько-панського поневолення; від 1659 р. з'являється ще один напрямок — східний, боротьба проти наступу Московського царства на державне існування України. Згодом цей напрямок стає домінуючим.

У 1660 р. Польща укладає зі Швецією перемир'я, домовляється з Кримським ханством і розпочинає війну з Московським царством та Україною за повернення українських територій. Українські війська зазнають поразки і, як писав літописець Самовидець, Юрій Хмельницький мусив “згоду прийняти з військом коронним присягнути з військом своїм” і укласти з Польщею Слободищенський трактат (18 жовтня 1660 р.). За цим трактатом козацька Україна юридично поверталася під Польщу на правах автономії; крім того, відтоді оформився розкол України на Правобережну й Лівобережну частини, де домінували різні держави — Польща та Московія. Від цього часу історія України йде двома різними напрямками.

Правобережжя відтепер тісно пов'язане з історією Польської держави, Лівобережжя — Московської. Там і там обираються свої гетьмани. Українські козацькі формування воюють у складі військ своїх держав одне проти одного.

У 1663 р. Юрій Хмельницький відмовляється від булави, і гетьманом Правобережної України стає Павло Тетеря (1663–1665), прихильник пропольської орієнтації української старшини. І в цей же час на Лівобережній Україні, в Ніжині, на “чорній раді” гетьманом обирають Івана Брюховецького (1663–1668). Обирають його завдяки підтримці 8-тисячного загону російських військ на чолі із князем Д. Велико-Гагіним, а також

завдяки підтримці чорних (тобто бідних) людей, яких багатий Брюховецький легко купив дешевими обіцянками і ще дешевшими частуваннями. Конкуренти Брюховецького, у т. ч. Я. Сомко та В. Золотаренко, були невдовзі страчені.

Історики вважають цього гетьмана типовим представником української старшини в епоху так званої Руїни, яка розпочинається після смерті Хмельницького.

Епоха України-Руїни — це нескінченна боротьба проти зазіхань чужоземних держав на українські землі, це політичне суперництво та міжусобиці гетьманів, це економічне розорення України, політичний занепад решток її державності, моральна деградація її еліти.

Іван Брюховецький був блискучим демагогом, умів уласкати трудовий люд обіцянками. Колишній слуга Богдана Хмельницького, він став улесливим слугою Москви. Саме Брюховецький став першим гетьманом України, котрий назвав себе “холопом” (тобто — рабом) московського царя. Більше того, він дістає за це приниження високий чин московської держави — звання боярина, одружується з московською князівною, дочкою князя Долгорукова, і укладає з московським урядом нові угоди — так звані Московські статті 1665 року. За цими статтями посилювалась адміністративна та економічна залежність України від царату, звужувалась її автономна державність. Брюховецький погоджується на введення в нові міста України нових залог московського війська. Погоджується на те, щоб усі податки збиралися в Україні московськими воеводами і ті передавали їх до Москви.

Для України він залишив тільки один привілей, що виборів український народ: це стан козацтва. Брюховецький пішов і на ліквідацію української православної митрополії: погодився наставити в Києві митрополита, якого хотіла прислати Москва. Це викликало велике невдоволення серед українського духовенства. Ігумени монастирів погрожували зачинитися в своїх келіях і краще померти, аніж прийняти московського владика. Крім того, в Україну прибули московські урядовці, які розпочали тут перепис населення і поводили себе вкрай брутально, викликали велике невдоволення серед людей.

Зовнішньополітична діяльність Івана Брюховецького також була невдалою. Він не взяв ніякої участі в укладанні Андрусів-

ської угоди між Польщею та Московією (1667). Україна ж за цією угодою знову юридично оформлялася поділеною по Дніпру на дві частини. Правобережна Україна остаточно закріплювалась за Польщею, Лівобережна — за Московією. Київ лише на два роки залишався під владою Московської держави, але й після дворічного терміну цей статус зберігся. Запорозька Січ була поставлена в залежність від обох держав. Це призводило до численних неузгоджень і конфліктів між козаками і царськими урядовцями.

В Україні почало поширюватись невдоволення діяльністю Брюховецького. Ясно було, що він утратить булаву. Через те в 1668 р. він скликає старшин і заявляє, що бажає відійти від Московії і перейти під протекторат Туреччини, навіть послав до Стамбула своїх послів. Турецький султан погодився на цю пропозицію. Татари прийшли на підмогу — розпочалось повстання проти Москви. Проте це вже не врятувало авторитету гетьмана. Він позбувся булави і життя. Розгнівані козаки витягли його з намету та вбили.

У той же час гетьманом Правобережної України після Тетері був обраний Петро Дорошенко (1685–1676). Це був онук гетьмана Михайла Дорошенка і один зі сподвижників Богдана Хмельницького. Дорошенко проявив себе як найталановитіший гетьман епохи Руїни. Це був справді видатний державець, який намагався об'єднати під своєю булавою всю Україну. На його заклик козацька рада проголосила, що Україна не визнає над собою ні влади Польщі, ні влади Московського царства. У цій справі він також опирався на підтримку турецького султана. Дорошенка любили в народі, його підтримували маси козаків, селян, міщан. Отож, коли Дорошенко рушив на Лівобережну Україну проти військ Брюховецького, народ із радістю вітав його. В цей момент козаки Брюховецького збунтувалися й убили свого гетьмана-перевертня. Дорошенка проголосили гетьманом усієї України. Але його тріумф був короткотривалим.

Справа полягала в тому, що і Польща, і Московія, і Туреччина намагались не допустити відродження в Подніпров'ї великої держави, яка через своє вигідне геополітичне розташування могла б відігравати серйозну роль в Європі. Через те уряди цих держав пильно стежили за перебігом подій, щоб протиставити кожному сильному гетьманові противагу, аби знесилити

його. Тільки-но Дорошенко здобував успіхи на Лівобережжі, йому в тил били якісь ставленики цих держав із числа честолюбних, але політично сліпих козацьких провідників.

Проти Дорошенка почали наступ і московські, і польські війська, які він спочатку успішно громив у союзі з ординськими загонами біля Брацлава (1666), біля Підгайців (1667). Аж урешті напад кошового отамана Івана Сірка на перекопських татар не зруйнував цю перемогу: татари, яких розгромили січовики, пішли на союз з Польщею проти Дорошенка. Як тільки він зумів знову поліпшити справу, спираючись на турецький протекторат, проти нього виступив від запорожців новий претендент на гетьманство — Петро Суховій, якого підтримали й татари. Водночас з'явився ще один претендент на гетьманську булаву — уманський полковник Михайло Ханенко, за якого виступила Польща.

На Сіверщині Москва схвалила проголошення гетьманом Лівобережної України Дем'яна Многогрішного (1668–1672). Об'єднання України під булавою Дорошенка ніхто не хотів допустити — ні Польща, ні Росія, ні Кримське ханство. Многогрішний підписує нову угоду з московським урядом — так звані Глухівські статті, в яких, з одного боку, підтверджувались права і привілеї козацької старшини, а з іншого боку — за цими статтями в межі Лівобережної України вводилися нові загони царських військ, що утримувалися за рахунок українського населення. Скоро Многогрішний був звинувачений у зраді і засланий до Сибіру. Відтоді кістки українських козаків почали щедро встеляти сибірські мерзлоти.

1672 року розпочалась жорстока руйнівна війна між Польщею і Туреччиною за Україну. Вона закінчилася переговорами в місті Бучачі, за якими до Туреччини відходило Поділля і частина Галичини, а на іншій частині Правобережжя встановилася козацька держава на чолі з гетьманом Дорошенком під протекторатом Туреччини. Польща мала сплачувати Туреччині велику данину. Грабіжницьке панування турків на цій території та союз з ними Дорошенка дискредитували гетьмана в очах народу. Коли проти Дорошенка виступив новий гетьман Лівобережної України, прихильник Москви Іван Самойлович (1672–1687), до нього почали переходити правобережні козацькі полки. Самойловича було проголошено гетьманом “обох сторін

Дніпра”. Він успішно воював проти турецьких навал на Україну (1677–1678).

У 1676 р. Самойлович розгромив Дорошенка, повернув під свою булаву частину Правобережжя, встановив свій контроль над Запорозькою Січчю. Дорошенко, якого полонили козаки Самойловича, склав гетьманство, передав Москві козацькі клейноди і прийняв почесне заслання: царський уряд призначив його воєводою В’ятки, а потім надав йому під Москвою село Ярополче, де великий гетьман і помер, давши світові ще одну пам’ять свого роду: онуку у четвертому коліні Наталію, що стала дружиною і поетичною зіркою натхнення геніального Пушкіна.

Але й доля Самойловича виявилась нещасливою: це був талановитий полководець і державець, а тому він здавався небезпечним для Москви, Варшави і Стамбула. В 1687 році він був звинувачений у зраді Московському царству і засланий до Сибіру, де й помер.

А Україну-Руїну продовжували нищити. Російсько-турецька війна 1674–1681 рр. була завершена Бахчисарайським миром (1681). В 1686 р. була укладена угода між Польщею і Московією “вічний мир”, за яким Правобережна Україна залишалась з Польщею, а Запорозька Січ була підпорядкована не гетьманові, а московському цареві. У цьому 1686 р. була знищена й Київська митрополія української православної церкви, що була підпорядкована московському патріархові, який став заміняти українських священиків на московських і зросійщувати українську церкву.

У другій половині XVII століття Україна, отже, була розірвана на три частини, де панувало три держави. На Лівобережній Україні керували гетьмани — ставленики Москви; Правобережжя було поділене на дві частини: одна перебувала під владою Польщі, друга — під протекторатом Туреччини. Тут у 1677 р. ще раз випірнув із небуття гетьман-чернець Юрій Хмельницький — уже як ставленик Туреччини. Втім, він не виправдав покладених турками на нього сподівань і був ними ж скараний у 1685 р.

Із Правобережжя розпочалися масові переселення селян і козаків на лівий берег; з Лівобережжя потік переселенців ішов на Слобожанщину, у межі Московської держави. Україна лежала розтерзаною і чекала відродження.

Полишаючи XVII століття...

Підводячи підсумки періодові визвольних змагань у XVII ст., треба сказати, що Богдан Хмельницький заклав основи тієї державності, яка започаткувалася в період козацької доби, — Гетьманщини. Він зумів об'єднати політичні, економічні, військові зусилля українців усіх станів — селян, козаків, міщан, шляхти, духовенства. Він перший і єдиний із політичних українських діячів XVII ст. свідомо, хоч і не одразу, поставив за мету побудову Української держави і рішуче здійснив її. Хмельницький бачив своїм завданням не лише створити Українську державу, а побудувати її в соборній цілісності та єдності. Він прагнув об'єднати Наддніпрянську Україну із західними землями, Запорозькою Січчю, Лівобережжя з Правобережжям.

Одним із найважливіших наслідків національно-визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким було те, що в Україні було знищене чужоземне польсько-шляхетське панування, а також кріпосництво. Селяни дістали особисту свободу і землю, яка передавалась у спадщину. Це було величезне соціально-економічне досягнення України, якого ще не було у більшості європейських держав. Фактично в Україні відбулася революційна суспільна переміна — феодально-кріпосницька система зникла, на її місці постав новий буржуазно-демократичний зміст соціальних і політичних стосунків. Тож можна погодитись із думкою, що національно-визвольна війна українського народу була водночас і національною революцією. Внаслідок цього Україна піднімається на вищий щабель соціально-економічного прогресу, тут розвивається новий тип соціальних відносин у сільському господарстві — вільне землеволодіння (в сучасному розумінні — фермерство) з усіма його перевагами над поміщицько-кріпосницькими стосунками.

Великим завойованням українського народу було також те, що селянство не тільки дістало особисту свободу і землю, а здобуло право вільно переходити в інші стани — насамперед у стан козаків.

Іншим наслідком цих подій було створення української козацької держави, яка втілила в реальне життя демократичні суспільні ідеали, що збереглись в українському народі з часів первісного суспільного ладу, коли всі справи вирішувалися

спільно, на вічах. Вони були збережені й розвинені далі в житті Запорозької Січі. Це і рівність станів, і демократичний спосіб обрання влади на всіх рівнях — як законодавчої, так і виконавчої й судової. Разом зі створенням Української держави в ході визвольної боротьби була сформована і військова сила, яка захищала цю державу, — могутня козацько-селянська армія, що формувалась на засадах добровільності, а не примусу. У певні періоди свого існування, залежно від військових потреб, ця армія нараховувала до 120 тис. осіб. На той час це була надзвичайно велика військова сила. У цьому була першорядна заслуга Б. Хмельницького та його оточення.

Б. Хмельницький виявив себе не тільки талановитим творцем державності українського народу, а й талановитим політичним діячем, полководцем, дипломатом. Звичайно, не все так відбувалося, як хотілося, не завжди вдавалося зберігати рівновагу в питаннях соціальних, військових та дипломатичних. Але він умів маневрувати, умів йти на компроміси, і все це підпорядковувалось одній великій меті — побудові незалежної Української держави.

Б. Хмельницький зумів закласти основи для існування козацько-гетьманської держави. Українські гетьмани, які перейняли кермо управління після Хмельницького, в своїй більшості намагалися зберегти і зміцнити цю державу. Боротьба за її утвердження через об'єктивні історичні причини внутрішнього та зовнішнього порядку призвела до драматичних наслідків. Українська держава в часи Руїни ослабла, знищила свої і без того виснажені економічні та військові ресурси. Внаслідок численних воєнних дій королівська Польща знову оволоділа Правобережжям, відновила і кріпосництво, і магнатське землеволодіння. Частина України, що опинилась під владою Османської імперії, потерпала, як і до Хмельниччини, від нападів турків і татар. І лише Лівобережна Україна, що потрапила під владу Московської держави, дістала в цьому плані відносний перепочинок. Хоча не слід забувати, що царський уряд одразу ж після смерті Б. Хмельницького розпочав наступ на державні інституції Гетьманщини.

Уже за п'ять років після смерті Б. Хмельницького (після Переяславських статей, підписаних Юрієм Хмельницьким у 1659 р.), потім після Московських статей 1665 року І. Брюхо-

вещького, після Глухівських статей 1669 року Д. Многогрішного, а далі й після Коломацьких статей 1687 року І. Мазепи царський уряд зменшував автономні права України — її уряду, армії, посилював вплив московських воєвод і вельмож, котрим роздавав землі в Україні.

Епоха Руїни поставила Україну на кінець XVII ст. в надзвичайно складну ситуацію. І ось у цей період — у липні 1687 р. — на Коломацькій раді гетьманом обирають Івана Степановича Мазепу.

В історії Московської держави цей період був переломним — наприкінці століття її очолив цар Петро Олексійович. Це була людина хворобливо шаленого темпераменту, незагнужданої волі. Він прагнув до перемін, які зміцнювали б старосвітську політичну систему управління в Московському царстві — самодержавство — за допомогою перейнятих із Заходу нововведень. А Україні цей період історії приносить руїну і занепад державності. Настав час агонії її визвольних прагнень, царський уряд раз у раз завдавав їм непоправних втрат. Новий же гетьман І. Мазепа жадав відновити державницьку силу Гетьманщини.

Отже, наприкінці століття зіткнулося дві історичні особистості, які уособлювали два напрямки в державному будівництві. З одного боку — Петро І, який із шаленством одержимого намагався витягти стару феодальну боярську Московію на європейські терени життя з допомогою свавільного, безконтрольного самовладдя. З другого боку — високоосвічений гетьман Мазепа, просвітитель і поет, який розумів нерівність сил у боротьбі з російським експансіонізмом, та все ж мріяв позбутися залежності, проводив обережну, тиху, але наполегливу політику, щоб зберегти хоч якісь права гетьманської Української держави, а при можливості відірвати від Москви й відродити її силу.

Україна, котра увійшла в союз з Московським царством ще за Б. Хмельницького, Україна з її вільним козацьким духом, з її республіканськими виборними інституціями, із самоврядуванням міст і містечок; зі своєю козацькою армією, самобутнім адміністративним поділом, із демократичною формою обрання всіх рівнів влади — від гетьмана до вйта, попри всі урізання таких прав, Україна з численними братствами, школами, колегіями, академіями, друкарнями, храмами — така Україна була чужорідним утворенням для Московського царства. Вона

викликала острах не лише в самодержців, але і в рядових поміщиків та дворян, які боялися, що їхні селяни звабляться волею в сусідів і збунтуються.

Через те в Коломацьких статтях московський уряд поставив таку вимогу: Україна не може мати ніяких стосунків з іншими державами; московські залоги стрільців вводяться в нові й нові міста України й навіть у столицю Гетьманщини — у місто Батурина, щоб контролювати діяльність гетьманського уряду. У цих статтях заборонено було називати Україну “Малоросійський край гетьманського регименту”, а потрібно було говорити, що Малоросійський край належить до єдиної держави — Московського царства, яке тепер все частіше називало себе Росією чи Великою Руссю.

Визначались і обов’язки гетьманського уряду. Вони полягали в тому, як писалося в цих статтях, щоб народ малоросійський “всякими мерами и способами с великоросійским народом соединять и в неразрывное й крепкое согласие приводить в супружество” — тобто всіляко сприяти одруженню великоросів і українців, щоб у цей спосіб знищити національну і державницьку свідомість українців.

Передусім царський уряд намагався послабити силу Україні, виснажуючи її економічні та людські ресурси. Указами уряду було заборонено вивозити з України будь-куди, окрім Росії, селітру (сировину для виготовлення пороху), вовну. Розвідане в Донеччині вугілля можна було вивозити тільки до Росії. В інтересах російських купців і заводчиків було заборонено ввозити в Україну з країн Європи ряд промислових виробів, зокрема тканину, панчохи, голки. Свої товари для продажу Україна могла вивозити лише через далекі і вкрай незручні балтійські порти, тоді як вона традиційно торгувала прядивом, воском, худобою, щетиною із західними державами, що були поряд. Збір податків із товарів, які вивозили з України, був відданий на відкуп російському купцеві Саві Рагузинському, згодом севським купцям Шереметцевим.

Російський уряд збував в Україні тільки мідні гроші, а золоті срібні мали залишатися в обігу в самій Росії. Фактично Петро I скасував вільну торгівлю України, заборонив торгувати із Запорозькою Січчю, а в 1709 р. зруйнував її.

Царський уряд обрав ще й інший напрямок політики щодо України — це нищення її військової сили, козацької армії. Від самого початку гетьманування І. Мазепи царі використовували це військо лише в інтересах своєї держави. Козаків постійно брали на війни, які вела Росія в своїх цілях — то в Причорномор'ї, то в Прибалтиці. У 1699 р. в одному із листів до царя Петра I Мазепа писав, що за дванадцять років свого гетьманування він узяв участь в одинадцяти походах російських військ.

Коломацькі статті змушували гетьмана посилати козаків і на суднобудівництво, і на копання каналів, і на будівництво фортець на південному порубіжжі Московського царства, і на будівництво Петербурга, який і виріс на козацьких трупах.

Примусові “каналаські” роботи знесилювали й розоряли козацьке господарство. Адже козаки мусили йти на ті роботи при власному спорядженні — зі своїми кіньми, волами, фуражем, одягом, продовольством. Козаки тяжко хворіли на тих роботах, їх косили епідемії. Додому поверталась часом половина чи третина. Через те козаки воліли краще йти до поміщика й виконувати повинності, аніж йти на “каналаську” каторгу. Це призводило до того, що козаки перетворювались у залежних селян, але це убезпечувало їх від тієї “каналаської” погібелі. У деяких козацьких селах південної України до наших днів збереглося найстрашніше прокляття: “А щоб тебе каналія забрала”.

Збереглося чимало свідчень сучасників про ту тяжку “каналаську” працю. Ось що писав полковник Черняк про перебування козаків на копанні Ладозького каналу: “Велике число козаків хворих і померлих знаходиться, і щораз більше множаться тяжкі хвороби. Найбільше вкоренилася гарячка і опух ніг. І мруть з того. Однак приставлені офіцери, незважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтєва б'ють їх при роботі палицями, хоч і так вони не тільки вдень і вночі, а навіть у дні недільні та святкові дні виконують роботу без спочину”.

До того ж козаків посилали в похід у східні країни, з якими воювала Росія, — до Дербента, Гиляна, у Персію. Під час одного такого походу до Гиляна від хвороб загинуло близько 90 % козаків: було послано 6800, а повернулось тільки 646 осіб.

У 1721 р. з 10 тис. козаків, посланих на Ладугу, повернулася третина.

Порожніли українські села. Петро I намагався навіть будь-кому віддати Україну — або своєму фаворитові Меншикову, або комусь із вельмож, аби лишень остаточно знищити її, аби вона не вивищувалася в його азійській імперії отими республіканськими формами життя, своїми демократичними інституціями, своєю культурою, юридичними законами. Через те саме й забирали з України за наказом Петра I друкарні, книжки, її науковий потенціал — викладачів академій і колегій, священників, митрополитів, письменників, дяків, яких використовували на благо Російської імперії та її культури.

Отож Іван Мазепа успадкував страшну Руїну-Україну. Зруйнована була і віра в якесь стабільне життя. Зневіра розхитувала колишню впевненість у можливе державницьке буття. Йому дісталась жажна колоніальна політика російського царату, яка розганялась на політичних колесах і спрямовувалася на знищення України, перетворюючи її в пустельну колонію.

У такій ситуації Мазепа зумів пробути гетьманом 21 рік. Треба було, певно, бути людиною надзвичайно тонкого дипломатичного хисту, щоб стільки протриматися. Він і справді міг уміло маневрувати в цих обставинах. Більше того, зумів стати першим дорадником Петра I. Мазепа всіляко намагався зменшити тиск репресивної самодержавної машини на Україну. І фактично багато пунктів Коломацьких статей зумів заблокувати — вони не виконувалися.

З подачі російських імперських ідеологів та істориків, до яких потім приєдналися і радянські, Мазепа вважався “зрадником”. Та Мазепа був не першим “зрадником” російських царів.

Першим “зрадником” московський уряд вважав Б. Хмельницького, який пішов на таємні переговори зі Швецією незалежно від волі російського царату в 1656 р., коли Москва і Польща за його спиною вперше домовилися про поділ України.

Другим видатним “зрадником” був І. Виговський, а потім і Д. Многогрішний, котрого цар заслав до Сибіру, де він і помер; “зрадником” був й І. Самойлович, який теж загинув у Сибіру. Найбільшим же “зрадником” став гетьман Мазепа. Треба сказати, що “зрадниками” Україна була переповнена впродовж історії від XVII ст. до 90-х років XX ст. Українців, які відсто-

ювали свою мову, культуру, теж називали “зрадниками”, “мазепинцями”. Це цікаве ідеологічне явище потребує, мабуть, окремого дослідження. Бо воно було і нині є складовою частиною психологічної обробки населення, якому підсовують брехливі ідеологічні концепції заради здійснення егоїстичних чи імперських інтересів чужої держави.

Гетьманування Івана Мазепи

Гетьман Іван Мазепа-Колединський (1687–1709) належав до заможного шляхетського роду волинського чи подільського походження. У XVI ст. його пращери оселились на Білоцерківщині. Батько його — Степан-Адам Мазепа, який був прибічником гетьмана І. Виговського і брав участь в укладанні Гадяцької угоди, дав синові досить високу освіту. Матір гетьмана — Марина (у чернецтві — Марія-Магдалина) — також походила зі старого українського шляхетського роду Мокієвських. За своєю громадською діяльністю вона належала до видатних українських жінок таких, як Галшка Гулевич-Лозка чи Раїна Могилянка. Вона рано втратила чоловіка, і це змусило її самій ставати до громадської праці. Останні роки життя — з 1686 р. — вона була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря. До самої своєї смерті Марина була вірною дорадницею і помічницею сина-гетьмана в усіх його намірах.

Освіту Мазепа здобув у Києво-Могилянській колегії, після чого навчався у Варшаві в єзуїтській колегії. Певний час талановитий і гарний собою юнак служив при дворі короля Яна-Казимира, успішно виконував його дипломатичні доручення. Певно, король був ним задоволений, бо посилав кмітливого юнака до Німеччини, Франції, Італії для вивчення гарматної справи. Там він вивчив ще кілька іноземних мов, прекрасно знав латину — отже, належав до тієї плеяди освічених українців, які дали українській політичній культурі відомого правника Ю. Немирича, гетьмана І. Виговського та інших відомих політичних діячів.

У 1669 р. І. Мазепа залишив королівську службу і перейшов до гетьмана Петра Дорошенка, ставши його сподвижником. Через деякий час він потрапив у полон до запорожців, але кошовий отаман І. Сірко віддав його гетьманові Лівобережної України

І. Самойловичу. За якийсь час він став довіреною особою цього гетьмана, часто їздив за його дорученнями до Москви, де також здобув собі прихильників, зокрема в особі фаворита цариці Софії В. Голіцина.

Постать Мазепи надзвичайно цікава. Про нього писали іноземні автори ще за його життя. А вже після смерті написано чимало наукових і літературних творів, в яких змішалося до купи все — і правда, і домисел.

Дуже цікаві й неоднозначні оцінки гетьмана Мазепи в історичній літературі. Та всі підкреслюють його високу освіченість, підкреслюють дивний чар, яким володів цей чоловік у стосунках з людьми. Він умів якось особливо слухати людей, вловлювати й аналізувати їхні думки. Автори відзначають його ненав'язливе уміння подобатись іншим — він зачаровував і російських вельмож, і шаленого Петра I, який йому безмежно довіряв, він міг зачарувати будь-кого. Та, на жаль, не мав такого впливу на групу українських старшин, яка, орієнтуючись на Туреччину чи Крим, протидіяла йому, намагалась висунути проти свого претендента. Таким був, зокрема колишній сподвижник Мазепи — Василь Кочубей.

У своїй політичній діяльності Мазепа мусив проводити політику, яка б не дратувала Москву і відповідала б духові Коломацьких статей, укладених козацькою радою з московським урядом при обранні на гетьманство Івана Мазепи, що відбулося на річці Коломак. Та водночас він зумів виростити плеяду діячів, які продовжили його боротьбу за відродження української державності.

Деякі автори саме й відзначають, що найбільша заслуга Мазепи полягає в тому, що він виховав оце покоління нових “мазепинців”, які продовжили на три чверті століття ідею української державності та все робили, щоб в історії гетьманська Українська держава не зникла.

Втім, за життя Мазепу часто називали “вітчимом” України — за його потаємність і недовіру до оточуючих. Його недолюблювали козацькі старшини, які звикли до сваволі й здирств, які звикли писати на всіх доноси. Треба сказати, що доноси — це була спеціальна політика спочатку польського, згодом московського уряду, яка сіяла чвари між українськими старшинами й розколювала їхню єдність з часів Руїни. Така

політика й допомагала московським царям приборати до своїх рук Україну. Про це яскраво свідчить лист одного з чільних російських урядовців, князя Д. Голіцина до канцлера Головкина: “Задля нашої безпеки треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами. Треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом. Якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі їхні справи будуть нам відкриті”. У такий спосіб вдавалося урядовцям із Москви утворювати свої старшинські групи, купувати їх різними подарунками, пільгами, обіцянками, посадами, нацьковувати одну групу старшин на інших, гетьмана на старшину, старшину на гетьмана. Так було за І. Виговського, за І. Брюховецького, П. Дорошенка та інших гетьманів. Про це прекрасно знав Мазепа, і через те, певно, і була йому притаманна ота потаємність, про яку свідчать мемуаристи, брак відвертості навіть зі своїми ближчими. До останніх років він нікому не відкрив своїх планів, як він задумав відродити Україну. Про цю сторону його діяльності говорили його прибічники уже пізніше, підводячи підсумки практичних справ гетьмана.

Через те гетьман так ретельно виконував накази московського уряду — давав полки на “каналські” роботи, для воєн, ходив сам зі своїми військами і російською армією і проти татар, і проти турків. Його полки тримали в облозі чимало татарських і турецьких фортець на пониззі Дніпра під час російсько-турецької війни 1700 року Завдяки цьому Петро I зумів здобути Азов.

Ще одна цікава деталь, про яку повідомив шведський історик Альфред Єнсен. На початку XX ст. він написав дослідження про Мазепу й відзначив його освіченість, людську гідність, талант політичного діяча, але в той же час вказував на дві його вади. Це, на його думку, нерішучість і боягузтво. Бо, мовляв, Мазепа не проявив себе в походах як видатний полководець і герой. Але ж Єнсен забув, що українські козацькі полки на чолі з Мазепою боролись за чужі інтереси, це була боротьба, яка посилювала російський абсолютизм, від якого вони хотіли відбитися. Звичайно ж, здоровий глузд підказував Мазепі, що перемоги московських військ — це погибель для України. Що

ж до нерішучості — тут варто подумати. Можливо, детальний аналіз його політичної кар’єри міг би підтвердити таку думку Єнсена. А можливо, ні, бо для рішучих політичних акцій потрібно мати твердий ґрунт. Чи була коли-небудь така твердь під ногами у цього гетьмана? З першого погляду здається, що таких сприятливих обставин у нього ніколи не було...

У той же час Мазепа мусив убезпечувати себе від звинувачень, переконувати царя, що він є послідовним виконавцем московської політики, у чому його постійно звинувачували і запорозькі козаки, і селяни, і частина козацької старшини. Говорили навіть, що Мазепа є тінню Москви в Україні, а душа його — в Москві, що він “бігає” часто до Москви, аби “навчитись”, як гнобити свій народ.

Сам він був великим землевласником, мав великі маєтності й помилювання в Московській державі. Петро I Мазепу відзначив селянами-кріпаками за вірну службу. Крім того, Мазепа був другою особою в Російській імперії, яка мала орден Андрія Первозванного. За клопотанням Петра I йому був присвоєний від австрійського цісаря титул князя Священної Римської імперії.

У своїй внутрішній політиці Мазепа намагався догодити своїй старшині, яка мріяла збагатитись, завести своїх кріпаків. Своїми універсалами (а він їх видав більше тисячі) Мазепа встановив у окремих північних полках одноденний чи дводенний відробіток селян на землях старшини. Він роздавав землі — старшина збагачувалась. Зростала й багатіла козацька верхівка, яка його ж і лаяла; з іншого боку, були невдоволені ним і селяни.

Водночас гетьман піклувався про зростання шкіл, монастирів, церков, друкарень. Він тим самим сприяв вихованню нового покоління освіченої еліти, яка мала б оточити його й продовжити його справу.

Власне, Мазепа розумів, що діти Руїни, ота стара козацька старшина, зіпсована перекупками й хаосом дикої сваволі, уже була нездатна до державотворчої праці. Потрібні були нові люди. І старий гетьман виховував їх. З одного боку — це підносило його авторитет. З іншого — народ і частина старшини його не дуже любили.

Та історична епоха Мазепи була вже іншою, ніж за часів Хмельницького. Якщо Хмельницький міг спертися на широ-

кий рух народних мас, на всі верстви і стани українського населення, то за Мазепи народ вже не піднімався на боротьбу за визволення проти іноземної держави, бо ця держава була ніби своя — православна. Мазепа фактично був ідеологом української шляхетсько-козацької освіченої еліти і водночас був її найяскравішим представником. Та він не міг спертися на всю українську шляхту, яка була тепер роз'єднана на групи. Він вважав, що в цю епоху відродити державність України можна було не з допомогою народних мас, а з допомогою цієї еліти, якщо об'єднати її єдиною ідеєю. Тому він не зважав на соціальні потреби народу, а основну увагу перекинув на козацько-старшинську верхівку. До цього приєднуються в цій ситуації ще й зовнішні фактори. Б. Хмельницький міг протиставити Польщі союз з іншими державами. Мазепа не міг протиставити Росії такого союзу, бо Україні було категорично заборонено входити в стосунки з будь-якою державою. Мазепу звинувачували у зрадництві. Коли в 1707–1708 рр. в російській державі вибухнуло велике повстання донського козацтва на чолі з К. Булавіним, то Мазепа, вірний елітарній психології та ідеології шляхетсько-старшинського класу, не підтримав цього повстання. Але ж із точки зору можливостей відбитись від московської залежності, це було реальним рішенням. Так само, як його виступ проти народного повстання на Правобережжі в 1702–1704 рр. під орудою Семена Палія, який хотів віддати цю частину України під московського царя, аби звільнитись від Польщі. В тому і в іншому разі московський уряд змів би негайно гетьманську Україну разом з Мазепою, коли б гетьман опинився на боці повстанців. Тому не може викликати подиву той факт, що Мазепа на вимогу московського уряду заарештував і передав російським властям С. Палія.

Проте, ці діяння не сприяли популярності Мазепи ні серед селянства, ні серед запорозьких козаків, і він не міг мати від них ніякої підтримки в справі відбиття України від влади московських царів.

Ось чому, коли з'явився на європейському континенті талановитий шведський полководець і король Карл XII, який розгромив польські війська, а потім і російські, Мазепа вдається до переговорів з ним, намагається скористатись його силою для відновлення Української держави.

Так зароджувалася “зрада” Мазепи, зрада московському цареві, зрада тій колоніальній політиці, яку провадив російський уряд щодо України. Один із дослідників діяльності Мазепи історик Ілько Борщак писав про це: “Зрадник? Так. Але зрадник — зі зрадниками-царями, що з перших днів Переяслава зраджували Україну. Кривоприсяжник? Так. Але кривоприсяжник із кривоприсяжниками-царями, що присягали завжди заховати пункти Богдана Хмельницького, які навіть до останніх днів імперії фігурували в повному зібранні законів. Юда? Так. Але Юда з юдами, що продавали за тридцять срібняків українські землі у Вільно, Андрусові, Москві, Бахчисараї, Царгороді і навіть Відні і Лондоні. Проте ніколи Іван Степанович Мазепа не був ані зрадником, ані кривоприсяжником, ані Юдою супроти України, до якої був повний святої любові як до батьківщини”.

Коли 1700 р. російський цар Петро I розпочав війну зі Швецією за прибалтійські землі, Україна й українські війська брали в ній активну участь. Шведський король Карл XII розгромив російську армію і повів своє військо на територію Польщі. Саме тоді Петро I розпочав реформування своєї армії. Здається, що однією з причин невдач Мазепи було те, що він не зумів та кож вдатися до реформування свого війська — воно залишилося відсталим порівняно з військовими силами інших держав. Чи гетьман не розумів важливості таких новітніх перетворень, чи не дозволено було йому це робити російським царем — питання неясне. Але найлогічніше буде припустити: йому це не дозволялось.

Мазепа входить у зв’язок з новим польським королем Станіславом Лещинським, як і з Карлом XII. Є підстави вважати, що Мазепа проводив переговори окремо з новим польським королем, ставлеником шведів Лещинським, і окремо зі шведами. Справа виглядала так, що в ході Північної війни для України не було виграшної ситуації. Якщо перемогли б Карл XII і польський король Лещинський, то Україна потрапила б під владу Польщі, і всі завоювання українців загинули б. Якщо перемога була б на боці Росії і старого польського короля Августа II, союзника Петра, Україну поділили б обидві ці держави і рештки її державності були б остаточно знищені. Відомо, що коли над Україною з’явилась загроза вторгнення польських

військ і Мазепа звернувся до Петра I, просячи військової допомоги, цар відповів: “Я не можу дати навіть десяти чоловік, бо-рися, як знаєш”. Отже, цар віддавав Україну на поталу ворогам. І взагалі хотів її знищити.

Цю думку підтверджують виявлені згодом в архіві французького міністерства закордонних справ проект Петра I від 1703 р., в якому планувалося усунути гетьмана силоміць від влади, винищити усіх козаків, українські землі віддати росіянам та німцям, ще “раз і назавжди знищити огнище ворохобників”. Були й інші проекти: передати Україну в управління найближчому сподвижнику Петра — Меншикову або ж англійському герцогу Мальборо. Петро зраджував Україну і в часи переговорів з польським королем Августом II, обіцяючи йому віддати частину міст на Правобережній Україні і в Стародубському полку.

Мазепа розумів, що Польща ніколи не згодиться на окреме Русько-українське князівство й федерацію з ним; справа з Москвою була безнадійною, як і з Туреччиною і Кримом. Тому, ведучи переговори з Лещинським про майбутню федерацію, як того хотіла одна група старшин, він одночасно розпочинає переговори з Карлом XII. За таємною угодою зі шведами Україна мала стати незалежною державою, а Мазепа — довічним її правителем, гетьманом. Після його смерті гетьмани мали обиратись.

Пізніше придворні короля Карла XII, шведські дипломати повідомляли, що для них переговори з Мазепою — це подія великого значення, бо гетьман пропонує йти на Москву через Полтаву, обіцяє допомогу. Так і сталося. Карл XII повернув в Україну.

Але Мазепа довго вичікував, адже військ у нього не було — більшість козацьких полків була в Прибалтиці. За цей час російські війська розгромили великі сили шведської армії на Лісній (сучасна територія Білорусі). Мазепа ж чекав і далі, коли шведи ступили на територію України, почали насильно відбирати в населення продовольство й фураж і тим настроїли їх проти себе. Український народ чинив опір грабжникам, і шведські війська опинились у несприятливому для себе середовищі.

Після цього ми бачимо Мазепу в таборі Карла XII. Це було восени 1708 року.

Гетьманська Україна в роки Північної війни

Гетьман Іван Мазепа довго еквілібрував у внутрішній і зовнішній політиці між окремими старшинськими угрупованнями й державами.

Поява ж шведських військ в Україні змусила його вживати термінових заходів. Він вирішив прийти до Карла XII з військами, але не міг зібрати усіх своїх полків. Велика частина була поза межами України — вони були на театрах воєнних дій у Прибалтиці, у Польщі разом із російськими військами в боротьбі зі шведами і польськими прибічниками Карла XII. У розпорядженні гетьмана на той час було тільки три полки — Миргородський, Лубенський та Прилуцький. Тож гетьман з'явився у таборі Карла XII лише з невеликою частиною козаків. Одразу ж російські війська на чолі з Меншиковим оточили столицю Гетьманщини — місто Батурин. 27 жовтня 1708 р. Петро I видав маніфест, у якому сповістив, ніби гетьман зник невідомо куди. 28 жовтня він уже повідомив про його зраду та наказав усім мазепинським полковникам повернутися до Росії, інакше вони будуть страчені. На підтвердження цієї погрози Петро I видав наказ про арешт сімей усіх полковників, що були разом із Мазепою в таборі Карла XII. Їхні родини були зведені до Глухова і чекали вирішення своєї подальшої долі.

Крім того, Петро I звернувся з маніфестом і до українського народу, де відзначав, що українці мужньо б'ються проти ворожих військ, закликав посилити цю боротьбу. У той же час він очорнював Мазепу як зрадника, котрий нібито хотів віддати Україну полякам, а православну церкву — уніатам. Петро I ще звинуватив Мазепу в тому, що той ніби наклав на свій народ податки на свою користь, а він, Петро I, скасував деякі з них — отже, виставляв себе захисником України. Так почалася багатолітня політика очорнення московськими царями державницької діяльності гетьмана Мазепи. Цар Петро змусив своє духовенство, серед якого було чимало українців, проклинати “зрадника” Мазепу, і його проклинали упродовж віків і в тих церквах і соборах, які він будував за свій кошт. Лише 1992 року українське духовенство зняло анафему з імені гетьмана.

Для історіографів залишається загадкою, чому Карл XII, до якого прийшов Мазепа з дев'ятьма полковниками і чотирма

тисячам козаків, не послав допомоги обложеної російськими військами столиці Гетьманщини — Батурину, що була міцною фортецею Лівобережжя, мала достатньо запасів продовольства й озброєння й уперто оборонялась.

Сили Меншикова, які нараховували 10 тис. воїнів, переважали сили замкнутої в Батурині козацької залози. Деякі історики вважають, що Карл XII був великий полководець, знаменитий стратег, але нікчемний політик. Тому він не розібрався в ситуації в Україні. Карл XII, кажуть, і не відразу прийняв Мазепу, коли той 24 жовтня 1708 р. з'явився в його таборі, а зробив це лише 28 жовтня. Можливо, Карл зважав на те, що Мазепа переходить до нього не як підлеглий, а як політик, що хоче відродити з його допомогою “особое княженіє”, як говорив Петро I, тобто Українську державу. Імовірно, це зупиняло Карла XII. Можливе й ще одне: Мазепа проводив також переговори з польським королем Станіславом Лещинським, а не лише з ним. Це змусило його насторожитись: погано, коли за спиною державця про щось домовляються сателіти.

Переговори, котрі Мазепа проводив з Лещинським, передбачали, що Україна увійде до складу Речі Посполитої на правах федерації.

У свідомості частини української старшини відроджувалися ідеї Гадяцької угоди. Про це свідчив і генеральний писар гетьмана — Пилип Орлик. Він пізніше говорив, що в ці часи українська старшина перечитувала і уважно вивчала Гадяцьку угоду 1658 року.

Але серед української політично активної верхівки не було єдності. Вона була розділена на два угруповання: одне продовжувало орієнтуватись на Польщу і сподіватись, що польський уряд все ж погодиться на федеративний зв'язок України з Польщею і Литвою (До речі, Мазепа добре знав про цю орієнтацію і підтримував зв'язки з представниками цієї групи: це був миргородський полковник Данило Апостол, прилуцький полковник Горленко, лубенський полковник Зеленський, стародубський — Миклашевський. Саме тому він і проводив переговори з Лещинським). Інша частина козацької старшини Південної і Лівобережної України (В. Кочубей, І. Іскра) орієнтувалась на Туреччину і Крим.

Ясна річ, що підтримка Мазепи з боку цих полковників була далеко не одностайною. Фактично він не мав тут міцної підпори.

Звичайно ж, Мазепа не міг опиратися і на підтримку народу. Через виснажливі постої російського війська, через податки, через здирства самої української старшини, котра діставала від Мазепи землі, угіддя і селян, людиність була незадоволена своїм гетьманом. Тому Мазепа не міг надати достатньої допомоги й Карлу XII. Та, зрештою, він тепер сам сподівався на його поміч. Його столиця — Батурин — була оточена російською армією.

Карл XII Батурина не допоміг. Не міг допомогти йому і Мазепа. Доля столиці Гетьманщини була фактично вирішена.

Обороною міста керував сердюцький полковник Дмитро Чечель. На вимоги Меншикова відчинити ворота фортеці та впустити туди російські війська той відповідав, що пана гетьмана немає, а сам він не може відчинити ворота. Взяти ж місто приступом було важко. Меншиков через те вдався до тих козацьких старшин, які почали повертатись від Мазепи і Карла XII після погроз Петра I розправитись із їхніми сім'ями і тепер шукали способу довести свою прихильність до російського уряду. Серед таких був і сотник Іван Ніс, що вказав російському війську на потаємні ходи до міста під великими укріпленими стінами Батурина.

Вночі 2 листопада 1708 р. московські війська вдерлися через ті потаємні проходи в середину Батурина і розпочали жакливу різанину населення. Було знищено до 10 тис. людей, ніхто не мав пощади — ні жінки, ні діти, ні старі люди. Коли в наступні дні селяни довколишніх сіл прибули до міста на базар, то вони побачили на місці Батурина попелища, гори трупів і повне безлюддя...

Гетьманська столиця була знищена доценту. Так був виконаний наказ Петра I: “Батурин другим в пример сжечь весь”. Від цієї нелюдської розправи над мирним населенням здригнулася вся Україна. Вістка про звірства в Батурині обійшла світ: про них писав і новгородський літописець, і закордонні сучасники (англійці, австрійці). Але цим справа не обмежилась.

Меншиков і його війська, які окупували значну частину Лівобережної України, розпочали тут жорстокий терор. Усіх,

кого запідозрювали у співчутті Мазепі, знищували. Кожного прихильника української справи чекала страта. Поширювались доноси — бо донощики діставали вищі посади, винагороди, землі, маєтки за рахунок своїх жертв. Почалась загальна деморалізація українського суспільства. З одного боку — страх перед звинуваченням у співчутті Мазепі чи Українській державі, з другого — бажання легко збагатитись.

Трагедія Батурина була першою українською жертвою в ході Північної війни — війни Росії і Швеції, в якій не було абсолютно ніяких національних інтересів України. Далі — інша драматична сторінка: Запорозька Січ.

Запорозькі козаки на чолі з отаманом Костем Гордієнком, які не завжди підтримували Мазепу, а часом і погрожували йому за шляхетсько-старшинську політику, з приходом Карла зрозуміли, що Мазепа — менше зло, аніж Московська держава. І козаки на чолі з Гордієнком також переходять на бік Карла XII. Це була значна підтримка шведському війську. Шведській армії відчутну допомогу подали запорозькі козаки, які розпочали навесні 1709 р. витіснити російські війська з території південної Полтавщини. Були знищені московські гарнізони в Кобеляках, Царичанці та інших містечках; запорожці прихилили населення на бік шведів, аби воно давало продукти війську і фураж. Під Нехворощею був розбитий запорозькими козаками російський гарнізон. Крім того, кошовий отаман Кость Гордієнко підписав (за підтримки Мазепи) у Великих Будищах угоду з Карлом XII, за якою король не мав підписувати з Росією угоди, допоки Україна не здобуде своєї незалежності.

Тож Петро I дав наказ зруйнувати і Запорозьку Січ. Він давно уже ненавидів запорожців, які підтримували боротьбу населення проти російського панування в Україні та надавали допомогу антифеодальним виступам у самій Росії. Зокрема, так було під час повстання донських козаків і російських селян на чолі з Кіндратом Булавіним. Тому цар Петро I вирішив розправитись і з цим гніздом української вольниці.

Російське військо під команду полковника П. Яковлева та козацького полковника Гната Галаґана на початку квітня 1709 р. підійшло до укріплень Січі. Вона була зачинена на всі ворота, і козаки не пускали російських стрільців до себе. Запорожці, власне, не розуміли, чого сюди прийшли війська царя.

Частина козацького населення була на промислах, у плавнях, на хуторах, випасала коней, готувала порох. Інша частина пішла в похід на Крим. Тоді виступив знаний козаками Галаган і оголосив, що вони прийшли до запорожців як друзі. Довірливі козаки відчинили ворота січової фортеці.

Туди увірвались російські війська, і розпочалась кривава драма. Козаки схопились за шаблі, але було вже пізно. Вони захищали кожен клаптик землі, кожну церкву, кожен курінь. Але їх там зачиняли і спалювали живцем. Меншиков повідомив царю, що відразу він стратив 300 козацьких старшин. Січ була розгромлена вщент. Кошовий отаман Степаненко згодом писав гетьманові І. Скоропадському: “Голови луплено, шиї до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті завдано... мертвих із гробів многих не тилко товариства, но і чернеців одкопувано, голови оним утинано, шкури луплено і вішано”.

Зруйнована була Січ, зруйновані сусідні укріплення — Перевалочна та інші. Російські стрільці спускалися вниз по Дніпру і виловлювали в плавнях мисливців-козаків. Дніпро розлився, плавні були перетворені в суцільне море, і запорожці часом опинялися серед очеретів, на маленьких острівцях. Але й там їх знаходили і вбивали.

На знак перемоги над українською вольницею вперше в історії у столиці Московської імперії пролунав із гармат переможний салют...

Жорстоке руйнування Січі та столиці Гетьманщини Батурина — то було руйнування великих завоювань у державницькому житті українського народу. Частина козаків, що перебувала в поході проти татар, повернувшись на Січ і не заставши нікого живого, пішла назад. Вони попросили у кримського хана, проти якого щойно воювали, дозволу осісти в межах Нижнього Подніпров'я, що контролювалось Кримом. Хан дозволив козакам оселитись по притоці Дніпра — річці Олешки. Тут і була заснована так звана Олешківська Січ. Цікаво, що Петро I був такий лютий на запорозьких козаків, що наказав нікого з них не впускати в межі України, а хто потрапить до рук російських військ, піддавати тортурам: рубати руки, ноги, виколювати очі. Олешківська Січ проіснувала до 1734 р.

У цей час Петро I дав розпорядження обрати нового керманіча України, бо козацька армія могла б уся перейти до Карла XII.

Потрібен був гетьман, який би цього не допустив. Цар вирішив поставити на гетьмана стародубського полковника Івана Скоропадського. Деякі історики стверджують, що він був однодумцем Мазепи, про що Петро I не знав.

Скоропадський зі своїми полками на той час воював зі шведами, був затиснутий між військом Карла XII і московським. Тому він не перейшов із Мазепою до Карла XII. Деякі козацькі старшини, проте, пропонували обрати на гетьмана чернігівського полковника Павла Полуботка. Це був молодий та енергійний полковник, освічений, користувався повагою старшини. Петро I знав про це. І тому не згодився на цю кандидатуру, заявивши, що цей Полуботок може стати “другим Мазепою”.

У Глухові в жовтні 1708 р. відбувається вузька старшинська рада під безпосереднім наглядом московського царя та його приближених — Шереметьєва, Головина та інших. Перед обранням нового гетьмана в Глухові провели обряд глумління над “персоною” Мазепи (це символічне зображення особи гетьмана в козацькому одязі, своєрідне опудало). Над ним кат зламав шаблю, знівечив герб, зірвав орден, а саму “персону” повісив. Гетьмана Мазепу прокляли церковники. Після цього козацькі старшини слухняно “викричали” на гетьмана стародубського полковника Івана Скоропадського. Але на цьому цар не заспокоївся.

На його вимогу вище духовенство імперії також оголосило гетьманові анафему, прокляття. У Москві було офіційно оголошено Мазепу зрадником і над ним виконаний обряд прокляття, причому виконав його друг Мазепи (вони разом учились у Києво-Могилянській академії), місцєблюститєль патріаршого престолу Стефан Яворський, який вірно служив тепер Москві. Отож перший крок до зради — зречення своєї землі і своєї мови — приводив і найбільш славних мужів, таких, як Яворський, до зради більшої, до зради друзів, однодумців і найвищих ідеалів свого народу.

Для Московської держави важливо було затаврувати волелюбного гетьмана України, аби його приклад не перейняли послідовники державотворчої традиції в Україні. Із цього приводу справедливо писав історик О. Оглоблин: “Усі засоби терору, психічного і фізичного: пропаганду, обіцянки, погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, кари й най-

жорстокіші тортури і страти, меч і вогонь — все кинула Москва у 1708 р. проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а заразом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності”.

Ця система облуди й дискредитації українських діячів чимдалі глибше вдосконалювалась і в царські часи, і в епоху більшовизму. Для імперії відокремлення України чи іншого народу і самостійне його існування було і є найстрашнішим злочином, “зрадою”.

Навесні 1709 року російська та шведська армії, маневруючи, вибирали місце для вирішальної битви. Нарешті позиція ця була обрана біля однієї із найбільших фортець Лівобережної України — міста Полтави. Хто володів Полтавою, той володів Лівобережною Україною і дорогою до столиці Росії — до Москви. Карл XII, який мріяв детронізувати Петра I, спрямував свої погляди до Полтави.

Полтавська катастрофа. Гетьман Пилип Орлик

Для Карла XII позиція біля Полтави була важливою, бо Мазепа обіцяв надати тут всіляку допомогу. Гетьман розгортав активну дипломатичну діяльність, намагаючись залучити до походу Карла XII на Московію Туреччину, Крим, Волощину. Але Туреччина і Крим, як завжди, вичікували, хто ж переможе і на чий бік стати, кого легше пограбувати.

Навесні 1709 року Петро I і Карл XII обирають під Полтавою поле битви. Пізніше російські історики, а слідом за ними й усі українські радянські історики описуватимуть Полтавську битву як блискучу перемогу російського війська, уникали аналізу її наслідків для української державності.

Цю перемогу російський цар ретельно готував, зокрема, він всіляко послаблював союзника Швеції — гетьманську Україну низкою терористичних акцій. Батурин, Запорозька Січ... Маніфести до українського народу....

Останньою подією в підготовці до цієї битви було повернення Петром I із сибірського заслання фастівського полковника Семена Палія, засланоного Петром за сприяння залежного від нього гетьмана Мазепи. Семен Палій, що очолював повстання

селян на Правобережжі в 1702–1704 рр., був дуже популярний серед селян і рядового козацтва як борець проти польсько-панського гніту. Це використав Петро І.

Палій був доставлений до Полтави, пожалуваний чином полковника і перебував у почті Петра І як знамено справедливості царя, хоча ніякої практичної ролі не відігравав у битві. Сухенький, маленький дідусь з довгою, рідкою борідкою, він “теліпався у сідлі”, постійно супроводжував могутню, кремезну постать російського царя, коли той об’їздив війська. З протилежного табору, з табору шведських військ, Палія впізнали козаки-мазепинці. Частина їх під час бою почала переходити на бік російського війська, бо там був Палій, символ боротьби селян і козаків проти гніту польських магнатів.

Полтавський бій відбувся 27 червня 1709 р. за повної переваги російської артилерії, яка засипала ядрами позиції шведів. Під час одного приступу бою було забито коня під Карлом XII. Ще перед тим король був поранений. І це справило гнітюче враження на шведське військо.

Петро І поклав на полі бою десять тисяч шведських солдат, три тисячі взяв у полон; до його рук потрапив навіть фельдмаршал граф Реншильд і перший міністр граф Піппер. Петро І, сп’янілий від успіху, забув на якийсь час, що тут загинула не вся шведська армія. Через те Карл XII, Мазепа, кілька козацьких старшин, у тому числі й Кость Гордієнко із запорожцями, почали організовано відступати на південь. 30 червня вони дійшли до Переволочної, сподіваючись, що переправляться до Криму. Але з’ясувалось, що знищено всі човни. Тут їх наздогнали російські загони. Проте шведський король і гетьман зі своїми прихильниками встигли переправитись на протилежний берег Дніпра, а їхнє військо було забране в полон. Фактично шведська армія перестала існувати.

Карл XII, Мазепа та його прибічники, яких потім стали називати мазепинцями, опинились невдовзі в межах Османської імперії. Гетьман і його товариство фактично явили собою першу в історії політичну еміграцію українців.

Таким чином, Полтавська битва стала для Росії вихідним моментом у її піднесенні і встановленні панування на терені Східної Європи. Для України, для відродження її державності

вона стала катастрофою. Відкрита збройна боротьба за незалежну Українську державу зазнала остаточного краху. Але ім'я Мазепи і його однодумців залишилось прапором боротьби свідомої української національної еліти за свою державу й надалі. Це був переломний момент в історії розвитку національно-визвольної боротьби, коли українці змушені були остаточно перейти від відкритої збройної боротьби за свою державу до оборони.

Іван Мазепа був одним із видатних діячів, які на ґрунті історичного досвіду прозріливо побачили перспективу розвитку української державності. Такий цікавий документ XVIII ст., як “Історія Русів”, наводить пророчу промову Івана Мазепи напередодні розриву з московським царем, у якій він, зокрема, говорить таке: “Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою, монархи, що зблизили театри війни до границь наших, до того розлучені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірного, а ми між ними є точка або ціль всього нещастя”.

І далі Мазепа говорить про те, що коли б перемогла Польща, “неминуче причислені ми будемо до Польщі і піддані в рабство полякам і на волю його наставленика та улюбленця короля Лещинського”. “А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того, бо ви бачите, що, хоч він походить од коліна, вибраного народом з дворянства свого, прибравши собі владу необмежену, карає народ той (тобто російський. — *Авт.*) своєвільно, і не тільки свобода та добро народне, але і саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимучені тиранськими тортурами”. Тобто, Мазепа абсолютно чітко визначив майбутність України між двома “світами, між двома “проваллями” — російським деспотизмом і польським, а в цілому — європейським анексіонізмом. Україна, на його думку, мала шукати власного шляху в майбутнє.

Мазепа помер у вигнанні, був похований у селі Варниці біля Бендер (у Молдавії), потім прах його перенесено до монастиря в Галаці.

На старшинській раді після смерті Мазепа гетьманом було обрано найближчого його сподвижника — Пилипа Орлика. Це була людина надзвичайно яскрава, самобутня, високоосвічена, яка увійшла в історію української суспільно-політичної думки як творець конституційного проекту для України. Пилип Орлик походив із чеської родини, з Віленщини. Навчався в Київській академії, був учнем відомого вченого Стефана Яворського, котрий пізніше зрікся Мазепа.

Орлик працював у військовій канцелярії Мазепа. Гетьман помітив його здібності й наблизив до себе. Згодом Пилип Орлик став чи не єдиною особою, котрій потаємний до всіх Мазепа першій довірив свій задум — відірвати Україну від Москви. Орлик добре володів кількома мовами, в тому числі й латинською. Всю свою 30-річну діяльність як гетьмана України у вигнанні Орлик присвятив боротьбі за незалежність України, відродженню її державницького існування. Він продовжив розпочате Мазепою створення коаліції європейських держав для боротьби проти посилення анексіонізму Росії та її деспотизму на європейському континенті.

Пилип Орлик вбачав причини поразки Мазепа у внутрішній опозиції старшини. Через те він намагався створити теоретичне підґрунтя для розуміння цієї старшиною вигідності свого становища в майбутній Українській державі. Він залишив нам цікавий документ “Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького”. Під терміном “Військо Запорозьке” тодішні автори, як правило, розуміли Україну, весь її вільний народ. Створивши цей документ, як вважають деякі історики, Орлик заперечив внутрішньополітичні прагнення Мазепа. Головна мета цього документа полягала в тому, щоб організувати в майбутній Україні не абсолютистське гетьманська управління, до чого був дуже схильний старий гетьман, а парламент із представників від усіх станів українського населення, у тому числі й Війська Запорозького.

Починається документ з того, що Україна є незалежною державою, що вона не була завойованою Російською імперією, що

вона добровільно приєдналась до Московії. Між іншим, цю свою думку про добровільність приєднання України Орлик підкреслює в ще одному своєму документі. Він називається “Вивід прав України”. Український історик в еміграції Ілько Борщак знайшов його в архівах замку Дентельвіль, що колись належав дружині Григора Орлика, старшого сина Пилипа Орлика, графині Олені Орлик, уродженій маркізі Дентельвіль. Документ був написаний французькою мовою. Пилип Орлик, як відомо, володів кількома європейськими мовами. Борщак зробив переклад з оригіналу й опублікував його ще в 1925 р. у львівському історичному журналі “Стара Україна”.

У цьому документі Пилип Орлик пише, що гетьман Богдан Хмельницький визволив з-під польсько-шляхетської неволі “пригнічену козацьку націю, він же утворив з України незалежне князівство і вдовольнився титулом гетьмана Війська Запорозького. І син перейняв це по ньому в спадок. І стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів, і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким поглядом від царів московських”. Далі він стверджує, що Україна є вільним князівством і що її стани “вільно обирали гетьманів по своїй уподобі”. “Це факт установлений і правда загальновідома, що козацька нація й Україна були вільними”, — стверджує він.

Орлик, звісна річ, цей документ писав для європейських держав, показуючи їм особливість української історії, зокрема її політичного влаштування, і відмінність українського суспільного життя від московської самодержавно-деспотичної системи і від польської монархії. Ця ж ідея проходить у нього і в “Пактах Конституцій”. Орлик вважає, що потрібно відродити виборність гетьмана, відродити козацький парламент, який мав би скликатися тричі на рік. Крім генеральної старшини, до нього мали б входити і представники від Запорозжя і по одному представникові від кожного полку — тобто від усієї території України. Козацький парламент — генеральна рада — на думку Пилипа Орлика, мав обмежити владу гетьмана і робив з України конституційну державу, у якій на власний розсуд (гетьмана) нічого не має ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися.

Цікаво, що ця конституція гармонійно поєднувала й інтереси генеральної старшини — провідної верстви суспільства — та її військової сили, Запорожжя. У той же час, як стверджують дослідники, вона була маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом, “вікопомним пам’ятником української державно-політичної думки” — за визначенням українського історика О. Оглобина.

Оскільки влада гетьмана за цією конституцією мала бути не абсолютистською (тодішній державний устрій майже всіх держав у Європі був монархічним), то проект Орлика, як бачимо, випереджав час. Він віддавав перевагу виборному, парламентарному типу державного управління. Гетьман пише так: “Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме: і під час війни, і в умовах миру збирати приватні публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі в присутності його величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації (“вільною нацією” тут названо український народ. — *Авт.*) не дотримуватися такого ж прекрасного порядку. Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей. Але коли деякі гетьмани узурпували владу, порушуючи всіляке природне право і рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: я так хочу, я так велю. Через таке деспотичне право некомпетентності гетьманського правління на батьківщині та у Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військов постів (мається на увазі російського війська. — *Авт.*), зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків. Отож ми, старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке, укладаємо договір із ясновельможним гетьманом і постановляємо: в акті обрання його ясновельможності навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині, як з огляду на її високі служби, так і з огляду її перебування при гетьманові”.

Ідея надати перевагу козацькій старшині як панівній верстві, з якої рекрутувалась уся державна адміністрація, ймовірно мала на меті виправити ті помилки, які допускав Іван

Мазепа, вважаючи, що тільки влада гетьмана має бути в Україні абсолютною.

Гетьманування Пилипа Орлика минуло поза межами України. Але воно було наповнене численними подіями, пов'язаними з боротьбою за її незалежність. Разом із Карлом XII Орлик намагався створити коаліцію держав для боротьби з експансіонізмом російської монархії.

У 1711 р. армія Петра I прийшла на Прут проти турецького війська, яке намагалось захопити Україну. Становище Петра I, оточеного з усіх боків турками, татарами, шведами, українцями та військовими загонами інших народів, було скрутним, але йому вдалося відкупитись у турецького уряду. Після цього був укладений так званий Прутський мир, за яким Туреччина повернула собі Озів (сучасна назва Азов. — *Авт.*), Петро зрікся Запорожжя та Правобережної України, а шведи нічого не дістали.

Хоча Орлик і доводив, що Лівобережна Україна також має відійти від Росії, Петро I знову зумів залишити її за собою.

Туреччина в 1711 р. визнала за Орликом Правобережну Україну, але на цей час Правобережжям заволоділа Польща. Через те дія конституції Орлика на цій території тривала недовго — до 1714 року.

У подальшому своєму житті Орлик переїздить з однієї європейської країни до іншої. Петро I посилав численних вивідчиків-агентів, щоб упіймати неспокійного гетьмана і знищити його або привезти в Росію і заслати до Сибіру, як це він зробив із племінником Мазепа — А. Войнаровським, якому дісталися усі скарби гетьмана. Войнаровського Петрові агенти викрали за кордону, привезли до Росії, потім він був засланий довічно до Сибіру. Скарби ж Мазепа, які також приховали російські вивідчики, потрапили до російських скарбниць. Пилипу Орлику вдалося уникнути рук агентів і продовжувати свою діяльність разом із сином Григорієм для відродження Української держави. Він писав численні листи, петиції, заяви до всіх європейських володарів і урядів, відстоюючи права України на її незалежне існування. Значення його діяльності полягає в ознайомленні Європи з долею України, в застереженні її від агресії Російської імперії.

Початок агонії української Гетьманщини. Іван Скоропадський

Лівобережна Україна, опинившись під владою Росії, потрапила в смугу поступової ліквідації її автономних прав, тобто залишків її державницької самостійності. Але навіть шалений Петро при його нетерплячому натиску на рештки української державності не міг одразу їх ліквідувати. Російська самодержавно-централістична система не могла проковтнути й переварити старі, перевірені часом державницькі структури та інституції козацько-гетьманської України, які були міцно закорінені в політичному та громадському житті її народу. Подальша історія Лівобережної України пов'язана з боротьбою частини її верхівки проти наступу на автономію.

На Лівобережній Україні в 1708 р. гетьманом був обраний, як ми знаємо, полковник Стародубського полку Іван Скоропадський. Російський уряд за його гетьманування намагався все більше обмежити українське самоврядування. Основним принципом цієї політики було давнє “поділяй і владаруй”. Заохочувалися чвари між гетьманом і старшиною; відбувалося постійне нацьковування недосвідчених і довірливих українців проти українських урядовців. Козацька старшина, певна річ, боялась народних повстань і заколотів. Кожен прорахунок козацької адміністрації, кожна скарга від простолюду (а скарги часто організовували зумисне) використовувалися проти гетьмана та його урядовців. Російська політика була спрямована на те, щоб повністю позбутись української адміністрації й підпорядкувати Москві управління Україною, аби максимально використовувати її матеріальні та людські ресурси.

Гетьман Іван Скоропадський відразу ж після обрання на гетьманство звернувся до російського уряду з пропозицією підтвердити, як це робилось традиційно ще з часів Хмельницького, права України, що викладалися в окремих статтях, і щоб цар уклав певну угоду, яка б регулювала відносини між гетьманською адміністрацією та російським урядом. Але Петро I категорично відмовився підтверджувати будь-які статті нібито через воєнний час. Мовляв, недоречно укладати будь-які угоди, коли йде війна.

Скоропадський звернувся до Петра I з проханням, щоб українські козаки в містах залишалися під орудою своїх командирів — своїх старшин, а не московських офіцерів. Цар відмовив і в цьому.

Скоропадський просив царя повернути Україні зброю (гармати тощо), котру було забрано в Батурині. Звичайно ж, і в цьому було відмовлено. Не задовільнив прохання гетьмана, аби московські воеводи не втручалися у внутрішні справи України. Відмовлено також і в проханні не обтяжувати населення постійно численного московського війська.

Петро I зробив таку лицемірну заяву при відмові Скоропадському: мовляв, "... український народ має, з ласки царя, стільки вольностей, як ні один народ на світі". Яка ж то була ласка царя?

До Скоропадського був приставлений постійний наглядач у ролі міністра — стольник А. Ізмайлов, який мав стежити за діяльністю гетьмана. Він мав слідкувати також за полковниками, за всіма старшинами, прислухатися до розмов козаків і про все доповідати в Москву і в разі якогось "народного невдоволення" вдаватися до застосування "великоросійських полків". Столиця Гетьманщини була перенесена з розореного Батурина на кордон з Росією — в місто Глухів. Ізмайлов своєю брутальністю і зневагою викликав величезне обурення української адміністрації. Невдовзі його замінили іншим резидентом — це був Протасєв, який втручаннями у внутрішні справи України перевершив Ізмайлова. Незважаючи на обіцянку Петра I не переслідувати козацьких полковників, які під час війни були на боці Карла XII і Мазепи, вони всі були заарештовані з родинами, частину їх заслано до Сибіру. Багато їхніх сімей було пущено по світу жебраками, бо в них було відібрано і землі і всі маєтності.

Петро I не зважав на українське правління. Часто він сам призначав полкову і навіть сотенну старшину з російських дворян чи представників інших національностей. Маєтки, конфісковані в українських старшин, роздавав своїм наблизеним, які абсолютно не зважали ні на гетьмана, ні на його адміністрацію.

Землі та маєтки, які діставали російські землевласники в Україні, ставали центрами поширення нового кріпосництва. Адже їхні нові власники приводили з Росії своїх кріпаків і де-

монстрували українському панству всі принади безмежного володіння кріпаками. Це особливо подобалось тій частині української старшини, котра жадала швидше збагатитись і урівнятись у правах із російським дворянством.

Одночасно Петро I та його уряд інтенсивно використовували населення України для спорудження численних фортець, риття каналів, для будівництва на фінських болотах нової столиці імперії — Санкт-Петербурга, укріпленої лінії над Тереком, такої ж лінії біля Волги, біля Дону.

Козаки й прості селяни гинули не тільки на тих примусових роботах, а й у численних війнах, які провадила Росія. На ті війни забирали людей, відриваючи від власного господарства, з усім їхнім спорядженням. Крім того, Україна зазнавала великих економічних збитків і від законів, які приймав російський уряд для українського купецтва. Це і підвищення торгового мита, це і заборона торгувати із західними державами, це і спрямування товарів з України через абсолютно невігдні для неї балтійські порти, це і регламентація торговельних шляхів, через які тільки й можна було вивозити товари. Все це руйнувало українську вільну торгівлю.

Українська суспільність постійно деморалізувалася. Гетьман Скоропадський втрачав авторитет, частина підлеглих уже зверталась не до нього, а прямо до московських урядовців чи до самого царя. Крім того, російські чиновники охоче приймали скарги від усіх, щоб потім виступити в ролі миротворців і захисників українців.

Найбільшим ударом для української адміністрації було заснування в 1722 р. Малоросійської колегії із шістьох московських урядовців на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Ця колегія позбавляла гетьмана і тих невеликих прав, якими він ще володів. Вона мала приймати скарги від населення, розглядати ці скарги, контролювати фінанси в Україні; стежити, щоб козацька старшина, мовляв, не обтяжувала простих козаків. І це при тому, що в самій Росії кріпосництво набувало небаченого лиховісного розгулу. А тут — така турбота про звичайних хліборобів. Цей історичний спектакль уже тоді заклав основи державної політики підступності й фарисейства, коли за словами про добрі діла урядовців ховалися жахливі злочини імперського уряду.

Петро I навіть видав маніфест до українців, у якому повідомляв, що Малоросійську колегію засновано для того, щоб “народ український не був ні від кого обтяжений, ані неправими судами, ані утисками старшин”. Ось таким миротворцем хотів виглядати Петро I та його уряд в очах українського населення, і все це було спрямоване на відрив народу від українського гетьманського уряду на дискредитацію його в очах народних мас.

Скоропадський звернувся до царя з протестом проти утворення Малоросійської колегії. Але, звичайно, йому було в усьому відмовлено. Терплячий, урівноважений гетьман цього разу не витримав наруги: він дістав серцевий напад і помер. Це було 3 липня 1722 р. Петро I заборонив обирати нового гетьмана.

Але українська старшина наставила наказним гетьманом Павла Полуботка. Це була людина досить освічена, енергійна та авторитетна, що відкрито відстоювала автономні права України. Він намагався відразу ж протидіяти Малоросійській колегії. Зокрема протидіяв контролю фінансів України, протидіяв розглядові скарг на українських урядовців. Він подав протест проти діяльності Малоросійської колегії, яка зверталася до Генеральної Військової Канцелярії (так називалась виконавча інституція гетьманської держави — уряд) з наказами як до підвладної установи. Він домігся того, що Сенат наказав Вельямінову звертатися до Канцелярії з повагою, радитись про ті заходи, які вона хоче здійснити в Україні.

Вельямінов був обурений і рішуче виступав проти цієї вимоги гетьмана. Проте Полуботок провів іще одну важливу реформу — судову. Він перетворив Генеральний суд у колегіальний орган, розгорнув боротьбу з хабарництвом, тяганиною у місцевих судах, встановив порядок подання апеляцій. І цим самим вибив із рук Малоросійської колегії, яка була створена ніби для захисту інтересів українського населення в судах, найважливішу зброю.

Звичайно ж, реформа Полуботка викликала величезне невдоволення в столиці Російської імперії.

Петро I викликав до Петербурга наказного гетьмана Полуботка, генерального писаря Савича, генерального суддю Черниша, ще кількох старшин і поставив вимогу скасувати всі ці нововведення. До того ж, старшину Стародубського полку було намовлено московськими урядовцями написати прохання, щоб

урядовцями в Україні були тільки росіяни. У цій ситуації Полуботок зі своїми прихильниками пишуть петицію про повернення Україні її автономних прав. Розлючений Петро I дає наказ заарештувати гетьмана та його однодумців і кинути їх у Петропавловську фортецю.

“Історія Русів” наводить чимало фактів про розправу російських чиновників і особисто царя Петра з останніми українськими державцями. Тут, зокрема, оповідається, що государ звелів узяти їх на тортури і судити в Таємній канцелярії. А квартиру їхню на Троїцькій пристані огородити надійною вартою. Ця Таємна канцелярія, оповідає свідок тих подій, була несхожою на жодні цивільні чи духовні судилища з їхніми правами та обрядами.

“Була вона єдиною в своєму роді в цілому світі, подібно до святої римської інквізиції”, — зі знанням справи констатує сучасник. У ній не приймали ні доказів, ні виправдань — ні письмових, ані свідкових, ні совісних, цебто під присягою. Особа, що не признавалась до вини, мусила витерпіти тортури в три прийоми, а наостанок — вогняним знаряддям, тобто, розпеченою залізною шиною і розтопленою сіркою.

Коли Савич на запитання царя, чи він знав про лихий замір його товаришів і земляків, які нібито душили баранів, куплецьким царем для зведення нової породи на півдні України, відповів чемно: “Не скажу вашесті”, — то дістав за ту чемність запотилочника і був відправлений на тортури. Коли ж Петрові сказали, що ця відповідь є малоросійською чемністю, він не повірив і послав в Україну спеціальне посольство, щоб довідатись, чи й справді там є такий вираз — “вашесть” (тобто “ваша величність”), то виявилось, що такий вислів є. Це посольство коштувало російському урядові 70 рублів, що їх стягли, звичайно, із Савича.

“Історія Русів” розповідає, що коли Полуботкові був оголошений вирок, він сказав цареві Петру I такі слова: “Бачу, государю, і розумію, з якого джерела зачерпнуто злість твою, що не властива серцю твоєму і не пристойна характеру помазаника Божого. Правда і лагідність, суд і милість — суть єдине добро всіх монархів світу цього. І закони, що кермують усім взагалі людством і охороняють його від усякого лиха, є точне зеркало царям і володарям на їхнє становище і поведінку, і

вони перші наглядачі й охоронці повинні їм бути. Звідкіля ж походить, що ти, о государю, ставлячи себе понад законами, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше? Провина, на нас стягувана, є лише повинність наша і повинність свята в усіх народах так шанована, а жодним чином не законоприсупна і до осуду не належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, неправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити права наші і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, государю, декілька разів підтверджував. Народ наш підсилив і звеличив царство твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії”.

І далі: “Поневолювати народи і володіти рабами та невольниками є справою азійського тирана, а не християнського монарха, який мусить... бути верховним батьком народів. Я знаю, що на нас чекають кайдани і понури в'язниці... Але, поки ще живу, скажу тобі правду, о государю, що прийдеться складати тобі звіт неодмінно перед царем усіх царів — Всемогутнім Богом — за погибель нашу і всього народу”. Коли читаєш про ті тортури, про ті високі надії чесних людей, неодмінно виникають асоціації з нашими тридцятими роками, коли мордували ще гірше українську інтелігенцію і навіть українських комуністів, які були при владі і які свято вірили в ідею комуністичного раю, і здається, все почалося звідти, з петровських часів. А може, з часів Івана Грозного і Малюти Скуратова... Коли починалась сама Росія...

Павло Полуботок помер (1724) у Петропавлівській фортеці. Його ім'я залишилось у пам'яті свідомих українців як ім'я мужнього й безстрашного поборника ідеї Української держави, законних прав українського народу на державницьке існування, отже — і на життя в історії... Портрети Полуботка в XVIII—XIX ст. можна було зустріти в багатьох українських родин.

Після смерті Павла Полуботка уже не обиралися нові гетьмани. Російський уряд продовжував нищити державницькі інституції нашої країни. Україною управляла Малоросійська колегія.

Вона продовжувала з більшою силою тиснути на українське населення. Ще Вельямінов пишався тим, що його колегія збільшила податки майже на 600 відсотків. З 1722 р. по 1724 рік ці податки збільшились від 45,5 тис. рублів до 241,3 тис. рублів. Тепер колегія почала стягувати податки із українських землевласників та водночас зачепила й російських, які вже укоренилися в Україні. Так, один О. Меншиков, найперший сподвижник Петра I, дістав тут до 200 сіл і містечок, володів Почепом, Ямполем та іншими містами, мав численну кількість промислів. Він перший обурився податковою діяльністю Малоросійської колегії. Через те, коли після смерті Петра I на престол сіла його дружина Катерина I, якій Меншиков допомагав здобути цю честь, він зробив усе, щоб припинити діяльність колегії та знову обрати гетьмана. Уже за царювання наступника Катерини I — Петра II ним став миргородський полковник Данило Апостол (1728–1734).

Але новообраний гетьман не міг відновити знищених державницьких інституцій України. Від нього взяли обіцянку не порушувати присяги російській державі, бути “вірним рабом російських монархів”, не вдаватися до будь-яких зносин з іншими державами і народами, і навіть із заporожцями. Його син залишався заложником у Меншикова. Царський уряд видав гетьманові на його прохання угоди — “Нужды малороссийские” та “Решительные пункты”. Офіційно було дозволено обирати гетьмана України, хоча в таємній інструкції говорилося, що це робиться лише для вигляду, — “для лиця”, — а насправді гетьман України призначається імператором — “с воли и соизволения Его Императорского Величества”. Призначалась і вся старшина, і Генеральний Суд мав бути із трьох “персон” українців і трьох із “великороссиян”. “Обрання” гетьмана мав провести спеціальний представник Москви Наумов. Йому було вказано, що в тому разі, коли козаки на раді будуть не згодні з цією кандидатурою, він повинен припинити раду, щоб козаки не могли обрати когось іншого на гетьмана.

З цього часу фактично російський уряд уже не визнавав Гетьманської України як юридично самостійної державної сторони. “Решительные пункты” мають уже форму указу царського уряду, який потрібно лише виконувати. Діяльність гетьмана Апостола в цих умовах обмежилась економічними питаннями:

зменшенням поборів, впорядкуванням податків тощо. Він продовжував започатковану Скоропадським справу укладання зведення українських законів — “Права, по которым судится малороссийский народ”; головна ідея цього твору — збереження автономії України і визнання за українською шляхтою привілеїв. Проте й це викликало настороженість у російській столиці. Там чекали моменту, щоб усунути цього гетьмана від влади, хоча кожен його крок і без того контролювали царські радники, які наглядали за адміністрацією, фінансами і військом України, яке використовував царський уряд на примусових роботах у будівництві укріплених ліній, в роки чергової російсько-турецької війни. Через шість років Данило Апостол помер, і знову вся влада в Україні була передана Малоросійській колегії. Тепер вона називалась “Правління гетьманського уряду” (1734–1750).

Це був період, коли в Московській державі почали часто мінятися царі, які після Петра величали себе імператорами. За імператриці Анни Іоаннівни, дочки Петрового брата, російською державою управляли численні німецькі радники. Період її правління пов’язаний з іменем фактичного правителя Росії — фаворита цариці, прибалтійського німця Ернста Бірона. У самій Російській державі та в Україні він установив жорстокий терористичний режим, коли придушувались всілякі прояви незалежного існування й самотнього управління.

На чолі Правління гетьманського уряду в Україні був поставлений князь Олексій Шаховської, якому надавалась не обмежена влада.

Останній гетьман України Кирило Розумовський

Князь Шаховської і його Правління дістали від уряду цариці Анни Іоаннівни спеціальну інструкцію, котра визначала, як управляти Україною. У таємних вказівках йшлося про те, що потрібно поширювати чутки про нездатність української адміністрації управляти Україною, що надмірні податки, невпорядкованість в управлінні, хабарництво, несправедливість у судах — все це вина українських урядовців. Ці чутки мали привчати українців до думки, що Гетьманщина — непотрібна Україні інституція, нездатна управляти народом, захищати його інтере-

си, тому її потрібно негайно скасувати. Імператорський уряд дав Шаховському наказ робити все, щоб українська старшина не зближувалась ні з білоруською, ні з польською шляхтою, ні з українською старшиною Правобережжя, яке перебувало у складі Польської держави. Але потрібно було всіляко сприяти шлюбам українців з росіянами. Цим малося на увазі міцніше прив'язати українську старшинську еліту до російського урядового колеса. Прагнення українців до самостійного державного існування розцінювалось як державна зрада.

Робилося все, аби українців позбавити навіть доброї згадки, що українська спільнота колись юридично мала в Польсько-Литовській державі стани, вольності та привілеї. Тепер над представниками різних станів українського населення чинилася сваволя. Так, у 1734 р. голова Правління гетьманського уряду — ним тоді став новий російський чиновник князь Барятинський — наказав заарештувати старого чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського. В 1734 р. за наказом цього князя був заарештований увесь київський магістрат, а його архів було перевезено до столиці Росії. Барятинський пояснював необхідність подібних дій тим, що київські міщани повинні забути свої привілеї, записані в паперах магістрату. Подібно поводитись в Україні й інші прислані сюди російські урядовці. Наприклад, фельдмаршал Мініх, невдоволений своїми сусідами, українськими землевласниками Марковичами, подав скаргу до суду. Суд виніс вирок: вислати представників цієї знатної родини на будівництво укріпленої лінії. Це були сини члена Правління гетьманського уряду Андрія Марковича, їх вислали як простих козаків. Та Мініх був незадоволений судом і почав брутально лаяти суддів. Як і інші російські чиновники, він вважав, що російський уряд дуже панькається з українцями, і пропонував передати всю владу в Україні одному урядовцю, очевидно, мав на увазі себе. Були плани передати Україну фельдмаршалові Мініху як герцогство — у винагороду за заслуги.

На початку 30-х і в 40-х роках. XVIII ст. Україну постійно грабували економічно через численні виснажливі війни російської держави з турками і Кримом. Українських козаків використовували як військо, а українських селян як допоміжну силу при спорядженні армій. Коні, воли, фураж, підводи, продовольство, одяг — все це забирали безплатно у селянських і

козацьких господарів. Наприклад, за час російсько-турецької війни 1734–1739 рр. українські жертви склали такі цифри: всього було залучено 312 тис. козаків і селян, з яких загинуло 34 тис. 200 осіб; загинуло більше 50 тис. коней; з України викачано 1,5 млн рублів, на той час це була величезна сума. Звичайно, все це ніколи і ніким не відшкодовувалось. До всього цього потрібно додати, що населення України утримувало в 1737 р. за свій коштів 75 російських полків, у тому числі — 23 кінних, в 1738 р. — 50 полків і т. д. Після війни Україна не могла відновити свого довоєнного економічного рівня протягом двадцяти п'яти наступних років.

Зубожіння України було жахливим. Навіть Мініх, якого не можна запідозрити в прихильності до українців, об'їжджаючи Україну, говорив, що без сліз не можна було дивитися на спорожнілі села, на незасіяні ниви, на спустошену, колись квітучу землю. Населення Лівобережжя переселялось на південні землі, на Правобережжя.

Українська гетьманська державність, що утвердилась на Лівобережній Україні після визвольних воєн, зникла під тиском політики російського уряду, особливо після Петра І. Україна з усіх сил боронила свої права. Але сили вже вичерпувались.

Остання спроба зберегти хоча б видимість української автономії й урядування української шляхти була за гетьманування Кирила Розумовського.

Після правління Анни Іоаннівни — років біронівщини, що залишили тяжкі драматичні сторінки в історії України, у 1750 р. на російський престол сіла дочка Петра І Єлизавета. Цей час приніс Російській імперії певний моральний перепочинок від судів Таємної канцелярії, катувань, доносів, заслань, розправ. І саме на цей період припадає гетьманування останнього українського гетьмана Кирила Розумовського.

Це надзвичайно цікава постать, овіяна легендами, міфами, переказами, які й понині живуть у народі, особливо на Чернігівщині, звідки походила родина козака Григорія Розума (село Лемеші, Козелецького району). Його сини — Олексій та Кирило — стали найвищими сановними людьми Російської імперії. Історики твердять, що імператриця Єлизавета Петрівна взяла у свій час морганатичний шлюб із прекрасним співаком петербурзької капели — Олексієм Розумом. Від цього й починається

ся кар'єра козацьких синів, які стали називатись графами Розумовськими.

Мабуть, на чутливе серце імператриці вплинула велика любов Олексія до своєї України, до її пісень та історії, а його народний світогляд позначився і на ліберальному правлінні імператриці. Сам Олексій ніколи не втручався в державні справи. Але сліди його інтелектуального впливу на імператрицю — беззаперечні.

У 1744 р. Єлизавета навіть поїхала в Україну, відвідала кілька міст, де її врочисто зустрічали козацькі війська, віддаючи високу шану, а старшина звернулася з петицією, в якій прохала відновити в Україні гетьманську владу. Імператриця Єлизавета сприйняла це прохання прихильно, але не поспішала його виконувати. Вона мала на меті поставити гетьманом молодшого брата Олексія — Кирила. Та він був надто молодий. Щоб зробити його правителем великої території, потрібні були певні знання. І Єлизавета відправляє Кирила за кордон для навчання. Він слухає лекції в університетах Італії, Франції, Німеччини і 22-річним юнаком повертається до Петербурга. Його призначають президентом імператорської Академії наук.

Цей пастушок, козацький син, мав неабиякі здібності. Навстав час, коли імператриця зрозуміла, що Кирило здатен справитися і з управлінням Україною. 5 червня 1750 р. указом імператриці було затверджено, а в Глухові на старшинській раді врочисто обрано гетьманом (а фактично ж — призначено!) Кирила Розумовського. Україна сприйняла відновлення гетьманства як надзвичайно велику святкову подію, бо знову ожила надія на те, що Українська держава відродиться. Після церемонії обрання палили з гармат, співали пісні, читали врочисті вірші, Кирила Розумовського прославляли в різних патетичних промовах. Навіть салютували на його честь. Це була не данина його державним здібностям, яких ще ніхто не знав, а лише надія на те, що знову підніметься з небуття козацько-гетьманська держава — Україна.

Кирило Розумовський протягом свого управління до 1764 р. проводив досить чітку політику, спрямовану на відродження самоврядування України. Деякі історики справедливо вказують, що політиків потрібно поцінювати не по тому, чого вони не зробили, а по тому, що вони зробили в тих історичних умо-

вах. Одним із перших заходів Розумовського була спроба вивільнити Україну з-під політичної підлеглості російському Сенату і передати її справи Колегії закордонних справ, як окремої іноземної держави. Гетьманові також було передано управління Києвом і Запорозжям, які до цього підлягали управлінню російського уряду. Але Розумовському не вдалося вивільнити Україну з-під фінансової зверхності імперії. Російські чиновники не дозволили Україні мати свою скарбницю і продовжували контролювати зносини України з іноземними державами.

Ще одна важлива заслуга Розумовського полягала в тому, що він запровадив старшинські з'їзди у столиці Гетьманщини — у місті Глухові. Ніби постав козацько-старшинський парламент, про який мріяв Пилип Орлик, що мало велике значення для зміцнення демократичних традицій державницького управління в Україні.

У 1763 році Розумовський скликав у Глухові широке зібрання старшин — Генеральні збори. Це вже виглядало справжнім українським парламентом. Він затвердив судову реформу гетьмана, яка повертала судові закони до часів Литовського статуту. Запроваджувався суд земський — для цивільних справ, підкоморський — для справ земельних, гродський — для карних злочинів. Генеральний суд завершував цю ієрархію. Всі судді обиралися із числа старшини, яка тепер офіційно називалась шляхтою.

Українська шляхта оформилася таким чином, як привілейований стан. Цей процес, що відбувався в Україні, нагадував подібний процес у Росії, де дворянство також набувало рис провідної сили держави.

Наступною реформою Розумовського була військова: гетьман запроваджує у війську муштру на зразок європейських армій, вдосконалює артилерію, запроваджує однаковий одяг — однострої та озброєння, а також прапори та геральдику.

У галузі освіти Розумовський також чимало зробив, продовжуючи традиції Мазепи, ідеї якого і пам'ять про якого жили в середовищі української шляхти. Зокрема, в усіх полках Розумовський розпорядився відкрити школи для обов'язкового навчання козацьких синів. Сучасники зазначали, що в тих школах могли навчатися безплатно всі, хто хотів. Вражало, що в

тих школах навчалоя багато дівчаток. Такого не було і в країнах Західної Європи.

Від самого початку свого гетьманування Розумовський намагався заснувати в Батурині університет. Ідея університету в Україні витала ще в Гадяцьких пактах. Тоді Виговський домовлявся про відкриття такого навчального закладу в Батурині. Розумовський повертається до цієї ідеї знову. Він відбудовував Батурин, зруйнований Меншиковим, прагнув перенести сюди столицю Гетьманщини. До речі, і до цього часу в Батурині стоїть зруйнований величавий палац самого гетьмана Розумовського, реставрація якого продовжується більше як століття. Гетьман зміцнював стан шляхетства, закріплював за ним селян, тягнув його до освіти, розбудовував українську столицю та інші міста палацами, парками, церквами. Українська знать почала захоплюватися кав'ярнями, операми, симфоніями, французькими модами, садами-парками з водоспадами, підземними тунелями, гротами. Досі ще в Україні мають велику популярність концерти класичної музики із колекції родини Розумовських.

Ясно було, що всі ці прагнення Розумовського та його оточення викликали настороженість уряду Єлизавети. Звичайно ж, правила не імператриця, а дворянська верхівка, яка пильним оком стежила за всіма подіями, що відбувалися в підкореній Україні. Вони боялися втратити це невичерпне джерело багатств, якими живилася і дихала імперія. Відродження за Розумовського державницьких інституцій, посилення державного правління гетьмана для Російської імперії не обіцяло нічого доброго.

Історики називають цей період “золотою осінню” Гетьманщини.

Та, на жаль, вона була нетривалою. Російський уряд продовжував грабувати Україну, а це викликало невдоволення серед українського шляхетства, серед широких мас населення. В 1754 р. були скасовані митні кордони між Україною і Росією. Розумовському заборонили розпоряджатися землями в Україні, російські чиновники контролювали фінанси, зовнішні зносини. В 1763 р. російський уряд відхилив прохання української шляхти в Глухівській петиції повернути Україні її державні права і вольності.

Коли в Петербурзі відбулась чергова зміна імператриць, російські урядові кола використовують нову повелительку Росії — німкеню за походженням — Катерину II для розправи над гетьманською Україною. За Розумовського Україна почала підніматись з колін, відроджувати свою економічну силу, національну культуру, освіту, мистецтво, свої старі судові закони, гетьманське управління зі старшинським парламентом, що тепер поширювалось і на Київ, і на Запорозьку Січ.

Приводом для розправи над Україною послужила спроба Кирила Розумовського домогтися від Петербурга, щоб його гетьманська влада була передана у спадщину його синам. До речі, сам гетьман був одружений із родичкою Єлизавети Петрівни — княжною Нарішкіною. Питання про спадковість гетьманської влади не було новим для української володарної еліти, яка вбачала в цій спадковості запоруку стабільного існування, безпеку від нових чвар. Передати в спадщину синові Юрасеві гетьманську булаву хотів ще Богдан Хмельницький; Дем'ян Многогрішний просив передати свою владу братові, Іван Самойлович клопотався в цьому плані за своїх синів; Іван Мазепа бачив своїм спадкоємцем свого племінника — Войнаровського. Але щоразу проти цього поставали сили внутрішні і зовнішні: якійсь іншій групі українських старшин, котрі рвались до влади, це було не вигідно; не вигідно було встановлення спадкового гетьманського правління (власне монархії) і Росії, яка мріяла повністю проковтнути Україну та перетворити її на звичайнісіньку імперську провінцію. Треба відзначити, що цього разу ідею спадковості гетьманської влади підтримала значна частина відомих українських державців, майже всі полковники та сотники; адже монархічна влада в Україні неодмінно призвела б до відділення України від Росії і до повного її виходу з імперії.

За намовою своїх радників, зокрема такого, як Г. Теплов, у жовтні 1763 р. Катерина II викликає Розумовського до Петербурга і пропонує йому йти у відставку. Розумовський не погодився відразу покласти гетьманську булаву. Сподівався, певно, на якісь компроміси і поступки. Але російські урядовці ні на які поступки не йшли.

Розумовський змушений був віддати булаву і всі гетьманські регалії. За це йому було присвоєно звання фельдмаршала і дано

дозвіл жити в Москві із заборобою повертатися в Україну. 10 листопада 1764 р. Катерина II видає указ про створення Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Рум'янцевим, яким передавалось усе управління Україною.

Цікавий епізод розповідає нам “Історія Русів” про одного з перших російських радників Розумовського — відомого чиновника Григорія Теплова. Коли Кирила обирали у Глухові на гетьманство, трапилось так, що з його сурдута злетіла блакитна Андріївська стрічка. Теплов підхопив її на льоту, намагався прикріпити її до одягу свого підопічного. Але це йому зробити не вдалося. Тоді Кирило Розумовський забрав у нього ту стрічку й поклав собі в кишеню. В народі було багато різних здогадів, що це могло б означати? Яка це ознака, добра чи погана? Кажуть, що мудра мати Кирилова — Наталя Розумиха — сказала тоді синові, щоб він гнав від себе цього радника, бо той накличе на нього нещастя.

І ось, коли Розумовський втратив булаву і з'явився у палатах цариці, той же Теплов кинувся до новоспеченого фельдмаршала і став його палко цілувати. Спостерігаючи цю сцену, один із фаворитів Катерини II Олексій Орлов сказав, справджуючи слова матері Розумовського: “І лобза, його же предаде”, — тобто, цілуючи його зраджує.

Так закінчив своє гетьманування останній в історії України гетьман Кирило Розумовський. До Петербурга були забрані ознаки української гетьманської влади — бунчуки, гармати, печатки, прапори. Вони й донині сховані десь у глибинах російських музеїв, хоча ще в 1918 р. В. Ленін обіцяв повернути Україні ці національні реліквії.

Та справа цим не закінчилася. Катерина II висуває тезу про негайне зросійщення неросійських територій імперії, зокрема України та Прибалтики. Вона наполягає на тому, щоб зникла навіть пам'ять про колишнє окремішне існування України. “Коли у Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу”, — давала імператриця свої інструкції російським урядовцям. Так було остаточно знищене існування української державності в нутроцях самодержавно-кріпосницької імперії.

Та це й закономірно: ці дві державницькі системи управління — самодержавно-централістична і республікансько-демокра-

тична — гетьманська — з наявними реальними тенденціями до парламентаризму не могли, ясна річ, існувати ні поряд, ні разом в одній державі. Після ліквідації гетьманського уряду Україною керувала Малоросійська колегія, яка вже була третьою в історії України і яку очолив Рум'янцев. Він мав вказівку поширювати серед селян думку, що їхнє становище погіршується через застарілі українські закони, а з другого боку — старшину зваблював посадами, поширенням кріпосництва на її землях, а тих, хто згадував про свої права, карав жорстоко і немилосердно. Так, обрані до катерининської комісії для створення “Нового уложенія” — збірника законів Росії — послі, що вимагали обрання гетьмана в Україні, були покарані смертю або довічним ув'язненням.

Слідом за ліквідацією гетьманської влади у 1781–1782 рр. був знищений і самобутній полковий адміністративний поділ України. Полки як територіальні одиниці зникли, в Україні були створені три намісництва, згодом — губернії, які нічим не відрізнялися від російських.

Лівобережна гетьманська Україна мала ще одну ознаку державності — армію, яка складалась із 10 полків і які постійно використовувалися Росією у своїх війнах та на будівельних роботах. Тепер Катерина II дає наказ ліквідувати їх. Першими підпали під розформування слобідські полки, які ще з кінця XVII ст. підлягали російським воєводам. На їхній основі були сформовані гусарські й пікінерні полки російської армії. В 1785 р. були ліквідовані полки і в Наддніпрянщині. Основна маса козаків залишилась тільки вільним хліборобським станом.

На українське селянство тепер поширилася кріпосницька система, коли селянам остаточно заборонялося залишати своїх панів. 3 травня 1783 р. Катерина видає про це спеціальний указ.

Другою важливою акцією Катерини II була остаточно ліквідація ще одного великого завоювання українського народу, давнього гнізда вольниці в Україні — Запорозької Січі.

У 70-х роках XVIII ст. Російська імперія вела війну з Туреччиною за Причорномор'я (1768–1774). У вогні цієї війни загинуло багато козаків та українських селян. Наслідком її було приєднання до Росії земель між Бугом та Дністром, а також

ослаблення Кримського ханства, яке опинилося відтепер під протекторатом Росії.

Запорозька Січ відтоді перетворилась у внутрішню територію і перестала відігравати роль форпосту в боротьбі проти кримських нападників, вона втратила роль захисника південних кордонів Російської держави Але вона залишилась місцем порятунку для населення, яке тікало від кріпосницької неволі з усіх кінців України, і ставала центром його антифеодальної боротьби. І не тільки для України.

Під час грандіозного повстання в Росії О. Пугачова (1773–1775) запорожці переховували в себе його людей, посилали до нього загонами добровольців — охочих, і це теж обурювало Катерину II та її уряд. Під час великих селянських повстань в Україні, наприклад, під час Коліївщини 1768 р., запорозькі козаки ставали їх провідною силою. Через те імператриця вирішила ліквідувати Січ. На це активно підштовхував її колишній фаворит, а тоді вже намісник створеного на землях Війська Запорозького Новоросійського намісництва Григорій Потьомкін. З одного боку, він боявся козацької сили, яка опинилась у нього в тилу. З другого — запобігав у козаків ласки, підкупував старшину то дорогими винами, то тонкими сукнами для жупанів і шароварів. То попросив, щоб і його, як і спиритного царедворця графа Паніна, прийняли у “почесні козаки” — така мода почалась тоді в Росії. Бо легендарна слава козаків про їхню мужність перейшла кордони імперії. Бути козаком стало великою честю. “Милостивий батько”, кошовий отаман Петро Калнишевський і старшини “викричали” у козаки Потьомкіна, давши йому козацьке прізвисько Грицько Нечеса (за кучеряву перуку, яку носив Потьомкін, подібно до французьких аристократів).

Та цей Грицько Нечеса строчив листи до імператриці та вимагав: козакам — негайна смертна кара; кошового отамана, писаря, суддю — всіх знищити.

І Катерина II вибрала зручний для цього час — закінчення російсько-турецької війни. Вона наказала генералові Теккелію прийти до Січі і знищити її. Наказ було виконано. В червні 1775 р. Запорозька Січ була повністю зруйнована.

Козацька старшина, яка брала участь у російсько-турецькій війні й мала за це великі нагороди — землями, орденами,

медалями, пожалуваннями, була арештована. Останній кошовий Січі Запорозької Петро Калнишевський, якого “цариця-матушка” нагородила найвищою в імперії нагородою — зіркою ордена Андрія Первозванного, обсипаною діамантами, був засланий у Соловецький монастир. І той самий князь Потьомкін — почесний козак Запорозького Кюша Грицько Нечеса — тепер милостиво дозволив щомісячно платити Калнишевському за багатства, які відібрали в нього, жалування у 6 рублів. Ще й варту приставили до нього з шести чоловік: оплачували її також за рахунок відібраного багатства в кошового (а він мав більше 14 тис. голів різної худоби). Ще й великий палац дали — кам’яний склеп у підземеллі із солом’яним ліжком, де солома та одяг вмиць згнивали від сирості. Арештант писав прохання до настоятеля монастиря відремонтувати цей склеп за його власний кошт, і, часом, ремонтували. Калнишевський, який вірно служив імператриці, який був нагороджений найвищою державною нагородою Російської імперії, який за честь для себе вважав поцілувати черевичок цариці і був допущений до такої честі, цей Калнишевський прожив у тому кам’яному мішку до 1802 р. 1 квітня 1802 р. новий цар Олександр I оголосив помилування двом найбільшим злочинцям Російської імперії — російському революційному публіцисту О. Радищеву і найбільшому її грішнику — Петру Калнишевському, котрому було тоді вже 110 років. Він осліп у підземеллях Соловецького монастиря. Через 2 роки після звільнення, 112 років від роду, Калнишевський помер.

На території Соловецького монастиря до наших днів зберігалась надмогильна кам’яна плита, на якій витіюватий напис повідомляв: “Тут зарите тіло кошового колись існуючої Запорозької грізної Січі Калнишевського, що почив у Бозі, засланою в сію обитель по Височайшому ж повелінню в 1776 році на смиріння. Упокоївся 1804 року, жовтня 31 дня, в суботу, 112 років від роду, смертю благочестивою, доброю”. Щоправда, зараз чомусь ця плита у Соловецькому монастирі безслідно зникла...

У безвісті помер останній кошовий Запорозької Січі. А писар Глоба і суддя Головатий та інші кошові старшини відправлені були в сибірські монастирі на заслання, їхнє майно було також конфісковане, весь архів Січі, коштовності, регалії перевезено до Петербурга. І також зникли безслідно...

Зруйнування Запорозької Січі викликало великий жаль в українців. Частина ж козаків, котра під час руйнування Січі була в поході, переселилась за Дунай і утворила Задунайську Січ, в межах Турецької імперії. Вона проіснувала до 1828 р., коли за Адріанопольським миром, після чергової російсько-турецької війни, козаки дістали право повернутися в Україну.

Після розгрому Запорозької Січі частина козаків, які виявили бажання служити російському урядові, були поселені у Причорномор'ї, де й утворили Чорноморське козацтво. Пізніше, у 90-х роках після нової російсько-турецької війни, цих козаків переселили у новоприєднані до Росії землі — до Кубані. Пізніше до цих кубанських козаків, до цих у чистому вигляді запорожців, і були згодом приєднані задунайські козаки. Так виникло Кубанське козацтво, яке зараз відроджує пам'ять про своє походження, що збереглася лише в козацьких піснях...

Російський уряд надавав великого значення знищенню Запорозької Січі. Довгий час він вичікував, чи не вибухне в Україні всенародне повстання. Січ була зруйнована 4 червня 1775 р., і лише 3 серпня, коли ніякого вибуху в Україні не відбулося, Катерина II оприлюднила маніфест із поясненням причини знищення Січі: “Січ Запорозька до кінця вже зруйнована із знищенням на майбутнє і самої назви запорозьких козаків”. Чим же завинили козаки? Виявляється, вони помишляли, “створити з подібних собі серед отечества область зовсім незалежну під своїм власним неістовим управлінням”. Тобто, бажання власної держави та власного управління були для царизму найтяжчим злом.

Отже, Катерина II завершила повний розгром державності України: ліквідувала гетьманський уряд, адміністративний поділ, українське козацьке військо і Запорозьку Січ, запровадила знову кріпосництво. Україна була перетворена на звичайну провінцію Російської імперії.

* * *

Які ж підсумки можна зробити, оглядаючи період існування Гетьманщини — від середини XVII до 80-х років XVIII ст.? Це був значний і важливий другий період державницького існування України. Український народ витворив свою держав-

ність і утримував її майже сто тридцять літ в умовах, коли зі сходу й заходу її нищівно руйнували анексіоністські держави. Усвідомлення цього залишило в усіх верствах суспільства впевненість, що Українська держава може існувати, що вона має великі історичні потужності й досвід.

Національно-державницька ідея епохи Гетьманщини насаждала наступні покоління інтелектуальної частини українського суспільства в боротьбі за відродження суверенної України. А сам український народ наповнював гордістю і мужністю свої пісні та думи про героїчне минуле своєї держави й великих її подвижників.

Народ оплакував долю своєї Січі Запорозької. Але чому ж не повстав на її оборону?

Однією з причин цієї історичної драми було угодовство національної еліти. Воно було спричинене передусім економічною слабкістю українського феодального класу. З часів владарювання Польської держави в Україні земля, яка була основним суспільним багатством, силоміць відбиралася в українських землевласників, через те вони були малоземельними й економічно слабкими.

З іншого боку, Польська держава провадила активну політику денационалізації в середовищі вищої панівної верстви українського суспільства, через що упродовж століть відбувався вплив найбільш заможних, освічених і діяльних груп цієї верстви населення до панівних станів Польської держави. Сформована в ході визвольної боротьби в XVII ст. нова козацько-старшинська верхівка не мала панівного економічного становища в своїй державі, мусила вдаватись за допомогою до державних структур Польщі, Росії, Туреччини, щоб закріпити за собою завойовані багатства і привілеї. Зрештою, і вона була ослаблена через десятиліття визвольних воєн, що завершилися наприкінці XVII ст. пануванням в Україні трьох держав — Польщі і Туреччини (на Правобережжі та Півдні) та Росії (на Лівобережжі).

На обох берегах Дніпра щодо української панівної верстви в найбрутальніших формах продовжувалася політика витіснення її з позицій, які вона зуміла зберегти в попередні часи. Російсь-

кий уряд вдавався ще й до військової сили. Російська імперія насильницьки підпорядковувала українську землю з допомогою війська, яке вона постійно тримала в містах, підкорювала українську військову силу та її керівне ядро власним інтересам. Російський уряд вдавався також до відвертого перекупування частини панівної української шляхти землями, посадами, привілеями, чим вносив розкол у її середовище.

Через те українська козацько-шляхетська еліта була слабкою політично не консолідованою. Іншої ж провідної верстви в Україні не було. Українські міста не відігравали провідної ролі, як, скажімо, міста в Західній Європі. Козацтво не могло обіпертись у своїй боротьбі на міста. Причина зрозуміла — міста в Україні за Польщі були під польсько-католицьким правлінням, яке від самого початку відтісняло українське православне населення зі сфер життєвої діяльності міст. Ця ситуація повторилась і при встановленні російського владарювання на Лівобережжі. Міста з їхньою освітою, ремісничим виробництвом, широкою торгівлею, зв'язками з іншими країнами опинилися в руках російської адміністрації та заможних верств, які опирались тут на російські гарнізони.

Таке соціально-економічне та морально-політичне становище й призвело до падіння Гетьманщини — Української козацької держави.

Соціальні інтереси козацько-шляхетської еліти, провідної сили в боротьбі за незалежність України, переважили інтереси національні. Імперський уряд грав на соціальних забаганках шляхти, підсилював соціальний егоїзм, підкупував старшину посадами, пільгами. На українську шляхту у 1785 р. була поширена ота “вождеденна” для поміщиків “Жалувана грамота дворянству”, яка вивільняла дворян від військової служби, постоїв, податків...

Українська козацька старшина, як освічена в цілому верства, сипонула в державні установи Росії працювати й почала доводити високородність свого походження; стягувала поспішно свої старі шаровари й жупани й натягувала німецькі камзоли й вузькі чоботи, французькі трикутні капелюхи й англійські плащі, намагалась бути схожою на російських зденаціоналізо-

ваних дворян. Більше того, українська козацька старшина почала віддавати до навчання своїх дітей у престижні російські заклади, котрі постали працею саме українських вчених із Києво-Могилянської академії, колегіумів і шкіл.

Діти старшин стали забувати свою мову і соромилися свого походження. Козацько-шляхетська еліта переставала бути українською національною елітою і носієм національних інтересів свого народу. Вона вливалася в імперсько-російські сили, які підпирали самодержав'я та абсолютизм. Вона досягла в Російській імперії того, чого їй не хотіла дати панська Польща і чого треба було довго чекати в гетьманській Україні.

Зрада української політичної еліти була головною причиною загибелі Гетьманщини.

Україна в складі Російської імперії

На кінець XVIII ст. загинула Гетьманська держава і всі здобутки українців, які вони мали у XVII—XVIII ст.

Не можна говорити, що це не викликало протесту в українського населення. Так частина лівобережних козаків, яких силоміць переводили в солдатські регулярні полки російської армії, в 1769—1770 рр. повстали. Це були Донецький і Дніпровський пікінерні полки. Катерина II дала наказ, як це колись робив Петро I, заарештувати сім'ї повстанців і замкнути їх у погребі — без води, без хліба. Цим вона зламала бунтарів. У 1761–1774 рр. повстали козаки села Кліщині Лубенського полку. До них приєдналися селяни. Повстання очолили отамани Панас Ворона і Грицько Білима. З допомогою артилерії повстання було розгромлене, повсталих заслано до Сибіру або ув'язнено.

У 1789 р. вибухає одне з найбільших повстань на Лівобережжі — в селі Турбаях на Полтавщині. Поміщики Базилевські схотіли закріпачити козаків, зробити з них кріпосних селян. На чолі повстання стали козаки брати Степан і Леонтій Рогачки та Семен Помазан. Вони розправились із поміщиками, обрали своє козацьке самоврядування і чотири роки управляли селом. Російське військо, послане сюди урядом, не наважилось відразу розгромити повстанців. Адже це був час, коли у Фран-

ції вибухнула революція, і російський уряд небезпідставно боявся, що повстання в Турбаях може послужити сигналом до всезагального вибуху в Лівобережній Україні проти кріпосницького поневолення. Лише через чотири роки з допомогою артилерії турбаївці були розгромлені, заслані до Сибіру та на віддалені поселення в Таврію. Були в Україні й інші рухи та повстання. Але вони не вилились у всенародну боротьбу.

Гетьманщина дворянилась, українські козацько-шляхетські землевласники дістали право пригнічувати своїх селян так, як це робили польські чи російські поміщики. Кріпосництво, нова панщина затьмарили і політичні, й національні прагнення як української провідної верстви, так і селянства.

Проте існування Гетьманщини як української козацької держави — це вже була друга державність в історії України — залишило величезний слід в історичній пам'яті народу і в історичній науковій думці. Згадки про окреме державницьке існування, національно-державницьке самоврядування козацької України не могли не породити нових прагнень до незалежного державного буття. Це прийшло пізніше, коли народилась нова генерація вищої провідної сили українського суспільства — українська інтелігенція, що вийшла з різних верств і станів суспільства.

Перебування Лівобережної України у складі Російської імперії мало і своє позитивне значення: тут це тривалий час існували державницькі інституції самоврядування української козацько-шляхетської верхівки. Отже, зберігались ті рештки державності, яку завоював український народ у XVII ст. На Правобережній же Україні, що відійшла до Польщі внаслідок Андрусівського (1667), а потім Вічного миру (1686), подібні державницькі інституції були повністю знищені. Польська держава знову повернула в цей край не лише польських панів, а й свою адміністрацію, кріпацтво, дозволила політику колонізації та релігійне переслідування.

До складу Росії відійшла і значна частина Південної України, яку контролювала й обживала Запорозька Січ, що після ряду російсько-турецьких воєн позбулася агресії з боку Кримського ханства і Турецької імперії. Землі, які розорялись постійними нападами або контролювались Кримським ханством,

тепер обживались українським землеробським населенням. Як і раніше, тут не було кріпосницького поневолення. Козацькі паланки, козацькі хутори і зимівники, що здавна створювали тут запорожці, приваблювали з Лівобережної та Правобережної України численних селян-втікачів. Після Кючук-Кайнарджинського миру (1774) російський уряд почав роздавати ці землі російським, німецьким та іншим поміщикам, оселяв втікачів-переселенців із Сербії, Болгарії та інших країн. Сюди почали переміщати своїх кріпаків-селян і російські поміщики. Між господарями-козаками й переселенцями розпочалися межові війни за землю.

Південна Україна інтенсивно залюднювалась. Землі давали найперше тим, хто зобов'язувався перевезти сюди не менше 25 господарств. Поміщицькі господарства почали займатись тонкорунним вівчарством для продажу на зовнішніх ринках вовни. Потім, коли з'явився попит на пшеницю, тут вирощували зернові культури для експорту зерна за кордон. Почали виникати міста — Херсон, Миколаїв, Вознесенськ та ін. Розвивались промисли, торгівля. Лівобережна і Правобережна Україна, де вирощувалось багато пшениці на продаж, тепер дістала природні морські порти для вивезення хліба на європейські ринки. Почало розвиватись суднобудування, розвідували поклади залізної руди і вугілля. Виникали чинбарні, салотопні, лісопильні, пивоварні та інші промисли.

Сучасний російський історик В. Кабузан подає такі цікаві статистичні дані: “Лівобережна і Правобережна Україна були тими районами Росії, де здавна жили українці. Звідси вони розселялись на нові землі. До числа їх належить і Новоросія (тобто Південна Україна. — *Авт.*). Якщо в 60-х роках XVIII ст. доля українців тут становила тільки 24 відсотки населення, то наприкінці XVIII ст. — 52,5 відсотків”. У кінці XVIII ст. в Катеринославській губернії українців було 82,8 відсотка, у Херсонській — 83,7 і т. д. Тобто основна маса переселенців у південну частину України була українська. Заселяється українцями і Таврія — Крим та Північне Причорномор'я...

Після приєднання Криму до Росії наприкінці XVIII ст. велика кількість кримськотатарського населення переселяється в межі Османської імперії. На територію ж Криму прибувають

українські хлібороби. До кінця XVIII ст. вони вже становлять 12,5 відсотка всього населення. Згодом їхня кількість швидко зростає.

Таким чином, Південна Україна за етносом і за історією, залишалась українською і в наступний історичний період.

Українські землі, що опинилися під владою Росії, потрапили в більш сприятливі політичні та соціально-економічні умови порівняно з тими землями, які забрала Польща. А історія козацької держави — Гетьманщини, як говорить канадський історик О. Субтельний, стала ключовим явищем для подальшої національної історії та державотворчих змагань українців.

Правобережна Україна в складі Польської держави

Історія Правобережної і Західної України, як бачимо, у різні часи розвивалась осібно від Лівобережної. Вони мали і багато спільного, і багато відмінного. А втім, кожна з цих частин України здобувала свій історичний досвід, який мав придатися в майбутньому.

Після ряду угод між Росією і Польщею в XVII ст., як уже згадувалось, Правобережна Україна, а Західна, ще раніше опинилась у складі Польської держави.

Правобережна Україна після Андрусівської угоди 1667 року і Бахчисарайського миру 1681 року перебувала у набагато гірших умовах, ніж Лівобережна, яка все ж утримала свою державність у складі Росії. На Правобережжі повністю відновилося панування польсько-шляхетської держави з її кріпосництвом, соціальним, релігійним та національним гнітом, який існував до Хмельниччини. Тому і в XVIII ст. Правобережну Україну потрясли народні повстання, визвольні війни, агресії турків і татар, чвари й міжусобиці між гетьманами і полководцями з обох боків Дніпра.

У XVIII ст. Правобережна Україна увійшла сплюндрованою руїною. Знову над українським землеробом, одвічним трудівником, здійнялась згряя урядників, економів, вейтів, осавулів, двірських козаків, ланових, десятників, пригонщиків. Після Прутського миру 1711 року на Правобережжя повернулися ве-

ликі польські магнати — Потоцькі, Браницькі, Синявські, Любомирські... Вони володіли величезними територіями України, що могли б у Європі скласти цілу державу. Так, Любомирським належало 30 міст і 738 сіл. Майже вся Білоцерківщина належала Браницьким і т. д.

Економічний розвиток цього краю гальмувався кріпосництвом. Промисли і торгівля були в руках феодалів-магнатів. На Правобережній Україні польські феодали широко користувалися послугами єврейських орендарів, які ставали посередниками між панством селянином. Ці посередники перетворились у стан визискувачів, які були найближче до народу і найбільше йому дошкуляли. Становище українського ремісництва було тяжким; сфера його діяльності регламентувалася лише потребами панського господарства. Торгівля скорочувалася. І це призводило до звуження внутрішнього ринку.

На додачу в 1720 р. уніатський собор у Замості проголосив православну церкву поза законом. Українське селянство відповідало на всі утиски боротьбою.

Одним із видів такої боротьби стають на початку XVIII ст. гайдамацькі рухи — на Київщині, Брацлавщині, на Поділлі утворюються загони дейнеків і левенців; у Західній Україні, в Галичині — опришків. Щоб убезпечити себе, панство формувало загони надвірних козаків. Вся історія Правобережжя цього періоду переповнена боротьбою українського населення проти польського панування. Це і велике повстання 1702–1704 рр. на чолі з С. Палієм; це і численні повстання в 30–40-х роках. Коли в 1734 р. російська армія вступила на територію Правобережної України, щоб допомогти союзникові Росії королю Августу III сісти на трон, на Поділлі вибухає повстання на чолі з Моторним, Гривою, Медведом, Писаренком та ін. У районі Чорного лісу на річці Інгул діяли загони Гната Голого. У 50-х роках загони Теслі, Мочули, Письменного зайняли Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів, Радомишль. Вони захоплювали маєтки, розправлялися з орендарями, знищували кріпосницькі записи.

На західних українських землях кріпосництво було ще давнішим і сильнішим. Панщина там сягала 5–6 днів на тиждень, селяни, крім того, обкладалися численними податками й побо-

рами. Тому селяни з Галичини, як і з Правобережжя, постійно переселялися в інші регіони України, зокрема на південь. Тут діяли численні загони опришків. Зокрема в 30–40-х роках XVIII ст. ці загони очолив народний герой Олекса Довбуш, син наймита із села Печеніжина. 1745 р. його підступно вбили польські шляхтичі, але пам'ять про його далекі рейди, про боротьбу з визискувачами постійно жила в піснях і переказах галицького краю. У 50–60-х роках тут діяли загони опришків на чолі з Іваном Бойчуком, які ходили і на Буковину.

Майже безперервні повстання відбуваються на Правобережжі в 50–60-х роках XVIII ст.: у 1754 р. — біля Житомира, у 1757 р. — біля Немирова й Умані, 1761 р. — у Лисянці, 1764 р. — у Вінниці. Повстанці домагаються повалення чужоземного панування, скасування кріпосництва. Нарешті в 1768 р. ці рухи виливаються у грандіозну селянську війну, яка дістала назву Коліївщина.

На чолі цього селянського повстання стають запорозькі козаки, зокрема Максим Залізняк. Приводом до повстання було утворення польсько-шляхетської конфедерації, котра виступила проти російського уряду, що намагався посадити на польський престол чергового фаворита Катерини II короля Станіслава Понятовського. Обурені втручанням російського уряду у внутрішні справи Польщі, польські пани в Україні утворили конфедерацію із центром в українському місті Барі. На чолі її стояв Казимир Пулавський. На підтримку ставлення Катерини прийшли російські війська. Проте українські селяни вважали, що ця армія прийшла звільняти Україну від польських панів. І через те почали створюватися загони, в які масово йшли козаки і селяни. Вони здобули населені пункти — Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Умань. В Умані до них приєднався надвірний козак зі своїм загonom — Іван Гонта. Повстанці мали величезний успіх. Польський уряд не мав сили придушити це величезне повстання і звернувся за допомогою до Росії.

Боячись, що ця хвиля народного гніву перекинеться з Правобережної України на Лівобережну, російський уряд відповів згодою. Спільними зусиллями Польщі та Росії найбільше селянське повстання в Європі у XVIII ст. — Коліївщина — було

розгромлене. Проте воно підірвало силу Польського королівства, яке, як видно було з усього, не могло впоратись із внутрішніми негараздами. Через те землі цієї держави невдовзі поділили між собою Росія, Пруссія та Австрія.

Внаслідок цих поділів Польщі — 1772, 1793 і 1795 р.— до Росії відійшла вся Правобережна Україна. Вона з'єдналась у такий спосіб із Лівобережжям. І ця єдність двох великих етнічних частин України сприяла розвиткові загальнонаціональної свідомості українців, розвиткові їхньої спільної духовної та політичної культури, економічних та торговельних взаємин.

Уроки історії XVIII століття

Історичний підсумок XVIII ст. для України був неоднозначним. З одного боку, Україна вже вдруге в історії втратила свою державність — Гетьманщину, і Російська імперія розпочала наступ на українську економіку, культуру, духовність. З іншого боку — український народ мав і відчутні надбання. Після Коліївщини і двох російсько-турецьких воєн та розділів Польщі, ще до кінця XVIII ст. була воз'єднана під егідою Росії майже вся етнічна українська територія — Лівобережжя, Правобережжя і південь України. І народ український дістав можливість налагоджувати економічні й торговельні зв'язки між різними регіонами, розвивати спільно свою національну культуру та духовність. І хоча українці втратили державність, позбулися єдності церковного життя, вони тепер все ж більше ніж будь-коли, жили спільними економічними та духовними інтересам, що цементувало етнос, роз'єднаний в попередні віки, виробляло спільну національну свідомість.

Проте Україна повністю опинилася під владою російських царів-імператорів, і її життя підпорядковувалося самодержавно-централістичній системі, яка була властива Російській державі завжди.

Увесь попередній відтинок історії України, починаючи від Київської Русі, був тісно пов'язаний з європейськими країнами. Московський же уряд, починаючи особливо від Петра I, робив усе, щоб зачинити на глухі замки зв'язки України із Західною Європою. Був навіть випадок, що Австрія, з якою активно

торгувала Україна, заявила російському урядові протест, коли Україні було заборонено вести з нею торгівлю.

Факт повного підпорядкування України Російській імперії став поворотним пунктом у подальшій українській історії, що спричинився до відриву її від західної економіки й культурного обміну і в цілому призвів до відставання в соціально-культурному та політичному розвитку. Поступово Україна втратила надбання, які вона здобула в період Хмельниччини і Гетьманщини.

Найперше таке надбання — знищення кріпосного права, зметення чужоземного польсько-шляхетського панування, втворення українським народом нового типу соціальних відносин. Після визвольної війни на Лівобережжі в основному переважали дрібні селянські та козацькі господарства та хутори, невеликі земельні володіння української шляхти, які фактично являли собою фермерські господарства. Україна однією з перших країн у Європі перейшла в XVII ст. в соціально-економічному розвитку на капіталістичний приватновласницький тип господарювання. Перед нею відкривались перспективи потужного економічного піднесення.

Але опинившись під владою абсолютистської Російської монархії, українська економіка знову потрапила під безжалюгідний тиск кріпосництва, яке знищило це завоювання українського народу. В Україні відновлюється жорстокий феодальний визиск, якого не було навіть у найчорніші часи польсько-шляхетського владарювання. Це кріпосництво було позначене, як говорив відомий учений тих часів В. Каразін, азіатськими формами землеволодіння і рабовласництва. Натиск цієї системи на ще молоді соціально-економічні здобутки України дуже швидко знищив їх і тим відкинув нашу державу на сто-двісті років назад.

У політичному плані знищення державних інституцій, армії, суду адміністративно-територіального поділу та власних органів управління перетворило Україну на глуху провінцію Російської імперії. Проте ще тривалий час Україна у XVIII ст. залишалась вогнищем інтелектуального живлення імперії. Російський історик Архангельський так характеризує вплив України XVII ст. на Москву: “Кияни, незважаючи на упередження супроти них

у Москві, з другої половини XVII ст. були господарями становища в Москві, найкращими, найвидатнішими її діячами”. До речі, українські вчені, які не могли застосовувати свої державницькі теорії на батьківщині, ставали видатними теоретиками й діячами в розбудові російського самодержав’я. Зокрема один із видатних українських письменників, вчений — Феофан Прокопович став автором трактату “Правда воли монаршей”, в якому обґрунтовував підвалини самодержавницького управління як найбільш доцільного саме для Росії. Можливо, на той час ця ідея була виправданою.

У XVII—XVIII ст. українські вчені власними працями підтримували інтелектуальне життя в Україні. Вони витворили і свою ідеологію, яка підносила в очах ученого світу наш народ. Якщо московські державники створили теорію “Москва — третій Рим, а четвертому не бути”, то українські публіцисти висунули нову ідеологію: Київ — другий Єрусалим. Першим висловив цю ідею в 1622 р. Іов Борецький. Петро Могила, київський митрополит, у 1633 р. повторив її. За Хмельницького вона набуває широкої популярності у проповідях духовенства, в літературі, в приватному листуванні тощо. Наприклад, кошовий отаман Кузьменко в 1693 р. в листі до Мазепи згадував “второй Єрусалим, богоспасаємий град Київ”. Той же Феофан Прокопович підтримав цю ідею: Київ — другий Єрусалим, тобто Київ є центром духовної культури народів. Для українців ця ідея досягла найбільшого поширення за Івана Мазепи, даючи силу й на снагу державно-національній свідомості українського суспільства.

Українська ідея “Київ — другий Єрусалим” була символом значущості духовного розвитку народу і його культурної досконалості як головного постулату історичного буття, на відміну від ідеї поклоніння силі, ідеї насильницького підпорядкування чужих земель і народів, утвердження егоїстично-централістичних забаганок володарів. У такий спосіб утверджувалась в українському суспільстві ідея національної самобутності та самосвідомості, що живила пам’ять про державницьке існування народу і переконувала в прийдешності такого існування. Навіть за Катерини II, коли імператриця зібрала послів для вироблення “Нового уложенія”, козацькі послы з України висловили ряд

претензій до законів імперії і заявили з гордістю, що українці мають найліпші закони, через те вони й вимагали повернення Україні її законів, гетьманів, системи управління, армії.

Ця гордість за Україну, за її історичні й політичні надбання в минулому, за державницькі інституції часів Гетьманщини перейшла і до української інтелігенції пізніших часів. Без Гетьманщини не було б можливим відродження державницьких традицій не лише в Наддніпрянській Україні, а й у Галичині, яке ми спостерігаємо там уже в першій половині XIX ст. Гетьманщина стала акумулятором національних ідей, які потім витворили нову генерацію представників української інтелігенції, що розпочала новий період українського відродження.

Важливе значення мав той факт, що ідеологи гетьманської держави усвідомлювали своє спадкоємство від епохи першої державності українського народу — епохи Київської Русі і Галицько-Волинського королівства. У політичних трактатах, теоретичних, художніх творах українські автори гетьманської доби не забували, що Українська держава мала тісну сув'язь із тією давньою епохою, що вони, сучасники козацької державності, є продовжувачами державницької традиції Київсько-Руської та Галицько-Волинської держави.

Це мало велике значення для того часу. Бо усвідомлення цього успадкування давало непорушну упевненість у правоті своїх домагань, давало цій ідеї силу вистояти в найтяжчі лихоліття, які згодом випали на долю України. Мало значення це і в майбутньому для розвитку суспільно-державницької ідеї українців.

Українська державність виникала на території, яка розміщена в небезпечному геополітичному просторі. І це завжди відбивалось на долі української державності й народу. Україна постійно перебувала в епіцентрі східних навал, завжди приймала на себе першою удари східних ординців, починаючи з дохристиянських часів. Коли степовий Схід тиснув на цю територію, і орди нищили міста, ремесла, писемні пам'ятки, храми, людинність, Захід намагався скористатись силою держави Дніпровсько-Карпатського регіону для своєї безпеки. Водночас прагнув підсилити себе економічно за рахунок цієї території. І цей урок, визначений геополітичним становищем української дер-

жавності, повинен і нині враховуватися нашими сучасними політиками та державцями: ні Схід, ні Захід ніколи не були зацікавлені в утворенні міцної держави в цьому регіоні, хоча саме така міцна держава завжди була гарантом стабільності в існуванні цивілізації Заходу. Ця позиція Заходу щодо України відбилась і в XVIII ст.

Та, може, найбільшим уроком історії епохи XVIII ст. є розуміння причин занепаду Гетьманської держави — брак єдності в середовищі політичної еліти, нестача патріотизму і розуміння значення власної держави для власного ж стабільного та гідного існування в історичній перспективі.

МАУП

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

**Відродження української
державницької ідеї в новітні часи.
Українська Народна Республіка**

МАУП

Національне відродження в XIX ст. Тарас Шевченко

Ідея незалежного державницького існування України не зникала і в XIX ст., коли, здавалося, національне життя українців було розтрощене й потонуло в п'ємті. Ця ідея перелилася в іншу форму існування — духовне життя. XIX ст. в цілому в історії Європи, і зокрема в історії східної її частини, було позначене тим, що на авансцену політичного життя виступає нова суспільна сила — інтелігенція. Ця інтелектуальна група чи верства суспільства почала поширювати й обґрунтовувати думку про те, що передусім у суспільному розвитку має першорядне значення свідомість нації, її незалежність і вільне існування, гарантії вільного існування, право нації, як і людини, на незалежне буття.

Найбільш яскраво ця концепція була висловлена німецьким філософом Йоганном Гердером, який проголосив, що людська цивілізація існує не в загальних, а в конкретних національних проявах. Він говорив, що кожний культурний прояв має бути неповторним, але ця неповторність полягає в утвердженні своєрідності національної спільності й національної мови, тобто кожне явище культури повинне мати національну форму. За своєю сутністю та культурою люди — це члени певної національної спільноти, і лише такими вони можуть бути корисними в суспільстві. Таке розуміння історичного поступу оволодіває світоглядом освічених людей і впливає на вироблення системи суспільних поглядів. Вони перевертають усе минуле суспільне уявлення про життя, бо висувають на перший план в існуванні народу значення ідеології, що має і пояснити минуле, і стати дороговказом до його досконалості в майбутті. Ідеологія, або усвідомлення певних суспільних завдань кожним народом, як і кожною людиною, стає рушійною силою в історії.

В Україні, як і в інших країнах Західної Європи, як і в Росії, з кінця XVIII — початку XIX ст. витворюється когорта інтелігенції, яка висуває ряд політично-національних та державницьких теорій, що відбивались у творах літературних, полемічних, публіцистичних суспільно-політичних, історичних. Зокрема в цілому світі інтелігенція, витворюючи й розвиваючи далі свою концепцію існування національностей і національних

держав як необхідної умови існування й процвітання народу, завжди опиралась на таке стабільне підґрунтя, як відтворення й розвиток своєї мови, розвиток і збагачення власної літератури, історії, на вивчення народної творчості — фольклору, що повертає пам'ять народу до своїх історичних коренів. Тому всі теоретики з цих проблем звертались до вивчення своєї власної минувшини. Відтак історія стає не лише джерелом формування самосвідомості народу і перетворення його в націю, але мозком і кров'ю політики, що формувала шляхи розвитку певної нації.

Не відразу українська інтелігенція усвідомила себе провідною силою українського суспільства. Це був шлях складний, із сумнівами й ваганнями, шлях, який часом ішов через оспівування імперсько-царської величі, через служіння чужій імперії. Адже вся українська освіта була давно вже знищена; поставали нові покоління освічених українців, котрі могли вчитися лише в російських освітніх закладах, де панував монархічний фанатизм. Освічені українці переливали свої знання, свій мозок, свою інтелектуальну силу і свою працю в Російську імперію, ставали її духовними рабами, часом величаючись цим. Багато освічених представників української еліти — Прокопович, Безбородько, Кочубей та інші — потім зараховували себе до російської нації, ставали ідеологами й фанатичними борцями за єдність імперії.

Наприклад, нащадок знаменитого роду козацьких старшин Віктор Кочубей писав: “Хоч і народився я хохлом, я більше росіянин, ніж хто інший. Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю клопоти наших губерній (тобто українських губерній. — *Авт.*) з точки зору усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують”. Тобто — національні інтереси України його вже не турбують, вони для нього — мікроскопічні. А ось як говорив патріот рідної України князь Олександр Безбородько: “Росія — це країна самодержавна. З огляду на її розміри, різноманітність населення та звичаїв і багато інших міркувань самодержавство постає для Росії єдиною природною формою управління. Всі заперечення цього твердження — безплідні, оскільки найменше послаблення самодержавної влади призведе до втрати багатьох провінцій, до послаблення держави і принесе людям незліченні лиха”.

Труднощі для української ідеї полягали в тому, що найосвіченіші і найбагатші представники української верхівки не почували себе ні українцями, ні патріотами України. І диво-дивне в тому, що в час повного оглушення й оглушення український народ народжував тих, хто усвідомлював свій кровний і духовний зв'язок зі своєю нацією, свої історичні традиції і права. Ця частина інтелігенції рекрутувалася з дрібного шляхетства, малоземельного дворянства, козаків, священників, селян. Саме такі представники української інтелігенції і створюють у XIX ст. новітню українську літературну мову й літературу, історичну й етнографічну науку, формуючи світогляд української суспільності.

У цей час з'являється один із найвідоміших історико-публіцистичних творів — “Історія Русів”. Серед науковців і досі точаться дискусії про її авторство. Як твердять деякі сучасні дослідники, вона народилася у середовищі новгород-сіверського гуртка освічених українців. “Історія Русів” є найвидатнішим твором кінця XVIII — поч. XIX ст. про українську державність. Вона сприяла формуванню національної свідомості української інтелігенції. Величезним є вплив її на літературну творчість багатьох російських та українських авторів того часу, таких як К. Рилєєв, Т. Шевченко, О. Пушкін та ін.

У той же час значна частина українських освічених людей плазувала перед імперією, запопадливо догоджала російським правителям, охоче йшла на службу в російські установи, де добре платили, і навчилася досить вправно оспівувати велич імперії й топтати рідну мову і культуру.

Ось чому відродження української національної свідомості та державницької ідеї в XIX ст., становлення нової української мови і літератури, історичної науки відбувалося дуже повільно.

Коли з'явилася “Енеїда” Івана Котляревського, стало зрозуміло, що Україна невмируща, що вона підвелася з колін. Коли з'явилася постать Тараса Шевченка на тлі тогочасної суспільної немічності, стало очевидним, що український народ випростався й піднявся на весь свій величавий зріст, на всю могуть нескореного духу, піднісся над ганьбою і нищенням у минулому. Ось чому Т. Шевченко становить цілу епоху в історії відродження не лише української літератури, а й українського духу й національної самосвідомості.

Тарасові Шевченку належить особливе місце у відродженні національної та державницької ідеї. Він був першим із тих, хто зрозумів, що запроданство українських письменних людей, які безоглядно єднались з урядовими імперськими колами, спричинилося до приниження і знесилення національної гідності українського народу.

Коли Росія зламала договір з Богданом Хмельницьким 1654 р. і через 5 років Україна стала пограбованою і розтерзаною, її одразу ж почали перетворювати в сировинний придаток до Московського царства, з неї вигрібали не тільки хліб, худобу, людей, але й інтелектуальну силу народу.

Тарас Шевченко, опонуючи російським шовіністичним та українським історикам-лакеям — землячкам-блюдолизам, які оспівували царів-імператорів і так зване возз'єднання, у низці поетичних творів показав справжню сутність політики російського самодержавства щодо “меншого” брата — України, висміяв і отих “просвіщених” землячків, які “оглухли, не чують, кайданами міняються, правдою торгують і Господа зневажають, людей запрягають в тяжкі ярма”.

Поета боляче вражала моральна деградація частини української інтелігенції, яка навчилася добре говорити по-московському й безсоромно оббирати свого ж таки брата-гречкосія. Це та зросійщена юрба, яка перейнялась ідеєю чужого “отечества” і була по-лакейському віддана йому.

І справді, гурти дяків, писарів, учителів, книжників набиралася найбільше з українських колегій та академій, бо Україна й надалі залишалася “білою Африкою” для імперії, звідки до Російської держави відправлялися натовпи молодиків, яким не було місця на своїй землі — тут усе належало присланим зі столиць урядовим повелителям та чиновникам. Усі ті юрмища з України перекачувала до себе Росія, перетравлювала їх і їхню силу, вливала у своє тіло, знищуючи українство як освічену європейську націю, перетворюючи народ у німих безпам'ятних рабів.

Тему освіченої української інтелігенції Шевченко порушував у багатьох творах. Геніальний поет робив те не дарма. Ця проблема залишалася вирішальною в історичному поступі нашої батьківщини уподовж наступних століть. Шевченкові думки й оцінки цього явища дають ключ до розуміння і нашої сучасної

ситуації. Тяжко зізнаватись у цьому. Але історія — наука точна. Тільки усвідомлення хай і жорстких аналітичних висновків забезпечить правильний вибір дороги до суспільного прогресу.

Перші політичні організації

XIX ст., в яке вступила Україна в складі Російської імперії, відзначилось, отже, силою нових ідей, які перетворювали суспільства, формуючи самосвідомість націй і народів, у високорозвинені національні держави.

XIX ст. принесло Російській імперії, як і всій Західній Європі, як і Україні, ідеї пробудження великих мас населення до політичної діяльності. Для українців, як і майже для всіх слов'ян, особливе значення мали ідеї, пов'язані зі становленням власного державницького буття. Це стосувалось і поляків, і чехів, і болгар, і сербів. Українці йшли в цьому спільному потоці європейського поступу. І вирішального значення тому тут набули суспільні ідеї великого сина українського знедоленого народу, геніального поета Тараса Шевченка, які пробуджували національну свідомість і виводили Україну на нові шляхи цивілізаційного життя.

Початок століття ознаменовується в Росії війною зі Францією, навалюю на російські території армій Наполеона Бонапарта. Вона завершилася крахом наполеонівської імперії. Внаслідок закордонного походу російських військ, у складі яких було й багато українців, у російське та українське суспільство приплинуло чимало суспільних новітніх ідей, що сформували нове бачення свого історичного буття і проблем, які вирішувало вже сформоване в Європі капіталістичне суспільство. Російська імперія ще залишалась глибоко феодально-кріпосницькою країною. Це кріпосництво затопило й звільнену від нього в роки Хмельниччини Україну. Тепер нові ідеї, що прийшли з Європи, розбуджували освічених і мислячих людей, формували новий національний світогляд у їхньому середовищі.

В українській освіченій громаді, як і в російській суспільності, у зв'язку з цим виникають різні гуртки — це і масонські ложі, і політичні напівлегальні гуртки. В 1818 р. у Полтаві виникає масонська ложа “Любов до істини”. Членами її були І. Котляревський, В. Лукашевич, М. Тарновський та інші ві-

домі представники української інтелігенції. Подібна ложа виникає у Києві — “Ложа об’єднаних слов’ян”, її учасниками були поляки — Ростішевський, Олізар, Харленський та інші. В 1822 р. подібна ложа створюється в Житомирі.

У 1819 р. у Полтаві створюється таємна організація під назвою “Товариство визволення України”. Його учасниками були освічені українські поміщики Василь Лукашевич (який ще в 1812 р. проголосив тост за Наполеона, сподіваючись, що Наполеон допоможе Україні здобути незалежність у Російській імперії), Репнін, Кочубей, Тарновський, Олексіїв. Був укладений програмний документ — “Катехізис автономіста”. Це товариство стояло на позиціях автономності Української держави у складі Росії. Пізніше це товариство було зв’язане з “Ложею об’єднаних слов’ян”, а також із польськими діячами.

У Росії виникає кілька таємних радикальних організацій. Серед них — у Петербурзі — “Союз порятунку” (1816), або “Товариство істинних і вірних синів вітчизни”, членами якого стали М. Муравйов, князь С. Трубецькой, П. Пестель та ін. В 1818 р. цей “Союз” розпався. У Петербурзі було засноване нове товариство, яке було назване “Північним товариством”, яке очолило К. Рилєєв, М. Муравйов, С. Трубецькой та ін. Його програма передбачала революційний переворот в усій імперії, знищення самодержавного правління, кріпосного права, перетворення Росії в обмежену монархію. У Москві утворюється таємна організація “Союз благоденства”. На території України, в Тульчині, де перебував штаб розквартированої в Україні 2-ї армії, створюється південна управа цього товариства, а в 1821 р. на її основі створюється “Південне товариство” на чолі з П. Пестелем.

Це товариство було найбільш численне, мало тісні зв’язки з армією. Згодом до нього приєдналося ще одне таємне офіцерське “Товариство з’єднаних слов’ян”. Діячі цього товариства найактивніше проводили агітаційну роботу серед солдатів (а за деякими відомостями — й серед селян). Програмним документом “Південного товариства” була “Руська правда”, створена П. Пестелем — одним із найвидатніших представників російського визвольного руху. Головною програмною ідеєю була ліквідація самодержавства і кріпосництва насильницьким шляхом, створення демократичної республіки.

Цей рух в історії визвольної боротьби в Російській імперії, названий пізніше декабристським (назва пішла від місяця грудня — рос. “декабря”, коли члени цих товариств підняли збройне повстання), мав винятково велике значення. Він заклав два напрямки в державницько-ідеологічному розвитку російського суспільства: федералістський і централістський. Автором останнього був П. Пестель і його прибічники. Вони стояли за демократичну, але єдину, неподільну російську республіку із сильною централізованою владою. Про це говорилося в “Руській правді” так: “Племена, підвладні великій державі, які не можуть по слабості своїй користуватись самостійністю політичної незалежності і повинні, отже, обов’язково бути під владою чи протегуванням якої-небудь великої сусідньої держави, не можуть відгороджуватись правом народності, бо воно є для них уявним і неіснуючим”. І далі: “Всі племена (народності. — *Авт.*) повинні бути злиті в один народ і всі різні відтінки в одну загальну масу злиті так, щоб жителі цілого простору Російської держави були росіянами”.

Ця централістська ідея стала визначальною рисою в усьому визвольному русі Російської імперії в XIX ст. та й у наступні століття.

У той же час декабристський рух породив іще одну концепцію майбутнього суспільного розвитку Російської демократичної держави. Це була федералістська концепція, яку пропагували члени “Північного товариства” (М. Муравйов, К. Рилєєв). Воно виробило свій програмний документ — “Конституцію” М. Муравйова. Ця “Конституція” передбачала перетворити централістичну Російську імперію в федералістську державу на ґрунті розподілу її на окремі самостійні територіально-адміністративні одиниці — землі чи штати. Про потреби націй і народів тут все ж не йшлося.

Для України мали вирішальне значення суспільні ідеї іншого товариства — “Товариства з’єднаних слов’ян”, яке виникло в Новограді-Волинському в 1823 р. і в 1825 р. з’єдналось із “Південним товариством” на правах окремої управи. Його засновниками були брати Петро та Андрій Борисови, Іван Горбачевський, інші офіцери-українці, що служили в російській армії, та польський революціонер Юліан Любінський. Воно мало свою відмінну політичну програму демократичного роз-

витку і Російської держави, і українського та інших народів імперії. Головна ідея цієї програми — звільнити всі слов'янські народи від гніту царських імперських держав, знищити існуючу між деякими з них “національну ненависть” і з'єднати “всі населені ними землі у федеративний союз”. Тобто, тут була висунута ідея слов'янської федерації народів Східної Європи.

Автором цієї програми були брати Борисови, І. Горбачевський та інші представники офіцерства, які були за походженням українцями. У програмних положеннях цього “Товариства з'єднаних слов'ян” уперше в світовій суспільно-політичній думці визнавалося необхідним поєднувати боротьбу за свободу і рівність народів з боротьбою за національну рівноправність і добровільне й рівноправне співробітництво різних народів, різних національностей. Тільки в такому поєднанні цих головних заasad вони вбачали запоруку успішного здобуття свободи для кожного народу. Отже, і українське державницьке існування мислилось у складі такої слов'янської федерації.

Ідея слов'янської федерації знайшла палкий відгук серед української інтелігенції. Вона пройшла велику еволюцію в українській суспільності й перейшла в нову епоху — епоху 40-х років. У цей час у Києві виникає перша українська політична організація “Кирило-Мефодіївське братство” (1846), засновниками якого були М. Костомаров, М. Гулак та інші. Воно підхоплює і далі розвиває ідею слов'янської федерації.

Ідея слов'янської рівноправної федерації в тих історичних умовах здавалась єдиною реальною, і діячі 20-х, і діячі 40-х років вважали, що це єдина ідея, яка допоможе в тих історичних умовах відродити державність слов'янських народів. Бо всі слов'яни в той час перебували у складі великих імперій — Пруської, Австрійської, Російської, Османської; відбитися від них і створити свою державу кожному з них окремо було неможливо. Скажімо, болгари не могли сподіватись, що будуть незалежними від Туреччини, не могли про це мріяти й серби чи хорвати в Австрійській імперії; українці й навіть поляки не мали сил відбитись від Російської імперії. А от з'єднані слов'яни, як гадали вони, могли б здобути право на своє самостійне існування.

Звичайно ж, ця ідея була практично нездійсненною, бо жодна з імперій не дала б своїм слов'янам вийти з її складу та об'єд-

натись у федерацію з іншими народами. Але значення федералістської національної ідеї для українців полягає в тому, що було знову підняте питання про право на національний і політичний самобутній розвиток України. Тобто, це був пошук способів відбитися від гніту Російської самодержавно-кріпосницької імперії, пошук шляху до власного державницького самоствердження.

Ось чому кирило-мефодіївські братчики вводять у свою політичну програму ідею слов'янської, фактично — національної, а не територіальної федерації. Основні засади програми полягали в тому, що кожен слов'янський народ, і, зокрема й український, діставали можливість у такий спосіб відродити свою національну державність.

Крім того, до цієї слов'янської федерації мали приєднатися й інші неслов'янські народи.

В одному із програмних документів кирило-мефодіївців — “Прокламації до братів-українців” — братчики писали: “1) Ми приймаємо, що всі слов'яни повинні з собою з'єднатися. 2) Але так, щоб кожен народ утворив особливу Річ Посполиту (тобто республіку. — *Авт.*) і управлявся окремо від інших, так, щоб кожен мав свою мову, свою літературу і своє громадське впорядкування. 3) Щоб був спільний Сейм або Рада слов'янська, де б вирішували такі справи, котрі стосуються усього Союзу слов'янського. 4) Щоб у кожній республіці був свій правитель, вибраний на час, і над цілим Союзом був свій правитель, вибраний на час”. Далі йшли пункти про рівність народів, про ліквідацію станів, про рівність релігійних конфесій, яким надавалась велика вага у суспільстві.

Ці ж ідеї були викладені і в Статуті товариства і в програмному документі “Книги буття українського народу”. Пізніше М. Костомаров, один із ідеологів товариства, писав, що слов'янські народи в майбутньому мають утворити з Росією федерацію, а сама Росія має перетворитись у федеративну державу внаслідок утворення на її території окремих національних регіонів. У спеціальних відозвах кирило-мефодіївці звертались “До братів-великоросіянів” і “До братів-поляків”; закликали “знищити в серцях своїх безрозсудну ненависть один до одного”, взяти за мету свого життя загальний союз, братство, рівність. Пізніше, в 1861 р., М. Костомаров писав у “Колоколе” О. Герцена, що ці

федералістські ідеї були спрямовані на те, щоб кожна народність “зберегла свої особливості при загальній особистій і громадській свободі”. На думку братчиків, Україна могла відродити “вмираючу під батогами московським і багнетом Санкт-Петербурзьким народність” і відтворити свою майбутню літературу. Члени братства були проїняті, як вони говорили, “омерзінням до кріпосного права, релігійних та національних ненавистей”, вболівали за просвіту народу, за рівноправність у суспільстві жіноцтва.

У глузу ніч миколаївської реакції (за царя Миколи I “Палкіна”. — *Авт.*), коли, здавалося, з декабристами у 1825 р. загинули всі вільнолюбні думки й ідеї про демократичні перетворення імперії, від цих програм Кирило-Мефодіївського братства віяло могутнім революційним подихом. Вони були ніби проблиском сонця серед нескінченної ночі, подихом живого людського розуму і його прагнення до волі.

Федералістські ідеї кирило-мефодіївських братчиків не замикались у вузькому колі національних інтересів тільки українців. Вони обстоювали і захищали інтереси усіх слов'янських та неслов'янських народів.

У 30–40-х роках XIX ст. слов'янське питання було одним із головних у міжнародному житті Європи.

Воно було, по суті, національним питанням кожної слов'янської нації, що саме утверджувалась в умовах нових суспільних відносин — капіталістичних. З усіх слов'ян лише росіяни мали свою державу і могли розвивати власну культуру — всі інші перебували під жорстоким утиском чужих держав і народів.

До речі, росіяни, як народ державно-імперський, нічим не відрізнялись у ставленні до недержавних слов'янських і неслов'янських народів від інших імперських народів, скажімо, австрійців чи турків.

Тому вимога політично-державного існування у формі слов'янської федерації та ще й на ґрунті глибокого республіканізму, національної і політичної рівноправності мали величезне міжнародне значення. Це були справді демократичні ідеї дружби між народами. Подібних не знала ні тоді, ні пізніше жодна європейська країна.

Кирило-мефодіївці вважали, що першорядним завданням у суспільній перебудові має бути знищення кріпосницького раб-

ства, ліквідація юридичної відмінності між станами, доступність освіти для мас. Національне ж питання привертало їхню увагу найбільше, і воно ставилося у широкий контекст панславизму. Вони писали: “Всі слов’янські народи мають право вільно розвивати свої культури, і, що важливіше, вони повинні утворити слов’янську федерацію з демократичними інститутами, аналогічними тим, що є у Сполучених Штатах”. Столицею федерації мав стати Київ, оскільки він географічно розташований у центрі слов’янства. Програмним документам братчиків була притаманна ідея українського месіанізму. Дехто з дослідників вважає, що діячі братства були перейняті популярною в той час ідеєю месіанізму свого народу, як нібито Богом обраного, що несе іншим світло правди і рівності. Проте в документах братства чи в листуваннях його учасників ми не можемо знайти підтвердження цієї думки, як, скажімо, в подібних документах польського визвольного руху. Тут її пропагував А. Міцкевич у “Книгах буття польського народу і польського пілігримства”. Він вважав, що поляки мають стати ядром об’єднання інших слов’янських і неслов’янських народів у Східній Європі, де Польща відіграватиме провідну роль.

Українські ж панслависти вважали, що подібно до Христового воскресіння мала воскреснути й Україна, але вона не буде основою чи ядром слов’янської федерації. Вони писали в своїй програмі, в “Книгах буття українського народу”: “Голос України не змовк. Встане Україна зі своєї домовини і закличе братів-слов’ян. Почувши її заклик, повстануть усі слов’яни. І стане Україна самостійною республікою в слов’янському союзі. Тоді всі народи вказуватимуть туди, де на карті розміщена Україна, і казатимуть: дивіться, відкинутий будівельниками камінь став наріжним каменем”.

Таке бачення майбутності України в рамках слов’янської федерації виключало ідею державної домінації України серед інших народів. Хіба що за нею залишався духовний авторитет національного відродження усіх слов’ян.

Як же братчики мислили досягти свого суспільного ідеалу? По-різному. М. Костомаров, П. Куліш — вважали, що досягнути цього майбутнього можна поступово, просвітницьким шляхом. Лише радикальна частина братчиків, такі як М. Гулак, Т. Шевченко вважали, що здійснити цю ідею можна лише ра-

дикальним революційним шляхом. Через те Шевченків “Заповіт” безпосередньо перекликався з уявленнями деяких кирило-мефодіївців:

*...Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.*

Т. Шевченко, хоч і не був активним членом організації, поділяв її ідеї і дружив з багатьма братчиками. Його бунтівна поезія мала великий вплив на формування радикального світогляду кирило-мефодіївців. Пізніше М. Драгоманов називав його “найчервошим” братчиком, який своєю політичною поезією штовхав інших уліво. Під його впливом перебувала взагалі вся освічена молодь Києва й України, через те, коли братство було розгромлене, Т. Шевченко був покараний найжорстокіше. Цар Микола I особисто розпорядився віддати його в солдати на 10 років, позбавивши поета права писати й малювати.

Членство Шевченка у братстві жандармами не доведено під час слідства, але таке покарання було йому визначене за поетичну творчість, яка кликала до революційного повалення кріпацтва і самодержавства.

Ймовірно, що саме під впливом Шевченка і з'явилися у програмі братства деякі радикальні положення. Наприклад, коли вся Слов'янщина повстане, “не залишиться в ній ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа, ні герцога, ні пана, ні боярина, ні холопа”.

Ідеї Кирило-Мефодіївського братства вплинули на подальший розвиток суспільно-політичної думки в Україні. Та й не тільки в Україні. В 60-х роках XIX ст., коли постала нова генерація борців визвольного руху в Російській імперії, ідеями слов'янської федерації та федеративного влаштування Російської імперії були перейняті такі видатні політичні діячі, як О. Герцен, М. Огарьов, М. Драгоманов та їхні послідовники.

Говорячи про ідейні досягнення українців у першій половині XIX ст., ми повинні нагадати, що на них мали вплив не лише ідеї декабристів і зокрема Товариства з'єднаних слов'ян, а й ідеї польського визвольного руху. На терені Правобережної України,

яка після поділів Польщі кінця XVIII ст. відійшла до складу Росії, повністю зберігалось польсько-шляхетське землеволодіння. Польські магнати і польська шляхта дістали від російського самодержавства ті ж права і привілеї, які мали російські поміщики, що панували тут над селянами. У соціальному плані вони почували себе досить комфортно, не гірше від російських кріпосників. Але поляки хотіли повернути свою власну державу. Тому, коли розгортався рух за відновлення Польщі, то він охоплював і польських землевласників, які владарювали на Правобережжі України. Вони прагнули у відновленій країні бачити і свої так звані історичні землі: Правобережну Україну, Білорусь, Литву.

У 1830–1831 рр. у Варшаві вибухає повстання за відродження Речі Посполитої, що охоплює й непольські території, на яких і далі панувала польська земельна аристократія. Тому ідеологи польського руху висунули гасло відродження Польщі “від можа до можа” (тобто — від “моря до моря”). Ця ідеологія передбачала, що ніякої України нема, не існує ніякого осібного українського народу, його історії й культури, бо українці — лише етнічна група польського народу. Так само, як шовіністична імперська російська ідеологія після знищення в Україні її державності твердила, що малороси — це частина російського народу, що Україна — частина російського державного материка.

Таким чином, Україну теоретично почали ділити дві в сутності імперські держави. Одна з них твердо стояла в Україні своєю військовою силою та адміністративним управлінням, а друга, що була повержена, намагалась відродити свою імперську могуть і вирвати з рук Російської імперії половину українських територій і українського народу разом із Білоруссю та Литвою.

У цих умовах і відбувається формування нової української визвольної ідеї, яка виробляє власні суспільні ідеали і шукає шляхи відродження України поза імперіями-сусідками — Польщею та Росією. Через те ідейна програма Кирило-Мефодіївського братства, увібравши в себе демократичні засади сусідніх визвольних рухів, відкидала зазіхання новітніх імперських ідеологів на Україну і шукала власних шляхів утвердження українства в історії.

Українські громади

Гостра ідеологічна боротьба навколо України розгортається в 60-х роках XIX ст. Це був час, коли кріпосництво доживало свої останні роки. Криза феодального рабства викликала до життя нову хвилю таємних революційних гуртків та організацій у Російській імперії, в тому числі і в Україні.

Однією з найбільших таких організацій, що виникло 1856 року на чолі з Яковом Бекманом, Петром Завадським, Митрофаном Муравським, Петром Єфименком, було Харківське таємне товариство в середовищі студентів університету. Після викриття цього товариства воно продовжило роботу в Києві до 1860 р. Це Харківсько-Київське таємне товариство, створене студентами, вихідцями із різночинної інтелігенції та дрібного дворянства, започаткувало новий період у визвольній боротьбі в Російській імперії — період різночинної інтелігенції. Головні засади його діяльності: знищення кріпацтва, демократична перебудова суспільства, повалення самодержавства, створення республіканського управління, право українців на національний розвиток. У пізніших подібних організаціях всеросійського характеру, що діяли і в Україні, право на національний розвиток народів поступово деформується і зникає зовсім. Це товариство поширювало заборонені політично-публіцистичні твори, створювало й поширювало революційні листівки, спрямовані проти уряду і самодержавного правління, а також рукописні студентські журнали “Свободное слово” і “Гласность”. Учасники товариства очолили навесні 1858 року студентські заворушення у Харківському університеті, взяли участь в організації у Києві та в інших містах недільних шкіл для дітей міської бідноти. Цей почин переріс у всеросійський демократичний просвітницький рух. Харків'яни встановили тісні зв'язки з нелегальними організаціями Петербурга, Москви, Казані, Дерпта та інших міст Росії.

Після арештів членів товариства деякі з них, після звільнення, стали активними діячами нових організацій — громад.

Значне місце в розвитку політичної діяльності інтелігенції в Росії відіграє петербурзька організація “Земля і воля” (1862–1863), що перебувала під ідейним впливом відомих російських демократів, зокрема М. Чернишевського та О. Герцена. Свій

вплив ця організація поширює й на Україну. У програмних документах ця організація, як і інші російські гуртки, на перший план висувала політичну демократично-республіканську перебудову суспільства в єдиній Російській державі, ігноруючи права націй і народів на їхнє суверенне державницьке існування. Таке право вони визнавали лише за поляками.

Одночасно в Україні посилюється й третя течія у визвольній боротьбі — польський визвольний рух, який захопив шляхетсько-панське населення Правобережної України.

Польські організації знову вели енергійну підготовку до збройного повстання проти російського самодержавства, за відновлення Польської держави в межах 1772 р. — тобто в межах так званої історичної Польщі (до її поділів) — “від моря до моря”. В Україні створюються досить численні й дієві польські організації. Керівний підпільний центр повстання “Центральний комітет”, що був створений у Варшаві, організовує свої відділення в Україні — на Київщині, на Поділлі, на Волині, де жидо чимало польського панства. Адже відомо, що на Поділлі 90 %, на Волині й на Київщині більше 80 % землі належало польським панам.

Значна кількість таємних організацій створюється серед польської молоді, зокрема серед студентства Київського університету, де більше 80 % було представниками польської національності. Найбільшими польськими таємними товариствами наприкінці 50-х — на початку 60-х років були “Тройницький союз”, “Центральний комітет на Русі”, згодом був навіть “диктатор на Русі” (ним був А. Юр’евич). Так зване “Шкільне товариство”, яке мало на меті залучити до польського руху українське населення. Невдача повстання 1830 року змусила польських ідеологів звернути увагу на українське населення. Тепер при маєтках польських панів, при костьолах створювались нелегальні школи для дітей українських селян, в яких навчали польські вчителі, студенти за спеціально виданими польськими підручниками, це були так звані елементаж (букварі). Звичайно, навчали польською мовою і в тому дусі, що український народ не є самостійним державницьким народом, що він є відгалуженням польської нації, як, скажімо, мазовшани, малополяни чи великополяни. Тому українці мають підтримати повстання поляків за відновлення Польщі.

Це призвело до того, що українська студентська молодь, якої було небагато в Київському університеті, почала гуртуватися в свої таємні гуртки. В 1859–1860 рр. у Київському університеті українська молодь включається в національно-просвітницьку діяльність створюючи для міської молоді недільні школи. Ця молодь об'єднується у велику організацію, яка називалась “Громадою”. Громадівці 60-х років докладають багато зусиль, спрямованих проти колонізаторської діяльності таємних польських організацій, відстоюючи в статтях, популярних книжечках, у виступах самотність українського народу, його історії, культури, мови, літератури.

До громадівців Києва приєднуються й інші подібні організації молоді та української інтелігенції. На чолі цього просвітницького руху стала петербурзька “Громада”, що складалась із колишніх кирило-мефодіївців, а нині — видатних діячів культури: М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, В. Білозерського та ряду українських меценатів. Після повернення із засланою за участь у Кирило-Мефодіївському братстві вони організували в Петербурзі видання першого українського журналу “Основа” (в ньому частина статей друкувалася і російською мовою). Навколо цього журналу об'єднувалися всі українці Петербурга. Ця “Громада”, крім того, видала для дітей ряд українських підручників, творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова тощо. Такі громади діяли у Полтаві, Чернігові, Харкові. Вони поширювали в народі дешеві українські видання, створювали хори, народні театри, періодичні видання.

Ця просвітницька діяльність українців сприяла розвиткові самосвідомості в середовищі простого люду. Польські діячі визвольного руху були роздратовані. Вони розуміли, що під впливом громадівців українське населення не підтримає їхнє збройне повстання за “історичну Польщу”. Національне відродження українців не відповідало інтересам націоналістично настроєних ідеологів “історичної” Польщі. Не відповідало воно і російським урядовим інтересам, адже імперська політика робила все, щоб зробити українців великоросами, а не осібною нацією.

Через те в періодичній пресі розпочинається гучна полеміка між ідейними натхненниками самотності українців, російськими публіцистами і теоретиками Польщі “від моря до моря”. Кому має належати Україна — Польщі, Росії чи лише своєму

народові? У полеміку включаються журнали “Основа”, “Современник”, російські слов’янофіли з їхнім журналом “День”, численні польські періодичні видання. Приєднується навіть самодержавно-шовіністичний орган “Московские ведомости” М. Каткова. Всі тягнуть Україну на свій бік. У гучній полеміці брали участь найвидатніші діячі польського, українського, російського визвольного руху: М. Костомаров, В. Антонович, М. Чернишевський, М. Катков, М. Падалиця, Г. Нарбут, М. Грабовський та інші.

Цікаво простежити, як же російські демократи уявляли собі майбутнє українського народу. Якщо офіційний самодержавний ідеолог М. Катков взагалі вважав, що України немає, то російські демократичні діячі погоджувалися, що все-таки Україна існує, але як побічний продукт великоросійської культури. Тому навіть програмні документи такої революційної організації, як “Земля і воля”, надавали право на державницьке існування, скажімо, польському народові, але відмовляли в такому праві народові українському.

Тобто, і польські, і російські діячі однаково не вважали українців самобутнім державницьким народом.

Українські громади і демократичні гуртки та групи виникали в 60-х роках у багатьох містах. До їх числа входили не тільки студенти, але й значна кількість української інтелігенції, відомі діячі культури. Наприклад, до складу Полтавської громади належали відомий педагог та історик росіянин О. Стронін, український письменник О. Кониський, спадкоємиця роду І. Скоропадського Єлизавета Милорадович та інші. Ці громади не висували ніяких політичних вимог, займалися просвітництвом, розвитком культури, літератури, історії, виданням періодичних часописів.

Але ця робота викликала страх і ненависть з усіх боків. Особливо загострилася ситуація, коли частина прогресивно настроєної польської молоді в Київському університеті, так звані хлопомани, на чолі з Володимиром Антоновичем і Тадеєм Рильським, заявили, що вони розуміють провини польської нації перед народом українським, що вони, як люди, які виростили і вивчилися на землі українців, мусять тепер повернути їм свій борг. Через те вони стали “ходити в народ”, записувати фольклор, вивчати українську мову, видавати книжечки для народу,

вдягатися в українське вбрання і розмовляти українською мовою. Ця група молоді відокремилася від таємних угруповань польської молоді — ґмін (громад), від польських таємних організацій і приєдналася до “Громади” українських студентів. Польські патріоти, особливо ксьондзи, проклинали цих сміливців, почали писати на них доноси. Працюючи в 70-х роках в архівах III жандармського відділення, авторові цих слів довелося знайти велику кількість — десятки! — таких доносів на Володимира Антоновича і Тадея Рильського!

Розгортання польського визвольного руху посилювало в суспільстві полеміку й агітацію із закликом українських громадивців. В їхньому середовищі виникає радикальне крило. Особливо виділяється в ньому постать полковника російської армії Андрія Красовського, пращури якого за походженням були українцями. Він провадить агітацію серед селян на Канівщині, закликає їх піднятися на боротьбу за землю, звертається із власною прокламацією до солдатів Житомирського полку не брати участі в придушенні повсталих селян. Він, зокрема, писав у своїй відозві до солдат: “Приказ сечь своих и стрелять по ним за то, что они хотят Земли и Воли, будь он самого царя приказ, все же он окаянный... поведут вас — идите, но помните, до народа и пальцем не дотрагивайся! Кровь его (говорит нам слово Божее) падет на вас и на детей Ваших”.

Полковник А. Красовський є яскравою постаттю в українському русі 60-х років. За свою діяльність він був заарештований і кинутий у фортецю Косий капонір у Києві, а потім засуджений до смертної кари. Студенти збиралися влаштувати патріотичну демонстрацію, коли його мали вивезти з Києва. Смертна кара була замінена довічним ув’язненням у Сибіру. Цікаво, що солдати Житомирського полку, до котрих він звертався з відозвою, вкинули йому у віконце через ґрати патріотичного листа, де писали, що гордяться своїм полковником і віддадуть свої життя за ті ідеали, які він проповідував. Діяльність Красовського не залишала вибору “між мовчанням і словом”, писав згодом О. Герцен.

У 1863 р. на Правобережній Україні, у Литві та Білорусі вибухає повстання за відродження Польщі. Спроба польських учасників визвольного руху підняти на повстання українських селян не мала успіху. По Україні польські повстанці поширю-

вали свої відозви до українців уже навіть українською мовою. Та українські селяни не підтримали панів, бо правильно розуміли, що відроджена Польща “від моря до моря”, із включенням українських земель, поверне їм стару польську панщину і релігійний гніт, тягар яких вони ще відчували на своїх спинах.

Більше того, українські селяни самочинно озброюються й піднімаються проти своїх повсталих панів. Царський уряд використав цей рух селянства, подекуди селянам жандарми навіть роздавали зброю, щоб краще били “стургентів” (перекручене “інсургент” — повстанець. — *Авт.*). На правобережних українських землях розпочиналось стихійне повстання селян проти польських панів.

Ця боротьба, що особливо розгоралась на Київщині та на Волині, загрожувала перекинутись і на Лівобережну Україну. Але там землі належали переважно українським дідичам та російським поміщикам. Тому російська адміністрація швидко об'єдналася з переляканими поміщиками Лівобережжя і панами-поляками на Правобережжі у боротьбі проти несподівано могутнього антипольського руху. Польські пани й шляхта покидали свої загони, тікали до російських урядовців просити військової допомоги, щоб придушити селянські повстання в своїх селах і маєтках.

Польське повстання 1863 року на Правобережжі було розгромлене. Значна кількість учасників його була відправлена до Сибіру. Але це повстання змусило царський уряд провести аграрну реформу, внаслідок якої селяни на Правобережжі дістали більші наділи землі.

Крім того, повстання мало велике значення для подальшого розвитку теоретичної думки щодо прав народів на своє національне існування. Це стосувалося, безумовно, і майбутності українського народу.

Протягом наступних десятиліть між діячами російського, польського та українського визвольного руху точилася полеміка з питання: якою ж мусить бути доля українців? Від самого початку потрібно підкреслити, що український визвольний — громадівський — рух носив в основному культурницько-просвітницький характер і не ставив питання про відродження державницького існування.

Але він зазнавав тиску, викликав невдоволення і з боку польських, і з боку російських ідеологів та урядовців. Навчені досвідом повстання, польські пани боялися, що діяльність громад підніме хвилю народного повстання, яка і їх затопить. Через те вони провокували російський уряд на репресії проти українських діячів, котрі будили свідомість народу.

Російські ідеологи типу Каткова також нацьковували царський уряд на учасників українських громад, бо немає, мовляв, ніякого осібного українського народу, його історії та мови, є лише один народ — російський.

Все це завершилося тим, що в 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії Петро Валуєв видав циркуляр про заборону друкувати українською мовою книжечки для народу, підручники, духовні твори тощо, бо “... никакого особенного малорусского языка не было, нет и быть не может... Наречие, которое употребляет простонародье, есть тот самый русский язык, только испорченный влиянием Польши”, — навчав міністр непосвячених.

Але задушити суспільну думку і культуру великого народу одним циркуляром було неможливо. Вони розвивались. Культурно-просвітницький рух, який усе більше усвідомлювався як національно-визвольний рух українського народу, розширювався і поглиблювався.

У 70-х роках XIX ст. у різних містах України продовжують створюватися громади. Нове покоління інтелігенції, зокрема молоді, вливається в них своєю працею. Цей громадівський рух часом з'єднується із демократичними гуртками й організаціями загальноросійського спрямування, які базувалися на гаслах соціалізму, що в цей час уже ставав модним на Заході і в Росії.

Особливо бурхливою була діяльність у 70–80-х роках “Старої громади”, котра об'єднала видатних учених, літераторів, композиторів не лише України Наддніпрянської, а й Галичини, Закарпаття, Буковини, багатьох слов'янських країн. На III Археологічному з'їзді в 1874 р., який став міжнародним науковим явищем завдяки діяльності українських учених, Україна заявила про себе високою культурою, драматичною історією, героїзмом своїх історичних діячів. Це викликало страх і невдоволення як польських панів, так і російських урядовців, які боялися

відродження української культури, науки й освіти, що вело до відродження державності. Через те в 1876 р. царський уряд видає новий указ про заборону української мови, літератури та культури. Він був підписаний царем Олександром II у німецькому курортному містечку Емсі, і тому його називають Емським указом. Цим указом заборонялося ввезення українських книжок із Галичини, де вони могли друкуватися рідною мовою завдяки конституційним законам Австро-Угорщини. Емський указ забороняв проповіді в церквах українською мовою, заборонялося навіть співати пісні українською мовою. Відомий український учений С. Єфремов розповідає, що коли українська громада в Києві влаштувала концерт, то пісню “Дощик, дощик крапає дрібненько” мусили перекладати французькою мовою... А в Одесі назву спектаклю “Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці” перекладали для афіш російською мовою: “Ах да не ходи, Гришка, да на пикник”.

Чим пояснюються такі нагінки на українство в 60–70-х роках ХІХ століття? А тим, що Україна не зважала на різні заборони, продовжувала своє національне й культурне відродження, яке поступово набирало політичного, державницького забарвлення. Втім, політичний струмінь у середовищі української інтелігенції був ще слабким.

Це пояснюється тим, що українська еліта — оте чиновництво, міщанство, духовенство, дрібне дворянство — становила дуже незначну й економічно бідну частку української нації. А таке трапилось тому, що освічене українство поспіль два століття продовжувало вливатися в імперську російську культуру. Україна ставала одним із розвинених регіонів із капіталістичним виробництвом, тут формувався новий економічно могутній клас — клас буржуазії. Але цей клас не був українським: основні багатства України переходили до рук буржуазії іноземної та російської. Українські міста переставали бути центрами української освіти. Наприклад, у 1874 р. українці у Києві становили 60 відсотків, у 1897 р. — лише 22 відсотки, у 1917 р. — всього 16 відсотків. У 1917 р. Київський університет, як і інші університети в Україні, мав надзвичайно низький відсоток студентів корінного населення — всього 11. Одеса, цей могутній торговий центр Південної України, у 1897 р. мала 5,6 відсотка

українського населення, а в 1920 р.— 2,9 відсотка. Російська освіта зросійщувала українські міста.

Так само було і з робітничим класом. Українське робітництво становило в деяких промислових містах Півдня України одну третину всього робітничого середовища. Українська інтелігенція перебувала в меншості в Україні, бо міста були неукраїнські, доступ до освіти мали в основному жителі міст, а тут переважало російське і зросійщене населення, яке й мало більшу можливість навчатись.

Українська інтелігенція зосереджувалася в основному по селах. Її становище було скрутне. Вона становила меншість серед зросійщеної інтелігенції. Ось деякі цифри: у 1897 р. лише 16 відсотків юристів, 25 відсотків учителів, 10 відсотків письменників і художників були українцями. За такого становища, звичайно ж, національний рух у Наддніпрянській Україні не міг бути сильним. Була відсутня, як ми бачимо, економічна основа для розвитку національної еліти, був відсутній потужний український буржуазний клас.

Україна залишалась колонією Російської імперії. Економіст М. Волобуєв у 20-х роках ХХ ст. зауважував, що Україна була колонією не азійського типу, коли не розвивалась місцева промисловість, а колонією європейського типу. Це означало, що багатства з України перекачувались у досить простий спосіб: імперська політика ціноутворення створювала ситуацію, коли вартість російських готових товарів із української сировини була досить високою, а вартість сировини лишалася дуже низькою. Всі прибутки через ціни, отже, діставалися промислового центру Росії, а Україна лишалася дешевою сировинною базою, якій не оплачували її витрат за сировину, отже, вона втрачала свої законні фінансові надходження й виснажувала свої надра. Через відсутність значного українського капіталу в промисловості не могла сформуватись могутня українська буржуазія, яка в усіх країнах світу була основою національного руху і державного відродження. Великий і середній бізнес в Україні зосереджувався в основному в руках чужоземців.

Таке становище в розвитку української буржуазії та української інтелігенції визначило розстановку сил і особливості національно-визвольної боротьби українців у наступному, бурхливому ХХ ст.

Нове українство. Драгоманов

Український визвольний рух у 60–70-х роках XIX ст. народив у своєму середовищі надзвичайну постать новітнього мислителя — політичного діяча, теоретика національно-визвольної боротьби народів Російської імперії, вченого-історика, літературознавця та етнографа зі світовим ім'ям — Михайла Петровича Драгоманова. Саме йому судилося підняти на новий щабель теоретичну думку національного розвитку України, визначити майбутні шляхи визвольного руху українців.

Михайло Драгоманов став ідеологом нового українства, ідеологом, котрий визначив у перспективі долю України в системі європейської цивілізації, показав шлях, яким далі мала розвиватись визвольна боротьба українців.

Діяльність Драгоманова, як теоретична, так і практична, відбувалась у той період історії Наддніпрянської України, коли не було ніяких скільки-небудь організованих або визначних соціальних чи національних рухів, не було ні українських політичних партій, ані якихось національних політично-державницьких організацій. Ось чому діяльність Драгоманова стала унікальним для України явищем.

Але важливо, що вона стала суттєвим явищем і для російського визвольного руху. І. Франко назвав Драгоманова сумлінням нації і закликав дорожити “неперестарілим доробком” усіх, “кому дороге наше слово і дорогі ідеї, для яких працювали і боролися обидва чільні сини України Шевченко і Драгоманов”.

Справді, Тарас Шевченко дав своєму народові Слово, окрилив його душу духом свободи і боротьби, вивів Україну на терени світової культури. Михайло Драгоманов дав українцям нову національно-державницьку ідею, штовхнув думку і силу цілого покоління української інтелігенції на велику працю — відродження національної і політичної самобутності України як соборної країни.

Драгоманов показав, що шлях відродження української нації, як нації європейської, лежить у відродженні її самостійного існування в тісній співдружності з децентралізованою демократичною Росією і демократичною Європою.

Саме тому теоретична спадщина Драгоманова була заборонена і в самодержавній, і в більшовицькій Росії. І зараз у вже демократичній Російській Федерації ніхто навіть із демократів не згадує спадщини Драгоманова, яка присвячена проблемам децентралістичної, антитоталітарної, антишовіністичної суспільної ідеології в Росії. Бо, з одного боку, це суперечить споконвічній анексіоністській політиці, здавна притаманній урядовим колам Росії, котрі, здається, навечно вчепилися в цю ідею. А з другого боку, це допомагає звільненню свідомості політичних провідників і мас народу від ілюзій непогрішимості “старшого брата”, допомагає народам побачити ясну перспективу свого політичного поступу.

Для України це мало особливе значення. Адже звільнена від міфів імперської історії, на яких виховували кілька поколінь народу, вона позбуватиметься психології меншовартості, холопства і холуйства. І перед нею відкриватиметься перспектива власного повноцінного поступу.

Яким же Драгоманов бачив шлях поступу України?

Першим завданням він вважав відродження науки і культури, витворення свідомої національної інтелігенції. Для цього потрібно було розширювати освіту найширших верств населення, розробляти всі галузі науки, освіти й культури. Він накреслив грандіозний план діяльності для української інтелігенції: заснування шкіл, бібліотек, театрів, перехід на українську мову в усіх навчальних закладах. Відродження українства в XIX ст., яке він спостерігав у студентських гуртках, у громадах, було скоріш етнографічним, мало вузький характер. Драгоманов розумів, що це зумовлено колоніальною політикою російського самодержавства впродовж двох століть — тобто відсутністю незалежного державного існування.

В Україні два століття руйнувалися демократичні здобутки епохи козаччини і Гетьманщини, руйнувалась європейськість у науці й літературі. Проводилось зросійщення міст. Через те українська мова і культура залишилися тільки в масі неписьменного селянства.

У зв'язку з цим писав, що коли українська інтелігенція не візьметься за працю в містах, за розвиток у них української просвіти в Україні буде поглиблюватись провінційність, відсталість політичної та української культури. Саме тому він вва-

жав, що першочерговим завданням українського політичного руху є створення саме в містах українських прогресивних організацій і запровадження української освіти.

Драгоманов закликав працювати над тим, щоб українська мова “була струментом для проводу в наш народ думок поступових (тобто прогресивних. — *Авт.*), а не старосвітської гнилизни і темноти, обскурантизму, як це часто бачимо в писаннях українських національників або всесвітніх ретроградів назадників, котрі підшиваються під українське національство”.

Найбільшим нашим ворогом, каже Драгоманов, була неосвіченість, котра заїдає наше письменство “тірше всякої цензури”. Отже — українська освіченість і прогресивність сучасної цивілізованої науки й культури мали стати основою модерного українства.

Для розгортання процесу національного відродження і визвольної боротьби Драгоманов закликав створити в Україні Наддніпрянській і в Галичині політичні партії, котрі гуртувались би на демократичних європейських засадах. Він вважав, що ці партії мусять починати свою діяльність із національного культурно-освітнього відродження. І показав практичний приклад — допоміг створити таку партію в Галичині у середовищі своїх молодших послідовників і однодумців, серед яких були Іван Франко, Михайло Павлик, Северин Данилович та ін. Він вважав, що свідоме українство має увійти в прямі стосунки “з європейською наукою і політикою”.

Політичні партії в Україні повинні бути схожими на політичні партії європейських країн. На думку вченого, вони мають відстоювати демократичні свободи: слова, зібрань, товариств, преси, зборів, освіти, віросповідань, рівноправність жіноцтва з чоловіками тощо.

Драгоманов наголошував, зокрема, на праві всіх народів — великих і малих — на свободу думки, національної мови, культури, державництва, і вимагав, щоб це право було гарантоване програмами політичних партій. В цьому плані він став одним із найвидатніших у Європі й у світовому визвольному русі теоретиків із національного питання. Він вважав, що національне відродження і відродження політичної свідомості українців має відбуватись у всіх регіонах, де жив український народ, хоча він

був розділеним і перебував під владою різних держав — Австро-Угорщини і Росії.

Соборність України була ще однією важливою гранню культурної та політичної діяльності Драгоманова. Ця ідея соборності і нині для нас є актуальною і важливою, особливо коли окремі регіональні політичні угруповання чи рухи починають розхитувати територіальну єдність сучасної України.

Драгоманов докладав величезних інтелектуальних зусиль для того, щоб у 70–80-х роках XIX ст. спрямувати в правильне русло розвиток теоретичної думки діячів демократичного табору Росії, зокрема в часи народницького руху. Відомо, що народники, ця нова хвиля демократичної інтелігенції країни, що заповнила всі 70-ті роки, намагались підняти народні маси на соціальну революцію і побудувати в Росії, минувши капіталізм, соціалістичне суспільство.

Драгоманов високо цінував героїчні зусилля російського народництва, у середовищі якого було чимало й українців. Але він бачив, що стоять вони на утопічних засадах.

Ідея і теорія, на якій стояли російські народники, були науково помилковими і не могли принести країні ніяких реальних змін. Теоретики російського утопічного соціалізму — П. Лавров, М. Бакунін, П. Ткачов — вважали, що Російська імперія, усі її народи, а передусім великоруський народ, готові до побудови соціалізму, обминувши капіталістичні форми виробництва. Для цього потрібно тільки підняти селянство на соціальну революцію, захопити владу — і соціальні проблеми будуть вирішені, всі стануть заможними і вільними.

Теоретики цієї школи переконували, що як тільки буде побудоване соціалістичне суспільство, національні проблеми відпадуть самі по собі.

Подібний погляд на національне питання мали не тільки російські теоретики. Він панував і серед соціал-демократів у Європі, котрі на перший план також висували соціально-економічні проблеми. Такий погляд панував і в марксистській ідеології, що поступово ширилась у російських соціал-демократичних гуртках відсталого у соціально-економічному та політичному плані Російської імперії. Ця новітня теорія, яка ігнорувала права націй і народів, у Росії з'єдналася з традиційною централістичною ідеологією Російської імперії, що існувала ще

з часів середньовіччя, коли російська централізована держава створювалась на землях багатьох неслов'янських народів.

Драгоманов зіткнувся з цією ідеологією в середовищі російських народницьких гуртків в еміграції в 70–80-х роках XIX ст.

Після Емського указу 1876 року про заборону української мови Драгоманов, який був викладачем історії Київського університету, змушений емігрувати до Швейцарії, до Женеви. Там він розгорнув бурхливу видавничу діяльність. Уперше в історії українського руху він засновує на кошти київської “Громади” безцензурне українське видання, збірник і друкарню “Громада”, підтримуючи заборонене царизмом українське слово, і водночас розгортає бурхливу діяльність для руйнування “допотопного страховища” — імперії “будочників і казнокрадів”, як він називав тодішню царську Росію.

Драгоманов вважав, що він зуміє переконати своїми науковими і логічними доказами оту палку революційну молодь — народників, котрі активно проявили себе “ходінням у народ”, в неправильності їхніх шовіністичних поглядів, допоможе їм знайти правильну суспільну теорію. Щоб повалити старий самодержавний режим, потрібно, вважав Драгоманов, з'єднати зусилля всіх народів Російської імперії. Він вважав націоналізм, національні почуття, культуру, мову, освіту могутнім демократичним чинником у визвольній боротьбі всіх народів за політичні свободи у своїх країнах, у тому числі й за соціалістичне суспільство. Тим важливішим це питання було для багатонаціональної Російської імперії, де самодержавний уряд проводив насильницьке зросійщення усіх “іногородців”, у тому числі й українців. А для того, щоб залучити всі народи до боротьби за ці ідеали, потрібно, твердив він, вести роз'яснювальну працю всіма мовами народів Росії, а водночас у політичних програмах російських народників визначити всім народам законне право на їхнє самостійне політичне існування. Йому довелося зламати чимало списів у дискусіях — усних і письмових — з теоретиками цього руху, з анархічними та терористичними ідеями П. Лаврова, М. Бакуніна, П. Ткачова, Г. Плеханова та ін. Він став, таким чином, одним із видатних теоретиків національного питання у всеросійському визвольному русі і в Європі, виступаючи проти ігнорування національних прав усіх народів — і в Росії, і на європейському континенті.

“Ми не хочемо панування однієї народності над другою. Ми прихильники широкої федерації і переконані, що кожен народ може розвиватись успішно тільки на основі самостійного життя і повної свободи”. Драгоманов сміливо ставить питання про розвиток націй і культур, гостро, відверто, пристрасним публіцистичним словом картав прибічників централізму і російського шовінізму в народницькому русі, які заявляли, що вони стоять за єдину державу і визнають тільки за нею “велику важливість”.

Драгоманов вважав, що Російська імперія лише тоді зможе перейти на шлях демократії, коли російські соціалісти стануть на шлях знищення й розхитування централізму та перебудови Росії на засадах федерації. Причому Драгоманов завжди довершував свої ідеї практичними справами: він не тільки проголошував необхідність децентралізації і демократизації державного ладу в Росії, а й показав, як це треба зробити. Із цією метою він уперше в історії Росії створив проект федеративної конституції російської держави — “Вільна Спілка” (“Вольный Союз”). Драгоманов вважав, що Росія стане на шлях справжньої демократичної перебудови, коли повалить свою централістичну структуру, коли надасть усім народам право на самостійне політичне та культурне існування.

Не можна, твердив Драгоманов, однаково успішно управляти з Петербурга, на відстані 4 тис. миль від центру, Середньою Азією, Кавказом, Далеким Сходом, Прибалтикою, Україною. Драгоманов вважав, що при децентралізації Російської імперії, при федеративно-демократичному її влаштуванні всі народи в Росії, великі й малі знайдуть місце для політичного буття.

Ось чому Драгоманов був першим найвидатнішим, а може, й останнім справжнім федералістом у Росії. Він фактично продовжував нести естафету федералізму від декабристів “З’єднаних слов’ян” і від Кирило-Мефодіївського братства.

Драгоманов водночас намагався вплинути цими ідеями і на російських революціонерів, котрі в своїх політичних програмах не обіцяли ніяких автономій для народів Росії в майбутньому. А це призведе до того, твердив Драгоманов, що в майбутньому замість самодержавства монархів прийде до влади самодержавство парламенту або групи урядовців. І цей новий самодержець,

говорив учений, буде на свій смак розпоряджатись долею всіх народів.

І як актуально гостро звучали ще тоді застереження Драгоманова, що ці нові централістичні доктрини російських соціалістів "... зовсім не розхитують ідей державно-централістичного самодержавства, а тільки переносять в інші руки. Можна було б подумати, що російські терористи бажають зберегти централізовану машину Російської імперії для того, щоб на другий день перевороту нею скористатись для своєї мети, як це бувало стільки разів з революціонерами в інших країнах. Але найгірше — це те, що не підірвана в теорії ця машина може прислужитись зовсім не революціонерам, більше чи менше соціалістам, а кому-небудь іншому, наприклад, консервативно-бюрократичній диктатурі”.

Нашій державі довелося, на жаль, переконатися у гіркій справедливості цих застережень Драгоманова. Диктаторський переворот Й. Сталіна в 1929 р. став можливим тому, що була збережена і в теорії, і в практиці партії більшовиків система російського централістичного управління. Нею і скористалася група партчиновників для встановлення власної диктатури.

Драгоманов ще й таке писав про небезпеку збереження соціалістами ідеї централізованої держави: “Повсюди ми бачимо приклади політиків, котрі починали свою кар’єру радикальним напрямком і навіть барикадами і котрі ставали деспотами, рятуючи єдність держави, необхідної, як їм здавалось, для забезпечення свободи і прогресу від натиску сепаратизму, за їхньою думкою, символу реакції. Ми не бачимо причини, чому б усьому цьому не повторитись і в Росії, якщо тільки заміна царського самодержавства не буде супроводжуватись широкою місцевою свободою і серйозними гарантіями для недоторканості національностей”.

Учений попереджав, що одночасно треба знищити в програмах російських революціонерів гасло “единой и неделимой” Росії, “единого русского государства”. На жаль, російські соціалісти ХІХ ст. не прислухались до цих порад Драгоманова. Вікові традиції російської самодержавно-монархічної історії, зокрема оці централістичні імперської засади, на яких виростало Московське царство й імперія, виявились надто органічними й для революціонерів. Вони й сьогодні побутують у багатьох заявах

і територіальних ультиматумах деяких російських політиків щодо інших держав і народів.

Численні виступи й публікації Драгоманова на тему рівноправності народів були зустрінуті російськими соціалістами вороже. Його презирливо називали “южнорусским” націоналістом (навіть не українським, бо ніякої України для них не було). Особливо старався в цьому плані Г. Плеханов і його оточення. Проти нього виступали і російські ліберали і, звичайно ж, урядові кола.

Драгоманова почали брутально оббріхувати, розпускати чутки, що він нібито є агентом жандармів, проти нього писали статті, пасквілі. Одна брошура навіть так і називалась: “Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими революционерами”.

Стався повний розрив Драгоманова з російськими народниками-соціалістами. Але проти нього виступили і декотрі українські діячі визвольного руху. Вони заперечували взагалі ідею федерації, називали його “русификатором” української політичної думки. Драгоманов роз’яснював (зокрема в таких працях, як “Листи на Наддніпрянську Україну”, “Чудацькі думки про українську національну справу”), що він не проти окремішнього політичного державного існування України. Але поки що, наголошував учений, для цього не було ніякого реального ґрунту. Поступово ці ідеї Драгоманова оволодівали українцями.

Тож кінець ХІХ ст. устами Драгоманова підносить, як бачимо, знову справу державного існування України. Вона вбачалась йому у вигляді своєї рідної федерації народів Росії. Але вже на вищому щаблі розвитку суспільства — при демократизації суспільства, децентралізації і соціальних перетвореннях у всій Російській імперії.

Федералістські ідеї Михайла Драгоманова стали досить поширеними серед української інтелігенції, особливо наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. І не лише в Україні і в Росії, а і в Європі. Як засвідчив у своїх спогадах видатний діяч європейського соціал-демократичного руху Едвард Бернштейн, для західноєвропейської публіки статті Драгоманова з національного питання стали через велику фактичну обґрунтованість справжнім відкриттям. Адже в ті часи, писав цей автор, панував погляд, що соціалізм вимагав, аби малі народи і народності зливалися з великими націями. Про це писав і видатний європейський тео-

ретик Лассаль, що право залишатися в історії й розвивати свою національність потрібно визнати “тільки великим культурним націям”, всі інші мають право, “щоб асимілізуватися з тими — і розвиватися під їхнім впливом”.

Драгоманов першим у європейській політичній думці обґрунтував необхідність збереження націй і народів та їхніх культур, їхнє право на політично-державницьке буття як вияв боротьби за демократичні свободи в історії цивілізаційного розвитку суспільства. А тому постійний відрив національної інтелігенції — елітарної частини суспільства — від власного народу призводить до ослаблення визвольних сил, до занепаду і самого народу. Він з гіркотою писав, що “кожне слово, сказане не по-українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці”, що “усяка громадська праця в Україні мусить мати українську одежу — українство”.

Федеративна ж ідея, вважав учений, допоможе українцям й іншим народам домогтися зміцнення своєї національної ідеї, а відтак — і культури, і освіти, і державності.

Тому Михайло Драгоманов посідає чільне місце в історії української, російської та європейської суспільно-політичної думки як теоретик з національного питання.

Російський соціалізм очима українського вченого

Усі катаклізми і катастрофи, що відбувалися у ХХ ст., своїм корінням сягають ХІХ ст., зокрема другої його половини. Здається, що муза історії Кліо призначила ХІХ ст. для появи нових суспільних ідей і теорій, а ХХ ст. було призначене для їхнього практичного експериментального здійснення.

Саме тоді виробляються великодержавницькі концепції російського соціалістичного руху, теорії побудови соціалізму в напівфеодальній імперії, минувши час капіталістичного розвитку і т. д. Тоді ж висувають проти них свої застереження і гостро їх критикують діячі української науки та визвольної боротьби. Найперше місце серед них належить Михайлові Драгоманову.

Критика з його боку утопічних ідеалів російських общинників-соціалістів і зараз, як і колись, дає можливість збагнути, який же соціалізм переміг у Російській імперії після 1917 р., бо

він прийшов і в Україну. Окрім Драгоманова ніхто з теоретиків глибоко не розумів сутності російського народницького соціалізму, і ніхто, окрім нього, так життєво правдиво і так педантично науково не аналізував отого російського різновиду утопічного соціалізму, який пізніше затримав розвиток багатьох країн і народів Східної Європи щонайменше на століття.

Носієм соціалістичних ідей у всеросійському визвольному русі була в основному студентська молодь, яка палко бажала щастя народів. Вона щиро вважала, що, убивши якнайшвидше царя та ряд високих державних чиновників, зможе захопити владу в Росії і побудувати щасливе соціалістичне суспільство.

Драгоманов категорично заперечував таку можливість. Він твердив, що соціалістичне суспільство не виникне ніколи, якщо для нього немає відповідних економічних і соціально-психологічних умов.

Категорично заперечував Драгоманов і постулат російських соціалістів, нібито селянські повстання приведуть до соціалізму. Селяни завжди боролися, підкреслював він, за землю, яку вони сподівалися одержати від царя, а ця думка є дуже далекою від скасування власності на землю і на фабрики, як це нібито мусить бути за соціалізму.

Зміни економічних та суспільних форм життя настають не раптово, а поступово, твердив Драгоманов. Повстання їх не творять, лише посувають уперед і завершують. “Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчити старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими способами, а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські, вертаються безпрерівно на другий день повстання, коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк вдовольнялися”.

Драгоманов виступив проти ще однієї догматичної тези російських соціалістів, суть якої в тому, що селянська община має бути основою соціалістичного суспільства. Він говорив, що російська община — це залишок феодального суспільства, вона не є осередком, ядром нового соціалістичного суспільства, бо розкладається всередині на багатих і бідних.

Коли він писав про це в емігрантській пресі і вже знайшов собі чимало прихильників, Віра Засулич, російська емігрантка,

терористка, звернулася із запитанням до К. Маркса, чи й справді російська община може стати ядром соціалізму. К. Маркс відповів, що за певних умов сільська община може стати осередком побудови соціалізму. Відповідь абстрактна. Скажімо, Україна на той час уже не мала общинного землеволодіння, починаючи з XVI ст. Селянське господарство в Україні розвивалось в основному на принципі приватного землеволодіння. Після реформи 1861 року цей розвиток посилювався, а ще більше — після столипінських реформ, коли більше 40 відсотків селянських господарств Правобережної і Південної України стали хуторськими чи відрубами, тобто фермерськими. Як тут можна було будувати соціалізм на основі общини?

Драгоманов твердив, наперекір соціалістам-утопістам, що сила нових громадських порядків — “... у зростанні малих і великих товариств між людьми, у зміні звичаїв і думок, у ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних і наукових”. Звідси його заклик до широкої наукової і просвітницької роботи, звідси його увага до культури, освіти, до поширення політичних знань, передусім серед політичних партій і серед народу.

В Україні виросла в основному серед студентської молоді ціла плеяда прихильників Драгоманова — драгоманівців, які об'єднувалися у гуртки. Вони прийняли його ідеї соціалізму — це був соціалізм європейського типу, а не соціалізм утопічно-общинний. Між іншим, сам Драгоманов не раз застерігав, що він є соціалістом саме європейської школи і не має ніяких стосунків із російськими так званими соціалістами.

Драгоманов категорично виступав проти ще одного постулату російського утопічного соціалізму — проти методів терористичної боротьби. Ми пригадуємо, що російські соціалісти-народники зазнали невдачі після знаменитого “ходіння в народ”, коли їм не вдалося підняти на соціалістичну революцію народні маси ні в Україні, ні в Росії. Після цього вони перейшли до терористичної боротьби.

Народники утворили свою терористичну організацію “Народна воля”. Вони гадали, що уб'ють царя, захоплять владу, а далі побудують у Росії соціалізм. В Україні та в Росії розгорнулись терористичні акції. Почались вони в Києві, коли були вбиті прокурор Котляревський, жандармський офіцер Гейкінг.

У Харкові був убитий генерал-губернатор Кропоткін, у Петербурзі — шеф жандармів Мезенцев. 1 березня 1881 р. був убитий імператор Олександр II.

Але революції в Росії не відбулося. Селяни не піднялися на повстання. Терористи-народники не взяли влади до своїх рук. Маси не розуміли, чого хочуть ці студенти-соціалісти, чого вони вбили царя-батюшку. Селяни чекали від нього землі, скасування залишків кріпосницької залежності, яка ще тримала їх біля поміщиків. Усі ці соціалісти пізніше були апологетизовані більшовиками, а їхні методи терористичної боротьби вони перейняли для своєї революційної практики. Таку увагу до тероризму можна пояснити тим, що керівник більшовицької партії В. І. Ленін мав рідного брата, який брав участь у терористичних діях і був за це покараний царською владою.

Після убивства царя Олександра II вся російська еміграція і навіть ліберали торжествували перемогу, бо вважали, що тепер у Росії настануть переміни. Вихваляння, героїзація народо-вольців була високою і патетичною. А Драгоманов у ці хвилини захоплення і загального сп'яніння від успіху кидав холодні застережливі слова про те, що це є неправильний метод політичної боротьби. Він говорив, що, з одного боку, підтримує без будь-яких застережень “відкритий напад” на систему, що панує в Росії. Він вітав будь-які засоби збройного опору проти “розбійників із III відділення”. Але ні в якому разі не схвалював терористичної системи “Народної волі”, хоча й розумів причину її виникнення в країні, де панують жахливі засоби визиску.

Він писав: “Ми не дивуємось, що всі ці засоби породжують Засуличів, Соловйових (автори терористичних акцій. — *Авт.*). Нас швидше дивує, що їх так мало і що вони так довго примусили на себе чекати”. Але, каже Драгоманов, російський тероризм — цілком природна, хоч і патологічна реакція на патологічну російську дійсність. Він протестував проти того, щоб революційні діячі в своїй діяльності вдавались до терору, вважав, що терор завжди компрометує чисту справу побудови демократичного суспільства. Ще в 1876 р. висунув гасло: “Чиста справа потребує чистих рук”. Тоді Драгоманов протестував проти методів обдурювання народу революційними обіцянками, проти використання народниками фальшивок, як це було у знаменитій чигиринській справі. Там революціонери-народники

користувались підробленим царським маніфестом, зверненим нібито до селян, та іменем царя хотіли підняти їх на повстання. Драгоманов засуджував пограбування банків, які вчиняли російські революціонери, щоб здобути для революції кошти; виступав проти обдурювання й убивств. Він говорив, що це справа царських чиновників і жандармів, а революціонери “нехай залишаються з бездоганно чистою репутацією”.

Проти російського самодержавства та існуючого ладу необхідно організувати не окремі вбивства, а широку, відкриту боротьбу правильно організованих політичних товариств, партій серед усіх народів Російської імперії, усіх верств населення.

Навряд чи знайдеться в історії теоретик, котрий надавав би такого великого значення моральній чистоті й авторитетові революціонера.

Боротьба М. Драгоманова за виведення політичної суспільної думки з тенет утопічного соціалізму, за правильне розуміння законів розвитку людського суспільства, за вироблення правильних шляхів боротьби, звичайно ж, не мала особливого успіху в середовищі російських соціалістів-утопістів. Але ця боротьба сприяла тому, що значна частина української молоді та й російської інтелігенції взагалі стали замислюватися над проблемами федерації в Росії, ідеями боротьби за демократизацію суспільства, над необхідністю проведення в першу чергу так званих буржуазних реформ — запровадження свободи слова, друку, партій, товариств, зібрань тощо.

Втім, деякі керівники народницьких організацій (Г. Плеханов, Л. Дейч та ін.) не хотіли визнавати слушності виступів Драгоманова. Особливо гостро виступав проти Драгоманова Г. Плеханов, який вбачав у ньому конкурента для свого впливу на російський визвольний рух.

Наприкінці 80-х років Драгоманов вирішив сам створити всеросійську партію на засадах федерації. Але з тієї спроби нічого не вийшло.

У всеросійському визвольному русі гору брали малоосвічені, теоретично не підготовлені молоді люди, часом з амбіціями вождів, які мали гаряче серце і бажали зробити добро своїй країні якнайшвидше, не вважаючи на історичні обставини і закономірності суспільного розвитку. На жаль, саме ці люди з

їхнім нетерпінням і нетерпимістю, з їхнім бомбизмом і екстремізмом у широкому значенні цього слова і стали провідною силою у революційному русі Росії наприкінці XIX ст. Визвольний російський рух не виробив правильної стартової теорії, яка б сприяла подальшому розгортанню історичного поступу.

Екстремізм і волюнтаризм революційного середовища російських соціалістів-утопістів перейняли нові організації, що виникли в Росії наприкінці XIX — початку XX ст. і повели російський визвольний рух, а з ним і частину українців, у бурхливе XX століття.

У пошуках державницької ідеї. Галичина

Діячі українського визвольного руху в XIX — на початку XX ст. бачили односторонність соціалістичної концепції К. Маркса, про що писав ще Іван Франко. Зокрема, він говорив, що для К. Маркса та його прихильників "...історія людської цивілізації була, насамперед, історія продукції. З продукції матеріальних дїбр, мов літорослі з пня, виростили і соціальні й політичні форми суспільності, її уподобання". І далі таке: "Чи самі тільки потреби шлунка рухали суспільством? Очевидно, ні, а цілий комплекс його фізичних і духовних потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніше культурна праця — се вплив потреб і ідеалів суспільності". І. Франко побачив односторонність Марксового вчення, яке заводило російськими соціал-демократами, особливо їхньою більшовицькою течією, і наголошував на важливості врахування ідейного, духовного стану суспільства.

Розуміння суспільного поступу, яке відкидало значення культурно-історичних ідей, національних та психологічних особливостей народів, не сприяло розвитку правильних суспільних ідеалів у революційному русі Російської імперії, до якого все більше бралась українська молодь. У той же час у європейському визвольному русі поширення дістала не марксистська, а інша теорія, котра на перший план поступу висувала ідею відродження державності у націй і народів. Зокрема поширеною ідеєю була ідея Фрідріха Ліста, котрий вважав, що саме державницьке існування будь-якого народу є першою основою його історичного поступу.

У 80–90-х роках ХІХ ст. теорія Ліста, яку сучасний український політолог Роман Шпорлюк назвав технократичною, оволоділа широкими верствами європейської інтелігенції, особливо у народів, які не мали своєї держави. Сутність її зводилась до того, що відродження держави може очолити національна технічна інтелігенція — інженери, підприємці, науковці. Вони можуть це здійснити за принципом планового господарства. За умови, коли нація єднає людей у державу і національний етнос складає основу держави.

Ця ідея була спрямована на те, щоб об'єднати численні невеличкі німецькі держави в єдину державу. Але цією теорією послуговувалися й інші народи, які не мали свого осібногo політичного функціонування, як, наприклад, чехи. Ця теорія об'єднувала всі соціальні класи нації для досягнення єдиної мети — створення держави для всього народу.

У той же час російські соціалісти, зокрема більшовицька течія російської соціал-демократичної партії, повсюди проводили ідею роз'єднання націй за класовим принципом. Наприклад, В. Ленін висунув такий принцип діяльності своєї партії: “Соціал-демократи как партия пролетариата ставят своей положительной главной целью содействие самоопределению не народов и наций, а пролетариата в каждой национальности”. Цей постулат більшовизму — самовизначення пролетаріату, а не всього народу був спрямований на ідеологічне затьмарення зденационалізованого робітництва, зокрема і в Україні, в роки революції, щоб відірвати його від національно-визвольної боротьби українського народу і відродження національної державності.

До цього треба додати, що українські політичні провідники соціалістичного забарвлення на початку ХХ ст. були перейняті соціалістичними ідеями російського типу — з їх централістичними, вульгарно-матеріалістичними (“шлунковими”) пріоритетами.

Саме ці українські соціалісти, що виховались у загальноросійських утопічно-соціалістичних гуртках і були рідними братами по духу і букві російським соціалістам, очолили найбільш активну визвольну боротьбу українського народу на початку ХХ ст.

У нових історичних умовах, в яких діяли ці українські соціалісти, вони не бачили, на жаль, ґрунту, який би підпирав ідею

незалежності України. А через те помилково обстоювали федеративну концепцію Драгоманова з ідеєю автономії України щодо Росії, яка була непридатною адже Росія не стала ні демократичною, ні децентралістською. До того ж, Драгоманов говорив про свій час, коли не було в Україні жодної політичної партії, не було широкого політичного руху. А лідери українських партій, що виникли на початку ХХ ст., уже діяли в добу, коли в Україні розпочався широкий національний рух, як і в інших регіонах східної Європи, де народи виборювали свої національні держави. Проте українські соціалісти все ще не могли скинути з себе старе шмаття соціалістичних утопічних ілюзій, бо не розуміли, не відчували сутності епохи і продовжували відстоювати старі, утопічні соціалістичні концепції непотрібності самостійної держави при соціалізмі, непотрібності націй, армії тощо. Адже соціалізм, як твердила стара концепція соціалізму, має вирішити головні питання — соціальні. А з їх вирішенням відпадає нібито і потреба в національному житті.

Більше того, проголошуючи, наприклад, ідею автономії України на засадах федералізму з Росією, вони зігнорували важливий принцип Драгоманова, котрий вважав, що такий федеративний зв'язок можливий лише з демократичною Росією. Наші ж політичні провідники не врахували цього найважливішого застереження Драгоманова і проголошували федерацію України з Росією буржуазною — Мілкжова — Родзянка, а далі з Росією централістично-більшовицькою, яка й не збиралась, попри демагогічні заяви, ставати справді федералістсько-демократичною державою.

У Наддніпрянській Україні, отже, на рубежі ХІХ — початку ХХ ст. не визріло чіткої державницької концепції. І, як говорив тоді І. Франко, ідеал національної самостійності в усякім погляді — культурним і політичним — залишався для нас “поза межами можливого”.

Але суспільна думка українців інтенсивно продовжувала пошук свого державницького ідеалу і в західних українських землях.

З новою силою вона ожила у працях І. Франка, хоча спочатку вона і йому самому здавалась міфічною — “поза межами можливого”. Бо й справді, на кінець ХІХ ст. не було потужного політичного руху українського населення, ні в Наддніпрян-

щині, ні в Галичині, політична свідомість його була невисокою, політичні партії лише створювались і шукали своєї опори.

Практично здійснити навіть будь-яку автономію здавалося неможливим. Ідея української самостійності здавалась неможливою ще й тому, що виплоджений грубим матеріалістичним світоглядом фаталізм твердив, ніби певні соціальні, а разом з тим і політичні ідеали мусять бути досягнені, як говорив Франко, “самою іманентною силою розвою продукційних відносин без огляду на те, чи ми схочемо для сего кивнути пальцем, чи ні”. “Але,— продовжує він,— ця думка належить сьогодні до категорії таких фатальних забобонів, як віра у відьом, в нечисте місце і феральні дні. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до него, інакше він не буде існувати, і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин потопче і цим роздавить нас, як сліпа машина”.

Погляньмо ж тепер на західні українські землі, де також українська суспільна думка шукала шляхів для відродження державництва України.

Цікаве явище: український народ протягом своєї багатої тисячолітньої історії не поневолив жодного народу, не зробив рабами жодної нації, не забрав ні в кого мови, і землі, культури, державності. І ось тепер ціле століття шукав шляхів для свого відродження. В усіх частинах розірваної української території — і в складі Російської, і в складі Австро-Угорської імперії, де народ жив власними історичними традиціями, де говорив українською мовою, ішов пошук національного й державницького відродження.

Після поділів Польщі Галичина відійшла до Австрійської (з 1868 р. — Австро-Угорської) імперії.

У Галичині українці були не в кращому становищі, аніж українці під Російською імперією. Глухий закуток Австро-Угорщини не мав можливостей для інтелектуального розвитку українського населення. Місцеві русинсько-українські феодали ще після Люблінської унії 1569 р. почали католичитися, полонізуватись й поповнювати польсько-шляхетський клас Речі Посполитої.

На початок ХІХ ст. Галичина перебувала в жалюгідному становищі. Економічна політика Відня не сприяла ні розвитку тут промисловості, ні вирішенню соціальних проблем. Вся увага австро-угорського уряду спрямовувалась на розвиток тих країв, які були населені більш освіченими і згуртованими націями — німцями, угорцями, чехами. Тож Галичина лишалась занедбаною провінцією, сировинним придатком тих регіонів.

Наприкінці ХVІІІ ст. шляхта, що була в основному польською або сполонізованою, становила 3,4 відсотка населення краю; міщани, неможливі ремісники та крамарі (останні в основному з єврейського населення) — до 10 відсотків. Пізніше з'являється тут нова нечисленна група населення — чиновники з німців або чехів. Українське селянське населення, яке становило більшість у краї, мало одну-єдину категорію власної інтелігенції — уніатське священицтво. В основному воно походило із селянської верстви, а через те швидко втратило ідеї вселенського панування ватиканського центру й перейнялося життям та інтересами власного, селянського класу.

У такий спосіб уніатське духовенство перетворилось із сили, якою хотіла скористатися католицька церква для власного звелічення й зміцнення, в антипод католицького анексіонізму.

Це, власне, й вирішило подальшу історичну долю українців Галичини. Священики греко-католицької, або уніатської церкви стали в опозицію проти наступу католицизму й перетворилися в українську національно-свідому верству населення, яка сприяла утриманню в ньому національних та історичних традицій, рідної мови, писемності тощо. Тож не дивно, що в галицькому краї перші кроки культурно-національного відродження робилися в середовищі окремих груп біднішого сільського духовенства.

Наприкінці ХVІІІ ст. в Австрії правили реформатори — імператриця Марія-Тереза та її син Йосиф ІІ, які провели важливі реформи і в Галичині. Зокрема вони послабили тут кріпосництво, обмежили додаткові повинності, трохи посилили греко-католицьке священицтво, яке постійно зазнавало утисків від католицької церкви тим, що дали йому рівні права з католицькими ксьондзами. Польським феодалам було заборонено втручатись у призначення парафіяльних священиків. Крім того, греко-католицькі священики дістали хоч і невелику, а все ж

державну платню, що підняло економічний і моральний статус уніатського духовенства.

Ці заходи завершилися тим, що вперше після Берестейської унії була встановлена 1808 року греко-католицька митрополія. Це мало величезне значення для всього галицького краю. З одного боку — зріс авторитет українського духовенства серед населення краю, з другого — все це протидіяло засиллю польсько-католицького елемента в Галичині. У такий спосіб віденський уряд якось урівноважував претензії польсько-шляхетського панства на повне володіння Галичиною в межах Австро-Угорщини і створював для себе опору в українському населенні проти польського натиску.

Але був іще й третій бік реформ: греко-католицьке духовенство, вдячне за підтримку віденського уряду, почало поширювати ідею вдячності до нього серед русинів-українців, виховувало вірнопідданство йому, а з другого боку, посягло ілюзії про всесилля імператорів і почало з надією дивитись у бік правлячої династії Габсбургів, чекаючи нових поступок. У середовищі греко-католицького духовенства витворювалась ідеологія консерватизму, провінційного лакейства, яку пізніше політичні публіцисти назвали рутенством (тобто та, яка притаманна русинам, чи рутинам — тут і далі зберігалась первісна назва галльського племені — рутинів, або русини). Рутенство було споріднене з наддніпрянським малоросійством — з подібною ж вірнопідданською ідеологією лакейства і запобіганням перед російським імперським урядом. Все це призвело до того, що частина верхівки греко-католицького духовенства, як і православного в Україні, переорієнтувалась на урядові кола і почала відриватись від народу.

Імператори-реформатори ще провели важливі для Галичм реформи в галузі освіти: були відкриті семінарії для греко-католицьких священників. У 1784 р. у Львові Йосиф II засновує університет, де навчалась у переважній більшості польська молодь, але були й галичани-русини. Навчання на чотирьох факультетах провадилосся німецькою мовою, але для українців був відкритий окремиий факультет, де навчання провадилосся так званиим язичієм — сумішшю церковнослов'янської та української мови. Щоправда, 1869 р. нібито з “ініціативи” студентства, урядовці закрили цей факультет. Були відкриті початкові шко-

ли трьох типів — однокласні, трикласні, чотирикласні, що готували учнів для гімназій та університету.

У цей час посилюється визвольний рух у Польщі та Чехії. І під його впливом українська галицька інтелігенція все більше звертає свій погляд до галицько-українського народу. Видання праць з української історії та культури Івана Могильницького, Дениса Зубрицького та інших авторів піднімали національну свідомість галичан, зокрема освіченої частини місцевого населення.

У 30-х роках XIX ст. в середовищі галицької молоді виникає гурток, який ставить на меті запровадити в літературі замість церковнослов'янської живу розмовну мову. Цей гурток назвали згодом “Руська трійця”. Організаторами його були три семінаристи: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. З допомогою чеських патріотів вони почали листуватися з видатними “будителями” — просвітителями чеського народу Яном Колларом, Павелом Шафариком, Карелом Гавлічком. Вони видали вперше в історії галицької культури (у Будапешті, бо вище греко-католицьке духовенство на догоду урядовим колам заборонило робити це у Львові) альманах галицько-українською мовою “Русалка Дністрова”. Це був збірник народних пісень, балад, історичних переказів українсько-русинською мовою. Його зустріла в багнети вся консервативна публіка, наклад було майже повністю конфісковано (все ж 250 примірників лишилося). Але цей альманах дійшов до людей і мав величезний вплив на розвиток літературної української мови та української ідеї в Галичині. Основну увагу члени “Руської трійці” приділяли відновленню історичної пам’яті, знайомили з історією козацтва як символом героїчного минулого всього українського народу і можливим шляхом для втілення державницької ідеї всіх українців у майбутньому.

Величезне значення для Галичини мала епоха європейських буржуазних революцій 1848 року, зокрема і в Австрійській імперії. Революційні події 1848 року підштовхнули невеличку частину українсько-галицької інтелігенції до пошуків нових шляхів у розвитку свого краю. Звичайно, ці явища торкнулися в основному середовища греко-католицького духовенства. У той час намісником у Галичині був граф Франц Стадіон. Він і постарався використати греко-католицьких священиків в інтересе-

сах імперії. Під час революційних подій 1848 року гостро поста-ло питання про автономію найбільш політично зрілих народів імперії — мадярів, поляків, чехів. Щоб справитися з цими ру-хами, які потенційно могли використати українське селянство (а в цей час розпочався великий селянський рух на Буковині на чолі з депутатом парламенту — рейхсрату — Лук'яном Коби-лицею), австрійський уряд вдався до організації протидії з боку інших народів слов'янських, зокрема галичан-русинів. 17 квітня 1848 р. в Галичині було скасоване кріпосне право. Згодом воно було ліквідоване й на Буковині та Закарпатті. Австрія була проголошена конституційною монархією.

19 квітня 1848 р. за порадою графа Стадіона група греко-католицьких священиків звернулася з петицією до уряду з про-ханням надати Галичині окреме управління, дозвіл займати вищі державні посади, зрівняти їх у правах з римо-католиць-ким духовенством, надати право на освіту в нижчих і середніх закладах українською мовою. Бо українці-русини, заявляли вони, є частиною великого 15-мільйонного народу, що живе у Наддніпрянській Україні, а в Галичині вони становлять два з половиною мільйони і є самобутнім народом, а не часткою польської нації, як це представляли поляки, намагаючись ви-користати їх у своїй боротьбі.

2 травня 1848 р. була створена перша українська політична організація в Галичині — Головна руська рада, її очолив єпис-коп Григорій Яхимович. Вона об'єднувала 66 осіб, майже поло-вина з них були священики і студенти-богослови. Друга по-ловина — це представники світської інтелігенції, але вони відігравали менш важливу роль. Через кілька тижнів було створено в Галичині 50 місцевих і 13 регіональних філій Голо-вної руської ради. У цей час виникає й більш консервативна ук-раїнсько-русинська організація “Руський Собор”. Проте його роль у суспільному житті була слабшою.

Нечуваною подією в житті галицького суспільства був вихід 15 травня українського тижневика “Зоря галицька”.

Несподівана поява на політичній арені Австрійської імперії українства з його політичною організацією шокувала пред-ставників польського сепаратизму. Вони звинуватили графа Стаді-она в тому, що він придумав українців-рутинів, аби нацькува-

ти їх на поляків, бо такого народу, як українці, мовляв, не існує.

Перебіг революційних подій 1848 року призвів до того, що українці потрапляють навіть у парламент. Причому серед українських депутатів була значна група селян на чолі з Іваном Капуцаком. Вони зайняли рішучі антикріпосницькі позиції, вимом сжІваїХ,і селямг'ує.їнричома парламеіома арс

вацький. Розпочалось будівництво Народного дому, де могли розміщуватись музей, бібліотеки, видавництво. У цей же період українці дістали дозвіл на формування військової частини — руських стрільців, їх було спочатку 1400 осіб. Вони не хотіли зливатися з галицькою народною гвардією, котру утворювали польські кола. Втім, віденський уряд відразу ж використав це формування для придушення угорської революції (діячі якої на чолі з Л. Кошутом, проте, “не церемонились” з українцями Закарпаття, вважаючи їх частиною угорського народу!).

Таким чином, перша половина XIX ст. для Західної України заклала той фундамент, на якому в другій половині розгорнувся активний процес формування політичної свідомості широких мас її населення і перетворення його в структури для відродження своєї культури й національної та державницької самосвідомості.

Самоорганізація українців у Галичині

Друга половина XIX ст. відкриває в Галичині нову епоху вільної боротьби. Починає ширше розгортатись національне відродження, хоча об’єктивні умови для цього дедалі погіршувались. Австрійський уряд намагався владарювати, нацьковуючи народи один на одного. Так, уряд через посередництво нового намісника графа Голуховського почав підтримувати польську адміністрацію, яка знищувала попередні завоювання українців. Змінювалась і етнічна ситуація в Галичині. Наприкінці XIX ст. 58 відсотків місцевого населення уже становили поляки, 40 відсотків — українці. У Східній Галичині частка українців скоротилась на 62 відсотки. Це пояснювалося і переселенням сюди поляків і колонізацією непольського населення, а також тим, що єврейське населення міст, яке постійно сюди переселялось із Польщі, у своїй масі записувалося поляками. Воно займало провідне становище в містах і містечках краю в лихварстві, торгівлі, ремеслах. Українське населення всуціль залишалося аграрним і займалося сільським господарством. Рівень заробітної плати українського робітника в кілька разів був меншим, аніж польського чи німецького. У торгівлі ж українці становили лише 0,2 відсотка. Українська інтелігенція була нечисленною — всього 12–15 тис. осіб, переважно священники.

А, скажімо, польської інтелігенції в краю було 38 тис., окрім священників. І демографічний, і освітній стан українців у другій половині ХІХ ст. постійно погіршувався у зв'язку з тим, що віденський уряд передав Галичину в управління полякам. Освіта в містах, чиновницькі посади також перебували в руках неукраїнців.

Міста Галичини через те були також неукраїнськими. В 1900 р. понад 75 відсотків мешканців міст розмовляла польською мовою. Лише 14 відсотків — українською, решта — німецькою. Українці в містах Східної Галичини становили 25–30 відсотків населення, так само, як і поляки.

Коли порівняти становище Західної і Наддніпрянської України, зауважуємо на ту обставину, що і там і тут міста не були українськими. У багатьох невеликих містечках основна маса населення була єврейською. Так у містечку Броди 70 відсотків мешканців були єврейської національності. Наприкінці ХІХ ст. фаховий профіль єврейських мешканців міст окреслювався таким чином: 15 відсотків — лихварі, 35 — торгівці; 30 — ремісники; 20 — представники змішаних професій. Більшість тогочасного єврейського купецтва — це дрібні крамарі. Лише невелика група великих торговців могла впливати на економічне життя краю.

Політика польських кіл у Галичині зводилася до того, щоб повністю сполонізувати край. Намагаючись відплатити українцям за їхню підтримку уряду Габсбургів у часи революції 1848 р. — у часи “весни народів”, — польські адміністративні чини проводили в Галичині відверту антиукраїнську політику. Один із тогочасних польських лідерів говорив, що “не існує ніяких русинів, а лише Польща і Московщина”.

У цьому плані особливо відзначився галицький намісник граф Голуховський. Він передбачив низку заходів, що дискредитували українців у Відні, які були спрямовані на гальмування їхнього національного руху будь-якими способами і на прискорену їх полонізацію. Особливо це було помітно в галузі освіти. Після того, як у 1867 р. утворилась замість Австрійської Австро-Угорська імперія, Галичина була повністю віддана в управління полякам. Відтоді польська мова замінила німецьку в усіх установах, гімназіях, університеті.

Це призвело до того, що у 1914 р. в Галичині нараховувалось 96 польських і лише 6 українських гімназій. Польські культурні заклади отримували в 10 разів більшу фінансову підтримку, ніж українські. Українці були змушені битися за кожну українську школу, за кожну українську гімназію, за кожне українське слово. Це привело до консолідації українців. Активну роль відігравали в цій справі греко-католицькі священники. Але сили були нерівні; галицькі громадські діячі, здебільшого священники, шукали собі підмоги ззовні — і знайшли її в російському імперському уряді.

Саме в другій половині XIX ст. Росія почала активніше проводити політику підтримки різних слов'янських народів, які жили в Європі, і через них тиснути на західні країни. В Росії утворювались різні слов'янські комітети, через які йшла урядова російська підтримка слов'янам у європейських державах.

До цих слов'янофільських організацій повернула свої погляди і частина галицьких греко-католицьких діячів. Щоб дістати фінансову підтримку Росії, вони почали себе і свій народ називати не русинами, як це було раніше, а росіянами, далі заявили, що вони вже є частиною не великого українського, а великого російського народу. Їх за це почали називати москвофілами. Та водночас вони добули за це офіційну й матеріальну підтримку російського уряду, стали видавати власну газету “Слово”. Через це їх ще називали словістами. Ці діячі згуртувалися навколо кафедрального собору Святого Юра, від чого пішла ще одна назва цих москвофілів-словістів — святоюрці. Вони мали численні видання в Галичині протягом другої половини XIX ст. Це видавництва і газети “Слово”, “Наука”, “Новий пролом”, “Галичина”; “Буковинська зоря”, “Свет” — на Буковині й Закарпатті та ряд ін., які видавали “язычем” — сумішшю греко-латино-церковно-слов'яно-польських слів, яку Драгоманов називав “дячківською тарабарщиною”.

Святоюрці-москвофіли провадили активну боротьбу з полонізацією краю, та водночас вони наvertsали своїх земляків до Російської імперії. Це викликало велике невдоволення молодшої частини греко-католицьких священників, які знали, що вони не росіяни, а українці-русини, що вони є частиною великого українського народу.

У 60-х роках XIX ст. частина цієї молодшої генерації святоюрців відколюється від москвофільської партії та створює нову — народовську партію. Ця партія, на́тхнена творами Т. Шевченка та інших українських письменників, вважала, що вона мусить відроджувати власний народ, його мову, яка з такою енергійною силою проявлялась у творчості Т. Шевченка. Народовці орієнтувалися на Кобзаря та на інших видатних українців, які за центр своєї боротьби обирали народ. Ця молодь починає долучатись до великої східноукраїнської культури, їхніми кумирами стають І. Котляревський, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович та ін. Це була література, що відзначалась високими науковими вартостями, європейськими ідеями, глибокою філософською думкою. Вона зробила своєрідний переворот у світогляді цілого покоління молоді українців-галичан. Народовці пропагують свої національні ідеї у створених ними періодичних виданнях, це були газети “Вечорниці”, “Мега”, “Русалка”, “Правда”, “Діло” та ін.

У 1862 р. у Львові за прикладом київської Громади група молодих галичан засновує свою першу нелегальну організацію — громаду. Такі громади утворюються серед учнівської молоді в Бережанах, Перемишлі, Станіславі, Самборі, Тернополі. Їхня мета — ознайомлення з національною культурою, патріотичне виховання. З їх середовища вийшло чимало видатних діячів національного руху і культури: Володимир Навроцький, Остап Терлецький, брати Володимир та Олександр Барвінські, Осип Маковей і т. д.

У 1868 р. частина народовців на чолі з талановитим композитором Анатолієм Вахнянином засновує товариство “Прогрессу”, яке згодом стало поширюватися по всій Україні і продовжувати справу українських громад.

У 1873 р. за допомогою полтавської та київської “Громади” у Львові була створена друкарня ім. Тараса Шевченка, що згодом перетворюється у Товариство ім. Т. Г. Шевченка. Йому судилося стати великим українським науковим центром у XIX — на початку XX ст. Фактично воно стало академією всіх наук, які розвивались на українських землях. Його діяльність продовжується й нині серед українців діаспори, а з 1990 р. — і на батьківщині.

Велике значення для піднесення національного, наукового та суспільного руху в Галичині мала діяльність Михайла Драгоманова. У швейцарській еміграції розгортає колосальну за розмірами, глибиною та енергією публіцистично-громадську діяльність. Він витворює з групи студентської молоді (І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, І. Мандичевський та інші), яка об'єднувалась навколо москвофільського студентського журналу “Друг”, високоосвічених демократично настроєних патріотів України. Ці молоді люди називали себе радикалами, за порадами Драгоманова, намагались вирватися з-під впливів і москвофільської, і народовської партії, проводити в літературі і в житті світські суспільні ідеї та ідеали, позбуватися галицько-москвофільського консерватизму і угодовщини.

За ініціативою і за допомогою Драгоманова в Галичині створюється ряд бібліотек для молоді і для народу. Сам Драгоманов подарував створену на власні кошти бібліотеку українським студентам Віденського університету, що згуртувались у товариство “Січ”. Він пропагував демократичну літературу українських, російських та європейських авторів.

Гурток радикалів Франка та Павлика розгорнув (за матеріальною підтримки Драгоманова) видання демократичної преси. Це був революційно-демократичний журнал “Громадський друг” (1878), який видавався на гроші, одержані Драгомановим як академічна премія Санкт-Петербурзької академії наук за дослідження разом з В. Антоновичем “Історичні пісні малоруського народу”. Франко видає, також за грошової підтримки Драгоманова, журнали “Світ”, “Молот”, пізніше — “Житє і слово”. В них поширюються не лише демократичні принципи в житті суспільства, а й соціалістичні ідеї. Через те поліція посадила молодих видавців, а разом з ними і їхнього покровителя Драгоманова (щоправда, заочно, бо він перебував у Швейцарії) на лаву підсудних (1878). Це був перший соціалістичний процес в Україні.

Взагалі роль Драгоманова у розгортанні визвольного руху в Галичині, приверненні його до новітніх європейських ідей була величезною. Він сприяв тому, що сентиментальне культурно-просвітницьке українофільство ставало більш реальним політично-прагматичним, що стоїть на ґрунті національної демократії. Драгоманов сприяв утворенню політичних партій і

програм у Галичині. Тож недаремно Іван Франко називав його “великим учителем, котрий далекозорістю і правдолюбством не нижче від самого Чернишевського”, називав його “совістю нації” і закликав дорожити його “неперестарілим доробком” усіх, “кому дороге наше слово і дорогі ті ідеї, для яких працювали і боролися обидва чільні сини України — Шевченко і Драгоманов”.

Рух радикальної молоді набуває поширення у 80-х роках ХІХ ст., коли радикали почали скликати багатотисячні народні віча на Коломийщині, коли вони включилися у виборчу кампанію. Слава про “коломийських радикалів” підняла і славу їхнього ідейного натхненника — Михайла Драгоманова, він продовжував допомагати грішми, публіцистичними статтями, програмами, виборчими вимогами, які потім приймалися на тих народних зборах.

Це сприяло створенню в Галичині Русько-української радикальної партії — РУРП (1890), яка приєднувалась до лівого спектру суспільного життя Австро-Угорщини. Це була перша легальна політична партія в Україні європейського зразка. Крім того, це була перша в Європі селянська партія, яка ставила своєю метою побудову соціалістичного суспільства. В 1895 р. у своїй програмі вона визначила ще одну орієнтацію: створення політичної, культурної та економічної самостійності, незалежності і соборності українських земель.

Політичним органом партії був часопис “Народ”, який видався за матеріальної і фінансової підтримки Драгоманова. Пізніше галицькі селяни зібрали кошти на видання газети “Хлібороб”. Це була перша селянська газета, яку з подивом читала вся соціал-демократія Європи. Згодом до програми РУРП приєдналась і Українська соціал-демократична партія (УСДП — 1899 р.) та Українська національно-демократична партія (УНДП — 1899 р.). Українські радикали, зокрема, визначили, що всі їхні прагнення можуть здійснитися “лише при повній самостійності політичній русько-українського народу”.

А Українська національно-демократична партія, яку згодом очолювали Іван Франко, Євген Левицький та Володимир Охримович, заявляли, що метою її діяльності є “незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з’єдналися б в одну новочасну культурну державу”.

На кінець XIX ст. “Просвіта” розгорнула величезний рух у Галичині. На початку XX ст. вона вже мала 77 регіональних відділень. У них нараховувалося 36 тис. членів. При цих громадських установах відкривалися театральні групи, гімнастичні товариства, хори, пожежно-гімнастичні товариства під назвою “Сокіл”, “Січ”. Просвітяни почали створювати кредитні товариства, спілки, склади. В 1894 р. виникла велика кредитна спілка “Віра”, а в 1895 р. у Львові була заснована страхова компанія “Дністер”. На початку XX ст. вона мала 213 тис. клієнтів. У 1909 р. діячі галицького суспільного руху відзначили 40-річчя “Просвіти”. На ювілейному просвітянському з’їзді було 768 делегатів, здебільшого молодь і світська інтелігенція, яка й визначила напрямок національного руху в Галичині. Засновувались тут й інші партії, які не поділяли ідеї національного визволення українців або виступали гостро проти неї. Але значного впливу на маси вони не мали.

Як бачимо, на початку XX ст. галицькі українці-русини знайшли в собі сили відродити власну національну культуру та самосвідомість, а головне — створити різні громадські утворення. Інтелігенція зуміла подолати хуторянський консерватизм та етнографізм і увійшла в тісні зв’язки з селянством. Це величезне завоювання, якого не мала інтелігенція Наддніпрянської України. Внаслідок самоорганізації й зростання кооперативного руху стали можливими великі суспільні акції, як-от масовий бойкот алкоголю, бойкот лихварів, перекупників-посередників, які за безцінь скуповували в селян продукцію і наживались на перепродажу. Як стверджують історики, ця самоорганізація українців завдала великого економічного збитку численним орендарям, лихварям, загострила соціальні тертя і змусила посередників масово переселятись на американський континент.

Великі досягнення мали українці-галичани в галузі освіти й науки. Незважаючи на те, що урядовці-поляки всіляко перешкоджали розвитку освіти, на кінець XIX ст. українці почали створювати приватні українські гімназії. На приватні кошти утримувались для них і гуртожитки. Особливе значення мало те, що українці домоглися відкриття кафедри історії України (1894) у Львівському університеті. Оскільки в Галичині не було вченого, котрий би міг очолити цю кафедру, з Києва

був запрошений 28-річний учень видатного історика В. Антоновича — Михайло Грушевський.

З приїздом Грушевського до Львова в розвитку української історичної науки розпочинається новий етап. Саме тут молодий учений розпочинає створювати фундаментальну багатотомну працю “Історія України-Руси”, де обґрунтовує ідею української державності в минулому і майбутньому.

На кінець XIX ст. в Галичині виникає ряд нових політичних партій, які ставлять за основну мету боротьбу за відродження української державної незалежності. Утворюється і Українська соціал-демократична партія, яка приєднується до польських соціал-демократів.

Саме в Галичині, як бачимо, наприкінці XIX ст. судилося оформитись у документах суспільно-політичних партій ідеї незалежності української держави. Галичина перетворювалась на епіцентр вулканічного горіння і збирання політичних сил, що вигранював теоретичну думку й готував патріотичні кадри для розгортання національно-визвольної боротьби за відродження української державності.

Україна вступає у XX століття

Відродження державницької ідеї в Наддніпрянській та в Західній Україні відбувалося неоднаковими темпами. Якщо в Галичині на початок XX століття ця ідея охопила значні маси українського населення і організувала їх у різні масові громадські та партійні утворення, то в Наддніпрянській Україні вона лише жевріла в окремих гуртках і групах. Основна ж маса української інтелігенції — цієї елітарної суспільної сили — залишалася на позиціях, які виробив за умов відсутності масових національних рухів Драгоманов.

Національне відродження України проходило болісно, на відміну від європейських та інших слов'янських народів. Це відродження відрізнялося від подібних процесів у інших народів Російської імперії. Справа в тому, що Україна геополітично лежить на розпутьті двох своєрідних світів — європейської та азійської цивілізації. Україна своєю історичною минувшиною тяжіла до європейської історії, до європейського типу

життя ще з середньовіччя. Європейські форми політичного управління, економічного життя, як ми бачили на прикладі козацько-фермерського землеволодіння, тут переважали ще в XVII — XVIII ст. Регрес економічний, культурний і політичний був пов'язаний із входженням України до складу кріпосницької і самодержавно-бюрократичної Російської імперії. Це призвело до гальмування національно-визвольних змагань, що тяжко позначилось і на пошуках нових форм майбутнього політично-державницького існування українців.

Один із відомих діаспорних істориків Іван Лисяк-Рудницький вважав, що Україну можна зарахувати до тих східноєвропейських націй, які характеризуються як неісторичні, бо вони мали великий розрив у тяглоті свого державницького існування. А в зв'язку з цим національне відродження відбувалось тяжко й повільно, особливо в Україні Наддніпрянській. Втративши своє державне існування (національні багатства й політичне урядування та культуру), українство Наддніпрянщини втратило і свою політичну еліту, яка в усі часи, в усіх народів зберігає і гартує ідею державного відродження.

В європейських і західнослов'янських країнах, приміром, національну еліту не знищували, вона постійно існувала й проносила крізь століття державницьку ідею.

В Україні ж через постійні політичні катаклізми і катастрофи цю еліту або винищували, або денаціоналізували, або одночасно і те й інше. У XIX ст. народилася нова провідна освічена верства — інтелігенція, яка перебрала на себе цю ідею. Але це була в основному неможлива або малозаможна частина суспільства, а тому вона була залежною від пануючої нації та урядових кіл чужоземної держави. Українська національна буржуазна верства була малочисленною і ще більш залежною від самодержавнобюрократичних кіл.

Разом з тим, національно-патріотичні особи, або просто свідомі українці постійно переслідувалися. Російські урядовці завжди боялись, що культурницьке відродження українців приведе до усвідомлення національної самобутності усього народу. А це вже не жарт, коли маси стануть на захист своєї гідності. Ось чому царський уряд намагався через зросійщення освіти не допустити народження з глибин етносу національної інтелігенції.

Російський царизм та його ідеологи постійно і пильно стежили за цим. Один із ідеологів імперії Петро Струве писав, що історичний процес уже нібито довершив злиття українського народу з російським в один національний організм, а через те український елемент уже цілковито розплився в московському морі. А намагатися творити українську національність — означало розбивати “один русский организм”. Це вже прирівнювалось до державної зради, за яку негайно треба було карати. Щоправда, Струве великодушно визнавав, що українська культура має право на існування, але тільки у формі народних пісень, казок і творчості, у сфері народного побуту. Водночас російські прогресисти типу Струве вважали, що живої народної української мови ніяк не можна допускати в літературу. А головне завдання полягає в тому, “чтобы проникновение русского языка и русской культуры в народные массы” було найширшим.

Між іншим, те ж саме писали і польські урядовці в Галичині щодо розвитку української культури. Струве переконував, що передусім Росія мусить об’єднати всі частини “русского народа” з імперією, розуміючи під терміном “русский народ” і українців, і білорусів. На його думку, це свідчило про історичну необхідність приєднати до Росії й “русскую Галицию”. І ця акція, вважав він, необхідна для оздоровлення Росії, бо існування “малороссийской ветви” в Австрії, тобто в Галичині, де діяло конституційне право на розвиток освіти і культури усіх народностей, спричиниться до відродження українського питання.

А тому і в Галичині, і в Україні Наддніпрянській дві імперські сили — Росія та Австро-Угорщина докладали чимало зусиль для того, щоб задушити провідну верству українства — інтелігенцію, задушити навіть культурницьку її працю. Втім, у Наддніпрянській Україні, як і в Галичині, українська освічена громада розуміла це і поступово усвідомлювала свої історичні завдання.

Як зауважував Лисяк-Рудницький, вся новітня історія українства полягала в тому, щоб відродити силу української нації й перетворити етнічну спільність українців на самосвідому політичну і культурну спільноту. І це завдання виконувалось у Галичині, воно посувалося і в Наддніпрянщині.

У 1891 р. група молодих студентів, свідомих українців — Іван Липа, Борис Грінченко, Микола Міхновський та ін. — зібралися на могилі Шевченка в Каневі й проголосили, що вирішили створити український рух, який буде альтернативним російському радикалізму і російській культурі. Вони організували “Братство тарасівців” і присягли, що віддадуть свої життя за відродження української державності, а тому будуть взірцем освіченості української інтелігенції, будуть завжди говорити українською мовою і в сім’ях виховуватимуть своїх дітей українцями.

Братство в 1893 р. оприлюднило в Галичині своє кредо — “Декларацію віри молодих українців”. Це був документ, пройнятий духом наступального націоналізму, з дошкульною критикою попереднього українофільства, яке займалося культурництвом і не проголошувало відкрито політичної програми відродження української державності.

Ця публікація була вибухом бомби в інтелектуальному українському середовищі. Вона сприяла великому збуренню умів і навіть спричинилася до розшарування в середовищі українофілів.

У своїх статтях Міхновський згодом писав, що нове ХХ ст. буде характеризуватись боротьбою пригноблених націй за визволення. Відбуватимуться корінні зміни в становищі народів. На цей час повстали вірмени, греки, інші народи, які виборювали свою незалежність. На цю боротьбу мали піднятися й українці. “Доки ми не здобудемо собі політичних і державних прав, — писав Міхновський, — доти ми не будемо мати змоги уладнати стан речей у себе вдома до нашої уподоби. Бо інтерес наших господарів єсть цілком супротивний нашим інтересам. Бо розплющення очей у рабів єсть небезпечним для панів. Сю останню задачу мусить взяти на себе національна інтелігенція. Це її право і обов’язок”.

Далі він говорить, що в історії української нації національна інтелігенція раз у раз відіграла ганебну й “сороміцьку” роль, зраджувала, ворогобила, інтригувала. Але рідко коли служила своєму народові, ніколи не вважала свої інтереси спільними з інтересами цілої нації, ніколи не хотіла побачити спільності тих інтересів. Автор звертається до цвіту української нації, до її найкультурнішої верстви і говорить, що українська

інтелігенція мала б стати заступником всього українського суспільства, має стати на боротьбу за інтереси всього народу.

Міхновський писав: “Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов’язок”.

Міхновський чесно і болісно переживав за свій народ і його безрадісне буття. Він закликав: “Ми відродилися з ґрунту, наскрізь напоєного кров’ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України. Ми виссали з молоком наших матерів стародавню любов до нашої нації, до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами”. Далі закликав:

“Ми востаннє виходимо на історичну арену і або поборемо, або умремо. Ми не хочемо довше бути євнухами, не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов’ю до України. Сини України, ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої сили завзяття. І кожен, в кого ще не спідлене серце, озветься до нас. А в кого спідлене — до того ми самі озвемось”.

Цей рішучий, проникнутий великою любов’ю до стражденного українського народу голос сколихнув українську інтелігенцію й українську молодь.

Одночасно стара українофільська інтелігенція на чолі зі своїм лідером, відомим істориком Володимиром Антоновичем, об’єднується під натиском молоді інтелігенції та створює Українську зальну організацію — УЗО (1897). Вона являла собою федерацію у складі 20 громад. Осередки УЗО, її видавничі відділення продовжували просвітянську справу в багатьох областях України. Велике значення мало проведення свят шевченківських роковин, ювілеїв М. Лисенка, І. Котляревського. Ця організація створила фонд підтримки української патріотично-просвітницької діяльності. Стара українофільська інтелігенція все ж не могла рішуче об’єднатися в політичну партію. Радикальна молодь і тут подала приклад.

У березні 1900 р. була оприлюднена в Галичині, а потім поширена по всій Україні брошура Міхновського “Самостійна Україна”. Вона фактично стала політичним кредо нової політичної

партії — Революційної української партії — РУП, що виникла у Харкові 29 січня 1900 р. Основоположниками цієї партії були діти класичних українофілів-громадівців, котрі започаткували в 80-х роках XIX ст. українське національне відродження і культурницьку працю. Це були Дмитро Антонович, Боніфат Камінський, Михайло Русов, Левко Мацієвич — рада чотирьох.

Виникнення цієї партії на східноукраїнських землях було першою організаційною спробою українського визвольного руху, який намагався виступити під гаслами незалежності України на політичній арені.

Партія РУП, яка постала з молодого інтелігенції нової генерації, була першою політичною партією в Наддніпрянщині. Із появою РУП українська суспільно-визвольна боротьба вийшла на політичну арену.

Та, на жаль, РУП була неоднорідною. В її середовищі створюються різні фракції, котрі згодом почали виділятися в окремі політичні організації. Так з неї вийшли Українська соціал-демократична спілка, Українська соціал-демократична робітничка партія. Українці не мали досвіду політичної боротьби, взаємодії й толерантності. Через те фракційне розмежування завжди загострювалось до взаємної неповаги і ненависті, героїством вважалася непримиренність, а не вміння знаходити компроміс.

Це проявилось уже в першій політичній партії, яка через фракційну боротьбу не змогла стати провідною і сильною. Суперечки і сварки завжди точилися навколо двох питань — ставлення до соціального і до національного питання. Одні безапеляційно запевняли, що лише соціалізм дасть українцям повне визволення; інші переконували, що лише в українській національній державі зможуть бути захищені і соціальні, і культурно-освітні інтереси.

У той же час в Україні складається й інший напрямок суспільної думки, котрий був пов'язаний з діяльністю такої видатної особистості, як В'ячеслав Липинський. Це був ідеолог українського монархізму, який у новітніх умовах вивчав проблему українського державотворення й обґрунтовував її модерними політичними положеннями. Липинський походив із польського шляхетського роду із Волині: він навчався в Києві,

Кракові, Женеві. Замолоду усвідомив себе українцем, багато писав про необхідність повернення польської шляхти до українства. Розуміючи наближення міждержавних і соціальних конфліктів напередодні Першої світової війни, Липинський прагнув за кордоном створити політичний центр українського самостійництва, з якого згодом зріс Союз визволення України. Він брав участь у створенні Української демократично-хліборобської партії (1917), Українського союзу хліборобів-державників, для яких написав політичну програму. Вона базувалась на принципах власності і державної суверенності України. Липинський став видатним творцем та ідеологом української консервативної концепції “трудової монархії” у вигляді гетьманату, яка, на його думку, найбільш доцільною була для України.

Липинський, як і інші теоретики, вважав, що без вищої політично свідомої верстви населення, яка є носієм влади, не може постати держава. У новітніх умовах він став продовжувачем ідей колишніх польських “хлопоманів”, які голосно заявили про себе ще в 60-х роках XIX ст. в особі В. Антоновича, Т. Рильського та їхнього гуртка, які, маючи польське походження, стали українськими патріотами.

Вивчаючи історію державотворення, Липинський, як історик за фахом, визначив у суспільстві три джерела влади: сила військова, економічна, інтелектуальна. Ці три сили і витворюють три основні типи влади: це — класократія, демократія і охлократія.

Класократія — це лад, за якого є рівновага між владою і свободою, між силами консерватизму і силами народу. Демократія — лад, за якого порушується рівновага між владою і свободою на користь свободи. Охлократія означає абсолютне панування сваволі натовпу, свободи стихії, демократії, яка не має нічого спільного з державним управлінням.

Ці три типи влади Липинський вважав понадчасовими, тобто вони існують у різні епохи та в різних народів.

Для України, як і для кожної держави, твердив він, єдино прийнятним типом влади може бути тип класократії, наявність рівноваги між консервативними і прогресивними силами. Для цього, вважав Липинський, треба йти шляхом пробудження почуття солідарності між постійними мешканцями України, без огляду на їхню соціальну належність, віровизнання, етнічне

походження чи національно-культурну свідомість, щоб з'єднати їх спільним почуттям української батьківщини. Він вважав, що носіями ідеї українського визвольного руху можуть стати не лише представники інтелігенції, а також і керівники виробництва, тобто промисловці й хліборобські керівники, а також військові керівники. Між іншим, у цьому плані його погляди збігаються з ідеями Ф. Ліста, про які ми говорили раніше, з тими ідеями, які оволоділи визвольним рухом у Європі ще з середини XIX ст.

Таким чином, за Липинським, українство мусило знайти свій вияв не так у політичних партіях, як в органічних понадкласових з'єднаннях. Через те він різко критикував табір української демократії та охлократії — анархістів, лівих ультра націоналістів, які народжувались у період революційної боротьби 1917–1920 рр., вважаючи, що їхня діяльність призводить до дестабілізації суспільних процесів і панування сваволі натовпу — охлократії.

Утім, ідеї Липинського не справили відчутного впливового ефекту на життя української суспільності. У Наддніпрянській Україні на початку XX ст. формувалися інші політичні партії, котрі й визначали напрямки політичної боротьби в Україні.

Це були партії, які почали активно виходити на політичну арену в суспільній боротьбі: РУП, Українська соціал-демократична робітничка партія, українські соціалісти-революціонери, ліберальна партія, яка виділилась із УЗО і об'єднувала помірквану українську інтелігенцію. Згодом вона перейменувалась на радикально-демократичну партію. В 1908 р. радикально-демократичні діячі заснували Товариство українських поступовців — ТУП, яке стало провідною організацією в Наддніпрянській Україні перед Першою світовою війною. Організаторами його були члени Української демократично-радикальної партії, які мали на меті об'єднувати всі опозиційні рухи, громади, групи для оборони українства від наступу шовіністичного самодержавства.

До керівництва товариства належали тоді відомі діячі українського визвольного руху — М. Грушевський, Є. Чикаленко, С. Єфремов, С. Петлюра, Л. Старицька-Черняхівська. До 1917 року ТУП керувало усіма діями визвольного руху в Ук-

раїні. Його неофіційними органами були щоденники “Рада”, що видавався в Києві, і “Украинская жизнь”, що виходив у Москві. Вони сповідували ідею парламентаризму, конституціоналізму і, звичайно ж, федералізму з Російською державою. Проте навіть ця така лояльна до Російської імперії програма викликала обурення і з боку російського уряду, і з боку російських партій і течій, які мали силу в Україні. У 1911 р. міністр внутрішніх справ П. Столипін писав: “Історичним завданням російської державності є боротьба з рухом у теперішнім часі, який зветься українським і містить у собі ідею відродження малоросійської України на автономних національно-територіальних засадах”. А в 1914 р. уряд розпочав арешти серед тупівців — і першим було заарештовано М. Грушевського.

На жаль, ця організація висувала в основному культурницькі постулати.

Переважаюча більшість політичних партій Наддніпрянської України стояла на позиціях автономного співжиття в межах федеративної Російської держави. Тим часом у самій Росії основні політичні партії стояли на централістичних засадах, про федерацію і не гадали.

Ідеї Міхновського також розчинилися в суспільстві, не вилилися в окрему політичну силу, так само, як і ідеї Липинського. Це мало фатальний вплив на перебіг революційних подій пізнішого часу. Провідна політична українська верства стояла на нерішучих позиціях, вичікувала від Росії поступок і прав на своє національне життя й управління.

Отже, хоча процес творення модерної української нації пішов інтенсивніше на початку ХХ ст., але був ще далеко не завершеним. А завершився він усвідомленням українців себе як нації політично зрілої спільноти лише в період буремних революційних подій в Україні 1917–1918 рр.

У вогні Першої світової війни

“Історія — великий учитель, але, на жаль, вона нікого не учить, тому що надто пізно подають її людям”, — пророчо сказав свого часу Михайло Драгоманов.

Пригляньмося уважніше до історичних явищ в історії розвитку української державності в нові часи. Катаклізмами і катаст-

рофи бурхливого ХХ ст. почалися з теренів Російської імперії, яка дала світові майже без історичної перерви три соціально-політичні вибухи. Вони сколихнули не лише саму імперію, а й перевернули соціальне, політичне, моральне мислення і стандарти всієї цивілізації, всього світу. Навіть у наш час, уже в ХХІ ст., і світ, і Східна Європа, а отже і Україна ще живуть під впливом отих глобальних катаклізмів, якими починалося століття двадцяте.

Перший могутній вибух у Росії у ХХ ст. — це була революція 1905–1907 рр. Вона була спрямована на зміну соціального політичного ладу найбільшої у світі імперії, що займала одну шосту земної кулі. Але імперський трон лише похитнувся і залишився стояти далі — натиск революційної бурі був недостатнім. Проте це піднесло хвилю політичного руху; нові партії, політичні групи, організації “Просвіти”, кооперативи, зрештою поява в Росії парламенту — Державної думи — все це сприяло виробленню нової політичної свідомості і в лавах української інтелігенції, і в масах робітництва та селянства.

Невирішеність суспільних питань у першій російській революції призвела до другої революції, яку прискорила Перша світова війна 1914–1918 рр. Це сталося в лютому 1917 р. Російська імперія цього разу не витримала економічного напруження і розвалилась, як старий, прогнилий дім. З-під тих руїн почали вибиратися численні народи, що були пригноблені в імперії й ніби безмовні, а тепер взялися самі будувати свої держави. Ось чому соціально-класові вибухи 1917–1918 рр. — це не лише гігантська битва класів. Це, насамперед, національні революції народів колишньої Російської імперії, де соціально-економічні проблеми, безперечно, відігравали надзвичайно важливу роль.

В Україні, як і в багатьох регіонах Російської імперії, також були сили, які порушували питання про соціальне становище, національне відродження та відновлення свого державного існування. На початку ХХ ст. виникли політичні партії й течії, які працювали над піднесенням політичної свідомості народу. Більшість партій мали досить нечіткі програми і стояли на позиціях автономізму і федерального зв'язку з Росією, про який російська демократія і слухати не хотіла.

Як відомо, імпершовіністів страхало відродження України навіть на правах автономії. Тому й не дивно, що в часи реакції і Першої світової війни були заборонені в Україні й закривалися “Просвіти”, товариства грамотності, українські клуби й бібліотеки. Заборонялося навіть продавати українські книжки, Євангеліє українською мовою. У 1914 р. заборонили святкувати 100-річчя від дня народження Т. Г Шевченка, правити па-нахиду по ньому. Таємними розпорядженнями російського уряду не дозволялося брати на посади вчителів та професорів так званих українців-мазепинців, нібито сепаратистів і зрадників. Урядовці не мали права передплачувати українські газети, твори української літератури. І взагалі більшість книг українських письменників роками лежала у видавництвах, їх не друкували.

Роки Першої світової війни принесли неймовірні утиски й матеріальне розорення України. До російської армії було мобілізовано три з половиною мільйони українських чоловіків. Із Західної України до австрійської армії забрали двісті п'ятдесят тисяч українців.

Наші земляки вмирили з обох боків фронтів за імперії, котрі гнобили їх століттями. Українці вбивали один одного за інтереси чужих держав. Час вимагав негайних дій від політичних лідерів і партій.

У Львові 3 серпня 1914 р. була створена Загальна українська рада, на чолі якої став юрист, парламентський діяч Галичини Кость Левицький. Ця Рада проголосила боротьбу за конституційну Австро-Угорську державу і автономію Галичини в цій державі та стала допомагати у створенні військових частин з українців, до яких набиралися вояки із численних галицьких спортивних організацій, з таких, як “Січ” та “Пласт”.

Слід сказати, що галицька молодь активно відгукнулася на заклик. Двадцять вісім тисяч юнаків записалося до українського легіону. Це перелякало польських урядовців, які керували Галицьким намісництвом в Австро-Угорщині. Вони зробили все, щоб не допустити утворення українських збройних сил навіть у складі австрійської армії. Зрештою, було дозволено створити легіон українських Січових стрільців, що налічував дві з половиною тисячі юнаків. Цей військовий підрозділ прославився в боях на фронті з російською армією.

З іншого боку, представники українських соціалістів з Наддніпрянської України, які опинилися у Львові в еміграції, 4 серпня 1914 р. створюють Союз визволення України (СВУ). Його організаторами стали Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов, Андрій Жук, Мар'ян Малиневський, Микола Залізняк, Олександр Скоропис-Йолтуховський. Ця група патріотів-однумців уперше в історії визвольного руху українців у ХХ ст. проголосила своєю метою утворення незалежної Української держави.

Це дуже важливо, бо досі всі українські соціалісти стояли на позиціях федералізму з Російською імперією. Задля здобуття незалежної Української держави СВУ вважав за необхідне співпрацювати з Австрією та Німеччиною проти Росії, яка споконвіку гнобила народні маси Наддніпрянської України і нищила українську інтелігенцію.

12 травня 1915 р. ці дві українські організації — Загальна українська рада та Союз визволення України — об'єдналися й утворили Українську головну раду. Її метою було визволення України з-під влади Росії та утвердження Української незалежної держави. Не виключалось, що західний регіон залишиться в складі Австро-Угорщини як автономний коронний край.

Звичайно, намагання Української головної ради домогтися української державності за допомогою іноземних держав, а також виступ проти Російської імперії викликали негативне ставлення до неї і ТУПу (Товариства українських поступовців) і Грушевського, які намагались здобути автономію України у федеративній Росії.

Перебіг Першої світової війни у 1915 р. був несприятливим для українців. Оскільки російська армія прорвала фронт і окупувала Східну Галичину, а австрійці зазнали поразки, в Галичині почалися пошуки винних. Польські урядовці, які тут і далі управляли, звинуватили в усьому москвофілів-священиків, усіх галичан, які буцімто сприяли успіхові російського війська в Галичині.

На українців у Галичині звалився жажливий терор: австрійські війська, зокрема загони угорських вояків, знищували (звичайно ж, за вказівкою цих урядовців) українців-галичан. Українцями заповнили концтабори Талергоф (де їх налічувалося

30 тис.), Гмюнд, Терезієнштадт. Були там священники, вчителі, лікарі, селяни. Без суду й слідства людей хапали на вулицях, вішали, рубали. У Перемишлі 15 вересня 1914 р. на вулицях за один день загинуло сорок українців. Тридцять тисяч жінок, дітей, старих людей було розстріляно і повішено під час відступу австрійської армії з Галичини. Важкого удару зазнав українсько-галицький національний рух, бо винищували передусім свідому частину українців.

Коли ж прийшла російська армія і запанувала російська адміністрація, частина польських діячів, зокрема соціал-демократів та організацій “Сокіл” і Товариство народної школи, почала співпрацювати з новими господарями. Вони сподівалися, що тепер Галичина належатиме Росії, і готували собі місця, щоб керувати краєм, як за Австро-Угорщини. Російська адміністрація почала масово вивозити з Галичини до Сибіру українське населення. Закривалися українські школи, бібліотеки, клуби, читальні, церкви. Двісті церковних парафій було передано священникам, які прибули з Росії, бо, як сказав дядько російського самодержця великий князь Микола Миколайович у своєму маніфесті, віднині “російський народ об’єднався і завершено діло Івана Калити”.

Нове політичне життя

Напередодні Першої світової війни Петро Струве писав: “Передусім Росія мусить об’єднати всі частини російського народу в імперії... Історична необхідність приєднання до неї російської Галичини необхідна для оздоровлення Росії, бо існування малоросійської гілки в Австрії стане причиною відродження українського питання”.

А вірний слуга російського царату граф Бобринський так виклав свою програму діяльності в окупованій російськими військами Галичині: Східна Галичина і Лемківщина є давно невіддільні частини однієї великої Росії, твердив він. На тих землях місцеве населення “завжди було російське”. Тому і нова адміністрація, яку він представляв, має бути основана на російських засадах. “Я буду впроваджувати російську мову, закон і порядки”, — заявляв російський урядовець.

І впроваджував. Були складені списки найвидатніших українців, куди потрапив і популярний греко-католицький діяч — митрополит Андрей Шептицький, який користувався надзвичайно великим авторитетом серед українців-галичан. Російська влада його арештувала і запроторила до монастирської в'язниці в Суздалі. До Сибіру вивозили священників, учителів, агрономів, громадських діячів і просто свідомих українців. Як свідчать дослідники, в початковий період російської окупації лише через київські в'язниці було вивезе до Сибіру 12 тис. осіб.

Це було звичайнісіньке винищення в Галичині політично свідомої української верстви населення. Коли ж російська армія почала у червні 1915 р. відступати, то розгромила сотні людських жител, знищила чотириста сімдесят п'ять підприємств, масово виселяла населення з Холмщини, Волині та Поділля. Російські солдати палили села, буцімто щоб залишити ворогові пустелю, а людей вивозили до Пермі, на Урал. Очевидці свідчать, що жінок, дітей і старих заганяли у “телячі вагони” й відправляли на Схід, по кілька днів потім не заглядаючи в ті вагони. Коли ж потяги прибували на місце призначення, у деяких вагонах часто не залишалось жодної живої душі.

Статистики цих переселенців нема, але відомо, що лише в київському Комітеті допомоги було зареєстровано кілька мільйонів осіб. Усі ці події призвели до зламу в свідомості українців. Вони зрозуміли, що перебувають між двох жорен. Перемога Росії у світовій війні принесе їм нові кайдани, а перемога Австрії та Німеччини зробить їхню неволю ще тяжчою.

Під час війни з'ясувалося, що Австрія та Німеччина, жертвуючи українцями, домовлялися між собою про відновлення Польської держави й оголосили про це офіційно 5 листопада 1916 р. Утворювалася регентська рада, яка мала сформувати уряд майбутньої Польської держави — звичайно ж, сателіта Австрії й Німеччини у боротьбі проти Росії. Польський соціаліст Юзеф Пілсудський уже збирав свій легіон на допомогу німецьким арміям.

Отже, Австрія і Німеччина цілком передавали полякам західних українців, оскільки відроджена Польська держава поляками не мислилася без українських територій. Таким чином, Перша світова війна показала, що український народ і в тій, і

в іншій державі був рабом, з якого викачували людські й матеріальні сили. Наш народ використовували як розмінну монету в імперських інтересах. Це зрозуміла кожна мисляча людина. Тому, коли в Росії вибухнула Лютнева революція, патріотичні українські політичні партії збагнули, що настав переломний період і в українській історії, збагнули, що нині можна і треба кардинально змінити становище і життя українців.

Внаслідок страйків та демонстрацій робітників і солдатів у Петрограді в лютому 1917 р. був повалений самодержавний уряд Миколи II. Владу в Росії перебрав Думський комітет, а потім Тимчасовий уряд, на чолі якого став князь Г. Львов. Водночас утворився Совет робітничих і солдатських депутатів, який і був справжньою державною владою у військових частинах і в робітничих кварталах російської столиці. Двовладдя призвело до політичного, економічного та військового безладдя.

Почала розвалюватись армія, руйнувалися підвалини громадського порядку. І все це робилося людьми, які засіли у Советі, тобто, різношерстою російською так званого соціалістичного спрямування інтелігенцією, що сама себе назвала демократією. Цей факт — свідчення того, що слово “демократія” успішно почало використовуватися із спекулятивною метою різними пристосуванцями і шахраями від політики.

А що ж діялося в Україні? 17 березня 1917 р. в Києві представники ТУПу створили політичний центр провідних українських партій соціалістичного спрямування під назвою Українська Центральна Рада. До цього центру ввійшли такі провідні лідери: Євген Чикаленко, Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко, Володимир Винниченко, Симон Петлюра. До Центральної Ради пізніше приєдналися соціалісти-революціонери та інші організації. І Центральну Раду визнали українці й поза межами України. Наприклад, у Москві, Петрограді відбулися з'їзди українців, які заявили про підтримку Центральної Ради.

Водночас розгортається надзвичайно активне політичне, національне життя України. У військах створюється Військова Рада, заснуються нові організації, такі як Центральний український кооперативний комітет, всюди відкриваються “Проміти”, починає виходити газета “Нова рада”. 27 і 28 березня

відбувається з'їзд кооператорів Київської губернії, який перетворився у всезагальну могутню маніфестацію на підтримку Української Центральної Ради. Головними гаслами цього з'їзду, як і Центральної Ради, були: федерація з Росією, звільнення і вивезення полонених та галичан із в'язниць і концтаборів.

Кульмінаційним моментом стала величезна маніфестація в Києві 1 квітня 1917 р., в якій узяло участь понад сто тисяч громадян. Перед цією величезною аудиторією на майдані міської Думи (нині майдан Незалежності) виголосив промову Михайло Грушевський. Він, зокрема, заявив, що Центральна Рада, українці домагатимуться автономії у складі Російської держави. Велелюдне народне віче відбулося і на Софійському майдані, де представники українських партій також оголосили, що українці, Центральна Рада підтримують Тимчасовий уряд Росії, але вимагають для України широкої автономії у складі Російської держави.

У цей час в Україні виникають нові політичні партії — Українська селянська спілка, Союз українських федералістів-автономістів та українських самостійників-соціалістів (єдині, хто стояв за цілковиту незалежність України), Демократична хліборобська спілка (вона з часом також перейде на позиції незалежності), Українська трудова партія, Українська федеративно-демократична та ряд інших дрібних партій, які не відігравали особливо помітної політичної ролі, а йшли у фарватері провідних українських партій — соціал-демократів та соціалістів-революціонерів.

19 квітня 1917 р. в Києві відкрився Український національний конгрес, що став найвизначнішою подією цієї доби. На цьому конгресі були присутні 900 депутатів із мандатами і тисяча п'ятсот осіб, які прийшли засвідчити свою підтримку Центральній Раді від різних установ Києва.

Головними засадами роботи конгресу стали утвердження автономії України у складі Росії, визнання Центральної Ради як керівної організації в Україні і, звичайно ж, звільнення галичан із сибірського полону.

Головою Центральної Ради майже одноголосно було обрано видатного історика Михайла Грушевського. Його заступниками стали Сергій Єфремов та Володимир Винниченко. Згідно з рішенням конгресу Центральну Раду на місцях мали представляти

сільські, повітові та губернські комітети. Постійно діючим органом Центральної Ради стала Мала рада. Фактично Український національний конгрес 19 квітня сформував український уряд з членів Малої ради. У цей час і пізніше Грушевський стояв на такій позиції: “Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Вони хочуть задержатися в добровільній свобідній сув’язі з нею”.

Згодом Центральну Раду підтримав Перший український військовий з’їзд, що відбувся в Києві 18 травня 1917 р., який послав до Центральної Ради своїх депутатів. Одночасно у травні-червні відбулися український з’їзд селян, потім перший український з’їзд робітників, які також послали своїх представників до Центральної Ради. Досить швидко Центральна Рада стала поки що неофіційним, але загально визнаним представницьким органом народної довіри.

У Центральній Раді головну роль відігравали соціалістичні партії, але найбільший вплив мала Українська соціал-демократична партія. Вона разом з іншими була орієнтована на російську революцію. У той період основні політичні сили не вважали за потрібне утворювати Українську незалежну державу. Сходилися лише на автономії в межах федеративної Росії. Чекали, що після перемоги революції в Росії Україна дістане автономію. Через це партії не працювали в народі, не прищеплювали масам національної та політичної свідомості.

Пізніше Винниченко напише про це так: “Ми, українці, довірливо, безхитрісно і простодушно почували себе рівноправними спадкоємцями з москалями, і оті сторіччя нашого поневіряння, великі сили, стягнені з України на утворення “Великой Росии”, жертви наших мас і свідомих груп, понесені в боротьбі з царизмом,— усе це давало нам право на цю простодушність та довірливість. І ми детально і діловито, але простодушно до наївності вичисляли, що нам треба. А саме: самодіяльність нашого народу краще всього вкласти в форму автономії України. Формальність, урочистість, проголошення, законність — ми охоче віддавали на Всеросійські Установчі збори. Там же мала бути проголошена і встановлена федерація всіх народів Росії, яким також без усякого сумніву буде дано автономії”.

Така політична свідомість, така обеззброююча невідготовленість свідчили про те, що наші тодішні політики були ще дуже далекі від вирішення найскладнішого питання історії — українського державотворення.

Тим більше, що навіть у самому Києві проголошення автономії Української держави у складі Росії наптовхнулося на протидію не лише правлячої російської урядової верхівки та чиновницької бюрократії, а й російських соціал-демократів. Голова Совету народних депутатів у Києві Незлобін погрожував багнетами розігнати конгрес.

До речі, київський комітет Російської соціал-демократичної партії (більшовиків) складався з тридцяти семи осіб, і лише один із них — Паламарчук — був українцем. Всі вони виступали за “єдиную і невідлімую” Росію. А українські політики продовжували своє. Той же Петлюра заявляв: “Не треба відокремлювати долю України від долі Росії”. Дорого йому обійшлися потім ці слова, які він так тяжко спокутував усією подвижницькою діяльністю уже через рік.

Перші успіхи

Наприкінці березня 1917 року в Києві заявляє про себе нова українська державотворча сила. За ініціативою відомого українського громадського діяча адвоката Миколи Міхновського збирається військовий з'їзд. Створене ним Військове бюро вирішує розпочати формування українського війська. Його першітком стає так званий Клуб імені Павла Полуботка. Незабаром народжується і перша українська бойова частина — полк імені гетьмана Богдана Хмельницького у складі 3574 вояків. На фронтах Першої світової війни, які проходили через Україну, стихійно виникають українські організації, громади та клуби, які добиваються поповнення своїх частин вихідцями з України і вимагають, щоб саме українські частини охороняли південно-західні рубежі України, а не відправлялися їх до Прибалтики чи на інші fronti. 18 травня 1917 року відбувся перший Всеукраїнській військовий з'їзд. У ньому брало участь 700 делегатів від 900 тис. військовиків-українців. З'їзд прийняв резолюцію рішуче вимагати від Тимчасового уряду “оголошення особливим актом національної автономії України”. Другий

військовий з'їзд, що відбувся на початку червня, мав близько двох тисяч делегатів і підтвердив підтримку Центральної Ради і свої вимоги до неї.

Серед інших вимог була й така: неукраїнські війська мають бути виведені з України, оскільки, розпадаючись через дезертирство, вони не лише оголюють фронт, а й по дорозі додому, в Росію, нещадно грабують українські села.

На серпень 1917 р. на Південно-Західному фронті вже діяло 27 українізованих частин. Історики вважають, що в цих частинах налічувалося більше трьохсот тисяч осіб. Як же поставилася Центральна Рада до створення українського війська фактично без її участі?

Один із генеральних секретарів Центральної Ради, Микола Ковалевський, виступаючи на з'їзді козаків у листопаді 1917 року, говорив: “Трудовому народові не потрібні гетьмани, яких добиваються самостійники, бо гетьмани не дадуть землі і волі, тому потрібні ті, хто дасть землю і свободу, поведе до соціалізму”. Винниченко повторював за ним у “Робітничій газеті”: “Не своєї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всіляких постійних армій”.

Отже, сталося так, що проти створення української армії виступали заодно російський уряд, російська адміністрація в Україні, російське міщанство і... українські соціалісти, лідери не лише політичних партій, а й фактичного уряду — Центральної Ради. Це була одна з найфатальніших помилок, що й вирішила невдовзі долю Центральної Ради і долю відроджуваної Української держави у той переломний історичний момент.

Навесні й улітку 1917 року Центральна Рада перебувала в апогеї довіри всіх верств українського народу. Основні політичні сили і, зокрема, військові українські формування, вимагали — особливо на тлі посилення російського чорносотенного руху і шовінізму в Україні — домогтися від Тимчасового уряду юридично проголосити автономію України. Цього вимагали і Всеукраїнські робітничий і селянський з'їзди, що проходили у Києві. Центральна Рада хиталася. Нарешті, відчувши рішучу підтримку широких верств населення, вона посилає до Петрограда повноважну делегацію на чолі з Винниченком і Єфремовим з проектами документів, які підготував Грушевський для переговорів про надання Україні статусу автономії. Крім

того, Центральна Рада пропонувала встановити офіційно дипломатичні стосунки між Україною і Росією: надіслати до Києва комісара Тимчасового уряду, а в самому тому уряді мати свого представника. Центральна Рада вимагала і права на українську армію, запровадження української вищої і середньої освіти, обстоювала право затвердження на всіх державних посадах українців, вимагала від Тимчасового уряду звільнення депортованих галичан.

Умови, як бачимо, не відзначалися особливою радикальністю й були цілком прийнятні. Але Тимчасовий уряд грубо відкинув їх і розпочав цинічне цькування Центральної Ради.

У відповідь 25 (за новим стилем — 10) червня 1917 р. Центральна Рада видає свій Перший універсал, у якому заявляє: “Самі будемо творити наше життя!” Це стало визначальною подією в історії розвитку української державності, усвідомленням того, що російський уряд, навіть буржуазний, майже демократичний, волю не подарує. Волю треба здобувати. Центральна Рада створює Генеральний секретаріат, проголошує його урядом автономної України. Головою цього уряду стає Володимир Винниченко, генеральним писарем був обраний Павло Христюк, генеральними секретарями (міністрами) — С. Петлюра, С. Єфремов, Х. Барановський, Б. Мартос, І. Стешенко, М. Стасюк, В. Садовський.

Несподівана відвага Центральної Ради викликала великий переляк серед тимчасових. 11 липня до Києва прибуває урядова делегація у складі міністрів М. Терещенка, І. Церетелі, О. Керенського, які мали на меті заспокоїти, задобрити Центральну Раду обіцянками. І це їм вдається. Недосвідчена в політичних стосунках з будь-якою державою, з будь-яким урядом, а тим більше з таким віроломним, яким завжди був російський імперський уряд, Центральна Рада погодилася на всі пропозиції Тимчасового уряду та його делегації. За згодою з делегацією, вона мала виробити Статут, який би потім затвердили Всеросійські Установчі збори. За цим Статутом визначались основні засади української автономної державності. 16 липня Центральна Рада видає Другий універсал, у якому заявляє, що визнає Всеросійські Установчі збори, які мають встановити і затвердити автономію України, а вона в свою чергу зобов’язується поки що не відокремлювати Україну від Росії.

Крім того, Центральна Рада згодилася на пропозицію російського Тимчасового уряду збільшити свій склад на 30 відсотків за рахунок представників від національних меншин, які фактично були проросійськими. Таким чином, до 822 осіб Центральної Ради додалося ще 108 — від польських, єврейських та російських організацій і окремо від зросійщених міст. Вони й стали постійною антиукраїнською опозицією у складі Центральної Ради. Оскільки Центральна Рада пішла на такі серйозні поступки, Тимчасовий уряд надіслав до Києва урядову декларацію про визнання Генерального секретаріату і про опрацювання проектів національно-політичного статусу України. Українські лідери сприйняли таку заяву як свою перемогу.

Недосвідчені політики Центральної Ради строго і чемно намагались дотримуватись усіх домовленостей, гадаючи, що російські урядовці віддадуть їм доброю волею владу в Україні в обмін на невеликі поступки. Але коли в Петрограді Тимчасовий уряд почав обговорювати ситуацію, більшість міністрів була незгодна визнати автономну Україну і подала у відставку. Виникла урядова криза. Новосформований уряд відкинув автономію України й усі попередні документи Центральної Ради, змінив їх “Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріату”. Відповідно до неї Генеральний секретаріат ставав органом Тимчасового уряду, про автономію не говорилося ні слова, російський уряд міг входити у стосунки з українськими органами влади, обминувши Генеральний секретаріат і т. п., який виглядав тепер не обов’язковим органом влади, бо йому підпорядковувалась навіть не вся Україна, а лише п’ять українських губерній з дев’яти. Були перекреслені всі попередні домовленості. Винниченко назвав цю інструкцію “цинічним, безсоромним і провокаційним зламанням угоди 16 липня й одвертим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки”.

Обурення, що охопило широкі верстви українського суспільства, не знало меж. Центральна Рада оголосила про скликання своїх Установчих зборів. Конфлікт посилювався.

Цей прорахунок українських керівників пояснюється як недостатнім політичним досвідом, так і молодістю лідерів Центральної Ради. Досить сказати, що заступником її голови, Михайла Грушевського, був 22-річний студент другого курсу Московського університету Микола Шраг. Він, до речі, підпи-

сував усі закони Центральної Ради. Винниченкові тоді було 36 років. Стільки ж Ковалевському й Петлюрі. Серед них 51-річний Грушевський здавався старим. Так його і називали позаочі. Але як політичний діяч він теж був наївною, довірливою людиною. Винятково глибоке знання історії мало чим прислужилося йому в практичній діяльності.

Не сприяло зміцненню та політичній цілеспрямованості Центральної Ради й те, що майже всі її члени належали до соціалістичних партій. А соціалісти, як ми знаємо, вважали, що настане всесвітня пролетарська революція, всі народи дружно візьмуться за будівництво соціалізму, а тоді вже ні до чого ні держави, ні кордони. Усі проблеми розв'язуться шляхом поділу вилученого у поміщиків та фабрикантів майна. Відпаде потреба й у необхідності розв'язанні національних питань. Тут і тільки тут, у цьому псевдосоціалістичному світогляді, слід шукати причини основних політичних помилок Центральної Ради.

До таких помилок належить і те, що члени Центральної Ради не розуміли значення широкого церковного руху, який розгорнувся в той час у Наддніпрянській Україні. Майже всі українські єпархії, за винятком Харківської, яку очолював виразно проросійський діяч єпископ Антоній Храповицький, підтримали Центральну Раду і національно-визвольний рух, створюючи свої організації. Та українські політичні діячі — соціалісти — вважали зайвим звертати увагу на церкву. Вони ж бо сповідували атеїзм, не усвідомлюючи авторитету церкви в народі. Через те церква не входила до складу Центральної Ради, її ображали неухвагою, а пропозиції з її боку про співробітництво з погордою відхиляли.

Ясна річ, Тимчасовий уряд робив усе для знищення українського уряду. Центральна Рада хоч і збагнула цю ситуацію, однак розпочала дискусію: приймати чи не приймати брутальну вимогу тимчасових, і... вирішено було прийняти її, щоб, не дай Боже, не посваритися з нахабним сусідом.

Поведінку Центральної Ради можна було, проте, пояснити її хистким становищем. Справа в тому, що фактично влада українського уряду не сягала далеко в провінцію. Провінція залишалась чужою Генеральному секретаріатові. Армія йому не підпорядковувалася та й сама влада не визнавала армії. По Україні проходили ватаги дезертирів з гвинтівками, кулеметами, а

часом і з гарматами. Ці ватаги руйнували і грабували все на своєму шляху. На фронті вели агітацію більшовицькі посланці, і під їхнім впливом фронт розпадався — цілі частини російської армії залишали свої позиції і поверталися назад через Україну. Навала відступаючих чинила не лише грабежі і руйнування, а й жахливі єврейські та українські погроми, як це було, наприклад, у Калуші. Дезертири арештували навіть командувача російської армії генерала Корнілова, який намагався припинити дезертирство. Те ж саме сталося і з рядом вищих офіцерів.

У цей момент загальної руїни Центральна Рада могла взяти владу в свої руки. Але не наважилась. Тодішні молоді політики уміли добре мітингувати, складати ліричні маніфести й універсали, виголошувати промови, сваритися, а до розуміння необхідності копіткої державницької праці так і не доросли. А державницька діяльність — це рішучість і відвага, це громадянська мужність, виваженість і тверезий розрахунок, і, найважливіше — безперервна непомітна і виснажлива праця серед мас. Щоправда, Центральна Рада видала відозву до українського народу, в якій закликала його до порядку. Але як саме наводити цей порядок, вона, ясна річ, не знала й сама.

А народ сам шукав виходу. Ще в березні 1917 р. стихійно стали виникати серед селян Київщини загони так званого вільного козацтва. Ідею цю подав і почав утілювати в життя селянин Смоктьїй із села Гусакове, Звенигородського повіту. Ці загони охороняли господарство і життя селян від знищення дезертирами. Козацький рух дуже швидко охопив сусідні повіти й губернії, і вже у квітні 1917 р. у Києві відбувся перший з'їзд вільного козацтва. Кошовим отаманом на ньому було обрано селянина Семена Гризла. Протягом літа 1917 року кількість вільних козаків зростає до багатьох тисяч. Було утворено чимало кошів — імені гетьмана Сагайдачного, Семена Палія та інших козацьких полководців. У глибині народної свідомості прокинулася історична пам'ять віків. Селяни ставали знову козаками і рвалися до волі.

У жовтні 1917 р. в Чигирині відбувся наступний з'їзд вільного козацтва Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини й Кубані, який обрав Генеральну раду з 12 осіб, а також почесного отамана всього козацтва — генерала Павла

Скоропадського. Вільне козацтво було єдиною військовою силою, яку Центральна Рада визнала і на яку згодом поклала свої надії в найкритичніші періоди правління.

Втім, коли через два тижні, 2 листопада, у Києві зібрався третій Військовий з'їзд, на який прибуло 965 делегатів, то, виступаючи перед ними, генеральний секретар М. Ковалевський знову заспівав стару пісню: "... трудовому народові не потрібні гетьмани, яких добиваються самостійники, бо гетьмани землі й волі не дадуть..."

І цього ж дня на відкритті у Києві козацького з'їзду російських формувань, що перебували на фронтах, інший генеральний секретар, О. Шульгин, також повторив стару тезу українських соціалістів: "Україна не домагається самостійності. Ми йдемо по дорозі з вами". Порівняймо ці слова зі словами ватажка російських козаків, який тут же заявив, що "козаки-державники — вірні сини Росії".

Третій військовий з'їзд, який тривав від 2 по 13 листопада 1917 р. в цирку по вул. Миколаївській, ухвалив рішення про підтримку Центральної Ради і скликання Українських Установчих зборів, що мали встановити Українську демократичну республіку та провести соціальні перетворення. Це був час, коли в Петрограді відбувся більшовицький переворот, коли був заарештований Тимчасовий уряд на чолі з Керенським і коли при владі став Совет народних комісарів (Совнарком) на чолі з енергійним більшовицьким лідером В. І. Леніним.

З'їзд рішуче вимагав від Центральної Ради взяти владу до своїх рук у всій Україні й усунути урядовців Тимчасового уряду й російське командування Київським військовим округом, котре стояло на позиціях підтримки російського владарювання і Тимчасового уряду в Україні, якого вже в самій Росії не було, та розпочати формування української армії й флоту.

Маючи таку підтримку, Центральна Рада утворює Комітет оборони революції в Україні. Він звертається з відозвою "До громадян України про проведення мобілізації сил".

За новим стилем в ніч на 9 листопада 1917 р. у Києві розпочинається збройна боротьба між військами вже неіснуючого Тимчасового уряду — Київського військового округу — і прихильниками більшовицької влади. Сама Центральна Рада, не маючи достатньо військових формувань, спочатку зайняла по-

зицію нейтралітету під час цієї боротьби. У триденних боях у Києві війська Київського військового округу та донські козаки і юнкери, котрі також підтримали вже повалений Тимчасовий уряд, були розгромлені повстанськими робітничими загонами, яким у вирішальний момент допомогла і Центральна Рада, і залишили Київ. Тоді Центральна Рада проголосила 20 листопада Третій універсал, який офіційно оголосив про утворення Української Народної Республіки — УНР, скасування приватної власності, націоналізацію поміщицьких та церковних маєтностей, контроль над виробництвом, 8-годинний робочий день, гарантії політичних і національних прав для всіх національностей. Крім того, цей універсал установлював, що УНР включає в себе, окрім 5 губерній (Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської), дозволених Тимчасовим урядом, ще й Харківську, Катеринославську, Херсонську, частину Таврійської губернії; нагадувалось, що долю територій, населених українцями, — Воронежської, Холмської, Курської та інших губерній має вирішити через волевиявлення — референдум — саме населення. На 27 грудня 1917 р. було призначено Українські Установчі збори.

25 листопада генеральний секретар військових справ Симон Петлюра призначає командувачем військами всієї Правобережної України генерала Павла Скоропадського. 19 листопада УНР визнає суверенною владою командувач військ Південно-Західного фронту Володченко. 26 листопада владу Центральної Ради визнав верховний головнокомандувач, російський генерал М. Духонін. Невдовзі він був за це убитий більшовиками.

Та водночас Третій універсал проголошував, що УНР залишається у федеративному зв'язку з Росією. Хоча із попередніх заяв лідерів більшовицької Росії було відомо, що вони негативно ставляться до автономії України.

І Грушевський, і Петлюра, і Винниченко постійно говорили про необхідність такої федерації, про необхідність підтримувати імперіалістичну війну. В той час, як російські війська залишали фронт під впливом більшовицької агітації, вони посилали молодих українців на війну. Так ще 19 серпня 1917 р. Петлюра сказав у Раді: "... справа революції в Росії може опертися на українське військо, як на камінну гору. Українське військо за-

душить усяку контрреволюцію у самому зародку”. І це він говорив у той час, коли російське військо, за наказом начальника Київського військового округу, 8 серпня 1917 р. на Посту-Волинському, під Києвом, оточило ешелон з полком українського війська імені Богдана Хмельницького, який відправлявся на фронт, і обстріляло його. Загинуло тоді 16 осіб, близько 100 було поранено, а російські солдати кричали до них: “Мы вам покажем автономию, хохлацкие морды!”

Але й тоді, як і восени 1917 р., після спроби антиурядового заколоту, лідери УНР продовжували вперто говорити про федерацію з Росією.

І ця позиція була однією з найтяжчих помилок уряду Центральної Ради. Вона паралізувала його діяльність на вісім місяців, що мало драматичні наслідки для майбутності Української держави.

Центральна Рада і більшовицький уряд Росії

Епоха революційних подій 1917–1918 рр. була надзвичайно складною для утвердження української державності. Одночасно вирішувалось кілька важливих державотворчих проблем: соціальна, політична, військова. То одна, то інша виходили по чергово на перший план, і кожна з проблем, не будучи вирішеною, знову поступалась іншій. А Центральна Рада в складних умовах прифронтового життя не мала сил стабілізувати становище. Так було і після видання Третього універсалу. Проти позиції цього універсалу, в котрому йшлося про земельні наділи, почалися виступи селян. Під впливом більшовицьких агітаторів вони бажали забрати всю землю і розділити її між собою.

У самій Центральній Раді, в її уряді — Генеральному секретаріаті — не вщухали бурхливі дискусії про приватну власність узагалі. З Генерального секретаріату вийшло кілька членів, у тому числі секретар фінансів М. Туган-Барановський, генеральний писар О. Лотоцький, секретар військових справ С. Петлюра та інші. Проти ліквідації приватної власності, яку проголосила Центральна Рада, виступили також банки, власники цукроварень, земельні власники. Невдоволені цим універсалом були всі польські організації, котрі об'єднували до двох мільйонів мешканців в Україні. Оскільки керівники УНР про-

голошували свободу совісті і не звертали увагу на церкву, то невдоволена була і церква, і віруючі. Це змусило керівників УНР заявити, що поки що Центральна Рада та її уряд, який тепер називався Радою міністрів, не збирається запроваджувати знищення приватної власності, і взагалі це мусять вирішити Українські Установчі збори.

У той же час в Україні відбувалися вибори до Всеросійських Установчих зборів. Українці обрали до них до 75 відсотків своїх посланців від українських політичних партій. Більшовики тоді дістали тільки 10 відсотків мандатів від усієї України.

Обстановка тут була надзвичайно тяжкою. І це вирішив використати Совнарком Росії на чолі з В. І. Леніним. Більшовицькі лідери Росії були обурені розгромом антиукраїнського заклоту більшовиків 12 грудня, який мав на меті з допомогою солдат Київського гарнізону повалити Центральну Раду. Невдоволений був більшовицький уряд Росії і тим, що українська влада нібито дозволила переходити Україну російським козакам, які повертались із фронту додому, на Дон. А саме на Дону зосереджувались антибільшовицькі сили Росії. Звичайно ж, уряд України не мав ні моральної, ні юридичної, ні військової сили, аби не пропускати додому цих козаків. Та більшовицький уряд не бажав із цим рахуватися. У той же час для України великою загрозою був рух здеморалізованих більшовиками дезертирських загонів з Південно-Західного фронту, що проходив по території України. Військові частини УНР намагались їх роззброювати, не пропускати через Україну, оскільки вони розоряли населення.

Невдача більшовицького антиурядового перевороту в Києві, невдача більшовиків у виборах на терені України до Всеросійських Установчих зборів показували Совнаркому, що Україна реально не підлягає його владі.

Треба сказати, що і в теоретичному, і в практичному аспекті подібна ситуація була для більшовицького уряду неприпустимою. З цього приводу відомий український історик О. Субтельний зробив таке узагальнення: “Як і більшість росіян в Україні, більшовики вороже поставилися до українського руху. Як марксистки, вони побоювалися, що цей рух підірве єдність робітничого класу; як представники панівної меншості, вони відчували загрозу нещодавно покірної більшості (тобто україн-

ського народу. — Авт.), що мобілізувалася; і як мешканці міст, вони з презирством дивилися на рух, котрий спирався на селянство”. Чітко визначив позицію більшовиків щодо України тогочасний активний більшовик, член РСДРП М. Скрипник: “Для більшості членів нашої партії Україна не існувала як національна одиниця”. Щоб зрозуміти сутність такого явища, потрібно детальніше спинитись на оцінках більшовиками проблем України.

Як відомо, більшовицька ідеологія являла собою суміш утопічних соціалістичних концепцій, вироблених і поширених у Західній Європі і пристосованих до російського феодально-самодержавного ґрунту. Традиційний для російського визвольного руху державницький централізм і російський месіанізм тепер більшовики обґрунтовували централістичними марксистськими концепціями і стверджували, що для блага усіх трудящих потрібна світова революція, бо пролетаріат усіх країн не має своєї батьківщини. Отже, не було сенсу боротися і за утвердження будь-якої національної держави, освіти, культури. Крім того, російські соціалісти, що створили більшовицьку партію і вивірили відповідну ідеологію, увібрали в себе агресивний російський експансіонізм, з його принципом “єдиної і неделимої” Росії, що розкинула свої територіальні володіння на половину євразійського материка.

Отож Росія, як відомо, ні царська, ні буржуазна, ні більшовицька навіть думки не допускала про те, щоб визнати національні права інших народів та їхній державницький суверенітет. У складі імперії українці завжди історично залишались “європейським викликом” Росії та її “азіатському вибору”, залишались окремою європейською спільнотою, духовний і культурний розвиток якої проходив під впливом європейської цивілізації. Через те позбутись України означало для Росії позбутись власне європейськості...

Тому, коли в Україні владу взяла в руки українська демократія в особі Центральної Ради, більшовицькі політичні лідери відразу розпочали боротьбу за збереження її в складі Російської держави...

Відомо, що в передреволюційний час більшовики активно створювали свої організації в Україні, особливо в її східних

промислових центрах. Тут значна частина населення (до 75 відсотків) за етнічним походженням була російська та зросійщена імперською освітою українська, єврейська, татарська, німецька, болгарська тощо. Зросійщена частина населення вливалась у робітничу російськомовну стихію. Це й множило середовище, в якому російські соціал-демократи, а зокрема більшовицька їх частина, в перші роки революції створювали свої організації, серед них “совети робітничих депутатів”. Невдовзі ці більшовицькі “совети” були перейменовані в Україні в ради, за прикладом тих рад, які створювала Центральна Рада.

Більшовицькі організації в Україні від осені 1917 р. стають тут провідниками централістичної російської політики. Найбільший політичний вплив російська партія більшовиків мала в Донецько-Криворізькому басейні, де зосереджувалась головна маса робітництва, яке на той час становило до 2 млн осіб. На основну частину України їхній вплив був мінімальний. Слід враховувати, що 1917 року в Росії нараховувалось усього 24 тис. членів більшовицької партії. В Україні їх було всього 4–5 тис., у той час як партія есерів, наприклад, становила 300 тис. осіб. За словами українського історика М. Попова, більшовики в Україні були партією російського або зросійщеного пролетаріату і тому були, природно, провідниками і російської державницької централістичної системи.

Партія більшовиків відзначалась жорстокою централізацією і дисципліною, відзначалась величезною волею до захоплення влади, що й допомогло їй провести в Росії революційний переворот 25 жовтня — (7 листопада за н. ст.) 1917 р. і взяти владу до своїх рук.

Від початку проголошення Українською Центральною Радою Першим універсалом (25–10 червня 1917 р. за н. ст.) автономії України, існуючий ще тоді Тимчасовий російський уряд, а згодом і більшовики висловилися проти такого статусу України, хоча В. Ленін задекларував ще раніше право українського народу на самовизначення у формі федерації. Коли ж більшовики взяли владу в Петрограді до своїх рук, а події в Україні привели до проголошення Української Народної Республіки, а далі — до незалежності України, діяльність більшовицького уряду набула вкрай антиукраїнського характеру.

Справа полягала як у традиційній російській централістичній доктрині збереження “єдиної і неделімої” Росії, так і в концепції більшовиків про здійснення світової революції, яку вони збиралися розпочати під своїм керівництвом по всій Європі. У цій концепції Україні відводилося значне місце: по-перше, близькість до Європи перетворювала її в основний плацдарм поширення тут цієї революції з Росії; по-друге, Україна мала б стати сировинною і матеріальною базою, зокрема, людських ресурсів, для тієї ж таки світової революції.

Проголошення Української держави, спочатку як автономної, а потім і незалежної, ламало ці плани, в яких Росії відводилася велична місіонерська роль двигуна революційної перебудови всієї цивілізації. Це мало б на всі віки звеличити Росію та її нових правителів, котрі стали б безсмертними рятівниками усього людства. Бо коли є повна влада над країнами і народами, тоді здається досяжною навіть весвітня вічна слава.

Та проголошення автономії, а потім незалежності Української держави позбавляли революційну Росію, виснажену чотирма роками імперіалістичної війни, можливості швидко стати на ноги і перетворитись у центр отого жаданого вогнища світової революції.

Така суверенна Україна перекреслювала, отже, всі амбітні плани більшовицьких вождів — передусім вона відбирала в них свої власні сировинні та людські ресурси. І про це відверто говорив найвірніший соратник Леніна Лев Троцький більшовицьким агітаторам, яких він засилав в Україну для організації боротьби проти УНР: “Помните... что так или иначе нам необходимо возвратить Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может...”

А тут іще своїм Третім універсалом Центральна Рада виголосила свій проект перебудови Російської держави — створення “федерації вільних і рівних народів” колишньої Російської імперії. І ця позиція України знаходила підтримку не лише в середовищі українців, але й серед неукраїнських партій в Україні та за її межами.

Окрім того, Центральна Рада від самого початку не визнала Совнаркому як всеросійський уряд, засудила більшовицький

переворот, бо вважала, що влада в Росії мала перейти до всієї демократії, а більшовики є лише частиною її.

Центральна Рада назвала їх “безвідповідальними людьми”, які руйнують організоване життя. Вона вважала, що в Росії має бути створений центральний соціалістичний уряд, представлений від усіх соціалістичних партій різних народів імперії, який мав би право вести переговори від імені всієї Росії.

До того ж уряд Центральної Ради 9 листопада 1917 р. прийняв постанову про необхідність припинення війни і порядок підписання мирного договору, заперечуючи розпорядження Леніна, яке дозволяло солдатам самочинно припинити військові дії, що призводило до масового дезертирства і відкривало фронт для наступу ворожих армій передусім на Україну.

Більше того, Центральна Рада закликала регіональні уряди інших народів на терені Росії створити спільний однорідний соціалістичний уряд і 17 листопада прийняла рішення виступити ініціатором його організації.

Ситуація складалась вкрай небезпечною для планів більшовицьких вождів створити з Росії могутній центр світової революції. Через те стає зрозумілим, чому більшовицький уряд — Совнарком відразу ж назвав акт проголошення фактично незалежної України як сепаратистський і приступив до організації повалення українського уряду і взагалі Української Народної Республіки.

Першим відкритим кроком проти незалежної України була радіограма Совнаркому Центральної Раді із звинуваченням її в тому, що вона нібито проводить “двозначну буржуазну політику”, а тому не може бути визнаною як повноважний представник “трудящих і експлуатованих мас”. У той же час більшовицькі агітатори в Україні проводили шалену агітацію через робітників і селян, залучаючи їх на свій бік і поширюючи нездійсненні обіцянки — передача всієї землі селянам, а заводів і фабрик — робітникам. Зокрема, активно поширювався совнаркомівський декрет про землю, де говорилося, що поміщицька земля передається у загальнонародну власність. А в уяві селян ця загальнонародна власність, про яку вони не чули раніше, означала передачу землі їм, селянам. Це було свідоме шахрай-

ство. Бідне селянство вірило більшовикам, бо хотіло мати свою землю. І цю довірливість бідняків цілеспрямовано закликав використовувати Троцький агітаторам: “Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки... не раз губили все завоевания украинцев”, — навчав видатний більшовицький вождь своїх підручних.

У часи, коли тривала Перша світова війна, з її руйнаціями, дезертирськими бандами тощо, питання миру також близько зачіпало бідніші верстви населення — робітників, селян і солдатів. Через те в їхньому середовищі швидко приживалися гасла більшовиків про припинення війни, про мир. В устах більшовицьких агітаторів це звучало: “перетворити війну імперіалістичну у війну громадянську”. Це гасло Ленін проголосив ще на початку Першої світової війни. Тобто, замість однієї війни мала постати інша, яка б захопила всі класи і верстви, нації і народи. Але знедолені маси не вдумувались у прихований зміст тих гасел, а бажане приймали за дійсне. Така агітація серед мас України збільшовизовувала їх, відривала від мети — побудови власної держави, в якій би вони могли знайти добробут та мир, і часто кидала в обійми більшовицьких проводирів.

Тим паче, що більшовицькі вожді привселюдно фарисейськи твердили, ніби всі нації мають право на своє національне самовизначення аж до відокремлення і створення власної держави.

Так, у статті “Україна” Ленін спочатку позитивно оцінив автономні прагнення українського народу, висловлені в програмі Центральної Ради. Його тішило, що “український народ відокремлюватись від Росії не хоче. Він вимагає автономії, нітрохи не заперечуючи необхідності й верховної влади “всеросійського парламенту”. А з іншого боку, в резолюції квітневої конференції (1917)), стверджуючи знову ж право на самовизначення, закликалось до непримиренної боротьби “з буржуазним націоналізмом”, тобто з ідеологією національної державності. Бо “інтереси робітничого класу вимагають злиття робітників усіх національностей Росії в єдиних пролетарських організаціях, політичних, професійних, кооперативно-освітніх і т. д.”

Виконуючи цю настанову, більшовики в Україні скрізь виступили проти національно-визвольного руху. Скажімо, 4 черв-

ня 1917 р. керівник Київського більшовицького комітету РСДРП Л. П'ятаков заявив: “Підтримувати українців нам не доводиться, бо пролетаріатові цей рух не вигідний”.

Така подвійна мораль і політика була недоступною розумінню широких верств нормальних людей. І вони легко потрапляли у підступно розставлені політичні сіті — йшли за більшовицькими агітаторами, що обіцяли їм на землі небесний рай. І фактично ідейно та організаційно відходили від справи побудови своєї держави. Ця агітація роз'єднувала українські визвольні сили, нацьковувала одну їхню групу на іншу. З цього приводу відомий американський вчений Р. Пайпс говорив, що “добрий агітатор був вартий сотень озброєних солдатів; він міг повернути на свій бік війська супротивника і тим самим вирішити долю важливих битв”. Адже у військах були довірливі селяни та робітники...

Майбутнє незалежної Української держави вирішувалось на широкому фронті боротьби, починаючи від агітації серед селянства й робітництва і закінчуючи компрометацією Центральної Ради та її уряду і навіть боротьбою із прагненням деяких організацій РСДРП в Україні створити свою українську більшовицьку партію. Верхівка російського більшовизму боялась випустити із своїх рук керівництво боротьбою за Україну. Через те у грудні 1917 р. ЦК російської більшовицької партії повідомив київським більшовикам, що він не вважає за потрібне формувати окрему українську соціал-демократичну більшовицьку партію, розцінює це явище як “небажане”.

Та життя вимагало коректив і в цьому питанні. Уже через рік, у липні 1918 р., коли таку партію все ж було створено, ЦК російської більшовицької партії відмовився посилати до ЦК української більшовицької партії свої накази. Цей орган заявив, що він воліє посилати їх безпосередньо органам радянської влади в Україні, які ще перебували в руках російських більшовиків і формувались у Росії. Очевидно, російські більшовики не довіряли українським, які могли б перехопити процес встановлення влади рад в Україні у свої руки. Певно, радянська українська державність також не входила в плани російських більшовицьких вождів.

Боротьба за Українську державність: два уряди — дві влади. Інтервенція

1917–1920 рр. позначені боротьбою більшовицького російського уряду та його армії проти відродженої української держави. Це були численні таємні, нелегальні акції, прихована й відкрита військова інтервенція, дипломатична війна тощо.

Третій універсал 20 листопада 1917 р. проголосив створення Української Народної Республіки у складі федеративної Росії, якої ще тоді не існувало. Ось ці слова: “Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів”. Українська Центральна Рада настільки була певна, що більшовицький уряд зразу ж стане коаліційним, що, звертаючись до громадян України, писала: “Іменем Народної Української Республіки у федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйнівництвом та до дружного великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров’я, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведено на Українських і Всеросійських зборах”.

Крім того, тут проголошувались націоналізація землі, встановлення 8-годинного робочого дня і контролю над виробництвом, демократичні свободи — слова, спілок, зібрань, житла, недоторканості особи. Це був своєрідний виклик більшовицькій Росії, якій пропонувалось бути не централістичною, а федеративною державою. Україна, отже, починала цей процес першою. Ясна річ, більшовицький російський уряд категорично не міг і думати про прийняття цієї програми “будівництва нових державних форм”.

Більше того, він розпочав в Україні низку акцій для знищення проголошеної Української Народної Республіки. 12 грудня 1917 р. військово-революційний комітет РСДРП у Києві постановив повалити Центральну Раду і приготував для цієї акції відповідні військові частини Київського гарнізону, озброївши їх 350 кулеметами, 5 млн набоїв, гранатами, вибухівкою тощо. Але підготовлений заколот було своєчасно ліквідовано комендантом українських військ у Києві Віктором Павленком. Зако-

лотників несподівано захопили 11 грудня. Цей заколот — це перший удар у спину УНР.

Другий удар завдала відома більшовичка Євгенія Бош, яка наприкінці листопада 1917 р. привела до Києва збільшовизований другий гвардійський корпус зі Жмеринки, щоб вчинити переворот і знищити український уряд. Лише блискавичні дії генерала Павла Скоропадського, який ще влітку перейшов на бік українського уряду разом із першим українським корпусом, що він сформував, та загонами вільного козацтва, врятували молоду українську республіку від більшовицького перевороту. Треба відзначити, що невдача більшовицького перевороту в Києві, невдача більшовиків у грудневих виборах в Україні до Всеросійських Установчих зборів, показували Совнаркому, що Україна вже реально відійшла від більшовицького російського уряду.

Третьою антиукраїнською акцією була більш масштабна задумана спроба так званого перевороту на демократичних засадах, з урахуванням політичної незрілості мас. За наполяганням більшовицьких організацій 4 грудня (за новим стилем — 17) в Києві було скликано Всеукраїнський з'їзд Рад, який мав завданням усунути від влади Центральну Раду і проголосити владу советів в Україні. З'їздом безпосередньо з Москви керував народний комісар російської більшовицького уряду Й. Сталін. Відомо, що цей задум провалився — делегати абсолютною більшістю висловились за підтримку Центральної Ради. Тоді група делегатів від більшовицьких організацій в Україні перебралася до Харкова і приєдналась до пробільшовицького регіонального з'їзду советів Донецького та Криворізького басейну. Саме тоді у Харкові й було заявлено про те, що цей регіональний з'їзд стає всеукраїнським. Хоча насправді, як довели сучасні дослідники, харківський з'їзд не був повноважним. Адже в Україні на той час існувало понад 300 советів, і більшість із них — у Донецькому та Криворізькому регіонах, а на з'їзді були представники лише 96 советів.

Але більшовицьких містифікаторів це не обходило: їм потрібен був свій уряд в Україні, і вони його проголошують 25 грудня, заявивши водночас про створення Української робітничо-селянської республіки під тією самою назвою, що вже була проголошена Центральною Радою, — Українська Народна Рес-

публіка. Ймовірно, це робилося свідомо, як це було вже із советами, котрі в офіційних більшовицьких гаслах в Україні тепер називалися по-українському — радами, для більшої плутанини у свідомості мало досвідчених щодо партійної фразеології мас. Отож було створено ще одну УНР і ще один уряд, котрий називався майже так само, як і чинний уряд (Генеральний секретаріат) Центральної Ради — тепер новий уряд мав назву Народний секретаріат. А міністри — і там і тут — називалися секретарями.

В Україні, отже постало дві держави з однаковою назвою УНР, два уряди — Генеральний і Народний секретаріати з секретарями, що керували окремими відомствами. Цим українським більшовицьким урядом було опубліковано маніфест про повалення Центральної Ради. Ленін захоплено вітав утворення більшовицького уряду в Харкові й пообіцяв йому “повну і всебічну підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик і банків трудовому народові України”... І “підтримка” ця прийшла негайно.

Опираючись на маріонетковий більшовицький уряд, сформований на так званому Першому всеукраїнському з’їзді Рад у Харкові, російський більшовицький уряд — нібито на його заклик — розпочав збройну боротьбу за Україну.

Цікаво, що російські більшовицькі вожді не довіряли своїм братам-більшовикам в Україні. Ленін приставив до українського більшовицького уряду для контролю за його діями свого вірного соратника Г. Орджонікідзе. Ця ситуація цілком скопіювала дії Петра І, який при обранні після Мазепи нового гетьмана Івана Скоропадського поставив біля нього свого надзирателя — у ролі міністра Ізмайлова, якому доручалося таємно стежити за гетьманом і його полковниками та про все доповідати в Москву.

Наступним ударом більшовицького російського уряду проти УНР був дипломатичний та ідеологічний удар, якого російський більшовицький уряд завдавав одночасно з попереднім — акцією так званого Всеукраїнського з’їзду Рад. Його мета — дискредитувати й підірвати авторитет Центральної Ради. 17 грудня, за новим стилем, коли в Києві зібрався з’їзд Рад України, урядові УНР було пред’явлено грізний ультиматум від Совнаркому, який підписали В. Ленін і Л. Троцький. Цей ульти-

матум повинен був здеморалізувати Центральну Раду і скомпрометувати її в очах “трудящих мас”.

Тут заявлялося, для годиться, звичайно, що всі нації мають право на відділення від Росії і все, “що торкається національних прав й національної незалежності українського народу, визнається нами... без обмежень і безумовно”. Та одночасно висловлювалось обурення тим, що Центральна Рада не хоче визнавати Совнаркому на чолі з В. Леніним, “Совета і Советської влади на Україні” і скликати асамблею рад — “крайовий з’їзд українських Советів негайно”,— аби передати їй владу. Крім того, Центральну Раду звинувачували у “змові” з контрреволюційним антибільшовицьким генералом Каледіним, з яким вона нібито (а не більшовицькі агітатори) навмисно дезорганізовує фронтову лінію, “відкликає односторонніми наказами українські частини з фронту”, що вона, Центральна Рада, роззброює “советські війська”, які перебувають на території України, не дозволяє вивозити хліб з України тощо. І це все змушує російський більшовицький уряд, говориться в ультиматумі до Центральної Ради, “оголосити війну, і це ми вчинимо без вагання”,— погрожують Ленін і Троцький, навіть і в тому випадку, “коли б вона була вповні формально визнаним і беззаперечним органом вищої державної влади, незалежною буржуазною республікою українською”.

В ультиматумі ставиться низка вимог у формі запитань, на які Центральна Рада мала дати відповідь “протягом 48 годин”, інакше “Совнарком вважатиме Раду (тут Центральну Раду. — Авт.) у стані війни проти советської влади в Росії і на Україні”. Пізніше В. Антонов-Овсієнко підтвердив, що за вказівкою Смольного “ультиматум” Леніна — Троцького відправив у Київ головнокомандуючий російських військ М. Криленко.

Фактично цей ультиматум був проголошенням війни більшовицького російського уряду проти Української Народної Республіки.

Отже, цим подвійним ударом більшовицький уряд жадав знищити УНР, про що заявив відверто. Але цей план провалився. У відповідь більшовицькому урядові Совнаркому, який написали Винниченко та Шульгін, Центральна Рада категорично заперечувала всі його звинувачення: “Генеральний секретаріат рішуче відкидає всякі спроби втручання народних комісарів у

діло збудування державного й політичного життя в Народній Українській Республіці. Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь оправдання, що ті форми політичного врядування, що накидаються Україні, дали на території самих народних комісарів результати, які зовсім не викликають заздощів.

Доки в Росії розвивається анархія економічна, політична та господарча руїна, поки там панує груба сваволя і потоптання всіх свобод, завойованих у царату революцією, Генеральний секретаріат не знаходить потрібним повторяти цей сумний експеримент на території українського народу”, — рішуче відповів уряд УНР на вимогу підпорядкувати Україну більшовикам Росії.

Після невдачі більшовиків влаштувати у Києві переворот під час Всеукраїнського з'їзду Рад московський уряд взяв курс на рішучу підготовку повалення влади Центральної Ради, створивши у Харкові український більшовицький маріонетковий уряд і розпочавши грандіозну брехливу агітацію для деморалізації просоціалістичного уряду України. На “прохання” харківського уряду про допомогу йому були негайно послані російські війська з Дону на чолі з головнокомандувачем В. Антоновим-Овсієнком. Крім того, формувались червоногвардійські загони в промислових містах Росії і Східної України, які під керівництвом більшовицьких командирів розпочали наступ на територію, підвладну урядам Центральної Ради.

Ця практика створення маріонеткових урядів, винайдена більшовиками в епоху громадянської війни, пізніше часто застосовувалась ними. Пам'ятаємо, як радянські війська увійшли “на запрошення” прорадянських урядів для “допомоги” їм до Угорщини (1956), Чехословаччини (1968), Афганістану (1979).

Тим часом на Київ зі сходу розпочали наступ більшовицькі війська. На чолі з полковником М. Муравйовим, частина цих військ посувалася у напрямку до Києва. Центральна Рада прийняла рішення про створення армії УНР. Але й тут виявилась непослідовною — вона не оголосила поза законом ні більшовицької партії, ні маріонеткового харківського уряду, що жорстоко розправлявся з українським населенням, як з “буржуазними націоналістами”, бо в тодішніх українських

містах чимала кількість населення розмовляла українською мовою. Більшовицькі командири Єгоров, Сіверс і Саблін очолили наступ на Донбас і південь. У січні 1918 р. розпочався наступ московського відділу особливого призначення на чолі з чекістом Знаменським, який ішов на Глухів і Крелевець; з Гомеля — через Бахмач — через Конотоп ішла колона чекістів Берзіна. Один за одним українські міста переходили до рук більшовицької армії. В Катеринославі при наближенні тих військ було організоване більшовиками повстання робітників. До подібної тактики більшовики потім вдавалися і при взятті Миколаєва, Одеси, Києва.

Радянська влада була чужою населенню України. Про це відверто заявив сам М. Муравйов: “Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів і там, де її встановлюємо, за будь-яку ціну підтримуємо її силою цих багнетів”.

У ці тяжкі для України дні більшовицькі вожді вдаються до ще однієї містифікації, яких у роки громадянської війни й більшовицьких інтервенцій було чимало. Щоб приховати загарбницький характер наступу на Українську державу російських більшовицьких військ, ленінський злий геній дає вказівку перейменувати російські збройні загони, що прийшли з Росії і діяли на території України, на українські. Прізвище командувача цих військових частин В. Антонова-Овсієнка перетворити в українське — Овсієнко. Ось як наказував В. Ленін у телеграмі до надзвичайного комісара “району України” (“району”, звісно, Росії): “Рішуче і беззастережно перейменування наших частин, що є на Україні, на український лад — отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком — він повинен називатися просто Овсієнком. Те ж саме слід сказати про Муравйова...” До речі, перейменування діячів ленінської більшовицької гвардії, що становила кістяк Совнаркому і всіх урядових установ, було справою поширеною, звичайною, хоча й суворо конспіративною. Відома особлива прихильність Леніна до єврейської частини російських революціонерів, які становили, приміром, у Совнаркомі 77,2 відсотка. Серед них найвідоміші діячі уряду, соратники Леніна: Лев Бронштейн (Троцький), Янкель Свердлов, Лейба Розенфельд (Каменев), Гершель Апфельбаум (Зинов’єв), Меєр Фінкельштейн (Литвинов) і т. д. Ці революціонери-ленінці і становили

керівництво країни — “диктатуру пролетаріату”, хоча за своїм соціальним походженням вони були далекими від пролетаріату.

Подібний метод містифікацій широко практикувався більшовицьким урядом. Так навесні 1919 року в Криму, у Бахчисараї, було знищено створену державність кримських татар — російські війська заарештували сформований тут уряд, розігнали місцеві військові частини, з Москви прислали кількох більшовиків, які самі провели партійну конференцію, “обрали” себе новим урядом і проголосили Радянську Соціалістичну Кримську республіку на чолі з братом В. Леніна Д. Ульяновим, яку окупували російські війська. Подібна акція, як бачимо, була вчинена і в Україні, де в Харкові було створено маріонетковий — радянський уряд, який став прикриттям для відкритого захоплення України і перетворення її на звичайну російську провінцію — “район” Росії.

Аби швидше приєднати таку велику територію, як Україна, більшовики вдаються до старого імперського методу “поділяй і владаруй”. І от на території України вони за вказівкою з центру створюють низку штучних маріонеткових держав: у січні 1918 р. створюється так звана Донецько-Криворізька республіка, де влада більшовицьких советів опиралась на сформовані в Росії робітничі загони. До речі, ця “республіка” відразу ж оголосила про своє входження до складу Росії на правах федерації. Хоча це не врятувало її: як тільки була повалена сила Центральної Ради і потреба в плацдармі для боротьби з нею відпала, ця республіка була ліквідована. На пізніший запит українських більшовиків про цю акцію Сталін цинічно заявив: “Достаточно играли в правительство и республику, кажется, хватит, пора бросить игру”. Така ж доля спіткала й інші подібні “держави” на території України: Одеську соціалістичну республіку, яка опиралася на збройні сили М. Муравйова; Миколаївську повітову соціалістичну комуну, на чолі якої стояла повітова Рада народних комісарів; маленькі маріонеткові державки, які очолили місцеві совнаркоми, що виникли у Луганську та Старобельську. Для більшовицького центру це була тільки політична гра, що ослаблювала сили українського народу, розколювала його і сприяла швидкому його підпорядкуванню Росії.

Боротьба більшовиків за Україну тривала всі наступні три роки по революції 1917 р. Коли Центральна Рада, проголосивши Четвертим універсалом незалежність України, уклала договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною та з їхньою допомогою звільнила українську територію від більшовиків, більшовицький центр, що перемістився з Петрограда в Москву, вдається до ще однієї містифікації. У Москві в липні 1918 р. він створює так звану комуністичну партію України — КП(б)У, проти чого нещодавно виступав. Щоправда, ця партія тепер оголошувалася складовою частиною РКП(б), на правах обласної партійної організації. Крім того, була прийнята спеціальна таємна резолюція “Україна і Росія”, в якій говорилося про майбутнє об’єднання України з Росією. На українську компартію покладалися великі завдання: опираючись на радянську Росію, боротися проти австро-німецьких військ і проти Гетьманату, який з квітня 1918 р. очолив генерал П. Скоропадський.

У жовтні 1918 р. в Москві відбувся II з’їзд КП(б)У, який чітко зафіксував своє завдання: боротися з австро-німецькими окупантами України, а кінцевою метою цієї боротьби “є революційне об’єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, шляхом утворення Всесвітньої пролетарської комуні”. На цьому з’їзді було обрано новий ЦК української компартії, до складу якого увійшли “відомі” “українські” вожді — Сталін (Джугашвілі), Квірінг, Закс, Косіор та ін.

Яка ж була справжня мета більшовицької інтервенції на Україну, яку розв’язав уряд Леніна і Троцького? Ось як писала уже пізніше газета “Правда”, орган Центрального Комітету Російської комуністичної партії: “В тяжкій і кривавій боротьбі вона (Червона Армія. — *Авт.*) пробилася шлях до хліба, бо вона взяла Україну. Вона проклала шлях до вугілля, бо повернула робітничому класу три чверті Донецького басейну”. Отже, не якісь там контрреволюційні загопи були причиною війни, яку розв’язували більшовики Росії з Україною, а потреба в хлібі й вугіллі. Хліб і вугілля — ось що було потрібно російським більшовикам від України. А тому вони зубами і зброєю вчепилися в її територію.

Як свідчать документи, вже 7 січня 1918 р. Петроградський військовий революційний комітет за наказом Совнаркому почав

організувати для війни з Україною червоногвардійські формування. На Україну було послано 2 тис. кронштадтських матросів виділено 2 млн рублів. У листі до більшовицького діяча Артема (Сергеева) Й. Сталін писав: “Посилаю тобі 2 млн рублів посланцем, а більше переказом через банк; якби банк не схотів виплатити, заарештуй усіх урядовців. Маєш досить рук забрати гроші. Не плакати, а робити революцію!” Під час наступу російських військових загонів на територію України в січні 1918 р. Ленін послав головнокомандувачу генералу Антонову-Овсієнку телеграму такого змісту: “На милість Бога, найбільш енергійними і революційними способами посилайте сюди хліб, хліб і хліб! Інакше Петроград пропаде. Організуйте спеціальні поїзди із загонами військ і відсилайте разом. Подавайте звістки щодня! На милість Бога!”

Тим часом війська Антонова-Овсієнка планомірно відрізали від Центральної Ради Лівобережну Україну. Обороняти Київ не було кому. У Центральній Раді відбувалися гострі сутички і конфлікти, соціалісти-революціонери хотіли, як вони самі заявляли, висадити зсередини, розвалити саму Центральну Раду. Винниченко, який відігравав провідну роль в українському уряді, пропонував заарештувати всіх генеральних секретарів разом із собою і проголосити владу Советів — владу робітничих і солдатських депутатів. Зрештою, він відмовився від урядування в Раді міністрів і пішов у відставку. Симон Петлюра відбув на фронт

Іноземні ж держави, котрі мали в Києві свої представництва — Англія, Франція, Італія, Японія, Румунія, Сербія, Чехословаччина — лише спостерігали за безсиллям Центральної Ради і не вважали її уряд серйозним.

А в цей час у Бресті відбувалися переговори країн четвірного блоку з російським більшовицьким урядом. Ще в грудні 1917 р. туди прибула й делегація Української Народної Республіки. Відправляючи її туди, Голова Центральної Ради Грушевський дав завдання молодим дипломатам будь-що домагатись включення до складу України територій, заселених споконвіку українським населенням Східної Галичини, Буковини, Холмщини, Закарпаття. Але Австро-Угорщина та Німеччина не йшли на це, затягували переговори. Глава делегації більшовицької Росії Троцький наполягав на тому, щоб ці держави не визнавали

делегатії УНР. Після проголошення радянської влади у Харкові Троцький викликав до Бреста прорадянську делегацію від харківського уряду. Тож ні Австрія, ні Німеччина не відгукувались на заяви делегації УНР щодо більшовицької агресії. Давала знати себе історична прірва, яка відділяла недавню колоніальну провінцію під назвою Україна від її самостійницького державницького існування. Європа знала як державу тільки Росію і з нею тільки й рахувалася.

А наступ більшовицьких військ відштовпував від уряду УНР все нові й нові території.

З 22 по 25 січня Центральна Рада проводила безперервні засідання. Стояло питання про саме існування Української держави. Тут і з'ясувалось, що Центральна Рада, проголосивши свого часу федеративний зв'язок України з Росією в Третьому універсалі, накинула сама на себе зашморг безвиході. Бо коли б Австрія чи Німеччина і згодилися допомогти УНР у боротьбі проти наступу російських військ, то вони виявилися б знов у стані війни з Росією, оскільки автономність України передбачала входження її до складу Росії. Через те австро-німецька дипломатія на нові звертання українських дипломатів про допомогу УНР в боротьбі проти більшовицької агресії поставила вимогу про те, що вони можуть надати поміч Україні лише тоді, коли це буде незалежна в юридичному розумінні держава. У Центральній Раді бурхливо обговорювалося питання про незалежність.

Нарешті 22 січня 1918 р. Центральна Рада приймає історичний Четвертий універсал. Він розпочинається дуже поетично й урочисто: “Народе України! Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській вільна Народна республіка”.

Але тут же зумовлювалось, що цю волю мають утвердити ще Українські Установчі збори, саме вони мають вирішити питання і про федеративний зв'язок України з Росією. Отож і в цьому універсалі українські політичні лідери не змогли позбутися старого стереотипу політичного мислення, виробленого й утвердженого століттями прив'язаності українців до російського державницького колеса.

Центральна Рада в останні дні січня 1918 року продовжувала нескінченні засідання і гарячково виробляла закони, які мали б підняти український народ на боротьбу за свою державу.

31 січня був оголошений справді радикальний закон про землю. Намагаючись нейтралізувати більшовицьку агітацію, яка ґрунтувалась на гаслах передачі всієї землі селянам, Центральна Рада оголосила, що вона передає землю тим, хто її обробляє.

Але це вже було невчасно. Нова спроба діячів уряду УНР знайти з більшовиками компроміс закінчилася провалом — ті не йшли на переговори, їхні війська захоплювали все нові й нові населені пункти.

Гуркіт гармат з-за Дніпра сповіщав про їхнє наближення до столиці України. На заводі “Арсенал”, де працювали переважно російські робітники, більшовики підняли повстання, скувавши військові загони, які мала Центральна Рада. Повстання розпочалось у ніч з 15 на 16 січня. Ним безпосередньо керував київський міський комітет РСДРП(б), який спорядив до Харкова свого представника Д. Іткінда для узгодження дій з наступаючими військами. Для допомоги в організації цього повстання з Харкова був посланий член Центрального виконавчого комітету О. Горвіц. Він безпосередньо очолив повстання на “Арсеналі”.

Київ обороняли загони селян з вільного козацтва на чолі з М. Руденком, два курені гайдамацького коша в 300 осіб під командою С. Петлюри та сотня Січових стрільців сотника Р. Сушка, сформованих із військовополонених галичан, що були в складі австрійських військ і потрапили в полон під час Першої світової війни.

Населення ж Києва було дезорієнтоване більшовицькими агітаторами і мовчало. Адже більшовики уміло навчали й використовували своїх агітаторів, не шкодували на це коштів, бо в ті роки і справді слово стало зброєю в прямому розумінні. У ті дні у Києві було чимало загонів уже звільнених українською владою військовополонених з чехів (до 50 тис.), румунів, бельгійців, поляків. Але всі вони оголосили нейтралітет. Не помічали українців, що борсалися в тенетах унікальної за змістом демагогічної війни.

У годину смертельної небезпеки для Української республіки на її оборону стала київська молодь. На фронт був відправлений загін студентів-добровольців з Київського університету, академії Святого Кирила і Мефодія, гімназій. На станцію Крути, що відкривала червоним інтервентам шлях на Київ, прибув

27 жовтня 1918 р. молодіжний загін, який пройшов лише семиденну підготовку з військової науки. Під час бою під Крутами увесь цей загін — до 300 юнаків — загинув. Згадуючи цей бій, очевидець писав пізніше: “П’ять годин безперестанку студентський курінь стримував червоні лави, сам будучи під градом куль та гранат... Московські багнети безжально кололи груди юнаків, розбивали їхні голови прикладами рушниць, добивали поранених. Бій скінчився. Жодного полоненого ворог не взяв”. Крутянський подвиг київського юнацтва на довгі роки став символом героїчної боротьби українців за свою незалежну державу. Але цей героїзм не зупинив надовго інтервентів. Виграних кількох днів вистачило тільки на те, щоб українські дипломати у Бресті уклали з Австро-Угорщиною та Німеччиною договір про допомогу. Центральна Рада залишила Київ.

9 лютого 1918 р. в Київ заходили червоногвардійські загони Муравйова та червоного козацтва В. Примакова, яке було сформоване з робітників Харкова та Донбасу. У Києві, як перед тим у Полтаві та в інших містах України, розпочався кривавий терор. У Полтаві, наприклад, у перший день окупації було знищено 5 тис. так званих ворогів революції, тобто в основному української інтелігенції. У Києві була влаштована різанина, якої (за словами відомого історика Д. Дорошенка) древній град не бачив з часів Андрія Боголюбського. Це, нарешті, протверезило багатьох представників українських соціалістичних партій, які тягли руку за совети.

11 лютого 1918 р. в Києві більшовики проголосили свою радянську владу на чолі з харківським більшовицьким урядом — Народним секретаріатом. До нього входили відомі більшовицькі діячі — Є. Бош, В. Аусем, Ю. Коцюбинський (син видатного письменника Михайла Коцюбинського), В. Затонський та ін.

Окупація. Гетьман Павло Скоропадський

Становище Центральної Ради було драматичним. Але його порятувала делегація молодих дипломатів, що була в Бресті. 9 лютого 1918 р. ця делегація уклала угоду, за якою країни Четвірного союзу — Австро-Угорщина та Німеччина, в першу чергу, опираючись на юридичний акт проголошення Четвертим

універсалом незалежності України, надавали допомогу Українській республіці в боротьбі з більшовицькою агресією.

Одразу в Україну була послана 450-тисячна австро-німецька армія, яка разом з українськими формуваннями мала зупинити наступ більшовиків. І справді, цей наступ був зупинений. Більшовицькі війська повертали на схід, часто залишаючи населені пункти без бою.

2 березня 1918 р. Центральна Рада повернулася до Києва. Несподівана окупація України австро-угорськими та німецькими військами шокувала українську суспільність. Виникло велике незадоволення серед численних соціалістичних партій, груп та угруповань. Окупація викликала невдоволення і в середовищі українського селянства.

Невдоволення ще більше зросло, коли стало відомо, що за цю допомогу Центральна Рада має сплатити Австро-Угорщині й Німеччині великі продовольчі та матеріальні податки — хліб, м'ясо, вугілля тощо. Це було обтяжливим для розореного суспільства. Але забулося, що дармової допомоги ніхто ніколи і нікому не подавав.

Ясна річ, що Центральна Рада, яка й раніше майже не мала зв'язків із провінцією, не могла виконати своїх продовольчих зобов'язань щодо союзників, котрі внаслідок багаторічної війни дуже потребували продовольства. Через голод, що виник у роки Першої світової війни у Німеччині, діти, наприклад, часто народжувались мертвими. Через те австро-угорські та німецькі військові частини самі розпочали реквізувати продукти харчування і відправляти їх до своїх держав. Це викликало страшенне обурення серед селян.

Посилились конфлікти з окупаційними військами; також почастишали зіткнення селян із поміщиками, які прибували у свої маєтки і стали повертати за допомогою окупаційних військових частин свою землю, вже поділену селянами.

Хаос і безладдя, відсутність будь-якого управління з боку Центральної Ради призвели до загального невдоволення. Крім того, Україною прокотилася стихія отаманії, що також не сприяла стабільності життя. Руйнувались залізниці, залізничні мости, заводи, знищувались паротяги, не було палива. Відступаючи з України, російські більшовики також вивезли значні матеріальні багатства, зокрема музейні коштовності й вироби ми-

стецтва, грошові запаси банків, цінні церковні речі тощо. Центральна Рада не могла добитися перелому на свою користь. Безпорадність була цілковитою.

У цих умовах 25 березня 1918 р. в Лубнах з ініціативи В. Липинського відбувся з'їзд селян-хліборобів. На ньому було створено партію хліборобів-демократів, які голосно заявили, що засуджують аграрну політику Центральної Ради та її радикальний закон, яким вона дуже гордилась. Ця партія заявила про те, що вона домагається передати землю в оренду селянам і вимагає ввести до складу Центральної Ради своїх представників.

Але Центральна Рада не звернула на це уваги. Тим часом представник німецького командування фельдмаршал Айхгорн узяв владу до своїх рук: наказав засівати поля, заборонив розкрадання майна під страхом смертної кари, запровадив польові суди, роззброїв дивізію синьожупанників — формування Центральної Ради. Німецьке командування посилено прибирало до своїх рук управління в Україні — воно заарештувало міністра закордонних справ Любинського. У Центральній Раді продовжувалися конфлікти і кризи.

29 квітня 1918 р. відбувалось історичне засідання Центральної Ради, яке ухвалило демократичний проект конституції та обрало першим президентом України Михайла Грушевського. Але цього самого дня сталася ще одна переломна в долі України подія: у Києві засідав конгрес хліборобів, на якому було представлено 8 тис. селян, чимало поміщиків, представників банкового капіталу. Вони вимагали встановити в Україні міцну владу. На цьому з'їзді було одногласно обрано гетьмана України — Павла Скоропадського. То був колишній генерал царської армії, який з перших днів української революції перейшов на бік українців, створював українізовані військові частини, дбав про військову силу України.

Але діячі Центральної Ради ставилися до нього упереджено, бо він був за походженням не з пролетарів, а із давнього роду козацької старшини. Звичайно ж, він не був і соціалістом. У ньому вбачали майбутнього Бонапарта, а тому усували подалі від влади. Не здобувши визнання від Центральної Ради, Скоропадський створює нову партію “Українська народна громада”.

Вона встановлює співпрацю з Українською демократично-хліборобською партією, а також із “Союзом земельних власників”.

При черговому загостренні політичної ситуації, з якою Центральна Рада не змогла управитись, діяч такого плану виявився найефективнішим претендентом на верховну владу з “твердою рукою”. До речі, представники австро-угорських та німецьких військ також домагалися дійової влади і “справного виконавчого апарату”, який би забезпечував виконання угоди про вивезення до їхніх країн промислової сировини і продовольства з України. Тому вони також підтримали обрання на гетьмана генерала Павла Скоропадського.

Після усього було врочисто відправлено молебень, проведено миропомазання в соборі Святої Софії.

Треба сказати, що Павло Скоропадський користувався авторитетом і серед селян, які стихійно створювали загони самооборони — загони вільного козацтва. Ще в жовтні 1917 р. Павло Скоропадський на з'їзді вільного козацтва в Чигирині був обраний почесним отаманом. У народі не згасала пам'ять про українських гетьманів і отаманів, тож під час кризи Центральної Ради був відроджений інститут гетьманату. Члени Центральної Ради були заарештовані й відправлені у Білу Церкву. Закінчився перший період Української Народної Республіки.

Розпочинається новий період в історії української революції. Замість влади соціалістичної демократії, яку уособлювала Центральна Рада, з обранням гетьмана встановлюється монархічне правління. З точки зору формального мислення це був суспільний регрес, бо парламентська демократія, та ще й приправлена ідеологією соціалізму, вважається більш прогресивним типом державного управління. Але це лише з точки зору формального мислення. Коли ж урахувати, що українське суспільство не змогло завершити свого природного політичного визрівання, яке розпочалося з XVII ст. за часів Б. Хмельницького і було перерване у XVIII ст., і коли зважити, що цей процес уже тоді був спрямований на формування монархічного управління у вигляді гетьманату, і коли зважити ще й на те, що майже всі народи Європи перейшли стадію монархізму у своєму історичному розвитку, то можна дійти зовсім несподіваного висновку: так званий монархічний переворот 1918 р. був рецидивом природним, він витяг із надр історії оту загублену нитку політич-

ного розвитку українського суспільства, яка була штучно обірвана російським самодержавством. Тобто, народ у своїй глибинній історичній пам'яті беріг згадку про свою козацьку державу і про своїх гетьманів, хоча в новітні часи це звучало вже по-старосвітському. Але той народ не сприймав і не розумів ні парламентаризму, ні соціалізму, до яких був просто політично не готовий.

Особиста влада гетьмана Скоропадського виявилась на тлі австро-німецької окупації лише номінальною. Його уряд повністю контролювався чужоземними військами і так само, як і Центральна Рада, він не мав самостійного значення.

Постать гетьмана Скоропадського була досить цікавою. З документів і свідчень сучасників випливає, що це була непересічна особистість в історії української революції.

За походженням він був із роду гетьмана Івана Скоропадського. Його рід, хоч і був повністю зросійщений імперською освітою, зберігав у своїй пам'яті традиції старої української козацької шляхти. Сам Павло Скоропадський виховувався в надрах російської освіти, був представником вищого офіцерства Росії й зумів дослужитись до генеральського чину. У його сім'ї не забували й українську мову та звичаї. А коли він був обраний гетьманом, активно взявся за вивчення рідної та призабутої мови. І як державець, він завжди спілкувався навіть з іноземними представниками тільки українською мовою. Його сучасники засвідчили, що він був людиною скромною, прихильною до людей. Але в скрутні моменти життя йому не вистачало рішучості й послідовності. Він залюбки носив козацький одяг білого кольору, у своїй резиденції мав приватну каплицю, у котрій із родиною і з міністрами брав участь у богослужінні. Ретельно виконував усі християнські звичаї. Через те австрійські дипломати вважали, що гетьман Павло таємно бажав встановити монархічне правління свого роду.

Один із керівників загонів Січових стрільців у Києві Євген Коновалець у своїх спогадах пише: "На підставі моїх спостережень я прийшов до висновку, що Павло Скоропадський — це людина чесна, але дуже слабівільна, українському народові та його справам дуже й дуже далека. Видно було, що гетьман завзято вчиться української мови, бо від часу першої моєї розмови з ним до наступної зробив великий поступ. Майже в кожній

розмові зі мною він підкреслював, що керується лише добром для України і нарікав, що українці не хочуть його підтримувати. Але одночасно оточував себе людьми, вкрай ворожими до всього українського і майже сліпо слухав їхніх порад і вказівок”.

Цікаве свідчення іншого сучасника — то був генерал Врангель. Гетьман Павло Скоропадський знався з ним ще по службі в царській армії. Під час його перебування в Києві гетьман Павло хотів завербувати Врангеля на службу до своєї армії. Врангель говорить, що Скоропадський гаряче доводив йому, що Україна має всі дані для створення самостійної і незалежної держави, що прагнення до самостійності давно жило в пам’яті українського народу, а в останні роки ще посилювалось. І гетьман переконував генерала, щоб той допомагав Українській державі.

Між іншим, існує чимало свідчень про те, що гетьман всією душею бажав відновити міцну Українську державу. Але майже всі існуючі українські партії відмовилися співробітничати зі Скоропадським, брати участь у його уряді. Через те, мабуть, Є. Коновалець і говорив, що Скоропадський оточував себе людьми ворожими, часом навіть неукраїнцями і, звичайно ж, не з соціалістів.

І справді, у своїй внутрішній політиці Скоропадський не йшов шляхом соціалістичної Центральної Ради. Він скасував закон про ліквідацію приватної власності — знову відновив приватну власність на землю, фабрики, заводи. Уряд його діяв у надзвичайно складних умовах: в Україні поширювався антинімецький рух, аграрний рух, виступали проти нього соціалістичні партії, сипались численні протести, заяви тощо.

Водночас уряд Скоропадського зумів дещо зробити для розвитку української державності. Зокрема, значні зусилля його були спрямовані на формування війська. Гетьман відновлював загони вільного козацтва, сформував особливий корпус із російських офіцерів, котрий підпорядковувався тільки йому, і вивів цей корпус в прикордоння з Росією — розташував між Путивлем і Сумами. Гетьманський уряд здобув згоду німецького уряду на те, щоб Україні було повернуто чорноморський флот, який німці захопили в роки Першої світової війни. Щоправда, тоді більшовицька Росія зробила все, щоб виманити всі ці кораблі у свої територіальні води й потопити їх, аби вони не

дістались Україні, та деяка частина його все ж Україні залишилась.

Уряд гетьмана Скоропадського домігся відновлення залізничного руху, бо в Україні прокотився двохмісячний страйк залізничників, який організували нелегальні більшовицькі організації, що їх підтримала більшовицька Росія. Цей страйк спаралізував був економічне життя України.

Крім того, було створено бюджет України і запроваджено українську валюту — гривню, яка забезпечувалася природними ресурсами України, головним чином цукром.

Помітних зрушень досяг уряд і в галузі культурного будівництва. Замість дерусифікації навчальних закладів, чи, як понинішньому, українізації, в Україні почали створюватися українські початкові та середні школи. Це було ефективніше, ніж перелицьовувати старі російські школи та гімназії. У Києві 6 жовтня 1918 р. відкрився перший державний український університет, а 22 жовтня того ж року — другий український університет у Кам'янці-Подільському. У Полтаві почав діяти історико-філологічний факультет. У Києві 24 листопада 1918 р. відкрилась Українська академія наук, яку очолив професор В. Вернадський. Заснуються Українська національна бібліотека, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Національний оперний театр, Державна хорова капела під керіванням О. Кошиця, Державний симфонічний оркестр тощо.

Проте контрольований німецькими властями гетьманський уряд продовжував перебувати в досить хисткому становищі. Він не мав достатньої кількості власних збройних сил, окупанти-союзники нещадно грабували населення. В Україні зростало невдоволення Скоропадським. Проти нього виступали всі українські соціалістичні партії. Колишні діячі Центральної Ради організували повстання селян проти німецьких і гетьманських військ. Тільки у Звенигородському й Таращанському повітах Київщини до збройного опору було залучено шістдесят тисяч осіб. Вони завдали німецьким військам значних втрат.

У Києві Симон Петлюра і Володимир Винниченко створили центр повстання проти гетьмана — Український національний союз на чолі з А. Ніковським. Пізніше його очолить Винниченко, а Петлюра стане на чолі Всеукраїнського союзу земств,

який також організував повстання проти Скоропадського. Гетьманському урядові було відомо, що лідери колишньої Центральної Ради готують повстання. Щоб уникнути братовбивчої бойні, Скоропадський робить кроки до примирення із соціалістами, увівши представників їхніх партій до складу свого уряду. Деякі діячі Центральної Ради йдуть на переговори але, як пізніше писав Винниченко, лише задля того, щоб приспати пильність гетьмана й ефективніше діяти проти нього.

Водночас представники Українського національного союзу, які готували повалення гетьмана, розпочали переговори з делегацією більшовицької Росії, зокрема з Д. Мануїльським. Залишаючись у Києві, Мануїльський налагодив конспіративні стосунки з центром повстання проти гетьмана.

Скоропадський вдається до ще однієї відчайдушної спроби — заарештовує Винниченка й Петлюру, але невдовзі звільняє їх. Очевидно, усвідомивши непевність свого становища, він оголошує так звану федеративну ноту, в якій заявляє про те, що в майбутньому Україна увійде до федеративного союзу з Росією, цього домагалися українські соціалісти. Плануючи створити коаліційний уряд, гетьман прагнув врятувати ситуацію. Але навіть ті рухи, які підтримували його, були обурені такою позицією. А в цей час у Німеччині вибухнула революція. Армія деморалізується. Німецькі солдати, втомлені роками світової війни, залишають зброю і йдуть додому... Опинившись в ізоляції, Скоропадський 14 листопада 1918 р. зрікається влади й передає її своєму урядові, а сам з допомогою німців виїжджає за кордон.

Передача влади урядові, а не окремій особі була обумовлена законом, бо ще 1 серпня 1918 р. Рада міністрів гетьманського уряду ухвалила закон про верховне управління державою на випадок відсутності гетьмана. Проте змовники з Українського національного союзу 14 листопада 1918 р. утворили так звану Директорію УНР і, спираючись на загони Січових стрільців на чолі з Євгеном Коновальцем, які перейшли на їхній бік, а також на інші збройні формування, розпочали наступ на Київ. Домовившись із німцями про нейтралітет, війська Директорії увійшли до Києва, де було проголошено відновлення Української Народної Республіки. Таким чином, нова Гетьманщина проіснувала всього сім з половиною місяців.

Найбільшою помилкою Скоропадського була спроба відновити старий дореволюційний порядок. Саме через це селянство — найчисленніша верства українського населення — не стало опорою його влади. Опозиція гетьманові з боку соціалістичних партій, їхні заклоти позбавили його підтримки серед інших верств суспільства. Через це він змушений був спиратися то на німців, то на неукраїнські військові формування. В цілому можна сказати, що уряд Скоропадського висів у повітрі, не підтриманий ні українськими партіями, ні селянством. Це й призвело до його швидкоплинного існування.

Не останню роль у поваленні гетьманату Скоропадського відіграли численні монархічні та шовіністичні російські групи й організації, які посилили свій вплив серед міщанства, інтелігенції, військових, чиновників та інших груп населення Києва і українських міст. Значна кількість їх з'явилась в Україні після більшовицького перевороту в Петрограді та Москві. Вони прагнули використати Україну як плацдарм для об'єднання всіх антибільшовицьких сил. Про ці їхні українофобські настрої яскраво свідчить п'єса М. Булгакова “Дни Турбиных”. Вони змикалися з антигетьманським настроєм і всієї російської демократії, яка боялась сепаратизму України, вважаючи його замахом на “єдиную і невідимую” Росію.

Про цю складну і непередбачливу ситуацію відзначив російський козачий генерал Черячукін, який у той час відвідав Україну. Він звернув увагу на те, що і крайні праві, і крайні ліві російські партії лякалися відокремлення України, а тому “з незрозумілою впертістю хоч і ціною продажу України більшовикам,— з гаслом: чим гірше, тим краще, аби не існувала самостійна Україна,— вели наступ на гетьмана”.

Отож у цих умовах українська демократія, створивши свою нову вищу державну структуру — Директорію, зуміла перехопити владу, що падала з рук гетьмана Павла Скоропадського. Вона звернулася до населення з відозвою та оголосила гетьмана “поза законом”. Директори домовились про нейтралітет німецького командування і спрямували свої війська на Київ.

Розпочався третій етап української революції — епоха Директорії, епоха другої Української Народної Республіки.

Директорія і ЗУНР

У першому ж зіткненні з військовим загоном гетьмана Скоропадського біля села Мотовилівки, під Києвом, Директорія розбила гетьманців. Невдовзі загони Січових стрільців Євгена Коновальця та інші формування Директорії були під Києвом. 14 грудня гетьман зрікся влади. І одразу ж війська Директорії вступили до Києва.

До складу Директорії входили три директори — В. Винниченко, С. Петлюра та Ф. Швець. Через деякий час вони кооптували ще двох помічників — П. Андрієвського й А. Макаренка. Головою Директорії став Винниченко. Письменник, соціал-демократ, він відігравав основну роль в уряді, але недовго. Як пізніше напише у своїх мемуарах генерал Михайло Капустяк, Винниченко “схилився все більше і більше до комуністичних ідей. Під натиском Антанти відколовся від Директорії, а далі вирушив на Захід, щоб у холодочку затишного кабінету стежити за гарячими подіями в Україні і гостро, злісно, талановито їх критикувати...”

Директорія видала ряд указів. Першим із них був Закон про скасування приватної власності на землю, який викликав критику і справа, і зліва.

Директорія та її уряд закликали селянство й робітництво до розуміння їхньої політики та до трудової діяльності. Черговим законом на 22 січня 1919 р. призначалося перше зібрання Трудового конгресу в Києві. На Трудовий конгрес треба було обрати 593 делегати від селян, робітників, трудової інтелігенції, східно-, а також західноукраїнських земель. Цим самим малося на меті стабілізувати владу в Українській державі.

Цікаво, що ще під час повалення гетьманського уряду у Києві, у Росії за рішенням ЦК РКП(б) і Совнаркому Росії від 17 листопада 1918 р. формується група військ Курського напрямку для “визволення” України. Ця більшовицька армія чисельністю в сімдесят п’ять тисяч вояків розпочала на початку січня 1919 р. наступ на Україну двома шляхами: через Суми — Харків та через Гомель — Чернігів — Київ. На цей час уже вся територія України була підвладна урядові Директорії.

Всередині самої Директорії, як і раніше всередині Генерального секретаріату Центральної Ради, відбувалися постійні супе-

речки. Вони точилися між представниками соціалістичних та інших партій. Тема була одна: яким шляхом іти Україні? Соціалістичним, проголосивши совети, чи відстоювати незалежну, самостійну Україну?

В. Винниченко і В. Чехівський, який згодом очолив уряд Директорії, були за порозуміння з більшовиками. З ними погоджувалися Грушевський, Шаповал, Любинський та інші українські соціалісти. Інше угруповання в Директорії на чолі з Петлюрою вважало, що треба порозумітися з Антантою або дотримуватися нейтралітету. Дехто вагався, навіть Винниченко. Так, радник австрійського посольства у звіті своєму урядові 23 грудня 1918 р. повідомляв, що йому вдалося налагодити стосунки з Директорією і навіть обмінятися візитами з Винниченком. На його думку, Директорія вирішила взяти лівий курс, щоб із більшим успіхом відбивати натиски більшовиків. Негайно буде проведено земельну реформу. Великі земельні маєтки віддадуть народowi без відшкодування. Через те Директорія хоче увійти в приязні стосунки із советською Росією.

Про це писав згодом Дмитро Донцов, який був очевидцем тих подій. Він зазначав, що Директорія тоді пішла вліво, всюди почали звільняти з посад тих, хто не соціаліст, що керівники Директорії мавпують більшовизм. Це було викликано також, як він вважав, страхом перед червоним терором з боку більшовицьких військ, що наступали на Україну зі сходу. Через те політики Директорії й проголосили 8 січня 1919 р. Закон про скасування приватної власності на землю. Але селянський наділ не повинен був перевищувати п'ятнадцяти десятин. Таке рішення викликало опозицію і повстання хліборобів на чолі з отаманом Григор'євим на Херсонщині та отаманом Зеленим-Данченком на Київщині. Проти цього закону виступив і полковник Болбочан зі своїм Запорізьким корпусом на Лівобережній Україні.

Тим часом у Києві збираються представники соціалістичних партій. Чехівський пропонує встановити в Україні советську систему управління. На територію Української держави з північного сходу уже прийшли більшовицькі війська. Щоб надати цій новій агресії якогось юридичного виправдання, 28 листопада 1918 р. більшовики на російській території сформували так званий Тимчасовий робітничо-селянський уряд радянської Ук-

раїни. Зауважмо: уряд Директорії був сформований 14 листопада, а Тимчасовий — на 14 днів пізніше.

Маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд проголосив своєю метою відновлення радянської влади в Україні. Фактично він прикривав собою вже другу відкриту агресію більшовицьких військ на українську територію. Що це була відкрита агресія на Україну, лідери більшовицької Росії абсолютно не приховували.

Із цього приводу Ленін пояснював в одному зі своїх листів до командувача Червоною Армією І. Вацетіса, що створення такого маріонеткового уряду сприяє просуванню більшовицьких військ, інакше, пише він, “наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище...” Це призвело до того, що в лютому 1919 р. більшовицька армія легко взяла Київ, а до літа захопила майже всю Україну. Директорія перемістилася до Вінниці, далі до Проскурова.

Гасла російських більшовиків про передачу землі селянам, а заводів і фабрик робітникам знову затуманювали свідомість багатьом біднякам і люмпен-пролетарям. Значна кількість їх приєднувалась до Червоної Армії, у тому числі загони Махна, Живолупа, Григор’єва та ін. Це підсилило Росію і дало їй змогу уже в травні 1919 р. встановити контроль на більшій частині тодішньої України. Директорія перейшла до західних регіонів України, а на більшій частині республіки відразу ж встановлювався режим “воєнного комунізму” з його жорстокою централізацією управління, насильницькою мобілізацією до війська, свавільною заготівлею хліба, примусовою працею, розгулом продовольчих загонів, надзвичайних комісій (ЧК), з розстрілами, доносами, обшуками тощо. Ця політика московських вождів викликала вибух обурення та нову хвилю антибільшовицького повстання селян, які були відразу ж охрещені як “куркульська контрреволюція”, “білогвардійські заклоти” тощо. Стихійно утворився й центр повстання — Всеукраїнський революційний комітет, який очолили соціал-демократи А. Річицький, А. Драгомирецький, М. Авдієнко. Радянська влада вдалася до найжорстокіших методів придушення цього руху: виселення сімей із їхніх жител, непомірне обкладання штрафами чи каральним податком, захоплення заручників тощо.

За офіційними даними советського уряду в червні—липні 1919 р. в Україні відбулося 328 народних повстань.

Антибільшовицький селянський рух значно послабив радянську владу в Україні, дав змогу Директорії об'єднатися з Галицькою армією та спільно виступити проти Червоної Армії і витіснити її з України.

У цей складний час країни Антанти, намагаючись блокувати поширення більшовизму в Європі, висаджують десант на півдні України. Таким чином Крим, Одеса і все Причорномор'я окупували іноземні інтервенти. Директорія не мала своєї армії, її становище було драматичним: зі сходу наступали червоні війська, південь України вирував повстанським селянським рухом, де Григор'єв, Махно, Соколовський, Батран та інші селянські отамани, зваблені обіцянками соціалістичного раю, виступали і проти Директорії, і проти Української незалежної держави. Настав слушний момент, щоб уряд Директорії прийшов на допомогу всенародному селянському повстанню проти влади советів і більшовиків. Але Директорія моментом не скористалася. Це була одна з найдраматичніших помилок уряду Директорії, яку пояснити можна, мабуть, традиційними амбіціями українських політиків і їхньою орієнтацією на дружбу з більшовиками Росії.

Уряд Директорії зробив спробу дістати від країн Антанти допомогу, але ті країни беззастережно підтримували “єдиную і невіддільну”. Хай і більшовицьку Росію, хай вона проковтне сепаратистську Україну, аби не чіпала їх...

* * *

У складний період Української революції сталася ще одна важлива подія в історії України. Визвольна боротьба українців на західних землях призвела до проголошення 1 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Згодом її очолив Євген Петрушевич, якого обрали диктатором.

Завдяки організованому національному рухові українців Галичини уряд там одразу зумів узяти владу до своїх рук і правильно організувати систему адміністративного управління, запросивши на державну службу представників старої адміністрації. Через те все населення підтримало владу свого уряду. Це було великим досягненням. Якщо українці Наддніпрянщини

категорично відмовлялися від урядовців та чиновників старої системи, то в Західній Україні навпаки: досвід патріотично настронених чиновників був використаний. Вони створили досить міцну адміністративну систему управління, яка зв'язувала центральний уряд Петрушевича з провінцією, чого не було в УНР.

Український уряд Західної України зумів організувати боєздатну Українську галицьку армію — УГА. Організовувалася вона на основі спортивних товариств і різних юнацьких козацьких організацій, зокрема “Січ”, “Пласт”, “Сокіл”, які вже давно існували в Галичині і готували юнацтво фізично. З їх числа рекрутувалися військові загони Січових стрільців, що брали участь у Першій світовій війні. Оскільки Галицька армія не мала своїх кваліфікованих офіцерів, то уряд Західної України запросив із Наддніпрянщини представників вищого офіцерства іноземних держав. І ці офіцери допомогли розбудувувати УГА.

Уряд Західноукраїнської Народної Республіки ухвалив угоду про те, що західноукраїнські землі мають з'єднатися з Українською Народною Республікою, із землями України Наддніпрянської. Цей акт про з'єднання ЗУНР і УНР здійснював віковичну мрію галичан і наддніпрянців, які століттями боролися за соборність усіх українських земель, за цю ідею боролися краці сини всіх розділених сусідніми державами територій — на сході і на заході, постійно наголошуючи на тому, що і Галичина, і Наддніпрянська Україна — це єдиний етнос: український народ. І ось настав історичний момент 22 січня 1919 р.

На Україну з одного боку наступали більшовицькі армії; з другого — вирували антидержавні, антиукраїнські повстанські загони. Крім того, південна Україна була окупована іноземними інтервентами. У цій складній ситуації на Софійській площі у Києві було проголошено акт Злуки України Наддніпрянської і Західної України — УНР і ЗУНР. Багатовікова відірваність Західної України від основного материка українського народу закінчилась — почала формуватися соборна Українська держава. Але її нізащо не хотіли допустити ні російські білогвардійці, ні більшовики — представники російської демократії, які організували другу збройну інтервенцію на Україну.

Відчайдушну спробу відновити незалежну Українську державу в ці роки здійснив Симон Петлюра. У серпні 1919 р. він, як один із керівників Директорії і головнокомандувач українсь-

ких військ, влаштовує спільний похід українських військ на Київ разом з Українською галицькою армією — УГА. Вона відзначалася дисциплінованістю та великою боєздатністю. Під натиском об'єднаних українських сил більшовицькі війська почали відступати і залишати Україну. А в цей час на півдні зміцніла Добровольча армія білогвардійського генерала Денікіна. У самій Україні вирували антибільшовицькі селянські повстання. Більшовицькі формування опинилися б у пастці, якби вчасно не почали відхід з території України.

Але під час спільного походу військ між Євгеном Петрушевичем, диктатором ЗУНР, і Директорією, а найбільше — Симоном Петлюрою — почалися тертя й конфлікти. Вони поглиблили й без того значні розбіжності у ставленні діячів Галичини та України Наддніпрянської до майбутності всієї України. Петлюра і Директорія домагалися підпорядкування собі і галицького уряду, і армії, оскільки Наддніпрянська Україна була більшою, а галицький уряд з'єднався із УНР. Це вважалося логічним з боку Директорії; але викликало невдоволення в уряді Галичини. Головна суперечність між ними полягала в теоретичній площині. Галицький уряд і галицькі державні лідери вважали, що українцям потрібно насамперед боротися проти більшовиків і за незалежну Українську державу. А Петлюра та його однодумці у Директорії, на диво, стояли за соціалістичну Україну, намагалися при будь-якій спробі досягти згоди з російським більшовицьким урядом, тому протягували завжди ідею федерації. Це й викликало конфлікти в урядових колах Галичини і Наддніпрянщини. Суперечності були і в справах ведення військових операцій. Головне командування Української галицької армії пропонувало спочатку вирушити в похід не на Київ, а на Одесу, щоб очистити від іноземних військ південь України та узбережжя Чорного моря, одночасно встановити зв'язки з Антантою, а далі вже рушати на Київ. Але цей план наштовхнувся на опозицію командування армії УНР Петлюра вважав: треба заволодіти спочатку Києвом, а потім уже визволити інші території України. Було, зрештою, прийняте компромісне рішення — одночасно йти і на Одесу, і на Київ. Крім того, вирішили ще йти й на Коростень, щоб прикрити з півночі можливий напад ворожих більшовицьких формувань. Цей план розпорошив військові сили українців.

Отже, у напрямку Одеси пішли наддніпрянські частини, якими командували Ю. Тютюнник і полковник Удовиченко. На Житомир вирушив Другий галицький корпус і Січові стрільці. Основна частина УГА — Перший і Третій корпуси та наддніпрянська група запорожців під загальною командою генерала А. Кравса — пішла на Київ. Але в цей час на Київ лівим берегом Дніпра спішно наступали частини Добровольчої денікінської армії російських білогвардійців під командуванням генерала Бредова. Українські провідники, на жаль, нічого не знали про наступ цієї армії. Не знав про те і Кравс та інші командири УГА.

30 серпня 1919 р. більшовицькі частини без бою залишили Київ. 31 серпня у Київ увійшли українські війська. На цей день було призначено урочистий вступ об'єднаних армій до древньої столиці України — Києва.

Галицькі війська під командуванням Кравса увійшли до Києва, пройшли Бібіковським бульваром (нині бульвар Шевченка) і розташувалися на майдані міської Думи (сучасний майдан Незалежності). Тоді ж вивісили вони на міській Думі український жовто-блакитний прапор. Але в цей же час з'явилися денікінські війська, безборонно пройшовши через Ланцюговий міст, який ніким не охоронявся. Денікінці почали вимагати, щоб на Думі повісили російський прапор. Він був вивішений поряд з українським. Тут втрутилися генерали Української галицької армії М. Тарнавський і В. Сальський, наказавши зірвати білогвардійський прапор. Прапор зірвали, кинули коням під ноги. Зчинилася метушня. Почалася стрілянина з обох боків. Українці відступили. Замість того щоб застосувати силу, поставити на своєму, Кравс, командуючий військами, пішов зі старшинами на переговори до білогвардійського генерала. Бредов одразу заарештував Кравса, потім почав переговори. Від імені групи галицьких військ Кравс, який вважав, що передусім треба разом розгромити більшовиків, підписав з денікінцями угоду про добровільний відступ усієї своєї армії до “лінії міста Василькова”.

Славно почався й безславно закінчився похід на Київ. Його наслідки могли б дати величезні переваги українцям, але вчинок Кравса став цьому на заваді.

Таким чином, Українська держава не змогла стабілізувати свого становища. Помилку, як бачимо, було зроблено ще в розподілі військових сил, у виробленні стратегії. Ім'я Петлюри було популярним у народі, але в критичний момент Петлюри не було разом з військами в Києві. Невідомо чому. Це ще одна помилка під час походу. А крім того, в організації цього спільного походу українських військ не був врахований один психологічний момент.

Справа в тім, що армія УНР пішла на космополітичну Одесу, де українців зустрічали стримано. На Київ наступали галицькі війська, причому галицькі формування мали форму одягу австро-угорських вояків, що нагадувало українцям недавнє перебування в Україні австро-німецьких окупантів, які грабували й здирствували тут. Це викликало настороженість з боку населення, яке не могло зрозуміти, що ж це за армія, яка нині йде на Київ. Більшість вважала, що це не українські, а австро-німецькі війська повернулися назад.

Денікін же, приєднавши професійні частини УГА, посилив свою армію і вже у вересні 1919 р. змінює план і не йде на Москву, а раптом оголошує війну Україні. Він пише відозву “К населенню Малороссии”, називає український рух зрадницьким, спрямованим на поділ Росії. Заявляє, що він стоїть за “единую и неделимую Россию”. Це означало, що на Україну повернеться нове імперське ядро...

Смертельний трикутник

Захопивши Київ, білогвардійська армія повела війну з українським народом. Замість того, щоб воювати з більшовиками, як про це заявляв Денікін на початку свого походу, він та його прихильники твердо стояли на шовіністичних позиціях: “Украины не было, нет и не будет”. І це було одним із найбільших прорахунків білого генерала. Замість того, щоб об'єднати свою армію з українськими військами та всіма антибільшовицькими силами проти більшовицьких змовників, він розпочав війну з молодією Українською державою. Один із провідних політиків Великобританії Вінстон Черчилль тоді закликав антибільшовицький блок, і денікінців у тому числі, об'єднатися з україн-

цями і разом виступити проти більшовицького режиму в Росії. Але Денікін виявився поганим політиком — він не прислухався до цих тверезих міркувань. Замість того, щоб з'єднати сили з українцями, він дав розпорядження боротися з ними та їхніми установами на терені України.

Денікінські вояки знущалися над усім українським: здирали українські вивіски, знищували різні українські написи, заарештовували українську інтелігенцію, громили українські школи й газети, ліквідовували українські громадські організації. Україну можна було називати тільки “Югом России” або “Малороссией”. Шлях денікінців по Україні всюди був позначений жахливими єврейськими погромами, і це викликало ненависть до нових окупантів також і з боку єврейського населення.

Денікінські солдати грабували українських селян. Сучасники свідчили, що вони реквізували провіант гірше, ніж це робили більшовики. Якщо спочатку селянство в Україні приязно зустрічало денікінців, бо сподівалось, що ті віддадуть йому землю у власність, то тепер воно піднімалося на боротьбу з ними, бо ніякої землі їм ніхто не давав, а безпощадно забирав останнє.

Через те заклик українських лідерів боротися проти Денікіна потрапляв на сприятливий ґрунт. Недаремно Троцький у ті роки зізнавався: “Ни для кого не секрет, что не Деникин принудил нас оставить пределы Украины, а грандиозное восстание, которое подняло против нас украинское сытое крестьянство. Коммуну, чрезвычайку, продовольственные отряды, комиссаров возненавидел украинский крестьянин до глубины души своей...”

Проте всі зусилля українців здобути допомогу Антанти для боротьби з денікінцями, а з іншого боку — і з більшовиками не мали ніякого успіху. На Паризькій мирній конференції країни Антанти не хотіли визнавати Української Народної Республіки, вважали її лише частиною Російської держави, незважаючи на те, що це була вже більшовицька держава, якої вони не визнавали і боялись. Деякі країни Європи, такі як Франція, побоювались посилення Німеччини і тому шукали протидії їй. Це й було причиною того, що Франція йшла назустріч новоствореній Польській державі, яка жадала повернути собі західні українські землі. Те ж стосувалось і Великої України.

Країни Антанти підтримали вимогу більшовицької Росії, котра переконувала Європу, що українці Наддніпрянщини нібито ніколи не мали власної держави, а через те — не можуть взагалі мати свого окремого державницького життя. Тому їм не потрібно подавати ніякої допомоги, бо цей народ, мовляв, неосвічений, недержавний, не здатний до самоорганізації. Ясна річ, вся Наддніпрянська Україна мала залишатись під владою нової Росії більшовицької.

А інші народи Австро-Угорської імперії, на думку європейських політиків, мали право на формування своїх держав, бо в історії мали свої періоди державницького існування. Тому дістали тоді від Антанти державне визнання Чехія, Угорщина, Польща, Фінляндія, Прибалтика... Українці Галичини сподівалися використати цей принцип — наявність державності в історії, щоб дістати визнання їхньої державності. Через те галицька дипломатична делегація відокремилась від спільної української делегації на мирній Паризькій конференції, послабивши тим самим її позиції. Але сподівання галичан були марними. І галицькі, і наддніпрянські українські землі країни Антанти вважали лише розмінною монетою на сході Європи і прагнули задобрити ними і більшовицьку Росію, і панську Польщу. І таким чином створити бар'єр проти просування більшовизму в Європу.

Та це стало зрозумілим українцям трохи пізніше. На той час галичани розпочали сепаратні переговори з країнами Антанти. Вони виявились безплідними. Європейські держави віддавали величезний народ Східної Європи — український — польській і російській державам у пряме рабство заради власного, як з'ясувалося трохи згодом, короткочасного спокою.

Після падіння Києва під ударами денікінської армії уряд Директорії на чолі з Петлюрою та його українська армія опинились у пекельному трикутнику. На заході піднімалась проти України підтримана Антантою Польща. З сходу посунула свої полки більшовицька Росія. З півдня наступала денікінська армія. Коло звужувалось. Петлюрівські війська опиняються в зашморгу, який затягувався і над українськими військами, і над українською державністю.

Восени і взимку 1919 р. в українському війську розпочалась епідемія тифу. Воїни падали, як колосся під невидимим сер-

пом смерті. Хворі розбігалися по домівках. Зменшувалася чисельність армії. Антанта не подавала аніякісінької допомоги.

Більше того — вона докладає всіх зусиль, аби тільки погіршити становище українців, що боролись за свою державу. Було зроблено все, щоб не дати можливості переправити для української армії закуплені урядом України в американської Ліквідаційної комісії за 8 млн доларів одяг і санітарні матеріали. Грошей в уряді не було, бо в Кам'янці-Подільському надто повільно друкувалися українські гривні. А останній літак, який переправляв партію грошей, видрукуваних у Німеччині, упав над Румунією. Румунія, за порадою Антанти, не дозволила Україні забрати свої гроші...

У ці страшні дні Петлюра писав А. Лівичькому до Варшави: “П’ять тисяч пар чобіт, плащів та п’ять тисяч рушниць із набоями могли б урятувати наше становище”. Але й тих п’яти тисяч Антанта не дала можливості придбати. Єдиним виходом була реквізиція взуття і теплого одягу у населення. Ця реквізиція була проведена 31 жовтня. Але тим не можна було врятувати української армії. Погіршилось ставлення населення до українського командування.

Становище українських військ ускладнювалося незгодами в середовищі українського керівництва. Ці незгоди перекинулися і на військових командирів. Прикладом цього може бути те, що один із генералів Української галицької армії Мирон Тарнавський 6 листопада 1919 р. сепаратно від Петлюри уклав угоду з денікінськими генералами. За цією угодою галицькі війська з усім майном перейшли під командування денікінців. Це в той час, коли Денікін зазнав величезної поразки від червоних військ і втратив місто Орел.

То була нова катастрофа для Петлюри та всієї української армії. Це була вже друга за цей рік грандіозна політична й національна зрада галицьких генералів, яка викликала обурення серед усіх верств українського населення. Диктатор Західноукраїнської республіки Петрушевич також сприйняв це як велике нещастя. Сучасники говорили, що він навіть заплакав. Але через кілька днів заявив, що справді, мабуть, потрібно відмовитись від боротьби за самостійну Україну й увійти в союз із Денікіним, бо для українців страшна більше не Росія, а Польща,

що важить захопити Галичину і Правобережну Україну, її війська вже окупували західні українські землі і 16 листопада зайняли Кам'янець-Подільський. Він покинув Галичину, виїхав до Відня й утворив уряд у вигнанні — уряд в екзилі. Це ж саме невдовзі зробили і деякі представники Директорії, зокрема Ф. Швець та А. Макаренко, котрі виїхали до Польщі. Директорія розпалась.

15 листопада 1919 р. члени Директорії передали права державного управління Симону Петлюрі. Що було йому робити в тій ситуації? Галицький фронт зник і власні військові частини були ослаблені. Проте він зібрав рештки своїх військ і змінив військову тактику. Петлюра розумів, що відкрита війна, відкриті воєнні операції проти сил ворога, що в кілька разів переважали його військо, були неможливі. Через те він вирішив вдатися до партизанської тактики. Відправив у тил денікінській армії та більшовицьким військам в Україні п'ятитисячний загін на чолі із генералами М. Павленком-Омеляновичем та Ю. Тютюнником.

Цей загін діяв п'ять місяців по ворожих тилах, пройшов значну територію Центральної та Південної України, піднімав на повстання українських селян. Але боротьба з денікінцями та більшовиками Петлюрою була вже, ясна річ, програна. Більшовики з'єднали свої сили, закликали до своєї армії багато колишніх офіцерів царської армії і розпочали наступ на Денікіна. Скоро його війська були відкинуті до Ростова-на-Дону.

У цей період більшовицький російський уряд змінює свою політику щодо українського населення. Не нищить українську інтелігенцію й не руйнує українську культуру; навпаки, В. Ленін заявляє, що потрібно вдатись до українізації, що в Україні державною мовою мусить бути українська, що Україна визнається радянською Росією як незалежна держава.

І це привернуло довірливу українську інтелігенцію на бік більшовиків.

Частина політизованого українського селянства також вирішила, що тепер, нарешті, зміниться ситуація, і воно також стане рівноправним членом Української держави. Повірила і частина українських соціалістів, які створили нову партію — “боротьбистів” і збиралися витворити незалежну Українську державу.

Винниченко приїздить з еміграції в Україну, намагається домовитися з російськими більшовиками-ленінцями. Всі вони тоді ще й у гадках не могли мати, що за цю свою довірливість більшовицьким вождям, за цей політичний поворот через кілька років вони дорого заплатять.

Утім, більшовики не відповідали Винниченкові та його сподвижникам на їхні “залицання”. Російські керівники не хотіли йти ні на які угоди з українськими соціалістами — бо ні з ким не хотіли ділити влади в Україні.

А тим часом в Україні посилювались советофільські настрої, зокрема і по селах Поділля, і на Волині. Це було викликане тим, що в цих краях селяни були в опозиції до поляків, які намагались відновити тут владу Польської держави. Як і в сімнадцятому столітті, селяни вважали, що краще бути в союзі з більшовицькою Росією (хоча сутність політики її ще була нікому не відома), аніж жити під владою польських панів. Це призвело до того, що в Кам'янці-Подільському деякі представники українських партій — соціал-федералістської, соціал-демократичної та інших — утворюють опозиційну до Директорії організацією — Українську Національну Раду. Вони хотіли замінити владу Директорії, з'єднатися з російськими білогвардійськими загонами. Це ще раз призвело до чергового розколу серед лідерів визвольних сил в Україні.

Таким чином і Українська галицька армія, і частина української політичної еліти найчисленніших політичних партій відколюються від Української Народної Республіки, від ідеї самостійної української державності. Вони згодні були боротися з більшовицькою Росією під прапорами імперських білогвардійських генералів, забуваючи, що й ця група російського суспільства не хотіла бачити самостійною Україну. Ця угодівська українська демократія погубила ідею боротьби за незалежну Українську державу.

Отже, політична незрілість українських лідерів і партій, теоретична невідповідність у державницьких питаннях і призвела до того, що була втрачена стратегічна ідея в державному будівництві. Багатьом українським лідерам невідомо було, за що боротись: за соціалістичні ідеали, які відсовували на другий план або й зовсім усували потребу будівництва держави, чи за національну державу. Політичні розколи, незгоди, тертя,

взаємна ворожнеча груп та угрупувань призвели спочатку до роздроблення політичних, а потім і військових сил українців у роки великої Української революції.

Радянська влада в Україні 1919 року. Перша радянська конституція

Ще в січні 1919 р. під час окупації України більшовиками було скасовано назву УНР і замінено назвою — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). На чолі нового бутафорного радянського українського уряду був поставлений особистий друг Леніна і Троцького Християн Раковський. Цей Тимчасовий робітничо-селянський уряд було створено за постановою керівного ядра російської більшовицької партії — ЦК РКП, уряд цей був “його органом” і мав проводити в життя “всі розпорядження й накази ЦК РКП беззаперечно”.

Отже, новопроголошена 1919 р. більшовиками державність України була цілком маріонетковою. Фактично Україна перетворилась на частину російської території, з її більшовицькою системою управління, радами народних депутатів, ревкомками, ЧК, а на селах — комітетами бідноти, що по суті були провідниками диктатури більшовицької партії.

Події в Україні, пов’язані із встановленням радянської влади в 1919 р., опір, який почало чинити їй українське селянство, змусили вождя російських більшовиків Леніна врахувати важливість національного питання в Україні, не допускати, як він писав, його ігнорування, а розпочати боротьбу проти пережитків “великоросійського імперіалізму і шовінізму серед російських комуністів”. Визнання, скажемо відверто, надто серйозне і важливе, якби воно не перетворилося, за старою бюрократично-централістичною традицією, в порожню демагогію, коли говориться на словах одне, а насправді діється інакше.

Але це застереження вождя в ті часи змусило додати трохи національної барви до радянської влади в Україні, що встановилась на кілька місяців знову після витіснення Директорії в західні регіони України. Тепер більшовики доповнювали свої соціальні гасла новою риторикою. Так в одному з декретів радянської влади проголошувалось, що головним завданням ко-

муністичної партії України є “захист незалежності й цілісності Української Соціалістичної Радянської Республіки”. Втім, буафорніть більшовицьких гасел стає постійною ознакою нової влади, як і подвійна моральність, і підтасовка чи навмисне перекручування фактів.

Історія готувала Україні нові випробування. Після перемоги більшовицької влади в Україні розпочався період “побудови соціалізму в окремо взятій країні”, формально була проголошена, як і в інших національних республіках, що боролися за свою незалежність, національна державність, комуністично-більшовицька за своїм змістом. Та водночас центральний більшовицький уряд починає поступово знищувати національні завоювання українців. Керівництво Українською Радянською Республікою здійснюється вірнопідданими ставлениками партії більшовиків, вихідцями з інших національностей, бо українським більшовикам у Москві не довіряли й далі.

Усі владні установи заповнюються присланими в Україну довіреними людьми — це були і росіяни, і грузини, і поляки, і євреї, і лише зрідка українці — особливо вірнопіддані, але їм довіряли другорядні посади.

У березні 1919 р. на II Всеукраїнському з'їзді Рад було прийнято першу Конституцію УСРР. Перед тим вона була схвалена третім з'їздом Компартії України. В її основу лягли всі основні положення Конституції РСФРР, яка вже була перед цим прийнята. За прикладом Росії в українській конституції визначалось, що Україна є республікою рад, через які державою управляють трудящі — робітники, селяни та червоноармійці. Ради ж були формою “диктатури пролетаріату”. Отже, Радянська Українська Республіка являла собою державну форму “диктатури пролетаріату”, тобто, “державну владу робітничого класу, що здійснюється в союзі з трудящим селянством”. Таким чином республіка рад виступила як форма панування одного класу — пролетаріату та його союзника — селянства. Оскільки за марксистсько-ленінською теорією скоро мала відбутися світова революція, то УСРР мала стати частиною “єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки”. Отже, виходило, що існування радянської державності було не тривалим, а лише тимчасовим.

Класовий характер Конституції 1919 року відбився й у тому, що лише “трудожчі класи” мали право на демократичні свободи — свободи слова, зібрань, товариств, спілок, виборів тощо. Інші верстви суспільства — селяни-середняки, заможні селяни, духовенство, інтелігенція, студентство, підприємці тощо — проголошувались нетрудожчими і жодних прав не мали. Будь-які пропозиції розширити коло громадян, які б мали виборче право, чи зрівняти у правах всі національні меншини в Україні, чи встановити гарантії захисту прав громадян відкидались. Крім того, був відсутній розподіл повноважень між різними гілками влади — законодавчою, виконавчою та судовою.

Сутність більшовицької моделі державності, яка була здійснена в Росії, тепер переносилась на Україну: це повний контроль партії над державою, слухняний державний апарат, який домінує над усім суспільством.

Щодо української держави — то їй не передбачалося мати ні своєї армії (бо тоді було б необхідно вважати на Україну), ні демаркації кордонів (бо це перешкодило б процесові асиміляції українців “старшим братом” і вивезенню з України хліба та інших матеріальних ресурсів). Нейтралізувавши лідерів української партійної опозиції, зокрема колишніх українських соціал-демократів, що об’єдналися навколо свого органу “Боротьба” — боротьбистів на чолі з В. Елланом-Блакитним та О. Шумським, увівши їх до складу ЦК КП(б)У і тим знищивши їх як окрему політичну силу, більшовики здобули грандіозну перемогу над Україною. Ленін прирівняв її до двох виграних битв.

Ще одна опозиційна українська партія — укапісти (Українська комуністична партія) потрапила під недремний нагляд Державного політичного управління (ДПУ) і під його тиском взяла курс на самоліквідацію, щоб повністю зійти з політичної арени. Згодом (1924–1925 рр.) ці опозиційні державницькі партії були розколоті, їхні лідери (М. Скрипник, О. Шумський, А. Річицький) виступили проти своїх попередніх позицій. Але це не врятувало їх від репресій пізніше. У 20-х роках ці партії були розпущені, а в час терору 30-х років винищені фізично.

Державна структура соціалістичної української державності мала ту особливість, що через державні інституції компартія встановила свою повну — тотальну — монополію на владу, їй

належала головна сила в усіх органах — від вищих до нижчих. Вищим законодавчим органом влади в УСРР був Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) на чолі з президією, до якої входили переважно члени більшовицької партії. Вищим виконавчим та розпорядчим органом був Раднарком, де абсолютна більшість також належала більшовицькій партії. Реальна ж влада належала російській більшовицькій партії — РКП(б), її ЦК, якому підпорядковувався на правах обласної організації ЦК КП(б)У. Таким чином, український ЦК був на одному рівні з російськими губкомами. Через те всі члени КП(б)У повинні були беззастережно виконувати всі рішення і постанови російських комуністів. Москва встановила жорсткі рамки владних повноважень для всього керівництва радянської України, яке було зобов'язане беззаперечно виконувати всі її постанови, не допускати в органи державного управління представників інших партій. Почала встановлюватися монопольна влада російської більшовицької партії і в Україні.

На місцях скрізь створювалася система рад — від губернських до волосних і повітових, в яких влада належала також більшовицьким партійним комітетам. Саме вони висували на керівні посади в усі галузі господарства, освіти, культури тільки комуністів-більшовиків. Уся справа добору кадрів строго контролювалася різними інституціями й рішеннями, щоб повсюди зберегти верховенство комуністів, незалежно від їхньої кваліфікації й компетентності. На 1920 р. в усій Україні на рівні повітових виконавчих комітетів комуністи становили 70, а на рівні губернському — 85 відсотків управлінців.

Карально-судова система, яка була складовою частиною державної системи, також перебувала в руках більшовиків. Вона складалась із Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) — аналог російському ЧК — і її відділів у повітах, в армії, в губерніях. Її мета — боротьба з контрреволюцією, спекуляцією та злочинами. Вона мала право приймати рішення “негайно” і “від імені уряду Української республіки”. Як правило, цей каральний орган, який працював під заступництвом Ф. Держинського, заарештовував, вдавався до обшуків, розстрілював без суду та слідства — або за підозрою, або за доносами — інтелігенцію, офіцерство, усіляких “буржуїв” тощо. 1922 р. цю комісію було перейменовано в Державне політичне управління

(ДПУ), його права в проведенні репресій були розширені. Воно підлягало тільки під звітність Всеросійської надзвичайної комісії (ЧК).

Безпосередньо підпорядковувалася російським органам влади і створена 1920 року міліція. У січні 1920 р. було засноване Спеціальне управління уповноваженого Головного управління міліції НКВС Росії при Всеукраїнському революційному комітеті. Вся система каральних органів і відділення їхні в армії, ревтрибунали, суди, міліція, органи прокуратури і т. д. мали забезпечити політичне панування більшовиків в Україні. Було скасоване право на апеляцію й оскарження — у такий спосіб забезпечувалась влада “диктатури пролетаріату”. Водночас створювалась і система в'язниць, концтаборів, Будинків примусових робіт (ДОПР) — уся система майбутньої держави ГУЛАГу.

Уже в перші роки радянської влади в Україні існувало 18 концтаборів, до яких потрапили десятки тисяч осіб, що були позбавлені виборчих прав, безробітних, бездомних, серед яких були вихідці із заможних верств, інтелігенції, духовенства.

Отже, радянська влада в Україні насаджувалася зверху. Існування радянської державності було лише позірною поступкою, з допомогою якої більшовики намагалися зсередини знищити український визвольний рух і повністю підпорядкувати собі українську територію. Існуючі в Україні радянські органи влади здійснювали ту політику, яка формувалась у центрі більшовизму — Москві. Та й навіть сама Конституція 1919 року була створена за схемою такої ж російської конституції і написана була російською мовою.

Як бачимо, і в XX ст., як у XVII ст., ставлення російського уряду до України не змінилось. І тепер, як і тоді, народ стогнав від гніту і принижень, “важав себе пропащим”, а представники російської влади і тепер, як і тоді — за словами Юрія Хмельницького — “дихають самим лише презирством та знуцанням, обзивають “виговцями” та “хохлами”. Але й цього разу радянська влада в Україні — влада советів — була нетривалою.

Остання спроба

У цій надзвичайно складній та навіть, можна сказати, безвихідній ситуації єдиним діяльним політиком і керманічем за-

лишався Симон Васильович Петлюра. Він вдався до останньої можливості, яка ще залишалася на той час, і зробив відчайдушний крок, щоби продовжити боротьбу за незалежну Українську державу. Петлюра звертається до польського уряду і таємно укладає з ним угоду про спільну боротьбу української та польської армії проти більшовиків, що окупували Україну.

Треба сказати, що в Польській державі, яка відродилась після завершення Першої світової війни, ставлення до України було подвійним. Частина польської громадськості, зокрема соціалістичні партії, вважали, що потрібно визнати незалежну Україну, яка стане буфером між Польщею та більшовицькою Росією. Інша — консервативна та шовіністично настроєна частина громадськості — вважала, що взагалі ніякої України немає і не може бути, бо це віддавна територія польська, а через те не потрібно ані визнавати Україну як державу, ані підтримувати Петлюру в його прагненнях.

Проте українська місія у Варшаві за погодженістю з Петлюрою, таємно, щоб не викликати передчасно вогонь з боку польських шовіністичних кіл, укладає угоду про спільний військовий похід в Україну польських та українських військ. Ця угода не була в ті роки ніде опублікована, і лише в 1926 р. вона побачила світ. Першим пунктом цієї угоди було визнання польським урядом незалежності Української Народної Республіки на чолі з Симоном Петлюрою. Петлюра визнавався головним керівником Української держави. Другим пунктом визначалося, що кордон між обома державами проходитьиме по річці Збруч. Третім пунктом визнавалося, що кордони України повернуться до 1772 р., тобто до розділів Польської Речі Посполитої. А це означало, що Польщі переходять Східна Галичина, Західна Волинь, частина Поділля. Тобто, вся територія західноукраїнських земель і частина Правобережжя опиняється під владою Польської держави. Ще одним пунктом визначалося, що український уряд буде гарантувати всі громадянські права народам інших національностей, в тому числі й польської, в межах конституції.

За військовою конвенцією, яка додавалася до цієї угоди, визначалося, що українські війська на чолі з Петлюрою підпорядковуються військовому командуванню Польської держави. Вони з'єднують свої сили і йдуть відвойовувати українську зем-

лю. Та все ж про угоду стало скоро відомо в політичних колах України.

Цей союз Петлюри з Польщею викликав страшенне обурення як у Галичині, так і в Україні Наддніпрянській. У Галичині, де визвольний рух мав досить відчутні успіхи і де українські лідери сподівалися, що Західній Україні Європа таки дасть можливість державного існування, умови цієї угоди ставили під загрозу знищення будь-яких надій на суверенність. Відомо, що поляки упродовж багатьох століть володіли цією українською територією і не допускали й думки, що Галичина може відокремитися від Польщі. Тепер, за цією угодою, Галичина мала юридично перейти під владу Польської держави. Отже, перекреслювалися всі сподівання на державне існування Галицького краю, знищувались і всі національно-визвольні завоювання в ході Української революції.

Обурення викликало й те, що українська армія підпорядковувалася польському командуванню, підпорядковувалося далі й економічне життя майбутньої України. Така обставина викликала велике невдоволення і в лавах українських політичних лідерів Наддніпрянщини. Пішов у відставку весь український уряд на чолі з Ісаком Мазепою, пішли у відставку представники провідних політичних партій на знак протесту проти цієї угоди Петлюри. Але ніхто не зважував, що в нього іншої допомоги ні від кого не було. Між іншим, ніхто не звернув уваги й на те, що в цьому випадку Петлюра вчинив так само, як вчинили недавно і галичани, зраджуючи не тільки війська Петлюри домовленістю із денікінцями, виходячи тільки із власних інтересів, а й і нехтуючи інтересами незалежності всієї Наддніпрянської України.

У Петлюри не було й часу шукати інших спільників. Справді, це була єдина можливість відновити свою владу в Україні, відновити державне існування українського народу хоча б не на всій українській території, а все ж на великій її частині. З точки зору стратегічного розвитку подій таке рішення мало сенс: можна було розраховувати, що, відновивши Українську державу на значній частині України, з часом можна було б з успіхом провадити боротьбу і за відновлення державного існування іншої частини української території, зокрема й Галичини, яка становила третину всієї України. Але цього не хотіла розуміти більшість політичних діячів України та й Галичини.

Разом із 60-тисячною польською армією Петлюра, маючи 15 тис. вояків, рушив в Україну. У складі військ Петлюри була група військових загонів Омеляновича-Павленка. У цьому поході Петлюра мав намір сформувати ще чотири дивізії. Проте польське командування не дозволило йому цього зробити. Ясно було, що польські керівники намагалися використати кризове становище українських лідерів для того, щоб знову захопити українські землі, щоб розширити межі Польської держави та відновити її володіння “від моря до моря”, як це було до поділів Польщі кінця XVIII ст. Ясно було, що польські війська не несли українцям ніякої державності і свободи. Союз з ними Петлюри видався дивним, а то й зрадницьким. Багато політичних діячів його засуджували, але іншого виходу ніхто не пропонував.

Коли навесні 1920 року польські війська зайняли Київ, вони розпочали погроми українських установ, навчальних закладів, розстріли мирного населення. Тобто вони дивилися на Україну як на новопридбану колонію з дикими тубільцями. Недалекоглядність і безглуздість цієї політики була явною. Сам Петлюра не сподівався від цивілізованої європейської держави такої короткозорості щодо її власних національних інтересів. Польща мала досвід колоніального життя в Російській імперії і мала б розуміти, що і українці й поляки мусять разом відбиватись від неоколоніального більшовицького ярма. Та історія нічого не навчила польську суспільність! Утім, їй довелось небагато чекати, щоб жорстоко розплатитися за цю зраду України.

Російський більшовицький уряд терміново перекинув свої війська з Кавказького фронту, переслав в Україну першу кінну армію С. Будьонного. Вони почали вже з травня 1920 р. швидко відтіснити польські війська з території України, а з ними й військові загони Петлюри. Селянство, на котре сподівався Петлюра, зовсім не підтримало ні новоявлених польських окупантів, ні Петлюру. Адже його союз із прадавнім визискувачем українських селян — панською Польщею — сприймався українським народом вороже.

Відступаючи, польські війська знову руйнували Україну. Так, залишаючи Київ, вони зруйнували багато будинків, що являли собою історичну цінність. Вибухнув будинок колишнього київського губернатора, де зберігався величезний україн-

ський архів. Були підірвані мости через Дніпро, у тому числі й унікальний Ланцюговий міст. Було розстріляно велику кількість мирного населення Києва...

Натиск більшовицьких армій змусив польські окупаційні війська швидко перекинутись за річку Збруч. Українські ж збройні формування, що були в складі польських військ, залишались на території України і продовжували боротьбу. Польський уряд і польське воєнне командування відразу ж погодились на переговори з більшовиками, що розпочались 3 серпня 1920 р. Українські вояки ще кілька місяців боролися з більшовицькими загонами одні.

Петлюрівські частини почали в цей момент зростати за рахунок українського населення. Бо тепер в очах українців Петлюра, залишений поляками напризволяще перед більшовицькою армією, зробився справжнім захисником України. До осені 1920 р. загони Симона Петлюри зросли з 15 тис. до 35 тис. вояків. Більшовицький російський уряд і Польща 18 жовтня 1920 р. уклали перемир'я. Причому в переговорах про це перемир'я участі не брали ні представники Української Народної Республіки, ні представники Галичини. Тобто, і для Польщі, і для Росії України та її уряду не існувало. Україна була повністю усунена від переговорів, її просто ділили між собою більшовицька Росія і нова панська Польська держава.

Петлюрівські війська продовжували боротись до 10 листопада 1920 р. За цей час більшовики впоралися із заколотами генерала Врангеля в Криму і на півдні України та всі військові сили кинули на боротьбу з Симоном Петлюрою. Він був повністю розгромлений. Рештки петлюрівських частин, які опинилися на території Польщі, були відправлені у концтабори. Угода, яка була підписана між Росією і Польщею, передбачала, що на території польської держави не мали права перебувати будь-які антиросійські та антибільшовицькі організації. Таким чином, і український уряд, і українські частини, що перейшли польський кордон, виявились поза законом. Хто міг — переходив у підпілля, або виїхав до країн Західної Європи.

18 березня 1921 р. в Ризі був підписаний мирний договір між Росією та Польщею про розділ України, за яким західноукраїнські землі відійшли до Польщі, Наддніпрянська Україна — до Росії. У 1923 р. на міжнародній конференції послів

у Парижі Галичина була повністю передана під владу Польської держави; щоправда, зазначалося, що Галицький край у складі Польщі мав бути автономним. Та цього Польща нізащо не хотіла виконувати. Автономії Галичина так ніколи і не дістала. Західноукраїнська Народна Республіка зникла, її територія стала провінцією пансько-шляхетської Польщі. В Українській Народній Республіці було знову проголошено радянську владу. ЗУНР та УНР стали тільки історією.

Після короткочасної польської інтервенції 1920 р. радянська влада повернула в Україну ту саму систему управління, що була створена в 1919 р.

З України активно вивозились матеріальні та продовольчі ресурси, зокрема хліб. Відомо, що таку політику більшовики проводили за вказівкою свого вождя Леніна, який ще в жовтні 1917 р. оголосив: “Кампания против деревни — это военная кампания. Крестьяне, уклоняющиеся от сдачи хлеба объявляются “врагами народа” со всеми вытекающими отсюда последствиями, с применением к ним высшей меры наказания — расстрела, повешения, заключения в концлагеря особого назначения и т. п.”. Ця нова тактика широко застосовувалась і в 20-х роках.

У березні 1921 р. комуністичне керівництво приймає рішення про заміну продовольчої розверстки — цього бича епохи “воєнного комунізму” — на продовольчий податок. Ця нова економічна політика (НЕР) стала новою формою економічного господарювання, що полегшувала тиск на селянські маси, допускала ринкові відносини, капіталістичні форми господарювання. Це дало можливість більшовицькому центру маневрувати в часи глибокої кризи і всезагальних народних заворушень та повстань, у тому числі і в Росії (повстання матросів у Кронштадті тощо).

Але, як з’ясувалося, це був лише тимчасовий відступ.

Політика більшовиків викликала в Україні широкий антирадянський рух. Поряд із заворушеннями вибухали й окремі повстання, які й понині не вивчені істориками. Одним із таких повстань було, наприклад, повстання в місті Нікополі і селі Ново-Павлівці влітку 1920 року Воно охопило ряд сусідніх сіл — Червоно-Григорівку, Грушівку, Настасівку, копальні довкола міста Марганець, залізничну станцію Мирову та ін.; їх очолили робітник Андрій Калашник, селяни Олександр Бугаєць і Архип

Тесленко. Повстання тривало кілька днів і було розгромлене регулярними частинами Червоної Армії.

1920–1921 рр. антирадянський рух перекинувся з постійного його осередку — України — до Росії, у Тамбовсько-Воронезький район, Західний Сибір і Поволжя. Для його приборкання більшовицький уряд вирішив використати неврожай 1921 року в деяких регіонах України і відібрати у селян рештки запасів хліба, організувати у такий спосіб голод і тим придушити опір селян.

У той час як Україна голодувала і їй не вистачало більше 30 млн пудів хліба, до Росії було вивезено 27 млн пудів зерна. В наступному році голод мільйонів українських селян продовжувався, і в цей час за кордон було вивезено близько 15 млн пудів, гроші за які забрав центр, а до російських губерній було відправлено 2,5 млн пудів хліба. В 1922 р. голова ВУЦВК Петровський звертався до московського центру з проханням припинити вивіз хліба до Росії, вказував на те, що на українських базарах продають людське м'ясо. У листі до М. Калініна він говорив, що з України в російські губернії вивезено 960 вагонів продовольства, що це в чотири рази більше, ніж треба голодуючим губерніям України...

Але центр не відповідав на волення українських керівників.

В. Ленін запропонував ввести до України війська для вилучення так званого продовольчого податку. Виконавцям було дано для цього таємні спеціальні інструкції. В одній із них говорилось, що в разі, коли села будуть опиратися віддавати хліб, треба “взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заручників. У випадку, коли яке-небудь село відмовиться дати підписку про кругову відповідальність або ж, давши підписку про виконання продподатку, за 48 годин не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заручників має бути засуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого взяти наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується”.

За звітом ЧК повідомлялося, що за 10 місяців 1921 року боротьби з повсталим українським селянством було ліквідовано 444 отамани, з яких 189 вбито, 9 розстріляно, 84 заарештовано, 162 добровільно здалося. Голод у руках більшовиків виявився найпевнішою зброєю проти непокірного народу.

Незважаючи на трагічне становище голодуючої України, центральний уряд зобов'язав українських керівників продовжувати постачати хліб до Росії, а також вивозити за кордон, щоб здобути валюту. Через те голод в Україні, що розпочався 1921 року, захопив увесь 1922-й і першу половину 1923 року.

Український уряд був безправним як у політичному, так і в господарчому плані. Незалежність України, проголошена більшовиками, була тільки маскою, що прикривала всебічні зусилля більшовиків Росії знищити потужні сили українського народу, відроджені у вогні революційних років, і остаточно покінчити з українським питанням.

Уроки історії

У той час, як народи Східної Європи — менш численні й багаті — здобули свою державність, тридцятип'ятимільйонний український народ у жорстокій боротьбі 1917–1920 рр. не зміг її відстояти. Тоді стали незалежними Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, що раніше входили до складу Російської імперії, Польща, яка відродила свою політичну силу і державу з-під уламків двох імперій. Здобули незалежність Угорщина, Чехословаччина, які раніше входили до Австро-Угорської імперії.

І знову доводиться аналізувати причини драматичної долі державності українського народу.

Україна, внаслідок багатовікового колоніального гноблення, зазнавала постійного грабування її природних та, найголовніше, її інтелектуальних ресурсів, що не давало можливості розвивати потужну економіку та формувати у суспільстві свідомість власної сили і повноцінності. Національна економічна верхівка України була — порівняно з російською та іноземною — бідною, неорганізованою, лакейською, бо могла добитись якихось багатств, лише прислужуючи сильнішій владі, лише мовчки терплячи звинувачення у меншовартості, лише зраджуючи свою національну гідність і демонструючи запопадливість перед владою чужої держави, яка культивувала доноси, підкупи, хабарництво.

У національній свідомості українського народу не могла закріпитись ідея власної держави, бо не було кому ту ідею культивувати. В роки Української революції уже існував невеликий

і слабкий прошарок свідомої політичної еліти — українська інтелігенція. Але цей прошарок був нечисленний, до того ж він не міг спертись на політично не підготовлене селянство. Адже в цей період поступу людського суспільства провідну роль відіграло вже не селянство, а освічене робітництво. Його в Україні майже не було, а те, котре існувало, було національно і державницьки несвідомим і зросійщеним. І драма українських провідників полягала в тому, що вони мусили опиратись саме на селянські маси, які легко піддавались демагогічним обіцянкам більшовиків. Неосвічені, віками визискувані, довірливі хлібороби так довго й сліпо боролися за волю і за землю, і так їм хотілося вірити, що нарешті настане тепер земний рай, що вірили кожному, хто це обіцяв.

І цю політичну незрілість, цю наївну довірливість українського народу уміло використовували керівні діячі більшовиків. Так, соратник В. Леніна Лев Троцький, відправляючи в Україну своїх агітаторів, давав настанову, як використати бунтівливих і довірливих селян. Він говорив, що в українських селянах може прокинутись “вольный дух запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит, бурлит, как сам грозный Днепр на своих порогах, и заставляет украинцев творить чудеса храбрости. Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства не только во время войн, каждый раз губили все завоевания украинцев”.

Здається, Троцький дуже влучно помітив головну причину всіх наших поразок у минулому і сучасному: “отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства не только во время войн...” А далі Троцький говорить таке: “... эти бытовые особенности характера украинцев необходимо помнить каждому агитатору, и успех будет обеспечен. Помните также, что так или иначе нам необходимо возвратит Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может...”

Таким чином, більшовики використовували політичну незрілість українських селян, підсовували їм казки про землю і волю, про комуністичний рай, про блага соціалізму, в які самі не вірили. А тим часом відбирали у них землю, волю і держа-

ву. Слабка українська політична еліта не могла цьому нічого протиставити. Більше того, вона сама піддалась на утопічну ідею можливості побудувати соціалізм у напівфеодальній, зруйнованій війною країні, що суперечило не лише здоровому глузду, а й марксистській теорії, створювала різних видів соціалістичні партії, відсуваючи головне історичне питання для українського народу — питання побудови держави — на другий план.

Тобто, сама наша провідна політична сила також була політично незрілою, недалекоглядною, потонула в утопічних ідеях антиприродної соціальної рівності. (До речі, ця хвороба ще не покинула й сучасні українські так звані комуністичні та соціалістичні партії.)

Вона мала слабку підтримку в селах і серед робітників у містах. Слабкість соціальної бази боротьби і призвела до драматичної розв'язки Української революції ХХ ст.

Крім того, провідна українська верства була ідейно роз'єднаною і не знала, куди вести свій народ — до соціалізму чи до демократичної держави. Згодом про це написав перший голова уряду Центральної Ради В. Винниченко: “Не треба було національну ідею, всю справу національного відродження нашого народу робити справою буржуазного демократизму і тим баламутити широкі маси й одвертати активний елемент їх, пролетаріат, від самої ідеї національного відродження. Треба було бути принаймні розумними політиками, коли не могли бути добрими соціалістами, треба було розуміти дух часу, його тенденції і не випускати з українських рук влади”.

І справді, соціалістичні заклики українських вождів відсунули на другий план питання національно-державницького відродження України. Більш рішучі соціальні обіцянки і демагогічні гасла російських більшовиків привертати увагу українських селян більше. “Дух часу”, дух національного відродження, про який говорив В. Винниченко, на той час був, до речі, мало зрозумілий і йому самому, що належав до чільних лідерів УНР; і це в той час, коли увесь цивілізований світ уже розумів, що найвищим ідеалом народу в історії є утворення й збереження власної держави як гаранта соціальних і духовних здобутків. А відтак в Україні знову силоміць встановилися порядки й органи влади, вироблені практикою іншої країни — більшовицької Росії.

До всіх цих згаданих причин поразки УНР варто ще додати зрадницьку позицію європейських держав, передусім країн Антанти. Вони енергійно й послідовно виступали за відродження Російської імперії, навіть більшовицької, хотіли задовольнити анексіоністські апетити більшовиків за рахунок України та інших народів, що прагнули відокремитись від Росії, аби тільки тим зупинити більшовицький натиск на Європу, аби лише більшовицька Росія не зачіпала їхнє благополуччя.

Але Українська революція принесла й певні здобутки. Передусім то була відроджена в свідомості мас ідея української державності. Зростала національна свідомість населення України, виростала могутня когорта української молоді інтелігенції, яка підхопила ідею національно-державного будівництва.

І саме через це більшовицький уряд Росії змушений був проводити в перші роки після перемоги над військами Української Народної Республіки політику, що частково відповідала інтересам широких мас української суспільності: розбудову національної освіти, культури, книгодрукування, розвитку науки. Коли селяни поділили з дозволу більшовиків землю і перед ними жили, ніби втілились у життя давні міфи і казки, більшість населення повірило в нове більшовицьке життя. Але ні казка, ні міф не можуть довго існувати в житті — скоро вони минають, залишаючи в душах чорну зневіру й відчай.

Україна і створення СРСР

Будуючи свою нову державу, більшовики ніколи не допускали думки про те, щоб надати народам Російської імперії право на своє національне суверенне існування. Уже в ході громадянської війни більшовики чітко і ясно переслідували цю мету — зберегти межі Російської імперії, оскільки вони не мислили існування окремої Російської держави без середньо-азіатської бавовни, кавказької нафти, українського цукру, вугілля, марганцю, чавуну, заліза, сталі...

Щодо України з цих причин ставлення було особливо прискіпливим.

Політичне нищення незалежності Української Народної Республіки упродовж 1917–1920 рр. засвідчило фантастичну рі-

шучість більшовиків домогтися повного володіння Україною та її матеріальними ресурсами.

Тому в часи інтервенцій більшовицьких військ на територію України, лідери більшовиків створювали тут свої органи влади, перебирали до своїх рук керівництво економікою, надрами, за- лізницями і т. д.

Комуністична партія України, яка була створена під безпосереднім керівництвом Леніна, мала стати і стала інструментом повного підпорядкування України більшовицькому центру Росії.

Перший етап підпорядкування проходив у 1919–1920 рр., коли був створений “військово-політичний союз” радянських республік.

Другий етап (1920–1922) формував так звану договірну федерацію, що поступово підпорядковував Україну Росії.

Третій етап після створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік почав процес ліквідації дозволеного суверенітету України (1922–1925) Цей процес відбився в численних партійних рішеннях і постановах, що зобов’язували українських більшовиків боротися за приєднання України до Росії як провінції чи району. Варто, проте, відзначити, що такі свої прагнення російські більшовицькі вожді намагалися замаскувати, заявляючи, що ідея об’єднання є волевиявленням усіх трудящих національних окраїн Росії.

Ще в квітні 1919 р. ЦК РКП(б) у секретному протоколі постановив: “Запропонувати ЦК КП(б)У поставити на обговорення питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з Радянською Росією”. І це говорилося в той час, коли офіційно в тому ж 1919 р., у грудні, у постанові VII Всеросійської партконференції заявлялось про те, що “РКП(б) стоїть на позиції визнання незалежності УСРР”, а в грудні ж 1920 р. при підписанні “союзного робітничо-селянського договору” з Х. Раковським, главою українського уряду, говорилося про незалежність і суверенітет України.

На початок 20-х років склалися сприятливі умови для об’єднання колишніх національних регіонів імперії під егідою більшовиків Росії. Російська більшовицька партія уже була повним господарем у національних республіках, уряд Леніна фактично керував радянськими урядами всіх новостворених радянських

республік. А програма партії, затверджена VIII з'їздом РКП(б), ставила завдання створити федерацію радянських держав як перший етап до нової державної єдності, в якій провідне місце посіде Росія.

Відомо, що в роки громадянської війни центральний уряд у Москві вдався до ряду бутафорних заходів, аби продемонструвати насправді неіснуючу спільність українських та російських дій. Зокрема це виявилось у створенні української Червоної Армії в нейтральній зоні, визначеній Брестським миром; в організації так званого українського фронту, спрямованого проти УНР і Директорії у січні 1919 р., у створенні маріонеткових українських радянських урядів тощо. І одразу ж усі ці утворення потрапляли в підпорядкування московського більшовицького центру. 1919 року в Україні був навіть ліквідований наркомат із військових справ. Певна річ, московський більшовицький уряд небезпідставно боявся існування в Україні навіть підконтрольних собі українських військових формувань.

Влітку 1919 року кілька радянських республік, де влада повністю була в руках більшовиків, створили під егідою Росії так званий військово-політичний союз, об'єднавши військові сили, головні галузі народного господарства і промисловості, залізничне господарство, фінанси і справи праці. У цей союз увійшли Росія, Україна, Білорусь, Литва, Латвія, Крим. Усе державне життя цих республік опинилося під управлінням центрального московського уряду. Це був перший етап до нового повернення Росії її колишніх інонаціональних територій, завойованих ще в царські часи. За початковим задумом планувалось, що ці республіки могли мати автономний статус в РСФСР, що було першим кроком на шляху створення унітарної держави.

Проти цієї форми об'єднання, яку запропонувала комісія на чолі з Л. Каменевим, тоді виступив глава українського уряду Х. Раковський, який наполягав на федеративному принципі об'єднання. Це мало б надати радянським республікам більше політичної та економічної самостійності. Але центр не погоджувався з цією пропозицією, бо стояв цілком на централізаторських позиціях.

Українські радянські представники — всі, звичайно, підпорядковані партійному центру, далі їй не наполягали. Ідея ж створення української незалежної державності далі вже навіть не

піднімалася. Як знаємо, вона й не була притаманною українським соціалістичним партіям і в епоху Центральної Ради і тому в цілому не закоренилася у свідомості українського істеблшменту — політично свідомої частини суспільства. Українські соціалісти і комуністи, виховані на спільних соціалістично-марксистських традиціях разом із російськими соціалістами, в основному натискували на федералістські концепції. Основними для них були не національні державницькі ідеї, а соціальні, які панували в усій російській демократії, яка вважала, що головне — це соціально-економічна рівність, тому потрібно вирішити в першу чергу соціальні проблеми: усупільнити засоби виробництва і розподілити серед трудящих матеріальні блага. Тоді всі інші питання, у тому числі й національні, і культурні будуть вирішені самі по собі.

Таким чином національна державницька ідея була вилучена із свідомості більшої частини українських компартійців, які розділились на два табори — український і російський, оскільки в середовищі російської більшовицької партії було чимало українців за походженням — це і Ю. Коцюбинський, і В. Примаков та ін. Вони не поширювали серед народних мас ідеї саме української держави. Натомість енергійно культивувалась ідея боротьби з експлуататорами, розгортання класової боротьби з буржуями, куркулями тощо.

Українські соціалісти до того ж вважали, що в їхньому соціалістичному середовищі не може бути ворогів, адже їх усіх об'єднувала велика ідея соціальної революції і побудови соціалістичного рівноправного суспільства. І цей момент робив їх ще більшими романтиками та ідеалістами, що давало ґрунт для використання їхньої довірливості в підступній демагогії про рівність і рівноправність народів, яка прикривала централістичну шовіністичну сутність російського більшовизму. Від них постійно вимагалося доводити, хто був більшим революціонером, а хто — меншим, їх постійно навчали, кого треба слухати і кому треба підпорядковуватися. Це відкривало більшовикам, які були налаштовані проімперськи, державницьки, можливість постійно, за будь-яких обставин звинувачувати українських соціалістів у буржуазному націоналізмі і тим самим змушувати їх постійно виправдовуватися, доводити, що вони — такі ж рівноправні соціалісти, як і їхні колеги, що вони — теж

справжні революціонери, бо виступають за соціальну рівність тощо. Через те кожен натяк на розширення національних прав українського народу і української держави з боку українських представників зустрічав організований і жорстокий опір центральних більшовицьких інституцій, звичайно ж, і звинувачення в “українському буржуазному націоналізмі”, що дорівнювало звинуваченню у зраді справи революції.

Отже, українські соціалісти переоцінили інтернаціоналістські гасла російських більшовицьких лідерів, недооцінили живучості й агресивності імперської російської національної ідеї, яка тепер виступала під виглядом інтернаціоналізму.

Значна частина російських соціалістів, з яких сформувалась більшовицька партійна течія, була вихована на централістичних традиціях російської демократичної думки. Прийшовши до влади, вони, природно, сприймали гасла інтернаціоналізму як давно відому і рідну їм ідею російського суспільства — “єдиної і неделимої Росії”, яка тепер виступала під лєнінським гаслом “зближення і злиття націй”. Все це спричинилося до того, що більшовицький уряд Лєніна органічно не сприймав ідей федерації радянських республік, хоча сам вождь інколи вдавався до цієї риторики.

Але політичне життя змусило більшовицький центр у 1920 р. використати цей термін при створенні нової форми договору, яку позірно називали “договірною федерацією”. Це був так званий союзний робітничо-селянський договір, ініціаторами якого були Лєнін і Чичєрін. Від імені України його підписав як голова уряду Раковський. За цим договором центральним наркоматам Росії повністю підпорядковувалися військово-морські справи України, зовнішня торгівля, фінанси, а через рік були підпорядковані металургія, залізниця, зв’язок. На територію України були поширені земельний та інші кодекси Російської федерації. Згодом потрапили під керівництво російського уряду всі галузі української економіки та банківської системи.

Крім спільних чи об’єднаних наркоматів, що діяли в Москві, були ще республіканські. Але до кожного з них були приставлені від центральних наркоматів спеціальні “уповноважені” в уряді України. Фактично керували республіканськими наркоматами Всеросійські з’їзди Рад і ЦВК та уповноважені центру.

Договір 1920 року було підписано 28 грудня, і в той же день його ратифікував VIII Всеросійський з'їзд Рад. І лише 2 березня 1921 р. він був заднім числом ратифікований V Всеукраїнським з'їздом Рад. Подібні угоди радянська Росія уклала з усіма радянськими республіками, де в національних регіонах колишньої імперії закріпились більшовики, і в такий спосіб підпорядкували їх своїм власним інтересам — економічним та політичним. Таким чином більшовицький центр узяв курс на створення жорсткої централізованої російської держави, яка повністю утвердилась на колишніх просторах Російської імперії.

У Москві був створений керівний центр усім народним господарством — Вища Рада народного господарства (ВРНГ), яка на засадах “демократичного централізму” керувала господарством усіх республік. Із нею була об'єднана така ж Рада українська і прийняте рішення українського уряду про об'єднання банківських систем обох республік. Опираючись на ці постанови, ВРНГ Росії приймає постанову про встановлення з Україною “єдиної економічної політики”. Фактично все господарче життя України опинилося під контролем і керівництвом Москви.

Між українським і російським урядом почались різні суперечки і тертя з приводу компетенцій в управлінні окремими галузями господарства.

Партійне керівництво України прийняло рішення звернутись до Москви з пропозицією конкретизувати відносини між РСФСР і УСРР. Саме цей факт започаткував, як свідчать сучасні дослідники, подальше створення Радянського Союзу.

Розпочалася напружена боротьба між московським центром і радянськими республіками за форму і міру об'єднаності. Тодішній генеральний секретар ЦК РКП(б) Й. Сталін висунув проект “автономізації” республік, які мали б увійти до складу Російської Федерації. Його обурювало прагнення комуністів національних республік до незалежності. Він писав у листі до В. Леніна, тоді вже тяжко хворого, що це покоління комуністів “гру в незалежність (яку проводив центр більшовицької партії. — *Авт.*) відмовляється розуміти як гру, уперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету і також уперто вимагаючи від неї проведення в життя конституцій незалежних рес-

публік”. Отож бачимо, що більшовицькі лідери використовували термін “незалежність республік” лише як гру, для обдурювання своїх партійних колег у національних республіках і народних мас, прикриваючи нею насправді глибоко централістичний принцип побудови держави в пореволюційний час.

До речі, це був не єдиний випадок такого висловлювання Й. Сталіна, про що йшлося в попередніх розділах, коли більшовицький уряд ліквідував усі створені ним на сході України “советские республики”.

Але, як бачимо з цих висловлювань Сталіна, в українських більшовиків продовжувала жити мрія про свою державу, про її незалежність. Певно, зваживши на це, Ленін заперечив автономістський проект Сталіна і знову висунув проект федерації радянських республік. “Важливо, — писав “вождь пролетаріату всього світу”, — щоб ми не давали поживи “незалежникам”, не знищували їхньої незалежності, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік”. Тобто, назва “федерація” була потрібна лише для форми, аби не давати поживи “незалежникам”, а над їхньою так званою незалежною владою будувати “ще новий поверх” влади — так звану федерацію рівноправних республік, яка й поглине їхню позірну незалежність новим “поверхом” влади московського центру.

Це був унікальний за своєю подвійною моральністю план, план нового об’єднання радянських республік, який мав покірчити з ідеями “незалежності” в національних радянських республіках.

У жовтні 1922 р. цей план було схвалено пленумом ЦК РКП(б). Водночас була створена конституційна комісія, до якої увійшли Й. Сталін, М. Калінін, Г. П’ятаков, Х. Раковський та ін., яка визначила розподіл влади між центральними і республіканськими наркоматами.

До республіканських наркоматів були віднесені лише наркомати юстиції, внутрішніх справ, землеробства, охорони здоров’я, освіти і соцзабезпечення. Отже, на 1922 р. централізм, насаджений партійно-радянськими більшовицькими органами Росії, став глибшим, аніж у роки громадянської війни. Федерація, як бачимо, стала лише демагогічною оболонкою насправді строго централізованого принципу об’єднання радянських республік, при якому компартія Росії зберегла в своїх руках усі

важелі керівництва і контролю економічним життям усіх республік.

Справжньою сутністю цього об'єднання став принцип “автономізації”, який тепер був замаскований новою формою — “союз”.

Утвердивши практично верховенство російсько-більшовицьких вищих органів влади, які тепер були перейменовані в союзні, московський центр вирішив негайно юридично закріпити досягнений успіх.

10 грудня 1922 р. в Харкові, тодішній столиці Радянської України, відбувся VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Він звернувся з пропозицією, безумовно, підказаною більшовицьким центром, негайно створити єдину державу з усіх радянських республік і скликати для цього загальносоюзний з'їзд рад, який і був зібраний блискавично. Уже 23 грудня в Москві відкрився X Всеросійський з'їзд Рад, який був відразу перейменованим на Всесоюзний, куди негайно прибули делегати, обрані від інших радянських республік. Вони й стали учасниками I Всесоюзного з'їзду Рад, що відкрився 30 грудня, який затвердив декларацію про утворення Союзу Радянських Республік і союзний договір. Було також обране керівництво союзної держави — ЦВК СРСР. До нього увійшло 4 особи, серед них — співголовою від України було обрано Г. Петровського. Звичайно, жодної ролі у зміцненні української державності цей чільний партієць не грав. Та, очевидно, і не міг грати.

Цікава оцінка Леніним створеного під безпосереднім проводом Й. Сталіна Союзу РСР. У день роботи I з'їзду Рад СРСР він написав листа “До питання про національність або про “автономізацію”, в якому висловив жаль, “що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про Союз Радянських Соціалістичних Республік”. В. Ленін точно зрозумів смисл створеного Союзу, хоча раніше хіба не він пропонував “двоповерхову” федерацію, щоб знищити прагнення до незалежності радянських республік?!

Керівництво радянської України в особі Х. Раковського наполягало на створенні реальних гарантій рівності та суверенності в рамках Союзу Радянських Республік, оскільки, на його думку, почався диктат союзних відомств. Більше того, ук-

раїнські вищі органи влади — ВУЦВК і уряд — РНК у травні 1923 р. схвалили поправки до союзного договору. На їхню думку, за республіками мали залишитись внутрішня торгівля, користування надрами, лісами і водами, судові справи, цивільне і кримінальне законодавство, право на законодавчі акти, участь у міжнародних представництвах, зносини з іншими країнами тощо. Але це вже був оклик навздогін поїзду. Ця спроба Х. Раковського і деяких українських комуністів залишилась без результату. У липні цього ж року Х. Раковського було усунено від влади. Партійна диктатура центру продовжувала наступ.

У 1924 р. у січні була прийнята Конституція Радянського Союзу, на основі якої була затверджена і нова Конституція України (на IX Всеукраїнському з'їзді Рад у травні 1925 р.). Вона юридично затвердила вступ України до складу Радянського Союзу. Україна була позбавлена права на свою власну зовнішню політику, на формування кордонів, збройних сил, на керівництво транспортом, зв'язком, позбавлена права виходу зі складу СРСР, оскільки таке право, проголошене в союзній Конституції, просто декларувалось і не вказувалося методу такого виходу.

Проте роки визвольної боротьби 1917–1921 рр. не минули безслідно. Хоча й формально, та визнавалася суверенна радянська державність України, існував адміністративний її центр, право національної більшості населення на освіту тощо.

Фактично маріонеткова радянська державність України все ж була своєрідним визнанням російським централізмом існування української народності, яка має право на свій осібний державницький статус.

Посилення партійної диктатури

У відповідь на спроби українських лідерів відстояти суверенні права Радянської України Сталін розпочав політичний контрнаступ. Зокрема в усіх своїх виступах він почав вказувати на появу слабких ланок у системі СРСР. Це були республіки Туркестану і, звичайно ж, Україна. Він висуває контрвимогу — перетворити їх у “зразкові республіки”, адже вони мають стати передовими постами на Сході і на Заході від країни Рад.

Наступ центральних органів партії розпочався і на національне партійне керівництво. Диктатура центру партії зміцнювалась. На перші ролі знову висуваються органи колишньої ЧК — тогочасне ДПУ (Державне політичне управління). Влада цього надзвичайного органу стає панівною в тодішньому суспільстві.

З допомогою супротивників Троцького, який рвався до влади, Сталін на початку 20-х років повністю перебрав у свої руки партійну владу, оскільки Ленін був тяжко хворим. Сталін підпорядкував собі партійний апарат і зробив його всевладним органом у партійному і державному житті. Почався процес посилення центрального партійного керівництва над усіма галузями життя.

Він полягав у тому, що державні установи тепер цілком підлягали керівництву існуючих відповідно партійних організацій. Це призвело до захоплення — узурпації — владних повноважень партійними чиновниками, які, за визнанням тодішніх чільних більшовиків Г. Зинов'єва та М. Бухаріна, насправді вирішували все.

Перші удари партійного всевладдя упали на український радянський уряд. Оскільки Х. Раковський ще з дореволюційних часів був другом Троцького, а потім постійно виступав проти централістських тенденцій у партії, за федералістський статус України в складі СРСР, він першим став жертвою партійної диктатури — був зміщений з посади голови українського уряду і відісланий на дипломатичну роботу до Великобританії, а згодом — знищений. В уряді його замінив Влас Чубар. В усіх державних органах в Україні розпочалася чистка кадрів.

А щоб ніхто з українських партійців не міг заперечувати новому генеральному секретареві РКП(б) Сталіну і підвладним йому чиновникам, було влаштовано кілька показових судово-партійних справ. Так був звільнений з посади наркома внутрішніх справ І. Ніколаєнко, який вголос наважився підтримати у свій час на посаду генсека Троцького — замість Сталіна. Він був звинувачений у тому, що нібито з'явився десь на вулиці в нетверезому стані та ще й влаштував якийсь бешкет у відділенні міліції. Його кар'єра закінчилась назавжди. Цей урок новооявленого генсека показав усім державним і партійним керівникам, що чекає кожного з них, коли вони будуть у чомусь суперечити вищому керівництву.

В Україні розпочався наступ партійної диктатури на все економічне, політично-партійне й державне життя.

1925 року російська компартія, що тепер керувала всім СРСР, змінює назву РКП(б) і стала називатись Всесоюзною Комуністичною партією більшовиків — ВКП(б). Нові державно-партійні перемоги її були закріплені законодавчо. 26 січня 1924 р. на II Всесоюзному з'їзді Рад було затверджено першу Конституцію Радянського Союзу. Вона закріпила панівне становище союзних державних і партійних установ у всьому житті радянських республік.

Цікаво відзначити, що цією Конституцією декларувалося право виходу будь-якої радянської республіки із Союзу. І це в роки існування радянської влади постійно підкреслювалося більшовицькою пропагандою. Та насправді ця теза була звичайним міфом. Сутність полягає в тому, що в цій Конституції не було подано механізму такого виходу. Через те так званий союз радянських республік фактично являв собою жорстко централізовану унітарну державу, де були ліквідовані суверенітети всіх радянських республік, а ідея федерації перетворена у фікцію. Зрештою, була здійснена теоретична теза Леніна, яку він висунув на початку 20-х років: федерація — це шлях до централізації. Двадцять років принесли, проте, й дещо позитивне в розвиток української національної ідеї та культури.

Українці на великій етнічній території відчули на певний час волю, коли у вогні революції 1917–1920 рр. був знищений соціальний та національний визиск самодержавства і великої імперської нації. Почався бурхливий процес культурно-національного відродження. Це сприяло утвердженню українців як самобутньої державницької спільноти. Особливо посилювався цей процес у роки політики “коренізації” (1923–1927).

Справа в тому, що в усіх партійних структурах в Україні переважала партійна еліта, російська за походженням. Як свідчать відомості сучасних досліджень, в українській компартії був 61 відсоток росіян і 20 відсотків українців, 11,4 — євреїв, 2,6 — поляків. Першими секретарями ЦК КП(б)У обирались, як правило, неукраїнці: німець Е. Квірінг, єврей Л. Каганович, поляк С. Косіор. 1923 р. питома вага українців у партійних органах не перевищувала 35 відсотків, а у вищих органах ста-

новила всього 12 відсотків. Але більшовики усвідомлювали: для того щоб закріпитися-укорінитися в національних республіках, їм потрібно розмовляти з місцевим населенням його мовою, створити слухняні місцеві партійні кадри. Звідси й впливло рішення XII з'їзду РКП (б) (1923) про політику “коренізації” в національних республіках. А це сприяло, попри сподівання партійних вождів, стрімкому злету національних культур, у тому числі й в Україні, де цю політику “коренізації”, або українізації — очолив новоприсланий із Москви перший секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович, який навіть сам узявся за вивчення української мови.

Наслідки цієї політики були досить відчутними.

1927 року 70 відсотків урядових установ вели свої справи українською мовою, у 80 відсотках загальноосвітніх закладів навчання відбувалось українською мовою, 97 відсотків дітей навчалися в українських школах, 87 відсотків газет видавалось українською мовою, українська інтелігенція створила низку громадських організацій, зокрема й письменницьких, які відігравали величезну роль у суспільному житті республіки. Відбувався процес відродження української нації, що, безумовно, породжувало питання про її суверенітет. Це злякало центр.

Уже з 1925 р. розпочинається гоніння на окремих українських політичних лідерів. Наприкінці 20-х років проводиться ряд політичних судових процесів, які фабрикувалися ДПУ і які, як правило, звинувачували українських діячів у створенні таємних антирадянських організацій, змушували заарештованих під тортурами визнати себе винними і тим самим дискредитувати усіх, хто стояв на позиціях українства. Першим таким політичним процесом був процес так званої Спілки визволення України (СВУ), за яким було засуджено 45 видатних українських вчених і громадських діячів, серед них колишні діячі Української Народної Республіки Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, Володимир Чехівський та ін. Цей процес почав в Україні серію подібних процесів проти “буржуазних націоналістів”, які відкрили епоху великого терору в 30-х роках. Це був кінець українізації і кінець будь-яким спробам домогтися розширення державницьких прав України.

1925 року IX Всеукраїнський з'їзд Рад вносить деякі зміни в чинну українську Конституцію. Зокрема, віднині Україна ставала складовою частиною єдиної союзної держави. Верховна влада в Україні належала — формально — Всеукраїнському з'їздові Рад, а в період між з'їздами — Всеукраїнському ЦВК. Рада Народних Комісарів — уряд радянської України — перетворюється в розпорядчий орган московських урядових структур. Стверджувалось, що на території України всі постанови союзних органів є обов'язковими для виконання. В українських об'єднаних наркоматах і в уряді закріплювалися представники Москви — уповноважені наглядачі союзних наркоматів. Державний апарат України став складовою частиною державного апарату СРСР.

Цей видозмінений проект української конституції був схвалений у травні 1929 р. XI Всеукраїнським з'їздом Рад. Тут вперше визначалися виборчі права громадян та бюджет України.

Українська РСР проголошувалася соціалістичною державою робітників і селян. Тобто, ця держава оголошувалася класовою організацією, де не всі верстви населення були рівноправними: поза правами громадянства залишалась інтелігенція, заможні селяни, дрібні підприємці та ін.

Проголошені в конституції права українського народу на територіальне верховенство, на утворення власних органів влади, на прийняття своєї конституції тощо мали тільки декларативний характер.

Господарем в Україні був не народ, не українські органи радянської влади, а центральні державні і партійні органи в Москві. Зрощення органів правлячої партії і державних органів влади було характерною рисою тоталітарної системи. На 1929 р. Україна остаточно втратила свій державницький суверенітет. Вона не могла розпоряджатись власними ресурсами, фінансами, промисловістю і сільським господарством. У республіці встановився режим тиранічного єдиновладдя партії. Особиста диктатура Сталіна, поєднана з монолітною партійною організацією, створила особливий різновид державного існування — тоталітаризм. У країні почався перехід до “революції зверху”.

Українська державність драматичної доби 30-х років

Натиск сталінської диктатури

Епоха 20-х років у державницькому житті України пройшла під гаслами боротьби двох теоретичних суспільних течій: революція 1917–1920 рр. розбудила, з одного боку, національно-визвольне відродження, а з іншого — вивела на терени суспільного життя централістично-імперську ідеологію, історично притаманну російському суспільному рухові, зокрема народвольтцям, ще з XIX ст. Це трапилось тому, що російський соціал-демократичний рух народився в їхньому середовищі, і був позначений усіма родимими плямами свого попередника.

Визвольна боротьба епохи 1917–1920 рр. знаменувала, з одного боку, в утворення національних республік, повернення ідеї федеративного влаштування в міждержавних стосунках, зростання нової плеяди національної інтелігенції, що була носієм ідей демократичних прав і свобод. А з іншого боку — цій національно-демократичній течії жорстко протистояла імперсько-централістична суспільна тенденція, яка оволоділа повністю російською соціал-демократією, зокрема більшовицькою партією, і стала гласною та негласною доктриною більшовицьких лідерів, що тепер виступала як інтернаціоналізм, єдина міжнародна соціалістична республіка тощо. Для них була неприпустимою ідея національної рівності й державності інших народів; лейтмотивом і сутністю їхніх державницьких концепцій була побудова інтернаціональної держави, що означало відродження ідеї “єдиної і неделімої” Російської імперської держави, під пануванням російської нації та її еліти на чолі із своєю партією.

Боротьба цих двох тенденцій пройшла кілька етапів і завершилась установленням тоталітарного режиму, головним ідеологом і вождем якого стала недавно непримітна, сіренька постать недорікуватого і недовченого, як і більшість більшовицьких лідерів, але амбітного й підступного колишнього семінариста Йосифа Сталіна. Він виявився найпослідовнішим продовжувачем ідей Маркса та Леніна про світову революцію, про те, що

“робітники не мають вітчизни”, і російські революціонери та соціалісти тому не повинні ні за яких умов захищати інтереси різних народів, але мусять захищати ідеологію більшовизму, як єдино правильне суспільне вчення, та інтереси своєї більшовицької інтернаціональної держави-імперії.

Шлях вождистського сходження Й. Сталіна розпочався 1924 року, коли він з допомогою невеликої групи апаратних чиновників партії переміг головного претендента стати спадкоємцем справи Володимира Леніна — Льва Троцького. 1925 року ним була знищена “нова ленінградська опозиція”, яку очолював Зинов’єв, після того був знищений так званий троцькістсько-зинов’євський блок (1926), який організував відкриту опозиційну антисталінську демонстрацію 7 листопада 1927 р. У квітні 1929 р. Сталін, користуючись центральним партійним апаратом, розгромив ще одного популярного в партії теоретика — М. Бухаріна та його прихильників і ряд дрібніших опозиційних груп та ухилив. Одночасно були розгромлені так звані націонал-комуністичні ухили в Україні, Грузії, Білорусії, Узбекистані, Татарії, Вірменії та ін. Сталін збагнув силу партійного апарату, яким він користувався як власною зброєю. Для остаточного встановлення своєї диктатури він почав вилучати з апарату, а потім і з партії тих, хто мислив самостійно, хто користувався авторитетом, хто мав революційні заслуги в минулому. А це призвело до масових політичних процесів і розстрілів “старої гвардії”, до фізичного знищення всіх, хто був розумнішим від нього, зокрема і серед національних партійних кадрів. Згодом розпочалося знищення кадрів національних урядів та центральних комітетів комуністичних партій національних республік, а також їхніх господарських керівників.

Непослух і опозиція національних лідерів була найбільш дошкульною, про що згодом засвідчить знаменитий “Короткий курс історії ВКП(б)”, який створив Сталін: тут визнається, що “в ряді республік (Україна, Білорусія та ін.) партійні організації послабили боротьбу з місцевим націоналізмом, дали йому розійтися “до того, що він нібито об’єднувався з ворожими силами, з інтервенціоналістами”, став державною небезпекою”. Отже, націоналізм був прирівняний до державної небезпеки, до державної зради.

1929 року на XVI партійній конференції проти Сталіна уже відкрито ніхто не насмівився виступити. Сталін установив свою диктатуру, що фактично прирівнювалося до державного і політичного перевороту в усій країні.

З цього часу верхівка, яка узурпувала владу і розпочала “революцію зверху”, опиралася лише на силу партійних апаратників та на “меч революції” — Надзвичайну комісію (ЧК), перейменовану в Державне політичне управління (ДПУ), а також на Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД).

Отже, кінець 20-х і початок 30-х років показав, що більшовицький уряд впорався з опозицією і в економічному житті — через запровадження непу, і в національно-культурному рухові радянських республік — через проведення політики “коренізації”. Більшовицька партія “проковтнула” державу і тепер верховодила справами не лише економічними чи політичними, а й інтелектуальними.

Сфабрикований процес СВУ розпочинає нову історичну епоху в історії української державності — драматичні 30-ті роки. Після цього процесу в суспільстві розпочались політичні процеси проти вигаданих ворогів, “глітаїв” та їхніх пособників, куркулів і підкуркульників, націоналістів, шкідників, терористів, троцькістів, фашистів, міжнародних імперіалістів та шпигунів і т. д.

Розпочався наступ передусім проти діячів української науки і культури. Адже ця верства національної еліти стверджувала націю, утримувала і поширювала ідею національного державницького суверенітету.

Частина українських комуністів у 20-х роках відкрито виступала проти встановлення монопольного правління більшовицької партії, проти того, що вона відновлює більшовицько-радянську Росію в межах царської Російської імперії. Вони вважали, що злиття України з Росією, про яке дбали більшовики, є небезпечним експериментом, який “не продиктований абсолютно нічим реальним”. А голова уряду радянської України ще 1923 року відкрито виступив — і це після створення СРСР — проти диктату московського центру в галузі економіки й політичного життя, домагався для республіки більше прав у всіх галузях суспільної діяльності.

Ясна річ, подібна позиція національних лідерів дратувала центр, який при першій же можливості й розправився з ними.

У 30-х, як і на початку 20-х років, Україна приковувала пильну увагу більшовицького уряду, бо викликала почуття небезпеки своїм національно-культурним відродженням. Нова плеяда української інтелігенції відверто вимагала збільшення суверенітету України, що уособлювалось у політичному гаслі відомого українського письменника М. Хвильового: “Геть від Москви!”

У цій найбільшій радянській республіці селянство завжди було основою відродження національно-державницької свідомості та боротьби за державницьку незалежність. Тож у своїх працях Сталін небезпідставно розпочав постійно пов’язувати селянське питання з національним. Він бачив у селянстві — теж небезпідставно — найпершого ворога формули соціалізму та інтернаціоналізму в більшовицько-ленінсько-сталінському варіанті. Адже за теорією більшовиків, за соціалізму селянство мало зникнути так само, як і національність.

Крім того, в Україні політика “коренізації” призвела до зовсім непередбачуваних наслідків — вона створила нові, неселянські центри національного середовища: це і збільшення українського індустріального пролетаріату до 53 відсотків (на 1932 р.), це і 88 відсотків усіх заводських україномовних багатотиражок. Таким чином, національне питання виходило за межі селянського інтересу, що зосереджувалось у тезі: право на свою землю, волю і державу. Національне питання ставало загальнонародним.

Ось чому Сталін висуває нову теорію стосовно національних проблем: він винайшов концепцію “загострення класової боротьби” в період побудови соціалізму. А це підводило теоретичну основу під методи репресій щодо всіх проявів національного відродження в радянських республіках і, в першу чергу, — в Україні. Колишне гасло Леніна про шкідливість російського великодержавного шовінізму вилучалося з обігу. А листопадовий Пленум ЦК і ЦКК (1933) постановив, що “в Україні... основною небезпекою є український буржуазний націоналізм”. Через те визначалось, що головним завданням партії було “завдати нищівних ударів по націоналістичних петлюрівських елементах, які засіли в різних ділянках соціалістичного будівництва, а особливо в будівництві української соціалістичної культури”.

Ця теза і стала теоретичним обґрунтуванням терору в Україні щодо селянства, інтелігенції та українських національних кадрів.

“Новий курс” та його наслідки

Після утвердження диктаторського режиму 1929 роках починається нова доба, яка була названа добою “великого перелому”, “новим курсом” і яка повинна була здійснити на практиці обіцяні блага соціалістичного суспільства, побудувати комуністичну систему виробництва і розподілу суспільних благ. Для цього запроваджувалось планове виробництво, яке відкинуло ринкову систему; продрозкладка, карткова система для населення міст, розорення, чи, як тоді говорили — експропріація селянських господарств, примусове їхнє об’єднання в колективні господарства. Першорядну роль відігравала політика насильницької урбанізації, цього другого комуністичного штурму, внаслідок чого Україна перетворилась у величезний сировинний регіон із гігантами-заводами чи комбінатами з переробки промислової сировини, які були економічно прив’язані до машинобудівної та військової промисловості Росії.

Радянська держава жила в постійному очікуванні війни зі світовим імперіалізмом і тому створювала передусім потужну військову промисловість, що забезпечувала б виробництво зброї. З 1500 великих підприємств в Україні в роки першої п’ятирічки (1928–1932) будувалось 400. В основному це заводи чи комбінати-гіганти, металургійні, вугледобувні та інші підприємства.

Темпи індустріалізації першої п’ятирічки були авантюрні, бо економічні можливості для цього прирівнювалися до нуля. Основним стимулом було моральне заохочення трудящих через організацію так званого соціалістичного змагання, яке і справді стало головним методом організації праці, якою керувала партія і підпорядковані їй профспілки. За перші п’ять років в Україні постали такі гіганти, як Дніпрогес, чимало нових шахт у Донбасі, які, проте, були недостатньо технічно оснащені; “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, “Дніпроспецсталь”; з’явилась трубопрокатна промисловість, кольорова металургія, кілька великих підприємств машинобудування: тракторний

завод у Харкові, комбайновий — у Запоріжжі, паровозобудівний — у Луганську, машинобудівні заводи у Києві, Харкові, Кіровограді. Збільшився майже удвічі склад робітничого класу, що формувався з українських селян. Зросла кількість жінок у ньому. Але незважаючи на те що офіційно було оголошено про дострокове виконання п'ятирічного плану, фактично він був не виконаний з більшості позицій. У легкій, харчовій, хімічній промисловості не було досягнуто навіть довоєнного рівня. 40 відсотків капіталовкладень було вкладено в незавершене будівництво.

Директивне планування показало свою силу в економіці командного типу. Проте не вдалося вийти за межі “стихії ринку” і побудувати економіку без товарно-грошових відносин. Найбільших же збитків зазнало українське селянство, яке противилось шаленому податковому й ціновому тиску через постійну потребу коштів на індустріалізацію. В 1929 р. XVI партконференція ВКП(б) проголосила курс на суцільну колективізацію, яка ставила завданням ліквідацію багатуокладності в економіці; водночас пролетаризація села давала для промислового будівництва потрібні кошти, сировину і робочі руки.

Історики й сучасники засвідчують, що декретування Сталіним терористичних методів усупільнення землі та викачування з села хліба та грошей, репресії проти них викликали глухий, але відчутний опір селянства процесові колективізації. Вони стверджують, що в перший період по всій Україні спалахували стихійні повстання, бунти (зокрема, дуже поширені так звані бабські бунти). Недаремно Сталін аж через сім років визнав, що “це був один із найнебезпечніших періодів у житті нашої партії”. В тому ж таки “Короткому курсі історії ВКП(б)” він стверджує, що з лютого 1930 р. “з'явилися небезпечні ознаки серйозного невдоволення селянства. Подекуди куркулям та їхнім агентам вдалося навіть підбити селян на прямі антирадянські виступи”.

Це було справді. На всю Україну стала відомою справа насильницької колективізації, яку проводили місцеві більшовики у селі Драбовому, на Полтавщині. У відповідь на масові скарги селян про насильницьке відбирання землі і хліба відбувся показовий судовий процес над районним керівництвом, що довело

село до голоду. Керівники були засуджені до 2–3 років ув'язнення. Але селяни продовжували голодувати.

Колективізація всюди супроводжувалася жорстокими методами. Уже з 1929 р. обмолочений хліб прямо з токів вивозився до державних комор. У селян вилучали зброю, яка подекуди залишалася після громадянської війни, придушували будь-які спроби утворити селянські спілки та інші громадські організації.

Одна із партійних постанов 1930 року “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” визначала термін колективізації в один рік.

Справою колективізації керували трійки — секретар райкому партії, голова райвиконкому і начальник ДПУ. Всі, хто їм противився, зараховували до “куркулів”, тобто до “ворогів народу”. Для того, щоб роз'єднати село на бідних і багатих та протиставити їх один одному, був застосований принцип “самообкладання”. Селяни мусили самі ділити між собою спільний податок хлібозаготівлі на село. Хто не виконував — штрафували у п'ятикратному розмірі вартості хліба, який треба було здати, а майно пускали в розпродаж. Щоб стимулювати бідноту, частина штрафу йшла на фонд кооперування. Непокірних селян ділили на три категорії: “учасників і організаторів антирадянських виступів і терористичних актів”, яких відсилали в концтабори або до в'язниць; “менш активних” вивозили з сім'ями на північ; третім, що не чинили опору, надавали земельні ділянки.

Цікаво, що спеціальною постановою визначалася навіть кількість дворів, які треба було виділити для цих категорій: до першої категорії — 52 тис., 112 тис. — до другої категорії. Така була розкладка на людей, яких треба було знищити або зламати.

Цей план “розкуркулення” був, звичайно, “перевиконаний” уже за перший рік колективізації. 1934 року секретар ЦК Компартії України П. Постишев повідомив, що під час колективізації було “розкуркулено” близько 200 тис. господарств. Селян-одноосібників обкладали величезними податками, а колгоспники мали пільги.

Хлібозаготівлю щороку підвищували і також вели із перевиконанням. На 1933 р. план її був перевиконаний на 105 млн пудів; чергові партійні постанови санкціонували відбирати і так зване

украдене зерно, для чого дозволялись масові обшуки, масові конфіскації, штрафи м'ясом і картоплею, а потім і будь-якою їжею — соліннями, сухарями, сушеними фруктами, салом тощо. В українських селах селяни чинили опір чиновницьким грабункам, часом це були збройні антирадянські виступи.

У цілому за шість місяців 1930 року їх було зафіксовано по всій Україні 1500.

В тому ж році каральні загони придушили велике збройне повстання селян на Дніпропетровщині, що розпочалося в селі Богданівці, Павлоградського району. Про нього розповідають нині відкриті документи із архівів СБУ. Воно перекинулося на інші населені пункти — хутір Осадчий, Сухий, Водяний, Богдано-Вербовський, Путятине, на села — Мар'ївка, Каховка, Нова Дача, Тернівка та ін. Гаслами їх були: “Геть комуну та рад-владу!”, “Ми виробники хліба, а нам його не дають”, “Хай живе селянська влада”. Повстанці, озброєні мисливськими рушницями, берданками, обрізами, ножами, карабінами вбивали місцевих представників влади, громили комуну.

Селянське повстання поширилося на Павлоградський, Петропавлівський і Близнюківський райони. Керівниками його були селяни Савелій Савченко, Олександр Рибалка, Дем'ян Аксьонов та ін.

Після розгрому повстання у битві на Тернівській горі було заарештовано до 400 осіб, 27 з них — за рішенням надзвичайної сесії Дніпропетровського окружного суд — у було засуджено до розстрілу. Про ще одне з таких повстань 1930 року згадується у праці Г. Костюка “Сталінізм в Україні”. Про нього розповів йому один із в'язнів Воркутинського концтабору Іван Михайлович Приходько. Повстання в його селі очолив один із лейтенантів Червоної Армії. Від рук народу в селі загинули численні партійні уповноважені, зв'язкові, інформатори. Повстання поширилося на кілька сіл. Проти них були кинуті авіація, танки й війська. Повстання тривало п'ять днів. Селяни були озброєні сокирами, вилами, подекуди обрізами й револьверами. Після придушення повстання багато селян розстріляли, чимало з сім'ями вислали до концтаборів.

Про інші повстання у Вінницькій, Хмельницькій областях, на Поділлі, Чернігівщині, Херсонщині нині вже існують чис-

ленні публікації свідків. За даними зарубіжних авторів, лише в 1930 р. у селянських повстаннях взяло участь більше 40 тис. осіб.

За рішенням українського партійного центру в 1932–1933 рр. було проведено ряд операцій по нанесенню оперативного удару по “класовому ворогу”. Внаслідок однієї такої операції було арештовано 3,5 тис. осіб.

В Україні розпочався голод. Партійна влада вдавала, що нічого такого не існує. А щоб голодуючі не виїздили з України, на її кордонах були розташовані каральні внутрішні війська. Починаючи з 1933 р., смертність сільського населення стала масовою. Новою зброєю — голодом — знищувався цілий клас українського селянства через процес відчуження його від землі. Сталін назвав колективізацію “революцією зверху” і заперечував існування голодомору, який організувала компартія. Та про це свідчать численні спеціальні партійні постанови як Центрального комітету ВКП(б), так і КП(б)У, низка рішень партконференцій, урядів, партійних комісій ЦК ВКП(б) і т. д.

Селянські повстання захопили не лише Україну, а й Кубань, Північний Кавказ, Казахстан, Узбекистан. Радянська влада вдалася до методів заспокоєння: з одного боку — армія, танки, авіація, розстріли, концтабори, з іншого — пошуки “винних”, як це зробив Сталін у своїй статті “Запаморочення від успіхів”, а поряд з цим — безперервне повторення про добровільність кооперування дрібних селянських господарств, про їхнє щасливе життя в колгоспі. А терор проти селян тривав. З 1932 р. в Україні лютував масовий голодомор. Оце й називалось “революцією зверху”.

Більшовицька влада розправлялась з українським селянством, що не сприймало її і противилося колективізації. Українське селянство стало головним ворогом більшовицької системи та її ідеології. І ця система розпочала відкриту війну проти народу. Зброєю у цій війні знову став голод, як і в 1921–1922 роках. Ряд постанов партії та уряду, як зокрема постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 червня 1932 р., зобов’язували владу на місцях застосовувати проти селян, які, помираючи від голоду, осмілювалися вкрасти на пожнивному полі жменю зерна чи колосків, розстрілювати або позбавляти волі з конфіскацією усього майна не менше як на десять років.

Наркомат юстиції України своєю постановою зобов'язав усіх прокурорів жорстоко карати засланням і ув'язненням усіх, хто приховує будь-які хлібні запаси. Скаржитися було нікому — усі звертання до влади ігнорувалися. Селяни не вважалися за людей — вони були позбавлені будь-яких людських прав і перетворені у безсловесну худобу...

На початку 1933 р. українські селяни вже годувалися собаками, котами, пацюками, корою, люди від голоду божеволіли. Траплялись випадки людодства. Ось деякі свідчення про картину голоду із книги-меморіалу “Голод-33”. “Вночі люди вичищували... дохлих (від інфекції. — Авт.) коней, різали м'ясо, варили та їли... Пухли і вмирили від голоду... Одна мати з'їла двох своїх дітей віком 8–10 років, її привели в сільраду, суди ж принесли те, що лишилось від дітей... Двоє бездітних — чоловік і жінка років під шістдесят — заманювали до себе дівчат-підлітків, вбивали їх і їли... Сліди людодства знайшли після голоду в одній хаті. Під час ремонту в стіні виявили замащені в глину жіночі коси. Кіс було декілька”. Це із свідчення Івана Павловича Лабунського із села Красеньке, на Вінниччині. Про подібні випадки свідчать люди майже в кожному населеному пункті. “Ілько Любарський, прости Господи, зарізав дочку і теж їли”, — із свідчення Марії Шлюсар-Кармелюк із села Кармалюкове, на Вінниччині.

Ось сповідь полковника у відставці Героя Радянського Союзу із села Юхимівки, на Житомирщині, Олексія Михайловича Кота: “Їсти хотілося постійно — і вдень, і вночі, їсти, їсти... А навколо смерть... Померла моя племінниця Галинка. Незабаром і старший брат Павло... В їжу пішло все можливе і неможливе: кішки, собаки, гави, горобці, різний бур'ян... У квітні 1933 р. померла найдорожча мені людина — мати...” А ось свідчення архівних джерел із сіл Кіровоградщини: у селі Тарасівка з 410 осіб 1931 року на травень 1932 р. залишалось 26; у селі Високі Батраки — населення за рік зменшилось на 2 тис. осіб, населення голодує, пухне від голоду, “їдять подрібнені качани кукурудзи, перемішаний з травою сухий щавель, точного обліку смертності немає...” Село Оберталове: “значний процент пухлих від голоду”.

І це ще 1932 рік. А що було в цих селах 1933 року? “Діти і батьки з набряками, в хаті майже нічого немає, холодно, вже

з'їли собаку... Батько просить забрати його дітей, аби врятувати тих. Додав: “Я був червоноармійцем, а зараз от вмираю з голоду...” — записує спеціальна комісія Зіновійського повіту в лютому 1933 р. “Кучма Макар — конюх, ударник, премійований... 8 чоловік сім'ї. В казані кипить вода і буряк. Кучма просить: “Я все літо працював, допоможіть!”

У селах були створені спеціальні бригади, які таємно ходили по хатах і забирали зерно з мисок, горшків. А звітували вони так: “Відібрано хліба 10 кг 20 гр... 7 кг 25 гр.” Не залишали й грама зерна! Районні та обласні чиновники посилали в центральні урядові партійні установи повідомлення під грифом “секретно” про кількість померлих людей. За даними такого звіту у Вінницькій області було офіційно зафіксовано 350,5 тис. померлих у 1932–1933 рр. Скільки ще не зафіксовано — невідомо. Бо партійні керівники з усіх сил намагалися применшити кількість втрат від цього штучно організованого голодомору.

Деякі українські урядовці просили зменшити норму хлібозаготівлі. Але центр відкидав ці прохання.

Відомо, що вже у липні 1932 р. на III Всеукраїнській конференції послані в Україну з Москви організатори “хлібоздачі” В. Молотов і Л. Каганович категорично протестували проти будь-якого зменшення хлібозаготівлі з України, чого домагалися українські партійні керівники на чолі з В. Чубарем. Так М. Скрипник у своєму виступі прямо і рішуче заявив про причини голоду в Україні: селяни йому скрізь заявляли, що “в нас забрали геть усе, як вимели”. Чубар називав причиною голоду колгоспну гігантоманію, нереальність планів, загибель або втечу молодого працездатного населення з України. Виступи українських лідерів насторожили представників центру — Молотова і Кагановича, які виступили на конференції з погрозами — адже українські комуністи стояли на інших позиціях, аніж центр. Висновок посланців Москви був такий: “Не буде жодних поступок і хитань у питанні про виконання прийнятних партією та радянською владою завдань”. Українські партійні лідери постали перед вибором: або загинути, або перетворитись у сліпих і жорстоких лакеїв і стати катами свого народу... Після чого був невдовзі виданий знаменитий “закон про п'ять колосків”,

за яким хапали тих, хто брав колоски на пожнивному полі чи висловлював якомсь протест ув'язнювали на кілька років або карали на смерть.

А в цей час у розпал голоду — у січні 1933 р. — Сталін зажив із трибуни об'єднаного пленуму ЦКК і ЦК ВКП(б): “Ми, безперечно, досягли того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас з року в рік”. А щоб ніхто не осмілився заперечити цієї тези вождя, він додав: “У цьому можуть сумніватися хіба тільки запеклі вороги радянської влади”.

Розсекречені нині документи підтверджують, що більшовицький центр вів цілеспрямовану, таємно оголошену війну з українським народом методом голоду, тобто, свідомо проводив винищення населення за національною ознакою, створюючи погибельні умови життя, які були розраховані на повне фізичне знищення українського селянства. Сучасні підрахунки смертності від голоду в період піку голодомору дають таку картину: за 1 хвилину в Україні вмирало 250 осіб, за 1 годину — 1,5 тис., за день — 35 тис... Сучасні дослідження вивели на світ інформацію і про причетність до цього геноциду вищого партійного керівництва на чолі зі Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Постишевим, Балицьким (голова ДПУ, який був уособленням найлютіших розправ над голодуючим селом) та інших соратників вождя. Коли в березні 1933 р. в Україну секретарем ЦК був призначений Павло Постишев, Сталін сказав йому в присутності першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та керівника Державного політичного управління Балицького, а також Молотова, Калініна, Кагановича, Ягоди: “Ты, Паша, назначен туда в роли ГЛАВГОЛА (“главнокомандующий голодом”. — *Авт.*) и этим оружием сделаешь больше, чем Семен (Будьонный. — *Авт.*) несколькими конными армиями. Стасик (Косіор. — *Авт.*) немного растерялся, а у тебя рука железная, на тех слизняков (Чубар, Петровський. — *Авт.*) не обращайтесь”. Разом із П. Постишевим в Україну прибув із Москви новопризначений комісар державної безпеки, начальник ДПУ Балицький та ціла армія таємних агентів, які входили в усі структури українських партійних організацій і були інформаторами і наглядачами над українськими партійними кадрами.

Згодом Постишев повідомив, що на таку роботу було кинуто 1310 “товаришів”. Крім того, було створено 643 політвідділи МТС, 203 політвідділи радгоспів, у яких працювало 3000 присланих довіренців Москви. У колгоспи було спрямовано 10 тис. отих партійців, з яких 3 тис. стали головами колгоспів, секретарями партійних осередків тощо і які забезпечували виконання доручення партії щодо знищення українського селянства. Фактично українське керівництво було підпорядковане російському центру і його ставленику в Україні Постишеву, головному виконавцеві організації голоду і головному інспекторові у справі переселення з Росії сотень тисяч людей — етнічних росіян — у спустошені від голоду українські райони. Про таке масове переселення саме в цей час на українські землі росіян свідчать і архівні документи, які тепер нелегко здобути. Ось один з них під грифом “секретно”, надрукований у газеті “Самостійна Україна” № 32–33 у вересні 1998 р., який повідомив інформацію Всесоюзного переселенського комітету при Раднаркомі СРСР про прибуття в Україну 329 ешелонів за 1933 р. з росіянами. Це були переселення з Горьківської та Іванівської областей, західних та центрально-чорноземних областей Росії, яких нараховувалось близько 200 тис. і які розселились у “звільнених” від українців українських селах, де вимерло найбільше людей. Один із документів свідчить:

Документ № 403

СООБЩЕНИЕ Всесоюзного переселенческого комитета при Совнаркомом СССР о переселений на Украину с других территорий страны.

29 декабря 1933 года. Срочно. Секретно.

Нач. ГУЛАГу ОГПУ тов. Берману

ВПК при СНК СССР при сем препровождает оперсводку № 38 о переселении на Украину по состоянию на 28 декабря с. г. Одновременно ВПК при СНК СССР сообщает, что преподанный план переселения выполнен на 104,76 %. Всего переселено 21856 колхозных хозяйств, 117149 человек, 14879 лошадей и 38705 голов разного скота (в число последних входят телки, свиньи и овцы).

Приложение по тексту

Секретно

1. На 28 декабря 1933 г., отправлено 329 эшелонов. 21856 хозяйств, 117149 членов семей, 14879 лошадей, 21896 коров и 38702 голов разного скота.

2. План перевозок колхозников на Украину окончен и выполнен на 104,7 %.

Зам. Председателя ВПК при СНК СССР Рудь
(ПДАНГ СРСР. — Ф. 3675. — Оп. I. — Спр. 33. — Арк. 56. — Ориг.)

Українським керівникам відводилася роль лише слухняних виконавців диктату з Москви в боротьбі з “куркульським елементом”, з “українським буржуазним націоналізмом” тощо. До квітня 1933 р. статистика повідомила центру, що число жертв голоду в Україні уже дійшло до 2 млн 420 тис. осіб, у тому числі 2 500 випадків людодіства. Центр припинив цю, за словами Сталіна, “скотскую статистику”. А з осені 1932 р. в Україну було відправлено тисячі так званих чорношкірих — у шкірянках — представників різних уповноважених: “буксирних”, “штурмових”, ударних бригад, комісій, які не допускали голодних селян до міст, зупиняли поїзди набиті, як сірниковими пачками, сірими знеможеними людьми, що намагались дістатись до благословенних міських смітників. Їх виганяли з цих товарних вагонів і, як свідчили сучасники, “вели за півтора-два кілометри від станції до спеціальних загорож. Там усіх обшукували, під виглядом боротьби зі спекуляцією, забирали гроші. Грабунок серед білого дня. Потім виганяли — іди, куди хочеш”. Ніхто з цих знедолених не залишався живим — купи трупів лежали уздовж доріг та залізничних колій. Україна перетворилась у пекло, яке пожирало селянські душі... Черкащина, Чернігівщина, Херсонщина, Харківщина, Полтавщина, Поділля і Полісся були всіяні трупами, яких уже ніхто не рахував і яких не було кому закопати в землю... Згодом Уїнстон Черчілль згадував, що при зустрічах у 40-х роках з “вождем усіх народів”, Сталін йому повідомив, що в 30-і він “ліквідував” 10 млн селян.

Нова більшовицька система провадила величезну терористичну війну з українським народом. Досвід у неї вже був: згадаймо, Ленін ще в березні 1922 р., коли в Україні лютував голод, писав у листі до Молотова і до всіх членів Політбюро (цей

лист був опублікований лише 1990 року: “Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, коли не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей із найменшою і тому найнещаднішою енергією, не зупиняючись перед придуманням будь-якого опору”.

Плануючи провести нараду всіх представників каральних органів, Ленін у ті часи піднесено закликав до нещадності: “На цій нараді провести таємне рішення з’їзду про те, що вилучення цінностей... має бути проведене з нещадною рішучістю і в найкоротший строк. Чим більшу кількість представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства нам вдасться з цього приводу розстріляти, тим краще. Слід саме тепер (в час голодомору. — *Авт.*) провчити цю публіку так, щоб на кілька десятиків років ні про який опір вони не сміли й думати. Ленін”. Однодумець і сподвижник Леніна Бухарін у своїй книжці “Економіка переходного періода” заявляв, що “пролетарское принуждение во всех своих формах, начиная от расстрела и кончая трудовой повинностью является... методом выработки коммунистического человечества...” Прочитавши цю книжку у 1920 р., Ленін зробив таку помітку: “Именно!.. очень хорошо: Вот эта глава превосходна”.

Таким чином, вождь більшовизму винайшов голод і терор як засіб каральної акції проти народу, щоб він десятки років не міг і думати про опір. Про те, як цей ленінський засіб діяв тоді в Україні, свідчила велика кількість повстань в Україні. Але Сталін і його партія перетворили голод і терор в засади державної політики.

В одному з листів Сталіна до Молотова ми зустрічаємо той-таки відомий стиль “вождя”: “... по валовому збору зернових на 31 рік треба взяти 698 млн центнерів. Не менше...”

У серпні 1932 р. Сталін власноручно написав “Закон про охорону соціалістичної власності”, за яким вводилася найвища міра покарання з конфіскацією всього майна. Саме цей закон народ прозвав “законом про п’ять колосків”. Засвідчити свою вірність цій позиції з усіх сил намагалися і “вірні ленінці”, що керували Україною, Чубар, Косіор, Петровський, Постишев, українські лідери 20-х років — Скрипник, Любченко, яких потім звинуватили в українському націоналістичному ухилі...

У них не вистачило мужності відстояти свою позицію і перейти на бік свого народу, вони обрали той шлях, який нав'язав їм центр: бути катами свого народу, виконуючи його сатанинські вимоги, смисл яких вони розуміли й самі...

Крім того, в 30-х роках сотні тисяч українських хліборобів було ув'язнено, кинуте в концтабори, використано як робочу худобу на будівництві каналів, золотих копальнях Сибіру. Голодна смерть знищила українську інтелігенцію на селі, його духовну культуру, викорінила давні традиції селянства — взаємоповаги і взаємодопомоги. За підрахунками сучасних дослідників (а всі записи про смертність були знищені разом із статистиками в часи репресій 30-х років) в Україні померло від голоду до 10 млн осіб. Американець Адам Товдул, знайомий із Скрипником, після подорожі по Україні в газеті “Нью-Йорк Америкен” писав, що голова ДПУ Балицький повідомив Скрипнику, що 1933 року від голоду загинуло 8–9 млн осіб, і цю цифру доповіли Сталіну. В окремих регіонах в українських селах вимирало від 25 до 70 відсотків усього населення. Колективізація у такий спосіб була успішно проведена по всій радянській Україні. Голодних селян, які залишилися живими після голодомору, загнали в колгоспи — колективні господарства, не дали їм паспортів і фактично прикріпили до землі. Вони не мали права за своїм бажанням будь-куди виїхати.

Так звана колективізація в аграрному секторі відкинула наше село в епоху феодално-поміщицького кріпосництва, насадивши в такий спосіб оту селянську “общину”, яка, за теорією ще російських утопічних теоретиків, мала стати основою побудови соціалізму, проти чого гостро виступив ще в ХІХ ст. Михайло Драгоманов.

Варто уваги ще й таке порівняння: у Білорусії, яку в 30-х роках також охопили репресії, населення збільшилося на 11,5 відсотка, в Україні ж — приріст населення зменшився на 9,9 відсотка...

Це була перемога сатани. І сатанинською радістю віє від слів одного з найактивніших учасників цього геноциду, особистого представника Сталіна з колективізації в Україні Менделя Хатаєвича, який сказав: “Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Ця боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили та їхньої витривалості. Голод довів

ім, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!”

Цікаво, що держави Західної Європи, принаймні уряди їх, знали про цей геноцид українців, хоча вся територія України була проголошена радянським урядом недоступною для іноземних кореспондентів.

У той-таки час італійський консул у Харкові Сержіо Граденіго повідомляв у посольство: “Голод і далі шаленіє й нищить людей, і просто неможливо збагнути, як може світ залишатись байдужим до такого лиха і як міжнародна преса, котра так охоче й нагально закликає до міжнародного осуду Німеччини за так зване жорстоке переслідування євреїв, може спокійно спостерігати масове вбивство... Немає сумніву, що цей голод — штучний і спеціально створений для того, аби провчити селян... покласти край українській проблемі за кілька місяців коштом 10–15 мільйонів душ. Ця цифра аж ніяк не перебільшена. На мою думку, її вже досягнуто і в недалекому майбутньому буде перевиконано...”

На Заході закривали очі на тотальне вимирання від голоду українського селянства, у той час, коли Радянський Союз експортував з України зерно за кордон. Так, 1930 року було експортовано 48,4 млн центнерів, а 1931 року — 51,8 млн центнерів, які змогли б у роки голоду підтримати голодуюче населення. Західні держави, боячись реваншу з боку фашистської Німеччини після приходу до влади Адольфа Гітлера, намагались не загострювати стосунків із урядом СРСР. Тому, наприклад, західна преса навесні 1933 року запобігливо видрукувала декларацію групи англійських письменників на чолі з другом більшовиків Бернардом Шоу, в якій стверджувалось, що всі відомості про штучний голодомор — це вигадки. Таку саму роль відіграв ще один відомий політик — Едвард Ерріо, який у серпні 1933 р. відвідав СРСР. Він заявив, що інформація про голод є “абсурдним міфом”. Таку позицію зайняли Р. Роллан, А. Барбюс, О. Гакслі...

І це — в той час, коли не підкуплені більшовицькими урядовцями представники західних держав розповідали жахливу правду про Україну. Як зазначав кореспондент “Манчестер Гардіан” Майкл Маггерідж, тема голоду була “головною темою усіх наших розмов у Москві. Усі знали про трагедію, існування голоду ніхто не ставив під сумнів”.

Про голод писали швейцарські газети й журнали, американські, французькі, австрійські журналісти, завдяки чому у Відні був створений Міжнародний комітет допомоги голодуючим в СРСР. Але на спробу українських емігрантів у США створити такий самий комітет їм було відмовлено. Британське міністерство закордонних справ в офіційному документі теж заявило: “Це правда, що ми, звичайно, маємо певний обсяг інформації про голод на півдні Росії. Ми не хочемо, однак, її обнародувати, оскільки це образило б радянський уряд і завдало б шкоди нашим стосункам із ним”.

Саме на 1932–1933 рр. припадає визнання країнами Західної Європи більшовицької імперії — СРСР — як повноправного члена у міжнародних стосунках: у 1933 р. це зробили США, у 1934 р. — Великобританія, 1935 р. — Франція, Чехословаччина та ін. Саме тоді Німеччина, до якої вивозились майже безкоштовно ешелони зерна, встановила досить дружні стосунки з СРСР, а ще найцікавіше: 30 країн запросили Радянський Союз вступити до Ліги Націй, що піклувалася про мир і безпеку у світі...

Таким чином, офіційний Захід спокійно дивився на геноцид українського народу, відомості про який заперечувала Москва. А сподвижник Сталіна Калінін у грудні 1933 р. висловився так: “Політичні шахраї збирають гроші на допомогу для нібито голодуючої України”.

Цікаво, що офіційна газета російської комуністичної партії 1930 року визначила сутність колективізації в Україні такими словами: “Колективізація на Україні має перед собою спеціальну мету: зруйнувати основу українського націоналізму — індивідуальне селянське господарство”. У цьому справді був сенс усієї драми українського народу, в якого забирали не тільки землю, але і його душу, і мову, і культуру... І Захід у котре зрадив народ України заради власного тимчасового благополуччя.

Геноцид голодомором в Україні відбувався одночасно з розгойдуванням політичних репресій.

Більшовицькі теоретики, зокрема Сталін, висунули тезу про “загострення класової боротьби всередині суспільства” в епоху побудови соціалізму, яку проголосили партійні з’їзди на початку 30-х років. Через те звичним явищем стали “чистки кадрів”, внаслідок яких до всіх ланок управління потрапляли тільки ті,

хто беззаперечно виконував волю комуністичної і радянської верхівки. Почалося всюдиусуце вишукування “ворогів соціалізму”, “шпигунів”, “контрреволюціонерів”. Почалися арешти, суди й заслання, що створювало в суспільному житті атмосферу психозу і страху, непевності за майбутнє своє існування. Грунтуючись на вказівках московського центру, українське керівництво компартії наприкінці 1933 року змушене було визнавати, що в Україні основною небезпекою є український буржуазний націоналізм, і закликала до рішучої нищівної боротьби проти нього. Це відкрило нову епоху терору в Україні.

В усіх обласних центрах ще з початку 1930-х років були створені “трійки”, до яких входили начальник ДПУ, прокурор та перший секретар партії області і які безконтрольно виносили вирок без свідків, без захисту і навіть без підсудного.

Перший політичний процес у радянській державі відбувся в травні 1921 р., коли більшовики в Росії вирішили розправитися зі своїм найбільшим суперником — наймасовішою партією соціалістів-революціонерів. В Україні теж відбувся суд над групою українських есерів на чолі з В. Голубовичем.

У 1929–1930 рр., як уже згадувалось, був інспірований процес так званої Спільки визволення України. Українських науковців, політичних і культурних діячів звинуватили в організації селянського опору колективізації, у підготовці терористичних актів проти влади тощо.

Після цього процесу почався погром Всеукраїнської Академії наук, членів якої звинуватили в причетності до неіснуючої в Україні Наддніпрянської Української Військової організації (УВО). Була розігнана історична секція М. Грушевського. Академіка звинуватили у зв'язках із таємними антирадянськими організаціями і вислали до Росії. Скоро він помер за підозрілих обставин у Кисловодську.

1930 року було розгромлено Українську автокефальну церкву: митрополита, єпископів, священників цієї церкви було вислано до концтаборів. Із 1067 священників у 1931 р. залишилось 200.

1931 року був сфальсифікований ще один гучний політичний процес — про так звану контрреволюційну організацію в сільському господарстві, внаслідок чого було засуджено 29 вчених-агрономів та відповідальних працівників наркомату землеробства. 1933 року було сфабриковано політичні процеси про

так званий, насправді неіснуючий Всеукраїнський есерівський центр. Метою цього процесу був поголовний арешт усіх колишніх есерів, їх звинувачували у зв'язках із фашистами, оунівцями і т. д.

У січні 1936 р. розпочався процес так званої терористичної групи професора-літературознавця М. Зерова, яку звинуватили у шпигунстві на користь якихось іноземних держав. Тут були відомі українські вчені й літератори — професори М. Зеров, М. Драй-Хмара, поет М. Вороний та ін. Цього-таки 1936 р. була “викрита” група під сфальсифікованою назвою “Блок українських національних партій”; далі “викрито” “Троцькістсько-націоналістичний блок” разом із вченими — професорами Нирчуком, Винокуром, Чичкевичем, Гуревичем, Шаблювським та ін.; далі подібний “Український троцькістський центр” — Любченко, Порайко, Гринько (1937), “Націонал-фашистська організація” (1937) і т. д.

За тридцять років було репресовано 500 українських письменників, тисячі інженерів, учителів.

Черга дійшла й до української компартії. Цю роботу очолив довіренець Сталіна — Постишев та голова ДПУ Балицький. Невдовзі Постишев переможно доповідав: “Була виконана величезна робота. Досить сказати, що один лише Наркомісаріат освіти ми очистили від двох тисяч людей, у тому числі близько 300 вчених і письменників”. Понад 15 тис. партійних і радянських керівників було звинувачено в націоналізмі, фашизмі, троцькізмі, шпигунстві і т. д. За 1933–1934 рр. компартія України втратила до 100 тис. своїх членів. Було розгромлено ЦК КП(б)У, обраний на XIII з'їзді партії 1937 року, 55 його членів з 62-х було звинувачено у ворожій діяльності, з 11 членів Політбюро в катівнях загинуло 10, з п'яти кандидатів у члени Політбюро загинуло четверо. Репресоване було все Оргбюро ЦК ЛКСМУ, який зазнав розгрому двічі...

Великий терор перекинувся на армію. 1937–1938 рр. лише в Харківському військовому окрузі було знищено 150 військових командирів найвищого рангу. На початку 1938 р. М. Хрущов та командувач Київського військового округу С. Тимошенко рапортували про “вичистку” з військ в Україні до трьох тисяч осіб.

1933 року були заарештовані відомі діячі українського уряду та Комуністичної партії — О. Шумський, К. Максимович, М. Волобуєв. Заарештовані були відомі письменники М. Яловий,

О. Досвітній. Своєрідним протестом на комуністичний терор було самогубство письменників М. Хвильового та П. Гірняка.

У тодішніх газетах з'явилися погромницькі погрози на адресу українських закладів з української мови, історії, культури. На допомогу Постишеву з Москви прислали істе одного видатного лєнінця — Д. Мануїльського, якого у свій час Троцький назвав так: “Один із найогидніших ренегатів українського комунізму”. 28 травня 1933 р. він виголосив промову на зборах київського обласного активу і заявив про “забрудненість” сфери національно-культурного будівництва “класово ворожими”, “націоналістичними елементами”, “вихідцями з колишніх націоналістичних партій” — малося на увазі партії “боротьбистів” та укапістів (УКП — Українська комуністична партія).

Після наклепницької промови цього вірнопідданого сподвижника Сталіна почалися розправи в партії українських комуністів. Першого удару зазнав найбільш авторитетний лідер українських комуністів Микола Скрипник, тодішній голова Державної планової комісії, а раніше відповідальний за освіту, якого звинуватили в “притупленні більшовицької пильності”, у наявності численних шкідницьких організацій — махновців, петлюрівців, агентів чужоземних розвідок тощо. Його звинувачують у “націонал-ухильництві”, у прикритті його іменем різних націоналістичних діячів і їхніх концепцій (йшлося про видатних дослідників-істориків та економістів Юринця, Яворського, Шумського, Волобуєва, Кримського та ряду інших).

Скрипник захищався, але його промови навіть не надрукували. Він називав ці звинувачення Постишева “брехливими вигадками”, говорив про переродження партійного московського керівництва в ставленні до України тощо. На неодноразові пропозиції з боку Політбюро покаятися Скрипник відповідав упертою відмовлявся. В пресі, на партійних пленумах партії і комсомолу розпочалася шалена критика Скрипника за “націоналістичну” позицію і навіть небезпеку (критика йшла, зокрема, і з боку Панаса Любченка, секретаря ЦК ЛКСМУ). Всі спроби зв'язатися зі Сталіним були безрезультатними. На останньому засіданні Політбюро 7 липня 1933 р. друзі-соратники Скрипника один за одним звинуватили його в антипартійних помилках. Було ясно, що вони рятували свої життя! Скрипник добре усвідомлював особливість партійного стада, яке, щоб утвердити себе в очах вождя, готове було розтерзати, знищити усіх.

7 липня 1933 р. Микола Скрипник застрелився. Разом із цим найвидатнішим вождем українського комунізму, що витримав боротьбу за національно-культурне державницьке будівництво в Україні 20-х років, зійшла з політичної арени українська опозиційна сила, яка — хоч теоретично — протистояла централістично-диктаторському тоталітарному режимові в СРСР і в Україні.

Щоправда, ДПУ і новоявлені вожді зробили все, щоб посмертно звинуватити його в націоналістичному ухилі і далі розгорнули широкий погром так званих нових численних “шкідницьких” організацій і груп.

З 1934 р. після вбивства секретаря ЦК і Ленінградського обласного комітету ВКП(б) Сергія Кірова в СРСР і в Україні розпочинається нова хвиля терору. 1 грудня було опубліковано Постанову ЦВК, яка юридично дозволяла створювати, чи пак “викривати”, нові “ворожі” організації. Першою такою сфальсифікованою справою була справа про терористів-білогвардійців, внаслідок чого було розстріляно і відправлено в концтабори 37 вдомих українських політичних, наукових, літературних діячів.

Хвиля репресій ударила і по досягненнях державного будівництва національних меншин, які становили 20 відсотків усього населення України. Наприкінці 30-х років було припинене національне відродження різних національних груп в Україні. Всю національну інтелігенцію було оголошено “класовим ворогом”, “антирадянськими елементами”. Було видано кілька спеціальних партійних постанов, зокрема “Про кадри шкіл національних меншин” (1934) та “Про засміченість класовими ворожими елементами Хортицького машинобудівного технікуму” (1935), внаслідок яких були розгромлені Одеський німецький педінститут; розігнані навчальні заклади болгарської та молдавської меншин, закрито 9 національних факультетів в інститутах, 8 педагогічних технікумів, 19 — індустриальних, 18 сільськогосподарських інститутів і технікумів і т. д. Знищено 600 національних бібліотек, 300 читалень, 350 будинків культури, закрито 500 газет і 100 національних журналів, польський і єврейські театри тощо.

Репресовані й розкуркулени “вороги народу” поповнювали широкую мережу концтаборів, що поглинула мільйони людей.

Ці втрати не можна точно обрахувати. Лише 27 жовтня 1937 р., виконуючи постанову Компартії 52/94 “Про антирадянські елементи” було знищено в урочищі Сандормох на півдні Карелії 290 видатних українських діячів, які перебували тоді у Соловцькому таборі. Серед них М. Зеров, Л. Курбас, М. Куліш, В. Підмогильний, М. Вороний, А. Крушельницький із синами, М. Яворський та багато інших. За дослідженнями Товариства української культури Карелії “Калина” пізніше у Сандормосі було розстріляно 677 осіб. 5 серпня 1937 р. ця операція продовжилась за участю новостворених “особливих трійок” по всій території України. Ці “трійки” до 15 листопада 1938 р. винесли 681692 “розстрільні вироки” списками. Лише за 1937–1941 рр. у СРСР до катівень було відправлено близько 5,2 млн осіб, серед них значний відсоток становили українці. Протягом 1930–1937 рр. в Україні було “викрито” й ліквідовано 15 великих “підпільних терористичних і диверсійних організацій націоналістів і троцькістів”.

Отже, рух за національне відродження українського народу і його державне самовизначення був повністю знищений. Досягли мети, про яку раніше писала центральна комуністична преса: “зруйнувати основу українського націоналізму”, тобто, українське селянство, українську інтелігенцію, всі досягнення національно-культурного і державницького відродження України.

Такого тотального погрому нації, національної інтелігенції і національної політичної еліти ще не знала історія жодного цивілізованого (і навіть нецивілізованого!) народу. Жодна країна світу в своїй історії на зазнавала такого нищівного всеспопеляючого удару по своєму етносу, по його провідній еліті — інтелігенції, по його основі — селянству. Це й призвело до політичного і культурного занепаду української нації, що наклало відбиток на подальшу державницьку історію нашої Батьківщини.

У свідомості українців період кінця 20–30-х років залишився як період “розстріляного Відродження”. Україна потрапила під прес жорстокого зросійщення. Освіта, преса, справоздання в державних установах і на підприємствах — скрізь запанувала російська мова.

Модернізація, яку проводила в життя державна партія, тепер ототожнювалась із передовою російською культурою. Українська культура тепер прирівнювалась до відсталі, селянсь-

кої, мужицької, до неосвіченості та інтелектуальної грубості і брутальності. Молоде покоління, що виростало в умовах презирства до “грубої” селянської українськості (бо тільки селяни зберігали свою національно-етнічну сутність, міста ж швидко зросійщувалися через російськомовну освіту), відмовлялася від своєї рідної національності і, як і в царські часи, поповнювала когорти російськомовного населення, що ненавиділо своє “низьке”, “некультурне” походження.

Ініціатором та організатором кривавого геноциду українського народу та його денационалізації була комуністична більшовицька партія та її лідери Ленін — Сталін і їхні соратники. Відомо, що у 1921 р. за наказом Леніна відомі військові керівники Тухачевський та Антонов-Овсієнко підписали наказ від 12 червня 1921 р., в якому було поставлене завдання каральним загонам: залити отруйними речовинами лісові масиви, в яких переховувались повсталі російські селяни. Це забрало поряд із розстрілами цілих сімей співчуваючих понад 200 тис. життів. Саме в ці роки В. Ленін говорив: “Можно уничтожить и 90 % населения России, чтобы оставшимся 10 % удалось жить во всемирной коммунистической зоне”. А далі й таке: “Надо расширять применение расстрелов”.

Сталін і його поплічники в Україні (Каганович, Косіор, Петровський, Чубар, Постишев) продовжували цю лінію. Вище партійне керівництво дійшло до того, що 31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) затвердив наказ керівника НКВС Єжова місцевим органам, відповідно до якого визначався план репресій на чотири місяці, за яким потрібно було репресувати 268250 осіб, і з них 75250 осіб негайно розстріляти. Але ще жорстокіший факт: місцеві органи влади стали вимагати збільшити розкладку, особливо до першої категорії — розстрілу громадян! Психологічно це можна було пояснити тільки страхом перед звинуваченням їх у пособництві “ворогам народу”, а така вимога мала продемонструвати відданість місцевої влади комуністичній партії і радянському урядові. Тобто, всі структури влади повністю ставали деморалізованими й аморальними... Завдяки Сталіну, пише американський історик Роберт Конквест, “ця епоха позначена особливо виразним тавром лицемірства й підступності, брехня та облуда супроводжували кожен крок влади”.

І справді, поряд із цією кривавою трагедією усього радянського суспільства з’являлись бадьорі марші, веселі, безтурботні

пісні, кінофільми, художні полотна, книжки, поеми, що славили нове життя та його будівничих і особливо вождя Сталіна. Воістину гримів бенкет сатани під час розгулу чуми!..

Дешевими спектаклями прикривались найтяжчі злочини проти людства, які нині за міжнародними нормами підлягають покаранню. На селі партія вбила господаря-хлібороба, перетворила його в декласований прошарок суспільства. Найгірші люмпенські елементи населення часом піднімалися до вершин влади і творили беззаконня іменем комуністичної партії, яка це все беззаконня узаконювала заради власного владарювання...

Будівництво соціалізму в СРСР не мало нічого спільного із суспільством соціальної справедливості. Робітництво потрапило в повну залежність від компартійно-державної системи, де діяли насильницькі методи управління. Робітничий клас дістав єдине право — найматися на роботу і звільнятися за власним бажанням. Його праця була мілітаризованою і майже не оплачуваною, стимулювалася соціалістичним змаганням, трудовими вухами та іншими засобами вичавлювання інтелектуальних і фізичних сил, за що він дістав лише одну нагороду — назву “господаря країни”, якою прикривалися справжні господарі — комуністично-більшовицька партійна верства.

Економіка України, як і всього СРСР, була неповноцінною. Внаслідок репресивної антинародної політики мільйони людей були вирвані із суспільного життя, збіднів інтелектуальний рівень українського народу.

Перемога адміністративних методів у керуванні державою призвела до деградації аграрного господарства. Лише в передвоєнний час сільське господарство України досягло рівня 1913 року, відстаючи від усіх європейських країн за виробництва продукції на душу населення. За показним фасадом досягнень у галузі індустріалізації (друге місце в світі за виплавою сталі і четверте місце — за видобутком вугілля) приховувалися невтішні наслідки. Україна залишалась, як і до революції, сировинно-обробною базою, прив’язаною до російської машинобудівної та військової промисловості.

Відкинувши позитивний досвід непу, партія вдалася до директивного волюнтаристичного керівництва. Внаслідок цього промисловість України залишалась відірваною від споживача. Успіхи у важкій промисловості — у вуглевидобутку, металур-

гії — не вплинули на розвиток легкої і харчової промисловості. Народні маси не побачили того комуністичного ідеалу, який малювали їм більшовики в роки громадянської війни і в перші роки так званого соціалістичного будівництва. Бо й справді з фальшивої суспільної теорії, яку вони взяли на своє озброєння, постало фальшиве, морально деградоване суспільство, яке прикривалось демагогічними гаслами про рівноправність, демократію і про перемогу в СРСР соціалізму. Кривавий терор у країні тривав і систематично винищував усіх думаючих, усіх знаючих і здібних професіоналів та вчених.

Державою на всіх рівнях керували низькокваліфіковані фахівці-урядовці, недовчені, інтелектуально нерозвинені лідери, які фактично ненавиділи освічених, глибоко думаючих інтелігентів, що піднімалися над сірою, бездарною і тупою купкою партійців та їхніх прислужників.

Жорстокі тортури, з якими проводилися репресії, були офіційно санкціоновані вищими партійними органами. Про це яскраво свідчить телеграма Сталіна до ЦК компартій союзних республік, обкомам, наркомам внутрішніх справ і начальникам управлінь внутрішніх справ від 20 січня 1939 р.: “ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС, починаючись 1937 року, було дозволено ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і притому застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання: чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів і заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?”

Отже, СРСР перетворився у найжорстокішу диктаторську державу, яка відверто воювала зі своїм власним народом і не соромлячись вдавалась до нелюдських катувань.

Конституція 1937 року

З кінця січня, з 26 по 10 лютого 1934 р. у Москві проходив XVII з'їзд ВКП(б), який радянськими партійними теоретиками був названий “з'їздом переможців”. Справді, це був з'їзд комуністичних лідерів, які воістину перемогли в боротьбі за встановлення централістської системи управління, абсолютизму

комуно-більшовицьких фанатів, що були безмовними виконавцями волі партійного вождя. Новоприйнятий статут партії був спрямований на зміцнення більшовицького апарату і його непогрішності. Для цього була проведена реорганізація партії, за якої Центральна контрольна комісія (ЦКК запроваджена ще за Леніна як окремий і незалежний орган) була перетворена в Комісію партійного контролю й підпорядковувалася ЦК партії, отже — вождю Сталіну. Звідси — юридичне утвердження уже встановленого одноосібного державного, партійного і контрольного керівництва, що й було зафіксоване в рішеннях з'їзду. В 1936 р. була прийнята нова Конституція СРСР, яку радянсько-більшовицькі ідеологи лакейськи прозвали “сталінською”. У ній заявлялось, що в СРСР побудоване соціалістичне суспільство.

У розпал терору, який тепер охопив увесь Радянський Союз, 25 січня 1937 р. у Києві відкрився надзвичайний з'їзд Рад України, на якому було затверджено нову Конституцію України. Вона розроблялась і затверджувалась на основі Конституції СРСР.

30 січня 1937 р. Надзвичайний XIV з'їзд Рад УРСР затвердив третю за числом українську конституцію. По суті, вона повністю копіювала основні положення союзної конституції. Ця конституція проголошувала Україну “соціалістичною державою робітників і селян”, політичну основу її склали ради депутатів трудящих, а економічну — соціалістична система господарства й соціалістична власність на засоби та знаряддя праці. Як і в попередніх конституціях, тут стверджувалась теза про “добровільне об'єднання” в союзну державу СРСР і декларувалось, як і раніше, що Україна має “право виходу з Союзу РСР”. Як і раніше, проте, не передбачалося механізму такого виходу. А в дійсності будь-яка розмова про такий вихід України закінчувалася концтабором або розстрілом “ворогів народу” і “контрреволюціонерів”.

За новою конституцією на території України були обов'язковими всі закони СРСР. Це посилювало жорстку централізацію державного управління. Фактично Україна не мала жодних державницьких прав і — окрім назви радянська республіка — ніякого іншого суверенітету не мала. Вищим законодавчим органом вважалася Верховна Рада, вищим виконавчим і розпорядчим органом — Рада Народних Комісарів — Раднарком, який приймав свої рішення й постанови на основі рішень і постанов Рад-

наркому СРСР. До складу українського уряду — Раднаркому — входили також уповноважені Комітету заготівель СРСР, загальносоюзних наркоматів, котрі повністю контролювали діяльність українських органів влади.

У новій Конституції декларувалися і демократичні права трудящих. Зокрема, селяни дістали рівне з робітниками право обирати вищі й місцеві органи влади при таємному голосуванні. В цій Конституції так само декларувалися демократичні права на недоторканність особи, свободу слова, зборів, друку, демонстрацій та мітингів. І це в той час, коли проводились масові обшуки й арешти, суди без слідства і свідків, викорінення сімей трударів, організація штучного голодомору тощо.

Головною метою нової Конституції було формування не нової гуманістичної людини, а сталінської моделі соціалізму. Тут не були захищені ні особа, ні національність. На відміну від 20-х років, ідеї національної культури, освіти та інші розглядались як вияв націоналізму, який безжалісно нищили разом із представниками національної науки і культури. Більше того, ЦК КП(б)У, який наприкінці 30-х років очолював М. Хрущов, прийняв постанову, в якій навчання мовами національних меншин проголошувалося буржуазно-націоналістичним впливом, а тому існування подібних навчальних установ визнавалось недоцільним і навіть шкідливим.

Через те навчальні заклади національних меншин та їхні національно-територіальні адміністративні структури були ліквідовані. У квітні 1938 р. вийшла постанова Раднаркому України й ЦК КП(б)У про “Обов’язкове вивчення російської мови в неросійських закладах”, яка зобов’язувала вивчати російську мову з другого класу і на викладання відводилося більше годин, аніж українську. Були вилучені із навчальних закладів іноземні мови. Про це говорив новий секретар ЦК України Хрущов на XIV з’їзді КП(б)У так: “Товариші, нині всі народи вивчатимуть російську мову”. Від цього часу розпочався в Україні шалений процес зросійщення суспільства — в освіті, культурі, державних установах. З 1 січня 1938 р. в Києві почала виходити російською мовою офіційна всеукраїнська газета — орган ЦК партії й ВУЦВК — “Советская Украина”.

Українці опинилися знову беззахисними перед новими судовими структурами — республіканськими та судовими “тріядками”, які 1937 року дістали право від НКВС УРСР самочинно

проводити суд і розправу над підозрюваними особами. У цей час піднімається ще вище хвиля так званої великої чистки.

З 1938 р. на гребені терору з'явився новий народний комісар внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія, який залишив не одну криваву сторінку в історії зміцнення диктатури комуністичної ідеології та її лідерів.

Вперше в новій Конституції було задекларовано, що Комуністична партія має монополію в державі: стаття 125 визначала, що більшовицька комуністична партія “являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних”.

Отже, Конституція України 1937 року як і Конституція СРСР 1936 року, закріпила юридично монополію Комуністичної партії на законодавчу і виконавчу владу, на формування і контроль усіх державних органів влади.

Нова радянська Конституція позбавила Україну навіть ілюзорних суверенних прав: головні галузі промисловості й політики перейшли до влади уряду СРСР. Значна частина союзно-республіканських міністерств, по-тодішньому комісаріатів, перетворилась у філії загальносоюзних наркоматів. Ці наркомати визначались 48 статтею Конституції: харчової промисловості, легкої промисловості, землеробства, зернових і тваринних радгоспів, фінансів, торгівлі, внутрішніх справ, юстиції, охорони здоров'я. 14 стаття Конституції СРСР закріпила за Москвою такі галузі і відомства: оборони, іноземних справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, зв'язку, водного транспорту, важкої промисловості, військово-морського флоту.

За Україною, згідно з 49 статтею Конституції, залишались: освіта, міццева промисловість, комунальне господарство, соціальне забезпечення. Нова Конституція УРСР, як бачимо, гідно увінчала короною переможця центральний більшовицький уряд та завершення епохи “нового курсу”.

Український комуністичний уряд і його новий глава Панас Любченко, який цю Конституцію затверджував, не могли нічого змінити. З його доповіді на з'їзді Рад вимальовується, що сам факт наявності Конституції України свідчить про непохитність відродження Української держави. З великою мужністю в тих умовах він говорив про “почуття національної гордості”, яке народилося в українців “разом із народженням

Радянської України, суверенної пролетарської держави”. Ця думка про національну гордість і гідність, яку він настирно повторював у своїй доповіді, створювала почуття оптимізму й віри у майбутнє України. І це, безумовно, насторожувало центр.

Тож не дивно, що на початку 1937 р. з політичної арени в Україні зникає Постишев і його найближчі соратники, які вже не задовольняли Сталіна, бо почали сумніватися в правильності його політики. Постишев був відсунутий на рівень провінційного партійного керівника, згодом виключений з партії і помер нібито від туберкульозу в кремлівській лікарні. За ним був усунутий командуючий Київським військовим округом І. Якір; тихо зійшов з політичної арени начальник НКВС Балицький, сліди якого зникли на Далекому Сході...

У травні 1937 р. збирається XIII з'їзд КП(б)У, на якому від імені ЦК звітував С. Косіор. Це був останній з'їзд в історії Комуністичної партії України, в якому брала участь низка відомих, ще не заарештованих проводирів українських комуністів — Любченко, Косіор та ін., які з піднесенням, щиро говорили про українську суверенну державу та у своїх виступах досить критично засуджували “колонізаторську русифікаторську політику царського уряду” в Україні, натякаючи, що сучасна їм політика російських більшовиків була такою самою. Цікаво, що на з'їзді членами Політбюро були обрані колишні представники уже розгромлених на цей час боротьбистів — це був Любченко, який стояв на державницьких позиціях, Попов, колишній меншовик, що написав ряд викривальних праць з теорії російського великодержавного шовінізму та ін. Українські комуністи, отже, ніби підпільно відновлювали багатопартійність, сумнівалися в політиці диктатора Сталіна. І це призвело до нового вибуху.

Ще 13 травня 1935 р. при ЦК ВКП(б) була створена комісія безпеки, до якої входили Сталін, Єжов, Вишинський, Маленков. Її завдання полягало у відшукуванні й знищенні “ворогів народу”. Численні комісії й агенти цієї організації тепер раптом з'явилися і в Україні. Спеціальні особисті кур'єри відправляли до Москви якісь документи. Український ЦК поставив вимогу надавати йому копії цих документів та звітів. У відповідь восени 1937 р. Москва споряджує в Україну нову комісію “із спе-

ціальним завданням”, зміст якого ніхто не знав. До цієї комісії увійшли Молотов, Єжов, Хрущов.

Одночасно до Києва прибуло кілька ешелонів “особливих” військ, згадував пізніше А. Авторханов. Поряд із українським НКВС розташувався “пересувний” московський НКВС, війська Київського військового округу були з Києва чомусь виведені, а натомість введені сибірські військові частини. У цих умовах облоги столиці в Києві розпочався Пленум ЦК, місце засідання якого контролювалось чекістами і особливими, привезеними із Москви військами. Керівник цієї акції Молотов та генеральний комісар державної безпеки Єжов не довіряли навіть українським чекістам. У своєму виступі на пленумі ЦК Молотов заявив, що все ЦК ВКП(б) не довіряє українським партійним і державним діячам і запропонував вивести зі складу керівних партійних органів Косіора, Хатаєвича, Попова, Петровського, Любченка та “обрати” першим секретарем ЦК КП(б)У Хрущова. Українське політичне керівництво одностайно висловило недовіру Москві, наперекір грізним виступам московських комісарів.

Тоді приїзджі московські чиновники оголосили в Києві військовий стан і заарештували всіх членів українського ЦК та уряду. Хрущов був проголошений першим секретарем ЦК, якого фактично вже не існувало. Засідання Пленуму було перенесене на наступний день у приміщення “пересувного” — московського — НКВС. Дослідники та мемуаристи тих подій доходять висновку (оскільки документів ніяких не збереглося), що українським керівникам був пред’явлений ультиматум скласти з себе повноваження членів Політбюро й затвердити на Пленумі першим секретарем Хрущова. Українці категорично відмовились виконати цей ультиматум. Тоді Молотов запропонував усім учасникам пленуму переїхати до Москви для спільної наради з партійним керівництвом. Більшість членів Політбюро погодилися, сподіваючись, що там вони зможуть остаточно порозумітись.

Проте голова українського уряду Панас Любченко категорично відмовився перебиратися до Москви. Він назвав поведінку московських комісарів провокаційною і завойовницькою, що має свої давні історичні корені. Він твердив, що українські

справи потрібно вирішувати тут, а не в Москві. Та більшість учасників Пленуму його не послухала.

Це була остання і, може, найблискучіша в його житті промова. Голова уряду, позбавлений будь-яких прав у своїй державі, без армії, без охоронців, без поліції зрозумів, що він — один. Навіть без власного народу.

30 серпня 1937 р. він і його дружина покінчили життя самогубством. Так завершив своє життя один із активних політичних діячів України, що створював у 1920 р. УКП (Українську компартію), а потім перейшов до КП(б)У і вірно служив більшовикам, виступаючи навіть “громадським обвинувачем” на процесі СВУ 1929 року...

Переговори членів українського Політбюро зі Сталіним призвели до тотального погрому вищих партійних, урядових, господарських і культурних організацій України. Все Політбюро і кандидати до нього (16 осіб) були знищені. Загинуло все оргбюро ЦК, усі секретарі ЦК, в тому числі Косіор, Хатаєвич, Попов, із 62 членів і 40 кандидатів ЦК КП(б)У залишилося тільки двоє. Весь уряд — 17 осіб — був заарештований. Далі були знищені майже всі секретарі обкомів партії, члени бюро обкомів, голови й члени президій облвиконкомів, міськрад, райпарткомів і райвиконкомів, керівники багатьох підприємств, Спілка письменників України, наукові та педагогічні кадри, культурно-просвітні установи та організації. Арешти йшли під гаслом боротьби з націонал-фашистською організацією в Україні... З Москви тихенько приїздили якісь невідомі люди і посідали місця в обкомах, райкомах, облвиконкомах, які тривалий час залишались вільними після арештів українських урядовців.

На 1938 р. радянська Україна лежала розчавлена більшовицьким центром, який поставив завдання знищити всю українську інтелігенцію, всю партійну верхівку, що були хоч якоюсь мірою, хоч номінально носіями ідеї суверенної української держави. Серед них були не лише українці за походженням, а й представники інших національностей, які, працюючи в Україні, розуміли необхідність існування української державності і вважали, що саме радянський, комуністичний тип державності вирішує цю проблему остаточно.

Але кривава операція центру знищила ці партійні й державні кадри. Микита Хрущов довершив чистку партійних і державних кадрів до січня 1938 р. З лютого 1938 р. головою українського уряду був призначений Дем'ян Коротченко. За законами ці посадові чиновники мали обиратися з'їздом партії та рішенням Верховної Ради України. XIV з'їзд партії — “хрущовський” — і новообрана 1938 року Верховна Рада УРСР не обирали вже своїх лідерів — цих призначених Москвою вищих посадовців — Хрущова і Коротченка — тепер вони лише формально затвердили.

Після цього диктатуру більшовицької партії та її вождя Сталіна здійснювали в Україні його довірені особи — Хрущов і Коротченко. В 1939 р. зменшилась, хоч і не припинилась зовсім, друга хвиля кривавого терору проти українського народу. Україна була перетворена в складову частину союзної імперії. За це вона заплатила мільйонами життів українських селян, творчої інтелігенції, партійних і державних керівників, які повірили в ідею радянської влади і більшовицького суспільства.

Разом із розгромом цих носіїв державності були знищені й рештки державницького суверенітету Радянської України. Конституція 1937 року залишилась тільки демагогічним прикриттям прямого централістськодиктаторського правління більшовицького центру, який вдавався до таких маскарадів, як конституція, рівноправність громадян, право республіки на вихід із СРСР тощо.

Фактично ж Радянська Україна наприкінці 30-х років повністю втратила свій суверенний державницький статус.

Боротьба за українську державність на західноукраїнських землях

На західноукраїнських землях з новою силою відновились у 20–30-х роках боротьба за суверенне державницьке існування. Вона відбувалась у тяжких умовах окупаційних режимів тих держав, до яких після Першої світової війни з допомогою країн Антанти відійшли значні українські території.

Так до відновленої Польської держави відійшла Східна Галичина і частина Волині, до Румунії — Буковина, до Чехословаччини — Закарпатська Русь. На цих українських землях

мешкало: в Галичині 8,9 млн осіб, з них 5,6 млн українців (за переписом 1931 року); майже 0,8 млн українців було у Буковині і 0,76 млн українців — у Закарпатті.

У східній Європі це була єдина численна нація, що не змогла домогтися відродження своєї держави (на відміну від фінів, румунів, чехів, поляків, угорців) — після завершення Першої світової війни. І це трапилося, незважаючи на те, що національна самосвідомість галичан, їхня суспільна організованість зробила з них свідомих громадян, які вперто домогалися відновлення своєї державності, починаючи ще з XIX ст., і які, зрештою, відновили її 1918–1919 рр. у вигляді Західноукраїнської Народної Республіки, що офіційно та юридично з'єдналась з Українською Народною Республікою (Акт злуки — 22 січня 1919 р.).

Проте політика Антанти допомогла Польщі повалити цю республіку в Галичині і приєднати її до себе як свою колишню колонію. Тепер Галичина дістала назву Східна Малопольща, або Малопольська Виходня. Польська влада забороняла навіть вживати назву українці, часто замінюючи її старою — русини. Тут з новою силою спалахнула боротьба за державність. Вона пройшла кілька етапів.

Перший етап — це був етап “взаємного неприйняття” українцями польської адміністрації (бойкоти перепису 1921 року, виборів до польського сейму 1922 року, терор проти польських чиновників, саботаж урядових постанов тощо). Польська держава, з одного боку, розпочала колоніальний тиск на українців, і з другого — вдавалась до гри в демократичність і, попри всі приниження українців у Галичині, демонструвала перед Заходом готовність захищати українські інтереси, надати Східній Галичині автономні права, дозволити рівноправне використання в державних установах української мови поряд з польською, відкрити український університет тощо.

Оскільки Польща була конституційною державою, то, незважаючи на дискримінацію українців, куці конституційні права давали їм хоч і невеликі, але реальні можливості захищати свої права.

Другий етап боротьби за національну державність українці-галичани розпочали з 1923 року і повели боротьбу проти дискримінаційної державної політики колонізації, проти захоплен-

ня поляками земель українських селян і поселення на них військових переселенців із Польщі. Це були так звані осадники, що найбільше дошкуляли сільському населенню своїми утисками і як загарбники-землевласники, і як сільські чиновники — поліцаї, поштові працівники, залізничники, дрібні чиновники в різних місцевих установах. На початку 30-х років 300 тис. таких осадників оселилось у містах і селах Галичини та Волині. Вони діставали щедрі субсидії й грубо тіснили українське населення, відбираючи в нього землю та місцеве управління. Українців називали по-старому русинами, українські освітянські та громадські організації заборонялись, у Львівському університеті були ліквідовані українські кафедри, українських студентів вигнали із навчального закладу. А міністр освіти Станіслав Грабський заявив, що жодного українського народу тут немає, що це “вигадка комуністів з пропагандистською метою”.

Це призвело до занепаду української освіти, якої з такими труднощами галицькі українці домоглися в минулому. Так 1912 р. у Галичині існувало 2418 українських шкіл, а вже в 1927 — лише 815. Така політика викликала масові акції протесту українського населення. На заклик еміграційного уряду ЗУНР на чолі з Євгеном Петрушевичем українці Галичини звертаються до свого традиційного методу протистояння: організації національних товариств, просвітнянських, кооперативних, церковних, сільськогосподарських, відкриття підпільних факультетів політехнічних, медичних тощо, де молодь продовжувала здобувати освіту. Особливо бучно зростали кооперативні організації: 1921 року їх було 500, а 1939 року вже 4000.

Українці Галичини зробили виклик польській владі, створюючи за свій кошт українські освітні заклади. На кінець 30-х років тут існувало 33 приватні українські початкові школи, 15 середніх навчальних закладів, 11 професійних шкіл, 605 дитячих садочків. 1921 року українці створили таємний український університет, який мав до 1300 студентів. Він проіснував до 1925 р. Товариство “Просвіта” нараховувало до 300 тис. осіб, мало понад 3 тис. бібліотек, 377 театрів і т. д.

Велика організаційна робота охопила економічне життя західних українців. Було створено український банк — Центробанк, грошовий обіг якого становив 342 %; успішно працювали Українобанк, Промбанк, Гіпотечний банк. Товариство селян-

хліборобів “Сільський господар” мало 60 філій, 2 тис. гуртків тощо. Успішно працювали жіноче товариство, товариство вчителів, товариство адвокатів, товариство лікарів, численні товариства взаємодопомоги, спортивні товариства тощо.

У Західній Україні виходило 83 українські газети, українські книжки і т. д. Але за кожним подібним досягненням стояла напружена і самовіддана боротьба населення — страйки, демонстрації, терористичні акції.

Створювались одночасно й численні політичні партії — їх нараховувалось понад 100. Вони посиляли своїх депутатів у парламент. 1939 року в польському парламенті було 50 українських послів і 14 сенаторів. Унаслідок утисків польських властей в 1930 р. по Галичині прокотилося близько 2300 нападів на помістя та економії польських землевласників. У відповідь польські війська розпочали жорстоку хвилю розправ над українськими селянами — це так звана кампанія пацифікації, або умиротворення. Були розгромлені читальні, бібліотеки, клуби, заарештовані тисячі юнаків, яких було кинуте до в’язниць. Все це змусило українські партії виробити певну програму дій.

Однією з найбільших політичних організацій була парламентська фракція Українського народно-демократичного об’єднання — УНДО, яка перетворилась у найбільшу політичну партію, її лідером був Василь Мудрий, якого обрали віце-маршалом сейму, потім — Д. Левицький. 1926 р. ця партія проголосила програму: здобути “соборність і незалежність Української держави”.

1928 року глава партії Левицький з трибуни польського парламенту знову заявив, що “найвищим святим і непорушним ідеалом нашим є незалежна й соборна Українська національна держава на всій українській території”. Він заявив від імені партії, що українці не визнають ні Ризького договору від 1921 р., ні рішення послів у Парижі від 1923 р. про передачу західно-українських земель Польщі.

Партія УНДО в своїй програмі відбивала ідеї соціалістичних програм, зокрема щодо передачі великих підприємств у власність держави, підтримки нею сільського господарства. Першопочаткові державницькі позиції УНДО були зорієнтовані на радянську Україну. Вона прощала навіть диктаторський режим в Україні Наддніпрянській, вважала, що під тиском свідомих

українських мас ця епоха зійде з політичної арени, внаслідок чого постане українська національна держава.

Але репресії в радянській Україні змусили УНДО відмовитись від цих ілюзій. Усі сподівання вона перенесла на посилення самоорганізації українців у Західній Україні і на революційне повалення репресивного режиму в Україні радянській. Проте жодних реальних подій у цьому напрямку не сталося. Через те УНДО переорієнтувалася на нові позиції. Вона почала шукати іншого шляху здійснення української соборної державності. Погляди її лідерів прискіпливо спостерігали міжнародну ситуацію в Європі, де все сильніше заявляла про свої агресивні наміри нацистська Німеччина.

Було ясно, що невдовзі на теренах Європи зіткнеться дві тоталітарно-агресивні держави в боротьбі за світове панування: нацистська Німеччина, що проголосила відновлення третього рейху — третьої імперії, і СРСР, що всі знамениті п'ятирічки будував військовою промисловістю і зміцнював армію для розгортання світової революції. Ясно було, що цим новим воєнним смерчем буде, безумовно, підхоплена й більшовицька Україна. Через те Західна Україна могла б стати центром боротьби за незалежну соборну Українську державність.

Отже, незалежна Українська держава могла постати внаслідок війни між СРСР та Німеччиною, і Західна Україна має стати основою для такого державницького відродження, своєрідним українським П'ємонтом. Тому лідери УНДО починають робити головну ставку на відновлення нормалізації стосунків із польським урядом, на посилення боротьби за національно-культурну автономію в польській державі, на зростання освіти, організацій, товариств, які формували національно-державницьку самосвідомість усіх західних українців. Але польський уряд погордливо відкидав будь-яку “нормалізацію”, не припиняв пацифікації, не хотів ніяких повернень українським селянам загарбаних осадниками земель чи зрівняння в правах української мови. Польський уряд жадав перетворити всіх українців у своїх безмовних рабів. Ця психологія насаджується і в масах простого польського люду, що загострює суперечності між польським та українським населенням.

УНДО всю увагу повертає до роботи над самоорганізацією українського населення. Але в середовищі української політич-

ної еліти посилювалися невдоволення від спроб угодовської політики УНДО. Серед незадоволених виділялась Українська військова організація — УВО, яка створилася з числа вояків Української Народної Республіки, що після Ризького миру 1921 року опинилися у Польщі. 1921 року їх нараховувалося 17,4 тис. Саме в цьому середовищі 1920 року і виникає УВО, яку очолює відомий військовий діяч громадянської війни Євген Коновалець.

Метою УВО було досягнення звільнення всіх українських земель і створення соборної незалежної української держави військовою силою. Авторитет цієї організації серед населення був значним — вона організовувала збройні виступи проти польських окупантів, страйки, бойкоти виборів, призовів до війська, розпочала терористичні акції проти польської окупаційної влади. Серед цих терактів був відомий замах Степана Федака на Юзефа Пілсудського 1921 року. Особливо великою популярністю УВО користувалась у молоді, яка в 20–30-х роках посилює лави активних борців за визволення України і, як і всяка молодь, заперечує будь-які компроміси з окупаційною владою. Вона прихилилася до радикальних дій УВО, а з 1926 р., коли у Львові вийшла книжка Дмитра Донцова “Націоналізм”, яка знайшла широкий резонанс у європейських країнах, почала переходити на позиції українського націоналізму.

Мета Донцова, новітнього ідеолога українського націоналізму, полягала в тому, щоб прилучити українську молодь до думки, що українська нація є сильною, як і інші світові нації, і тому він відкидав увесь позитивний внесок української історії, у тому числі ідейну спадщину кирило-мефодіївців, Драгоманова, Грушевського, і закликав до “героїчного чину”, ставлячи за приклад імперські нації світу. Він писав, зокрема, що “живуть і панують лише раси, які не знають сумнівів, які не задумуються над правом на власне існування коштом слабих і нездар, які покладаються не на обставини, але на неугнуту силу раси...” Кінцевою метою концепції Донцова була побудова Української незалежної держави.

Прихильна до цих ідей частина діячів національної боротьби в січні 1929 р. засновує Організацію українських націоналістів — ОУН, якій судилося упродовж наступних двох десятиліть відіграти значну роль в українському визвольному русі.

Учасників цієї політичної партії називали ще інтегральними націоналістами. Майбутня українська держава, за їхніми поглядами, у своїй основі базувалась на владі однієї національної партії, на чолі якої стояв лідер, що мав необмежену владу.

І справді, ця політична організація, що діяла підпільно, була заснована на жорсткій централізації. ОУН закликала до боротьби проти польського та радянського режимів на українських землях. Вона видавала свої газети, журнали (“Юнак”, “Сурма”, “Розбудова нації”), організовувала саботажі проти дій польського уряду, влаштовувала терористичні акти. Польська влада у відповідь проводила масові арешти оунівців. 1934 року в Березі Картузькій вона створила концтабір, у якому перебувало 2 тис. українських в’язнів. Гонінь зазнавали і представники легальної української опозиції.

З 1935 р. Польща відмовилася від попередніх своїх обіцянок дотримуватися прав національних меншин. Нова її конституція проголошує найвищою цінністю суспільства інтереси держави, а її глава — маршал Юзеф Пілсудський — дістає необмежені повноваження. Військові починають відігравати велику роль у внутрішній державній політиці. Саме вони розпочали активну політику “поділяй і владаруй”, роз’єднуючи гуцулів, лемків і бойків, заявляючи, що лемки — самостійне і відмінне від українців національне утворення, що босонога українська шляхта чужа українському селянинові тощо.

На Волині і в Холмщині влада почала передавати православні храми греко-католикам, а також руйнувати їх (на 1939 р. було зруйновано 190 храмів). На Поліссі і в Холмщині діяла терористична організація “Кракус” із польських колоністів, які напали на українські села, змушували селян переходити в католицьку віру і т. д.

На це насильство оунівці відповідали своїм терором. Відомо, що війною війни не зупинити — лише мирними домовленостями. Але ніхто не поступався, тероризм набирив нової сили. Проти нього офіційно виступили і деякі українські організації — УНДО, парламентська група в сеймі, а також авторитетний митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький. Проте ОУН відкидала всі звинувачення, звинувачувала інших у “нерозумінні справжніх шляхів визволення”.

Одночасно в західноукраїнських землях діяла Комуністична партія Західної України (КПЗУ), утворена 1919 року. Вона також організовувала селянські страйки, саботажі, але її діяльність постійно стикалась із протидією компартії Польщі, до складу якої вона входила, а також компартії радянської України — КП(б)У і, звичайно ж — і ВКП(б). Та і в самій партії відбувалися розколи.

Проте КПЗУ намагалася проводити незалежну лінію в інтересах України. Зокрема вона 1927 року виступила проти припинення “українізації” в радянській Україні, виступила на захист репресованого Шумського та інших діячів культури. Це викликало підозру в українських і московських комуністичних лідерів щодо зв’язку політичних партій Західної і Наддніпрянської України.

Догматиків у Радянському Союзі дратувала позиція КПЗУ, яка, засуджуючи лідерів ОУН, позитивно оцінювала “низовиків” — рядових діячів ОУН — УВО, “які хочуть і фактично борються за національне відновлення українського народу з-під польської окупації”. Це вже було занадто. І Москва, що вирішувала долю всього комуністичного руху в Східній Європі, через III Інтернаціонал зробила все, щоб припинити діяльність КПЗУ. Справа завершилася розпуском і ліквідацією її діяльності. Це завдало значного удару в справі консолідації політичних сил західноукраїнських земель у боротьбі за своє визволення.

Отже, наприкінці 30-х років український політичний рух у Східній Галичині був роз’єднаний і знесилений через розколи всередині самих політичних утворень і через розкольницьку діяльність як польського окупаційного режиму, так і діячів комуністичних партій з СРСР.

* * *

На землях Північної Буковини, які в листопаді 1918 р. при потуранні Антанти загарбала Румунія, відразу був встановлений військовий режим, який проіснував з невеликою перервою до кінця 30-х років. У цьому краї ще з більшою силою, ніж у Східній Галичині, проводилася політика денационалізації і румунізації місцевого — автохтонного — населення, яке було оголошене “українізованими румунами”. Тепер Бухарест ставив

своїм офіційним завданням повернути їх до свого “румунсько-герородства”. З цього приводу 1924 року був виданий спеціальний декрет міністерства освіти, в якому говорилося, що “громадяни румунського походження, які втратили свою материнську мову, повинні віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання”.

Ще гіршим було становище українського населення в Бессарабії.

На 1924 рік у Буковині зі 168 українських народних шкіл не залишилося жодної української школи. Повністю був румунізований і Чернівецький університет. Цей край перетворився у найбільш визискувану колонію румунської держави, що дало можливість більшовикам 1919 року підняти в Бессарабії велике селянське повстання. В період 1928 — 1938 рр. в Буковині поживаються культурно-просвітницький рух — тут створювались хори, театри, студентські гуртки, українські видання. Проте 1938 року більшість їх була розпущена.

Найбільший вплив тут серед населення мала ОУН і діячі націоналістичного напрямку, які 1927 року створили в цьому краї Українську національну партію. Вона була нечисленною, мала підтримку серед молоді і працювала в глибокому підпіллі.

Легшим було становище українців, що жили в Закарпатті, яке відійшло до складу Чехословацької держави — за добровільним рішенням української еміграції в США та Чехії (договір у Скрантоні, листопад 1918 року). Чеська держава на той час була найбільш розвиненою і найбільш демократичною на терені Східної Європи, що прагнула модернізувати усі краї своєї держави. Цей процес торкнувся і Закарпаття. Значна частина українських селян-русинів, чи карпатоукраїнців, унаслідок земельної реформи дістала додаткові земельні наділи, уряд намагався вкладати в економічний розвиток краю певні кошти, хоч їх було недостатньо. І тому в період важких 30-х років, коли країну охопила депресія, населення тут жорстоко потерпало від нестатків.

Іншою була політика в галузі освіти: в школах і гімназіях, кількість яких зростала, громадяни мали право самі обирати мову навчання. Тут безперешкодно діяли організації “Прогресу”, товариство русофілів ім. Духновича, хори, театри. Опинившись у становищі панівної нації, чехи почали вдаватися до

створення єдиного “чехословацького” народу і централізованої держави. Нову конституцію Чехословаччини було прийнято без участі карпатських українців-русинів. Чеські урядовці заводили тут колоніальні порядки, витісняючи з посад українців.

Великий вплив упродовж 20–30-х років у Закарпатті мали консервативні москвофільські організації, що посунули туди із Галичини і Буковини, оскільки там перевагу в суспільному житті дістала національно свідома течія. Чеська ж адміністрація підтримувала москвофілів, які боролися проти українсько-національного відродження краю.

Офіційно цю територію називали “земля без імені”. Але й тут народовська патріотична ідея здобула більшої підтримки серед населення, її провідниками стали засновники українського просвітянського руху священник Августин Волошин та Михайло і Юліан Брацайко. Суспільний процес ішов у напрямку національного самоусвідомлення, і вже до 1938 р. українське населення Закарпаття, як свідчить дослідник цього питання доктор Петро Стерчо, у більшості своїй позбулося русофільських чи москвофільських впливів та одноставно стало домагатися перетворення Закарпаття в автономну територіально-адміністративну одиницю Чехословацької держави.

Коли ж розпочалися вибори до чеського парламенту, карпатоукраїнцям довелося вибирати своїх senatorів аж з-посеред 15 політичних партій. Пізніше їх було вже 32.

Українці Закарпаття і, зокрема їхня діаспорна частина — американські русини, не раз вдавались до Ліги Націй щодо утворення тут автономії краю. Але ця авторитетна міжнародна організація не визнавала і не помічала малих і слабосилих народів, право яких трактували однобічно, лише як право бути асимільованими.

У міжвоєнні роки в Закарпатті велику роль відігравали такі громадські організації як Центральна Руська Народна Рада та “Просвіта”, що виникла 1920 року, а також Руська християнська народна партія на чолі з отцем Августином Волошином.

У процесі демадаризації “збаламученої напівінтелігенції та духовенства”, яке насаджувало населенню москвофільські суспільні ідеали, провідну роль мала “Просвіта” з її численними філіями в провінції. Селянські маси легше сприймали нове національно-політичне світобачення, аніж вихована в мадьярсь-

кому душі закарпатська інтелігенція, яку важко було вирвати з сяєва мадярської культури і кинути в море національного руху свого власного народу.

Суспільна боротьба за відродження українства тут зазнавала і погромів, і зрад, і прозрінь, і принижень, і доносів, і цькувань проти “української іриденти”, проти учителів-просвітян. Але ця боротьба призвела до створення народного руху на чолі з отцем Августином Волошиним та іншими лідерами українства. Тут стали організовуватись українські хори, читацькі гуртки, спортивні товариства, оркестри, курси для неписьменних, сільськогосподарські поради. 1921 року в Ужгороді виник театр під керівництвом незабутнього Миколи Садовського. Тут, як і в Галичині, створюються курінь “Пласту”, молодечі товариства “Січ”, “Учительська громада” (1929). Зокрема, з’їзд її 1936 року своїм рішенням офіційно започаткував боротьбу карпатських українців за власне політичне життя. В одному з документів говорилося: “Восьмий конгрес знову проголошує, що підкарпатські русини є частиною українського народу...”

Визначною подією в Закарпатті було святкування влітку 1937 року 950-ліття Хрещення України. Організація українських націоналістів (ОУН), яка виникла 1929 р. в Галичині і поширювала тут свої впливи, виготовила і роздала учасникам національних маніфестацій чимало медалей, на яких було викарбовано напис: “Царице Україно! З’єднай і визволь нас!”

У жовтні 1937 р. відбувається всепросвітянський з’їзд Закарпаття в Ужгороді, в якому взяло участь 30 тис. осіб. На мітингу, описують сучасники, “похилились українські національні прапори, і тридцять тисяч рук піднеслося вгору. З тридцяти тисяч грудей пролунало гучно і рішуче: “Присягаємо!”. Учасники мітингу присягали “бути вірними синами українського народу й боротися за повну державну незалежність”. Так маніфестують своє національне відродження після майже тисячолітньої неволі сини і доньки тієї частини Української Землі, що її ще недавно дехто дозволяв собі називати “землею без імені....” Це був лише початок. “Тридцяти роки викарбовують український характер Закарпаття”, — за свідчують сучасники.

У ці роки величезна роль належала молоді Закарпаття. В одній із тогочасних газет говорилося: “Дійсно, ми переможе-

мо, бо ми маємо за собою всю молодь Закарпаття: від селянської до високошкільної, молодь ідейну, молодь працювиту, що не заломлюється й під найсильнішими ударами ворогів українського народу і ворогів чужонаціональних, своїх ренегатів, бувших австро- й угро-русинів і хитрих малоросів... сила української молоді — сила в ідеї українського націоналізму. Тому ми непереможні. Тому Закарпаття — відвічна земля українського народу — буде навіки українським!”

Подальший розвиток подій у цьому краї пов’язаний з агресивною політикою нацистської Німеччини та її союзників у Європі, що призвело до проголошення в Закарпатті української держави — Карпатської України.

Українська державність у роки Другої світової війни

Україна напередодні Другої світової війни

Незважаючи на те, що в епоху революційних подій 1917–1920 рр., вожді російських більшовиків заявили про необхідність визнати “за народами право на відділення” або на національну автономію, після 1920 р. вустами одного з них — Сталіна — уже стверджувалося, що більшовики виступають “проти відділення окраїнних районів від Росії, оскільки таке відділення означає закабалення цих окраїнних районів імперіалізмом, ослаблення революційної влади Росії, зміцнення позицій імперіалізму”. Тому більшовики мусять “боротися проти відділення окраїнних районів від Росії”. Хоча вони, більшовики, виступали “за відділення Індії, Арабії, Єгипту, Марокко та інших колоній Антанти, оскільки відділення означає звільнення цих пригноблених країн від імперіалізму...”

Така подвійна мораль і подвійна практика призвели до цілком реальної політики, відомої ще з часів російської самодержавної імперії — “держать і не пущать”.

Щоб утримати біля себе Україну тут то з цією метою розпочалися найжорстокіші репресії проти свідомих патріотичних представників усіх верств населення. В 30-х роках в новозбу-

дованих концтаборах були знищені і просто розстріляні мільйони людей. Фактично відстріляно всю українську інтелігенцію — письменників, інженерів, науковців, академіків, знищено Українську Автокефальну Православну Церкву, а також заможний прошарок українського селянства, так званих куркулів і середняків, які становили соціальну базу українського національного відродження. Через те наприкінці 30-х років, напередодні Другої світової війни, у радянській Україні не існувало жодного політичного угруповання, яке б висувало гасло незалежної української держави.

Радянська Українська держава, яка офіційно мала і свій уряд, і конституцію, була бутафорною державою, фактично — провінцією, цілком залежною від більшовицького союзного центру і його ідеологічного ядра — Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків — ВКП(б). Іншою була ситуація в Галичині.

У передвоєнні роки на західноукраїнських землях з новою силою розгорнулася боротьба населення за свої людські права і за відновлення соборної незалежної України. ОУН та її головний провідник Євген Коновалець стають найбільш впливовими на всіх теренах західноукраїнських земель. Коновалець вважав, що незалежна Україна буде важливим і необхідним фактором для балансу сил у Східній Європі, а також культурного й економічного розвитку всієї Європи.

У період активної підготовки до Другої світової війни ОУН розкололася на дві організації (1940). Виокремлюється більш енергійна, молода, радикальна її течія на чолі зі Степаном Бандерою і поміркованіша — на чолі з полковником Андрієм Мельником. Розкол погіршив становище цієї організації в роки Другої світової війни, коли їй випала тяжка роль боротися за відродження незалежної Української державності.

Ця мета була проголошена головною в маніфесті ОУН від грудня 1940 р. “Ми, українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини... Боремося за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів... Несемо всім поневоленим Москвою народам свободу творити власне життя на рідній землі по своїй вольній волі... Боремося: проти економічного грабежу України та всіх поневолених Москвою народів; проти невільництва в колгоспах, фабриках і заводах, проти пограбування громадян із злидених здобутків

важкої праці; проти насильного виселення з рідних земель... Свобода всім поневоленням!"

Українське питання в європейській дипломатії. Незалежна держава Карпатська Україна

Переддень Другої світової війни показав, що держави Західної Європи, як і більшовицька імперія СРСР, не зважали на природне й історичне право українського народу на своє суверенне державницьке існування. Як ми бачили, ставлення Польщі, Румунії, Чехословаччини до українських територій, що входили до їхнього складу, незважаючи на різний соціальний і політичний лад у цих державах, було однаковим зі ставленням уряду СРСР — здобути більше матеріальних вигод із українських земель і не допустити державницько-національного відродження. Всі вони сходилися в одному — не дозволити існування суверенної соборної Української держави. Як і в попередні історичні епохи існування територіально великої й економічно потужної незалежної України було не вигідним і страшним для держав як на Заході, так і на Сході Європи.

Стосовно ставлення до основної української території, яка становила основу радянської України, досить значної за розмірами і багатолюдної за населенням, усі ці держави різнилися між собою і розділялись за певним напрямком своєї зовнішньої політики.

Перша група держав охоплювала ті країни, які стояли на позиції недопущення об'єднання всіх українських земель і потреби найбільшого визиску їхніх матеріальних і людських ресурсів. У той же час вони прагнули розширити свої частини українських територій за рахунок надбань нових частин українських земель. Особливо яскраво ця тенденція виявлялась у політиці СРСР, де більшовицькі ідеологи взагалі проголосили ідеологію розширення кордонів своєї імперії для проведення світової революції. До цих держав належали, окрім СРСР, Польща, яка претендувала на "історичні землі" всієї України — від Балтики до Чорного моря; Румунія також намагалася ще додатково забрати частину південної України — від Буковини до Одеси; Угорщина, яка відхопила 1939 р. Закарпаття,

не задовольнялась цим і також прагнула збільшитись за рахунок нових українських надбань.

Другу групу держав становили Англія, Франція, США, які сприяли розгортанню апетитів анексіоністських європейських держав щодо України. Саме їхня позиція невтручання була спрямована на зіткнення нацистської Німеччини з більшовицькою імперією, що призвело до Мюнхенської змови, за якою була зруйнована Чехословацька держава, німецькі війська окупували Богемію та Моравію.

Подібна доля готувалась і Закарпатському краю, де мешкало близько мільйона українців і який після Першої світової війни опинився під владою Чехословаччини.

Всі патріотичні сили тут з'єднували свої зусилля на численних нарадах і 1938 року вирішили рішучіше домагатись політичної автономії Карпатської України у складі Чехословаччини. Настійно вимагали цього резолюції Головної управи першої руської (української) Центральної Народної Ради від 29 травня 1938 р. На виборах у червні того-таки року українські кандидати одержали перемогу в багатьох населених пунктах краю. Відбулися водночас численні маніфестації, які тиснули на уряд, домагаючись автономії Закарпаття. До цих акцій належав просвітянський з'їзд, де вперше було виконано український гімн “Ще не вмерла України ні слава, ні воля...”, масовий політично-піднесений збір людності на релігійне свято Успіння святої Богородиці; збурено пройшов політичний конгрес першої центральної руської (української) Народної Ради, на якій Августин Волошин, зокрема, заявив: “Хочемо, щоб перестала біологічна політика нищення всього, що є наше, українське”. Такі самі палкі промови звучали з вуст оунівців і просвітян. Всі вони висували рішучу вимогу повної автономії Карпатської України.

Тим часом нацистська Німеччина посилює в Європі свої анексіоністські зазіхання і привертає на свій бік — як союзницю — Угорську державу. У зв'язку з цим угорський уряд став домагатись і собі територіальних надбань, зокрема повернення йому Закарпаття. У цей час спалахує конфлікт за Судети між Німеччиною і Чехословаччиною. Ані Франція, ані СРСР, які мали угоди з Чехословаччиною, не захотіли надати допомоги чехословацькому урядові проти посягань німецьких нацистів.

Водночас до Праги прибуває делегація і делегація від Словаччини, яка домагалась автономного статусу у Чеській державі.

29–30 вересня 1938 р. відбулася Мюнхенська конференція. Лідери європейських держав — Гітлер, Даладье, Муссоліні й Чемберлен — згодилися на відторгнення від Чехословаччини та передачу Німеччині Судетської землі. Новий уряд Чехії вирішив перетворити свою державу у федерацію і переорієнтувався на Берлін. Але автономія була дозволена тільки словакам.

Вони й почали вже 6 жовтня утворювати свій уряд. 7 жовтня в Закарпатті проходили складні переговори між двома українськими суспільними течіями — москвофілами та народовцями, які домовилися про посилку до Праги спільної делегації. Щоправда, празький уряд ще кілька днів зволікав із визнанням автономності Карпатської України. Нарешті 11 жовтня 1938 р. під тиском прибулої делегації був затверджений і автономний уряд Карпато-Української держави. Його очолив москвофіл Андрій Бродій, Августин Волошин та інші патріотичні лідери краю. Таким чином, державність у Закарпатті з'явилась не внаслідок внутрішньої боротьби населення за неї, а в результаті дипломатичної гри європейських держав, зокрема Німеччини.

Населення Закарпаття зустріло цю акцію — проголошення автономії — з величезним піднесенням, демонстраціями, мітингами, зі співами українського гімну. Ця історична подія була зафіксована Першим маніфестом Центральної Народної Ради в Ужгороді. Зокрема, в ньому говорилося: “По довгих століттях тяжкої неволі наш Український Народ став дійсним власником нашої Срібної Землі, нашої Батьківщини Підкарпаття. Від сьогодні на нашій Землі буде володіти наш народ без чужого опікунства. З цього історичного факту радіє увесь наш Український Народ”.

В історії Закарпаття започаткувалась нова доба — доба державницького існування. Маленька частина українського народу в Закарпатті створила свою автономну державність — Карпатську Україну, вперше в історії тут був утворений український уряд. Це була видатна подія в історії всього Закарпаття і всієї України.

Та невдовзі цей закарпатський уряд, який очолювали в основному консервативні угодівські лідери, був викритий як

таємне пособництво територіальним претензіям уряду Угорщини, яка посилила свої посягання щодо Закарпаття. Празький уряд заарештує Бродія і його прихильників і натомість формується уряд на чолі з отцем Августином Волошиним. Це було 27 жовтня 1938 р.

Українська Народна Рада звертається до народу із закликом підтримати цей новий уряд на чолі з “батьком нашого національного відродження”. “Помагайте собі, і Бог нам допоможе” — такими словами завершувалась ця відозва. Численні маніфестації, мітинги підтримки по всьому краю під жовто-синіми прапорами залили Закарпаття. Водночас українці виступили і проти домагань Угорщини забрати собі ці українські території. “Підкарпаття не дамо!” — такі були гасла демонстрантів.

2 листопада 1938 р. європейські держави на домагання Угорщини, яку підтримала й Італія, погодились віддати їй частину Карпатської України та Словаччини. Зокрема Угорщині були передані Ужгород, Мукачеве, де переважало українське населення, а також Берегове з родючими землями Надтисянської долини. Волошин закликав українців до витримки, “закававши рукави”, розбудовувати свою державу, столицю якої було перенесено до Хуста. У листопаді 1938 р. розпочалась угорська окупація й інших районів Закарпатського краю, яка супроводжувалась арештами і побиттями активістів українського руху.

Уряд Волошина почав створювати військові загони Організації національної оборони (ОНО). Передусім була створена військова організація “Карпатська Січ”, до якої вливались українські старшини, що брали участь ще у громадянській війні в Україні і в Галичині, представники ОУН та інших патріотичних організацій. Був сформований жіночий відділ Організації національної оборони на чолі зі Стефанією Тисовською.

Новий Крайовий уряд створював власну адміністрацію, торговельну мережу, господарське життя, судові органи, шкільну освіту, пресу, власну церкву, яка була греко-католицькою і яку очолив, за підтримки Ватикану, єпископ Олександр Стойка. Уряд приділяв увагу і національним меншинам краю.

Патріотичні сили відновили свої домагання щодо повної автономії Карпатської Русі — Срібної Землі. Українські патріоти всюди заявляли про свою моральну підтримку закарпатським українцям. Особливо велике враження факт існування Карпат-

ської України справив у Галичині, яка мала ще не вичерпані до кінця сили національно-визвольного руху. Українці Галичини вбачали в цьому явищі перший крок до відродження соборної і незалежної України. З усіх кінців до Закарпаття йшли пожертви у розмірі піввідсотка річного заробітку в ім'я розбудови цієї держави. 12 лютого 1939 р. за рішенням уряду тут відбулися вибори до Першого сойму Карпатської України. Це були перші таємні, рівні, прямі вибори до законодавчого органу влади, які обрали до нього 32 послі.

У зверненні до народу Волошин із радістю констатував, що вибори показали високу політичну зрілість і національну свідомість народу, рівно ж солідарність та любов один до одного, зрозумівши “наші спільні інтереси”.

Сойм планувалося скликати 15 березня 1939 р. Це був період гострого напруження між Прагою і Хустом та збройних сутичок між чеськими і українськими військовими частинами. А в ніч з 13 на 14 березня розпочався новий наступ угорських військ, які прагнули тепер захопити всю територію Закарпатського краю. Напередодні ж — нова подія: Словаччина проголосила свою самостійність. Тому 14 березня Волошин виступає по радіо і заявляє про зміни у зв'язку з цим міжнародної ситуації і, не чекаючи офіційного рішення сойму, рішуче проголошує незалежність Карпатської України.

15 березня вже під гуркіт угорських гармат і скорострільів отець Августин Волошин відкрив сесію сойму, заявивши про величезну важливість нинішнього історичного дня. “Боже провидіння дозволило мені відкрити Перший сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка: “Встане Україна, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти...” Сойм затвердив уряд на чолі з Волошином як президентом уряду Карпатської України та прем'єром Юліаном Реваєм і прийняв Конституційний Закон, частину I, який починався словами: “Карпатська Україна є незалежна Держава”.

Світова преса заговорила про недалеке визволення всієї України за допомогою Німеччини. Навіть російська еміграція повірила в таку можливість, і голова Дому Романових на еміграції великий князь Володимир поїхав до Берліна ще наприкінці грудня 1938 р. просити для себе київський престол. Хоча вся російська еміграція, як і більшовицький СРСР,

категорично виступали проти можливого відриву України від Росії.

Дипломати з Москви ще за існування автономної Карпатської України писали, що “Карпатська Україна як кристалізаційний пункт українського самостійницького руху — в сучасну пору найбільша загроза для Советського Союзу. Советський Союз вірить, що в цій справі він має спільні інтереси з Польщею”, — тобто, “спільні інтереси”, аби не допустити будь-якої автономії чи державності для українців. І справді, уряд СРСР на окупацію Закарпаття угорськими військами обмежився, лише про око, дипломатичною нотою. Ніяких конкретних дій не було вчинено і безгласною радянською Україною.

Отже, проти цієї маленької української держави виступали і на Заході, і на Сході. А тим часом нацистська Німеччина прагнула повністю розвалити Чехословаччину, забравши її землі, а далі — послабити СРСР. І серед цих планів був план створити “велику Україну”, відірвавши її від Радянського Союзу. Тому вона й дала згоду Угорщині, своїй союзниці, на окупацію Закарпаття, яка розпочалась 13 березня 1939 р.

“Карпатська Січ” вступила в героїчну оборону своєї Батьківщини — за повної індиферентності Англії та Франції, проти волі Італії та Німеччини. Більше того, уряд Німеччини в телеграмі своєму представникові у Хусті просив передати урядові Карпатської України, що “уряд Німеччини радить йому не чинити опору”.

Незалежна, менше одного мільйона за населенням держава Карпатська Україна впала під ударами і тиском армії дев’яти-мільйонної Угорщини за підтримки європейських країн. Ця невеличка українська держава вчинила перший спротив агресивній гітлерівській Німеччині та її союзникові — Угорщині.

Фактично оборона Карпатської України й поклала початок Другої світової війни. Адже розвал Чехословаччини допоміг Гітлеру оточити Польщу з півдня, і вже через півроку Польща впала як жертва того союзника, до якого вона вдалась, щоб повалити незалежну Карпатську Україну. Бо ця держава була для неї небезпечною як стимул боротьби за державне життя Галичини, яка тоді належала Польщі.

Карпатська Україна проіснувала як автономна держава у складі Чехословацької федерації близько п’яти місяців — і

кілька днів як незалежна самостійна держава. Але в історії визвольних змагань українського народу вона актуалізувала національну державницьку ідею. Події в Карпатській Україні привернули увагу світової преси до українського питання в цілому як до одного із найважливіших питань міжнародної європейської політики.

У травні 1939 р. нью-йоркський історичний науковий вісник надрукував статтю Раймонда Леслі Буела, в якій говорилося, що “значення української проблеми зростає не тільки через Німеччину, але її зріст лежить у самих українців... тепер дух націоналізму охоплює широкі маси українців...”

І справді, наступні події нової світової війни і післявоєнного часу показали, що український народ піднімається до державницької свідомості і що майбутнє його суверенне існування — це історична неминучість.

Безпринципна позиція Англії та Франції розв’язувала руки нацистській Німеччині й сприяла в її зазіханнях до нових територіальних загарбань у Європі. Подібною була і позиція СРСР, більшовицький уряд якого рвався до панування в Європі.

Входження Західної України та інших українських земель до складу УРСР і СРСР

Зрозумівши, що ніхто не стає на шляху до розв’язання нової війни, нацистський лідер Німеччини Адольф Гітлер 3 квітня 1939 р. дає наказ своїм військам готуватися до нападу на Польщу — тобто, свідомо готував розпочати Другу світову війну. У цій війні Німеччина мала свої анексіоністські плани і щодо України. Вона була здавна зацікавленою в українських землях і намагалася за їхній рахунок розширити свій життєвий простір — лебенсрау. Ще в березні 1933 р., коли до влади в Німеччині прийшли нацисти, один із чільних урядовців А. Розенберг на таємних нарадах з англійськими та італійськими урядовцями про майбутній поділ Росії заявив про необхідність відірвати Україну від більшовицької Росії. І вже у червні 1933 р. на міжнародній економічній і фінансовій конференції в Лондоні гітлерівські посланці домагались передати Україну Німеч-

чині — “для більш раціонального використання цієї родючої території”.

Долю української землі й українського народу, як і інших народів, у подальших подіях в основному вирішували іноземні держави, зокрема СРСР та Німеччина. У ході їхньої анексіоністської діяльності в Європі ці країни зблизилися. Гітлер потребував нейтралітету СРСР у своїх агресивних планах на заході. Уряд СРСР на чолі зі Сталіним також хотів виграти час і намагався спрямувати дії Гітлера проти Англії і Франції. Він планував, що доки капіталісти ламатимуть один одному хребти, Радянський Союз виграє час для підготовки війни з Німеччиною. Уряди цих країн підписують пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р., яким передбачався обмін зброєю і сировиною. А секретними протоколами від 23 і 28 серпня Гітлер і Сталін руками своїх міністрів закордонних справ — Молотова і Рібентропа — ділили на сфери впливу Східну Європу. Щодо західних українських земель, які входили до складу Польщі, визначалось, що “межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарев, Вісла і Сян” (тобто через Польщу). Таким чином, Польща знову мала бути розділеною — від неї мали відійти білоруські та українські землі Східної Галичини.

Пакт про ненапад Молотова — Рібентропа приніс Гітлеру бажаний нейтралітет від СРСР, і він 1 вересня 1939 р. дав наказ розпочати наступ на Польщу.

Виконуючи домовленість про розподіл Польщі, радянські війська одночасно почали наступ на західні українські землі. 17 вересня вони перейшли кордон і окупували майже всю територію, населену українцями та білорусами. Окупація західно-української території проводилась під гаслами визволення братів-українців від віковичного польського гноблення.

У ці дні газета “Правда” в передовиці так обґрунтовувала необхідність врятувати західних українців і білорусів і взяти їх під захист від гноблення польської держави: “Своє панування над національними меншинами правлячі кола Польщі підтримують каральними експедиціями, польовими судами, білим терором, розпалюванням міжнаціональної різанини... Конституція Польщі не передбачає для національних меншин не тільки

якоїсь урізаної автономії, а й права навчати дітей своєю рідною мовою...”

Радянський більшовицький уряд, як бачимо, висував на перший план тільки національно-визвольну ідею, хоча були насправді інші причини наступу на Польську державу з погляду міжнародної позиції СРСР і Німеччини. Вся пропаганда в радянській Україні враз забула про “український буржуазний націоналізм”, а кричала про дружбу і любов до скривджених братів. На мітингах, що організовувала влада повсюдно, говорилося про “продажних агентів імперіалізму”, шпигунів, троцькістів і т. д. — але не про “українських буржуазних націоналістів”. Військами Червоної Армії, які вступили на територію Західної України і називались Українським фронтом, командував генерал з українським прізвиськом — С. Тимошенко. Турботою про долю українського населення була пройнята і нота радянського уряду урядові польському, бо в ній заявлялося, що радянський уряд не може бути байдужим до того, що брати українці й білоруси залишились беззахисними внаслідок нападу Німеччини на Польщу. Про домовленість щодо такого розподілу територій взагалі ніде і не згадувалось. До речі, до 90-х років ХХ ст. не були відомі й угоди між СРСР та Німеччиною про розподіл Східної Європи,

Серед істориків нині немає спільного погляду щодо вересневих подій 1939 р.: одні вважають акт окупації західноукраїнських земель визволенням, інші — воєнною експансією тоталітарного режиму. Треба в цій ситуації врахувати, що здобула Україна і її народ в історичній перспективі. Можна в цьому плані твердити, що населення Західної України і справді з радістю прийняло прихід Червоної Армії як здійснення попередньої акції про злуку Східної і Західної України, що була офіційно оформлена ще 1919 року. Радянських воїнів-визволителів зустрічали з хлібом і сіллю, не знаючи ще, що вони принесли на своїх багнетах не лише звільнення від польського гніту, а й усі драми і трагедії тоталітарно-репресивної системи, яка вже на другий день ударила по них. Цей перший порив радості був і справді історичним підтвердженням Акту про злуку 22 січня 1919 р., який ще раз засвідчив бажання українського населення до єдності й соборності України Наддніпрянської і Галичини. З цього погляду,

тобто формально, ця акція радянського уряду була прогресивною. І далі, злившись в одну родину, народ Західної України і Наддніпрянщини почав спільно боротись і проти більшовицького тоталітаризму, суть якого швидко зрозуміли на Заході, і проти німецьких нацистів. І ця спільна боротьба виробляла взаєморозуміння і взаємопідтримку двох частин українського народу в наступні десятиліття визвольної боротьби, зокрема, наприкінці 80-х і в 90-х років, у період нового державницького воскресіння України. Тобто, в історичній перспективі повернення західноукраїнської території до Наддніпрянщини було явищем безумовно позитивним.

Тоді ж партійно-чиновницький апарат СРСР почав підготовку до юридичного оформлення переходу Західної України до складу СРСР і УРСР.

По всій Західній Україні населення взяло участь у вільних виборах до головного представницького органу західноукраїнської території — українських народних зборів. Це були демократичні прямі вибори при таємному голосуванні. Проте виборцям було — без альтернативи — надано всього один список кандидатів, підібраних радянськими чиновниками із числа робітників, лісорубів, селян, а також представників галицької інтелігенції. Всі ці депутати були обрані одногосно й ухвалили рішення про проголошення радянської влади на всій західноукраїнській території. Крім того, проголошувалось її возз'єднання з УРСР. Цікаво, що збори — під диктовку радянських чиновників спочатку просили Верховну Раду СРСР прийняти їх до Союзу, а вже потім — просили прийняти Західну Україну до складу УРСР. До того ж було прийняте рішення про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель, про націоналізацію банків і промислових підприємств.

Верховна Рада України згодом ухвалила закон про прийняття Західної України до складу УРСР, про нові кордони УРСР і СРСР.

Таким чином відбулося юридичне оформлення входження Західної України до Радянської України, що фактично завершило процес возз'єднання найбільших українських територій, розпочатий Актом злуки 1919 року. Віковічна мрія українців Галичини і Наддніпрянщини була реалізована — в історії Східної Європи знову підносилась велика соборна Україна. Радянська

влада спочатку дістала найщирішу підтримку від місцевого населення в перших радянських соціально-політичних перетвореннях. Вона буквально опелешила народ запровадженням безкоштовної медичної допомоги, українських шкіл, курсів для ліквідації неписьменності, запровадженням української мови в державних установах, театрах, вузах, видавництвах, у пресі, у розгортанні діяльності фольклорних колективів, хорів, студій, ансамблів. Це була своєрідна українська культурна революція в Західній Україні, яку здійснила у блискавично короткий термін радянська командно-адміністративна система з її здатністю до показухи і фальші.

Але в той-таки час населення було збентежене ворожим ставленням нової влади до української греко-католицької церкви, що являла собою історичну опору українства в цьому регіоні протягом кількох століть і яка користувалась довір'ям і повагою населення, а також до місцевої інтелігенції і лідерів українського визвольного руху. Бо водночас ці радянські нововведення супроводжувались жорсткою репресивною забороною всіх українських національно-політичних утворень — українських партій, об'єднань, товариств, які тут же розпускалися. Було утворено у Львові відділення Академії наук України на базі Наукового товариства імені Т. Шевченка, а НТШ ліквідовано, низку його активних діячів репресовано. У Львівський філіал Академії наук були прислані радянські кадри з радянської України. У місцевих органах влади також насаджувались радянські управлінці зі східних областей України, місцеві кадри не допускались до управління, більше того, їх насильницьки забирали й ешелонами відправляли у сибірські нетрі, часом із сім'ями, як “ворогів народу” або “куркулів”. Виселяли не лише українців, а й біженців-поляків, що шукали в Галичині захисту від розпочатої агресії гітлерівських військ на заході Польської держави.

Всього за передвоєнні 1939–1940 рр. з Галичини було депортовано на схід Радянського Союзу близько 1200 тис. осіб. Цим репресіям почали чинити опір активні сили суспільства, які гуртувалися ще в передвоєнний час навколо Організації українських націоналістів (ОУН). Оунівці вважали нову владу окупаційною, поширювали листівки проти неї, чинили опір виселенням тощо. Репресивні органи влади — НКВС — розпочали

жорстокі переслідування. У січні 1941 р. у Львові відбувся закритий процес над 59 членами ОУН — це були студенти, учні шкіл. Частину з них було покарано на смерть, інших ув'язнено.

Разом з тим СРСР продовжував далі “збирати” українські землі. 26 і 27 червня 1940 р. радянський уряд, користуючись тим, що Німеччина була втягнена у військовий конфлікт із найбільшими країнами Європи, звернувся до уряду Румунії з вимогою негайно розглянути питання про повернення до СРСР Бессарабії мирним шляхом.

Нацистська Німеччина відмовила допомогти Румунії та ще й порадила їй піти на поступки, мовляв, тимчасово. Румунія змушена була погодитись на ультиматум уряду СРСР. І вже 28 червня 1940 р. радянські війська під командуванням Г. Жукова почали наступи на Бессарабію і Північну Буковину. Отже, до складу України невдовзі були включені і ці землі — законом Верховної Ради УРСР від 2 серпня 1940 р. Водночас зі складу УРСР було вилучено Молдавську Автономну Республіку і приєднано до щойно створеної Молдавської РСР. Подальший процес збирання соборної України відбувався вже в ході Другої світової війни.

Початок наступу німецьких армій на СРСР. Проголошення Акту відновлення Української держави

Сподівання уряду СРСР, що Німеччина застрягне у війні з європейськими державами і залишить Радянський Союз у спокої, не справдились. Нацистів манили широкі чорноземні простори України, екзотичні країни Причорномор'я і Кавказу як новий життєвий простір для “вищої” німецької раси, яка може здобути тут дуже дешево робочу силу “нижчої” слов'янської раси. Ще в 20-х роках у своїй книзі “Майн Кампф” (“Моя боротьба”) Гітлер визначив стратегічний напрямок руху нацистської імперії на Схід: “Якщо ми говоримо сьогодні в Європі про нові землі, ми думаємо передовсім про Росію та окраїнні держави, підкорені нею”. Бо Російська держава — “це продукт ефективності німецьких елементів серед нижчої раси”. Протягом століть, як твердив цей вождь, правлячі класи в Росії жили з німецького джерела, яке було знищене, і “на його

місці з'явилися євреї". У 40-х роках ці ідеї були вдосконалені і конкретизовані ідеологами нацистської Німеччини.

Так, глава служби безпеки рейху і рейхскомісар з питань зміцнення німецької національності Г. Гімmlер 24 червня 1940 р. запропонував послати у східні райони мільйони німецьких колоністів і використовувати слов'ян як робочу силу, а потім їх знищити. Причому він наполягав на тому, що ці колоністи не можуть змішуватись із місцевим населенням — за такі дії їх належить карати. Інший нацистський діяч Ерїх Кох у вересні 1941 р. в Рівному заявив: "Наше завдання полягає у висмоктванні з України усіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення".

Була вироблена й інша програма нацистської Німеччини щодо України. За генеральним планом "Ост", розробленим відомим фахівцем зі "східного питання" Альфредом Розенбергом, Україні в цій війні відводилось особливе місце. Розенберг вважав за потрібне використати прагнення народів більшовицької імперії до державницького життя і з їхньою допомогою розвалити цю імперію. Насамперед передбачалося, що до України будуть приєднані всі етнічні українські землі, в тому числі й ті, які заселені українцями і відійшли до Росії та Білорусії. У такий спосіб створювалася так звана Велика Україна, яка мала стати бар'єром між Росією та Німеччиною. Вважалося, що Росія почне боротьбу за Україну, і цей російсько-український антагонізм зв'яже руки Росії й Україні спільно виступити проти Німеччини.

Ця заманлива ідея возз'єднання всіх українських земель і створення Великої України та її суверенітету спричинилася до того, що ще до початку війни, у квітні 1941 р., бандерівська група ОУН (та й мельниківська) пішли на співробітництво з німецькими властями. Було сформовано два військових підрозділи з українських добровольців — "Роланд" і "Нахтігаль" — для співучасті у воєнних діях. Уже згодом мельниківці стали ініціаторами створення української дивізії СС "Галичина". Проти цього рішуче виступав С. Бандера. Як свідчать німецькі донесення, прихильники Бандери розгорнули потужну "агітаційну кампанію проти створення дивізії". Він вважав, що "український народ не хоче і не буде своєю кров'ю рятувати Німеччи-

ну”, “українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії.”

Проте і Бандера, і Мельник намагалися використати Німеччину у своїх визвольних цілях. Як свідчили згодом усі учасники подій, лідери оунівського руху сподівались на те, що вони з допомогою німців створять військово-ядро майбутньої Української армії, яка мала б стати основною збройною силою утвердження незалежної української держави. Крім того, зближення з німецьким командуванням давало можливість українським націоналістам легально займатись політичною діяльністю. А головне — лідер ОУН Бандера і Мельник, сподівалися стати партнером Німеччини у війні проти СРСР, щоб політично заволодіти територією України, а після розвалу радянської імперії здійснити право на суверенність і соборність Української держави.

Тож у травні 1941 р. бандерівський провід ОУН розсилав своїм організаціям і чільним керівникам секретну інструкцію, в якій чітко роз'яснює цю позицію: “№ 1. ОУН використовує війну з СРСР для розгортання боротьби за Суверенну Соборну Українську Державу, для прискорення її здобуття”. І далі: “щодо Німеччини та її союзників, домагатися визнання суверенітету та незалежної України”. Більше того, перед початком німецько-радянської війни — за тиждень — ОУН-Б підготувала меморандум за підписом референта із зовнішньополітичних питань Стахова для берлінського уряду, в якому вказувалось, що тільки позитивне вирішення питання української державності принесе успіх Німеччині. Сильна українська держава може взагалі забезпечити гармонію і розвиток Східної Європи — вказувалось у меморандумі. З іншого боку, тут зазначалось, що німецькі інтереси не мають переважати над інтересами України. Тобто, це була пропозиція укласти партнерський союз з Німеччиною, що могло викликати в загоностив нацистів лише саркастичну посмішку або роздратування.

Цей меморандум потрапив до нацистського уряду на другий день війни — 23 червня. Але наслідків він не мав.

Готуючись до участі у війні з Радянським Союзом разом із Німеччиною, щоб встановити на території України свій політичний вплив, ОУН-Б створювала невеликі, так звані похідні

групи (а всього в них брало участь понад 3 тис. осіб) для того, щоб розіслати їх по всій Україні та організувати на місцях — до приходу німецьких військ — українську владу. Ці групи опиралися на допомогу українських військовиків, що були у складі вермахту, вони несли з собою палке бажання відродити українську державу. В розісланій інструкції, про яку ми вже згадували, вказувалося також, що головним завданням у цій ситуації є власна боротьба, власне будівництво держави “власними силами та за власною ініціативою”. Тільки власною боротьбою можна здобути провідне місце в майбутніх подіях, підкреслювали лідери ОУН і, очевидно, мали намір перебрати з рук німців головну роль в управлінні українською територією.

Перші похідні групи на територію України вступили 22 червня 1941 р. Вони почали створювати в селах і містах місцеве українське урядування, поліцію тощо.

Німецьке керівництво ніяких заяв із приводу висловлених пропозицій щодо відновлення Української держави не робило. Поміркована частина ОУН зайняла вичікувальну позицію, а більш радикальна — бандерівська — вирішила поставити німецький уряд перед фактом.

30 червня 1941 р. німецькі війська зайняли Львів. У цей-таки час — після обіду — сюди прибула і невелика похідна група разом із українським батальйоном “Нахтігаль”, (“Соловей”). Наприкінці цього дня у Львові були скликані представники української громадськості, які проголосили про відкриття Національних зборів. У присутності двох німецьких офіцерів — майора Айкерна і капітана Коха — було проголошено Акт про відновлення Української держави, а також декрет про призначення першого заступника Бандери Ярослава Стецька головою уряду Українського державного правління. Промовці і документи цього зібрання заявляли про відновлення Української держави — союзниці Німеччини. Щоправда, представник відомства Розенберга — Ганс Кох виступив на цих зборах з попередженням, що українці не повинні займатись політикою, що лише Гітлер має право віддавати накази в Україні.

Цікаво, що інформація Ярослава Стецька Гітлеру про створення українського уряду, яку він послав до Берліна, так і не потрапила до рук фюрера.

Тим часом організатори цієї події намагались притягти на свій бік українське населення, переконали хворого, прикутого до ліжка авторитетного митрополита греко-католицької церкви Андрея Шептицького заявити про підтримку проголошення Акту незалежної Української держави.

Проте нерішучість воєнного німецького командування скоро ж змінилася рішучими діями окупаційних властей.

2 липня начальник поліції безпеки Г. Гайдріх повідомляє у Берлін про створення у Львові Стецьком і Равликом міліції і муніципального управління та про вжиття заходів проти цієї групи Бандери.

3 липня до Кракова, де перед початком війни був створений Український національний комітет — центр українського руху, з Берліна прибув заступник держсекретаря Кундт, який влаштував допит українцям і категорично заявив, що “фюрер — єдиний, хто керує боротьбою, і ніяких українських союзників не існує... ми не союзники, ми завойовники російсько-радянських територій”.

Бандера з гідністю відповідав: “Даючи всі розпорядження, я не спирався на жоден наказ, на жодну згоду німецьких чиновників, а лише на мандат, що його я отримав від українців. Будівництво й організація українського життя можуть бути зреалізовані передусім лише українцями на замешканій ними території...”

5 липня 1941 р. Бандеру заарештували й відправили до Берліна для подальших допитів.

Цього самого дня було видано розпорядження про розпуск уряду Ярослава Стецька. Невдовзі й інші організатори цієї акції були заарештовані й відправлені в концтабори. 15 вересня німецькі репресивні органи провели масові арешти ОУН-Б.

Поміркована частина ОУН — мельниківці, а також емігрантський Державний центр УНР, це були прихильники гетьмана П. Скоропадського, враховуючи цей гіркий досвід, не пішли на конфлікт з німцями, сподіваючись вирішити українське питання після завершення війни.

У Західній Україні залишилась єдина українська громадська організація — рада сеньйорів, яка була перейменована 30 липня 1941 р. в Українську національну раду. Її очолили К. Левицький та А. Шептицький. Але й вона муляла очі окупантам.

Активність А. Шептицького, його численні звертання до нацистського уряду завершилися примусовим підписанням документа про самоліквідацію Української національної ради.

Наступ німецької армії на Україну тривав. 19 вересня був зайнятий Київ. Але вже наступного дня сюди прибули похідні групи ОУН, які продовжили справу творення української адміністрації. Вони створили тут разом з представниками української інтелігенції управу міста. 5 жовтня у Києві ці сили створили Українську національну раду, яку очолив М. Величківський. Планувалося перетворити її в представницький орган всієї України. Обласні національні ради були утворені в Києві, Чернігові, Полтаві. Основним їхнім завданням було розгортання — для початку — соціально-культурного і церковного життя. Але проіснували вони недовго.

Окупаційний режим та рух опору в Україні

У перші місяці окупації на території Наддніпрянської України окупаційний режим, здавалося, був відносно м'яким. У тяжких умовах війни, за відсутності техніки селяни вручну збирали врожай, чекали, що німці роздадуть їм землю, а робітники відновлювали роботу на заводах, місцева інтелігенція самочинно відкривала школи, створювалися органи друку, гуртки художньої самодіяльності тощо. В багатьох місцях відродилася діяльність церков. Відродилась і Українська автокефальна церква, репресована в 30-х роках. Почала виходити українська преса — випускалось понад 100 українських газет. У великих містах виникали літературні та наукові угруповання, були спроби навіть створити політичні об'єднання. Але це тривало недовго.

Німецький уряд не збирався розбудовувати Україну і робив свою справу. Окупована територія була розділена на кілька адміністративних одиниць: Правобережжя і частина Лівобережної України було виділено у Рейхскомісаріат Україна, на чолі якого був поставлений “злий пес”, як він сам себе називав, Еріх Кох; Галичина була включена до Генерал-губернаторства Польщі; південно-західний регіон з Одесою — під назвою Трансністрія — опинився у руках спільника фашистської Німеччини — Румунії. Східна частина в районі Харкова

залишилася під окупацією німецьких військ. Цей розподіл свідчив про справжні наміри гітлерівської Німеччини щодо України. Маса чиновницької армії, якій не знайшлося місця в європейських країнах, окупованих німцями, обсіла українську землю. Адже Україна, багата матеріальними і людськими ресурсами, була для воюючої Німеччини унікальною територією, золотим дном.

Невдовзі вона перетворилась у жахливу територію, де розпочалися жорстокі репресії, грабунки й нищення. На нараді окупаційних чинів у Рівному Кох так визначив політику окупаційних властей в Україні: “Мета нашої роботи — примусити українців працювати на Німеччину, а не опасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає в Німеччині. Цю роботу слід проводити, не зважаючи на втрати”. Разом з тим було вилучено й саму назву “Україна”.

17 листопада 1941 р. в Києві була заборонена Українська національна рада, ліквідовані скрізь місцеві національні ради та їхні органи. Всі подальші спроби домовитись із Гітлером зазнали невдачі. У відповідь — полилася кров. Передусім розпочалися масові розстріли єврейського населення, а також діячів українського руху. У Києві була розстріляна в Бабиному Яру серед інших десятків тисяч українських патріотів відома українська поетеса Олена Теліга, яка брала участь у відродженні Спілки українських письменників.

Фанатичний расист Кох, якого його прибічники називали “коричневим царем України”, запопадливо реалізовував концепцію Гітлера: “Ми зацікавлені в тому, — говорив фюрер, — щоб ці росіяни, чи так звані українці, не дуже сильно розмножувались: адже ми маємо намір домогтись того, щоб одного чудового дня усі ці землі... були цілком заселені німцями”.

Україну охопив жахливий фізичний і моральний терор. За роки окупації було закатовано живцем близько 5,5 млн осіб військовополонених, циган, євреїв; на каторжні роботи до Німеччини відправлено 2,4 млн молоді. Міста, містечка, села, заводи, електростанції у всіх регіонах України стояли в руїнах. Повне безправ'я населення на окупованій території, новий штучний голод у містах і селах, рабське животіння й знущання над людьми призвели до розгортання стихійного руху опору фашист-

ським окупантам на всій території України. Хоча на початку війни під час вступу німецьких військ у населені пункти, частина українців сподівалася, що європейська армія принесе їм звільнення від сталінського злочинного режиму й зустрічали їх як друзів — хлібом і сіллю.

Відступаючи перед натиском німецьких військ, партійні та військові керівники залишали мережу партизанських загонів і підпільних груп. Сучасники подій твердять, що їх на початку війни нараховувалось 3500. Але під ударами репресивних окупаційних каральних органів вони майже всі були розгромлені, або розпались. Залишилось тільки 22 таких групи.

Але вже на кінець 1942 р. стихійно сформувалися нові численні загони й підпільні групи, в яких брали участь сотні тисяч людей, особливо багато було молоді. Вони ослабляли тили німецьких збройних сил, чинили опір пограбуванням і вивезенню населення до Німеччини. При Ставці Верховного Головнокомандування навесні 1942 р. був створений Центральний Штаб партизанського руху, а в червні — Український Штаб партизанського руху на чолі з Т. Строкачем. Це внесло певну організованість і активність у діяльність партизанського та підпільного руху, який розгорнув “рейкову війну” у тилах німецьких армій.

За час воєнних дій українські партизани пустили під укіс понад 5 тис. ешелонів з військами, технікою і боєприпасами, які перекидали до фронту, понад 60 бронепоездів, знищили більше 1500 танків і бронемашин, понад 200 літаків, 700 гармат, 15 тис. автомашин, понад 460 тис. солдатів і офіцерів ворога, сотні складів з боєприпасами і т. д.

Підпільна боротьба українців розгорталася і на західних територіях України.

Національний український рух у західних регіонах України переважно пішов у підпілля. А навесні 1942 р. він розгортає свою діяльність збройно, коли виникає Українська повстанська армія (УПА) та активізується масова боротьба проти фашистських окупантів. Бандерівська ОУН формує свої партизанські загони, які зливаються з іншими, що стихійно виникли на Поліссі й Волині (в жовтні 1942 р. їх створюють Сергій Качинський, референт крайового проводу ОУН; Д. Перегійняк,

Т. Бульба-Боровець та ін.). Діяльність цих груп охопила всю територію Західної України.

Водночас відновлюється підпільна мережа партизанських загонів, що їх залишила радянська влада при відступі радянських військ, створюються численні нові загони. 1942 рік став переломним у розгортанні масового руху опору в Україні. У тилу ворога діяли численні загони, які очолили кваліфіковані військовики і чекісти — це загони О. Федорова, Д. Медведєва, О. Сабурова, М. Наумова, С. Ковпака та ін., завданням яких була не лише боротьба з німецькими окупаційними військами, а й із партизанськими загонами УПА, які при підтримці всього населення визволяли в Прикарпатті значні території від окупаційних німецьких військ і там встановлювали своє управління.

Від початку 1943 р. під впливом наступу Червоної Армії лідери ОУН-Б прискорюють підготовку власних збройних сил, які мають стати на боротьбу за незалежну, соборну Українську державу. Саме Волинь і Західна Україна стали центрами їхнього формування. Від березня 1943 р. розпочалися систематичні антинімецькі збройні виступи загонів Української повстанської армії (УПА), її дії поширювались і на деякі території Наддніпрянської України. Тепер ОУН-Б взяла курс на боротьбу “проти імперіалізмів Берліна і Москви”, як заявлялось у рішеннях керівних органів повстанського руху. Але головним ворогом для УПА оголошувався СРСР. З кінця 1943 р. ОУН — УПА спрямовує свої дії й проти радянського руху опору, який скеровувався на боротьбу з партизанськими загонами західноукраїнського регіону.

Водночас керівництво ОУН — УПА поширює свій вплив і на східну Україну. В деяких містах, зокрема у Дніпропетровську, Миколаєві, Херсоні, Криму, Києві (на чолі з Олегом Кандибою — Ольжичем, відомим українським поетом) діяли групи оунівців. Крім того, на Київщині діяли загони УПА в районі Чорнобиля; вони з’явилися в Житомирській області, Вінницькій, Кам’янець-Подільській. Усього цей рух охопив 12 областей України.

У той самий час бандерівський провід бере курс і на встановлення співробітництва з поневоленими народами Східної Європи. Єдиною умовою такого співробітництва було визнання з їх-

нього боку права українського народу на незалежну суверенну державу. Оскільки німецьке командування постійно використовувало проти УПА загони, сформовані з колишніх військовополонених різних національностей Радянського Союзу, керівництво УПА стало готувати й поширювати численні відозви до них із закликом з'єднати свої сили з українцями, створювати національні загони УПА в боротьбі проти німецьких і більшовицьких окупантів, за незалежність своїх народів.

Ось як писалося, наприклад, в одній з них: “Народи Кавказу! Зв'яжіться з УПА! Створюйте національні загони разом з УПА! Завдяки нашим спільним діям ми викличемо загальну революцію проти імперіалістичних грабіжників! За незалежність держав народів Кавказу!” Таких листівок було створено чимало: “Грузини”, “Росіяни”, “Узбеки”, “Казахи”, “Туркмени”, “Таджики”, “Башкири”, “Татари”, “Народи Уралу, Волги”, Сибіру”, “Народи Азії”, “Вірмени!”, “Узбецькі солдати!” і т. д. Дослідники твердять, що успіх цих прокламацій був надзвичайним. Уже влітку 1943 р. при УПА почали створюватись загони з вірмен, грузинів, узбеків, литовців, татар та ін.

У жовтні й листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв проти німців і 54 — проти радянських партизанів. Від грудня 1943 р. головне командування з'єднаннями УПА було доручено Роману Шухевичу (псевдонім Тарас Чупринка). За даними німецьких військових в УПА на початку 1944 р. нараховувалося близько 40 тис., за іншими джерелами — до 80 тис. вояків. За іншими німецькими даними до ОУН — УПА згодом належало більше 100 тис. вояків.

Водночас УПА змушена була вести боротьбу ще й проти польського визвольного руху, який, користуючись умовами війни, розпочав — руками своєї підпільної Армії Крайової — масові вбивства українців, щоб узяти під свій контроль територію від Перемишля до Львова,

Відомо, що в сучасній історіографії тепер знову запанувала теза про “трагедію польської людності на Волині” в період Другої світової війни. Уже багато років насаджується думка про те, що українці, зокрема на Волині, разом із загонами УПА нищили тутешнє польське населення щоправда, невідомо з якої причини. Польські автори навіть зробили цікаві підрахунки загиб-

лих поляків — від 500 тис. до 600 тис., це, як з'ясувалося, в 4–5 разів більше реальних цифр.

Проте вони не називають справжньої причини: чому ж миролюбні землероби Волині та інших українських етнічних територій на заході, що входили до складу Польської держави після московсько-польської угоди в Ризі 1921 р., справді піднялися на боротьбу проти польських збройних загонів — шовіністично налаштованих польських колоністів. Не називають і кількість українців, які загинули від розгулу цих терористичних загонів, не вказують на реальні цифри загиблих від них, применшивши жертви українського мирного населення у 25 разів. Нічого не мовиться і про справжні наслідки цієї дикої бойні як для цивілізованого європейського народу і його лідерів, що хотіли відновити свою незалежну Польщу за старим принципом “Польща — від моря до моря...”

Адже наслідком міжетнічної різанини між частиною поляків та українців було посилення більшовицької влади як на західноукраїнських теренах, де діяли партизанські загоны радянських чекістів Медведєва, Сабурова, Ковпака та багатьох інших, так і на території Польщі. Саме ця обставина й призвела до втрати Польщею державної самостійності і підпорядкування її владі більшовицької імперії — СРСР. Бо Польща своїми власними руками нищила вірного свого спільника — український повстанський рух опору і проти гітлерівських і проти більшовицьких окупантів.

Про це досить ґрунтовно говориться в найновіших дослідженнях. Відомо, що польський еміграційний уряд мав намір, спираючись на допомогу гітлерівських збройних сил, відновити свою державу, безумовно, за рахунок українських територій, насильно відірваних від основної України ще в післяреволюційний час.

Коли оунівський центр опору проголосив 30 червня 1941 р. у Львові Акт відновлення Української незалежної держави, польські діячі визвольного руху зустріли цю звістку вороже. Уже 28 серпня 1942 р. прем'єр польського еміграційного уряду Сікорський заявив, що при відновленні Польської держави “українців продам Сталіну”. Щоправда змовчав, що українські землі він забере до Польщі. Офіційно ж він також декларував про “повернення східних кресів” до Польської держави. В одній

із польських прокламацій — а їх були сотні — закликалося: “Знищити українську мову будь-якими засобами... намагайтесь, аби всі написи були польською мовою, тільки не українською... перекручуйте мову так, щоб ніхто не знав, якою мовою це написано”.

Польський еміграційний уряд до того ж закликав створювати озброєні польські загони, які й розпочали жажливий терор проти українців на українських етнічних землях ще в 1941 р. Польські шовіністично настроєні загони цілеспрямовано знищували усіх свідомих українців — від землероба, учителя, агронома, священика до відомих громадських діячів. Застосовувалися жажливі тортури і розправи проти “диких гайдамаків”, “гайдамацьких банд”, як називали поляки мирних жителів українських сіл.

Уряд Сікорського ставив своїм завданням опанувати “східні креси”, взяти Львів — вони його називали “одвічне польське місто”, гніздо “орлят”, — а далі розпочати боротьбу з німецькими окупантами. Щодо більшовицьких військ такого завдання цей уряд собі не визначав, тобто, на першому плані еміграційний уряд і його збройні формування ставили завдання окупації українських земель із допомогою Німеччини.

У листопаді 1943 р. в люблінських лісах на переговорах представники польського еміграційного уряду домагалися від гітлерівців вслякої допомоги у боротьбі з УПА. Гітлерівські представники радо відгукнулися на це прохання і надали польській стороні збройні сили та авіацію.

Українські села здригнулися від терору і захлинулися кров’ю від жажливих катувань. Адже польським військам, озброєним німецькими окупантами було надане “право самостійного розстрілу мирних жителів”, про це повідомляли розвідники радянських партизанів. “Найкраще чистити щоби українською хлопською кров’ю, прекрасно чистить...” — хвалився один польський поліцейський ще в 1939 р. Тепер кров’ю обливалися сотні українських сіл: уся Холмщина, Підляшшя, Волинь, Каниволя, Дратово, Динево, Грубишів, Молаков, Стрільці, Дрельов, Туган — незчисленна їх кількість, де людям виколували очі, убивали сонних, виганяли із сіл ... Польські колоністи, що посіли ці землі в передвоєнні роки, були всюди настроєні вороже, вважали українські території своєю власністю. Українці,

що споконвіку мешкали тут і століттями обороняли цю землю, поливаючи її потом і кров'ю, вважали ці землі своїми.

У цьому й полягала трагічна роль прийшлих польських поселенців, які тепер успішно співробітничали з гітлерівськими окупантами проти українського руху опору на чолі з УПА. Згодом так само успішно співробітничали з прийшлою радянською владою та НКВС, а по закінченню війни також розпочали боротьбу з українським рухом опору, так само складали списки учасників УПА і передавали їх до збройних загонів чекістів, які разом із польськими ж збройними загонами знищували їх.

Цим і був спровокований вибух всенародної боротьби українців, зокрема на Волині, у 1943–1944 р. проти новоприбулого польського населення, яке пішло слідом за близькозорими ідеологами польського руху. Армія Крайова до приходу Червоної Армії провела кілька великих терористичних операцій, найбільшою серед яких була операція “Буря”. Польські еміграційні лідери, відчуваючи повну поразку фашистської Німеччини і готуючись до відновлення своєї державності, хотіли забезпечити повернення до Польщі тих українських земель, якими вона раніше володіла, Провід УПА намагався домовитись з АК, але польська сторона на переговори не йшла. Убивства ж продовжувалися.

Сучасні українські історики нараховують, що в тій боротьбі загинуло до 10 тис. і більше жертв — з польської сторони. Втрати ж українців були в десятки разів більшими, хоча зараз, після 60 літ мовчанки про ці події, важко зібрати повні дані.

У ході військових операцій влітку 1944 р. лідери ОУН — УПА створили свій військово-координаційний і політичний центр, який став своєрідним українським парламентом — Українську Головну визвольну раду (УГВР). Вся її діяльність була спрямована на консолідацію визвольних сил і на вироблення нового напрямку політичної програми, яка тепер базувалась на широких демократичних засадах.

У багатьох районах західного краю ОУН — УПА, як і радянські партизани, мала свої підконтрольні райони. Всенародний партизанський рух зсередини розвалював фашистський окупаційний режим. УПА, за німецькими даними, нараховувала до

100 тис. осіб, інколи більше. З іншого боку, безперечна перевага руху ОУН — УПА не тільки в західних областях, а й на території колишньої радянської України показувала, що населення України готове піти під його проводом і стати на шлях боротьби за незалежну Українську державу. Така ситуація не могла не насторожувати московський центр. Ось чому велика кількість українських партизан була перекинута в західні регіони України. Вони розпочали боротьбу проти УПА.

Поворотним моментом в усій Другій світовій війні була битва радянських військ під Сталінградом восени 1942 р. Німецько-фашистські війська були тут розгромлені, і 19 листопада розпочався навальний контрнаступ Червоної Армії. Битва під Сталінградом відкрила шлях і для визволення України. Бої за визволення України тривали 22 місяці. 8 грудня 1942 р. звільнено перші українські села на Луганщині. У лютому 1943 р. визволено Харків, хоча німецькі танкові з'єднання відтіснили радянські війська.

5 липня 1943 р. розпочалась Курська битва, що стала однією із найбільших битв у Другій світовій війні. Наступ військ Південно-Західного і Південного фронту призвів до звільнення знову Харкова і Донецького краю. 6 листопада 1943 р. був звільнений Київ. За нього полягло до 260 тис. солдат і офіцерів.

У битві за Дніпро, як і в інших битвах, часто невиправдані жертви були через погану підготовку військових операцій. За спогадом одного із учасників битви письменника В. Астаф'єва, при переправі на правий берег Дніпра солдати заходили у воду і пливли самотужки; входило у воду двадцять п'ять тисяч, а виходило, тобто лишилися живими, три тисячі. Трупи десятків тисяч солдат через кілька днів спливали на поверхню і повністю вкривали плесо ріки...

Наприкінці грудня 1943 р. Радянська Армія розпочала наступ на Правобережній Україні довжиною 1400 км — від Полісся до Чорного моря.

У битвах за Україну було проведено багато грандіозних операцій, в яких брала участь майже половина живої сили і бойової техніки усіх Збройних сил СРСР. Втрати в бойових операціях були величезними. Від січня 1943 р. до жовтня 1944 р. — під час однієї оборонної битви і 11 наступальних операцій Червона Армія втратила вбитими і пораненими 3 млн 492 тис. солдатів

та офіцерів. Крім того, радянські генерали, зокрема прославлений Г. Жуков, винищували мирне населення як в Україні, так і в Білорусії нововинайденою сатанинською тактикою створення так званої чорної піхоти. За свідченнями генералів (Григоренка та ін.), російського історика Соколова та багатьох ще живих свідків — тисяч громадян, що пережили окупацію й період наступу Червоної Армії, люди на окупованих територіях для радянських керівників перетворились у неповноцінних, у “зрадників”. Тому радянські генерали після звільнення населених пунктів насильно забирали всіх чоловіків та юнаків, формували загони так званої чорної піхоти і одразу ж кидали — майже без зброї! — на укріплені ворожі окопи, відстрілюючи натовпи цивільних людей, німецькі солдати втрачали більше боєприпасів і техніки.

Тисячами трупів прокладали ці люди дорогу радянським частинам. І, як потім пояснював маршал Г. Жуков американському маршалу Д. Ейзенхауеру, після того як проходила ця “чорна піхота”, “на полі залишаються тільки протитанкові міни, які сапери успішно розмінуюють, і ми пускаємо техніку”. Ця практика закидання ворога трупами забрала ще кілька мільйонів людей, які ніде, ніколи не були і вже не будуть обліковані... Щодо репресивної політики центру радянської влади до визволеного українського населення говорить той факт, що в 1944 р. за підписом Берії та Жукова був виданий — під грифом “совершенно секретно” — указ про виселення “всіх українців”, котрі перебували на окупованій території, у віддалені райони Росії. А за тими з них, хто перебував у армії, встановили постійний агентурний нагляд.

26 березня 1944 р. радянські війська перетнули кордон з Румунією, 8 квітня — з Чехословаччиною.

Визволена територія України починала відроджуватись. У цьому їй допомагали радянські республіки, хоча скрута була скрізь. Відроджувалась і командно-адміністративна система радянського режиму та її репресивна політика. З’являлися факти “відкритих контрреволюційних виступів”, як доповідав один із секретарів Одеського обкому в ЦК. Часто селяни виступали проти колгоспної системи, за це їм відрізали присадибні ділянки, виселяли із сіл тощо. Виселяли й за те, що були... на окупованій території, ніби це була їхня провина...

Було очевидним, що за роки війни радянська влада не змінилася. Найбільший збройний опір їй чинили в Західній Україні, де залишилися загони ОУН — УПА, які тепер взяли курс на організацію масового опору радянській владі.

Під ударами регулярних військ Червоної Армії УПА розсіпалася на велику кількість збройних загонів, проти яких розпочали військові операції сили НКВС радянської України, їх нараховувалося 379 формувань, тисячі вояків, яких повсюдно підтримувало місцеве населення. За офіційними даними, оунівці здійснили 14,5 тис. операцій і терористичних актів, у яких загинули тисячі місцевих жителів, представників нової влади зі Східної України, 25 тис. військових.

Ця діяльність дорого обійшлася Західній Україні, оскільки тяжкий молот беріівських репресій спустошував край через масові депортації в східні регіони Союзу. В цілому Україна, за визначенням сталінського міністра зовнішніх справ Молотова, зазнала у цій війні “найбільших жертв”. За словами Ф. Рузвельта, “Сталін відчував, що його становище в Україні було тяжким і непевним... що право голосу України (в ООН — Авт.) є суттєвим для збереження радянської єдності. Ніхто не міг визначити точно рівень труднощів в Україні, але, очевидно, ми чули у Вашингтоні про те, що під час німецького наступу була можливість відокремлення України від Радянського Союзу”.

Втрати України були величезні. Офіційна версія подавала таку цифру — 20 млн, потім — 27 млн осіб загинуло в усьому Радянському Союзі в роки Другої світової війни. Проте російський письменник Віктор Астаф’єв, посилаючись на знавців цієї проблеми, говорить про 47 млн осіб. З них українців — більше 14 млн осіб.

Водночас треба зауважити, що післявоєнна доба не була в усьому негативною для України. До складу УРСР увійшло після звільнення від фашистської окупації Закарпаття (1945) і в основному було завершено збирання етнічних українських земель. Це сприяло економічному й культурному поступу всього українського народу.

Український народ разом з іншими народами Європи дістав міжнародне визнання своєї мученицької боротьби проти фашизму. У 1944 р. Москва надала право відновити Україні міністер-

ство зовнішніх справ. Проте вся українська зовнішня політика відбувалася тільки у фарватері союзного міністерства й уряду. Щоправда, цей дозвіл був вимушений для Москви. Очевидно, у такий спосіб радянський центр визнав заслуги українців у Другій світовій війні. Разом із державами антигітлерівської коаліції у квітні 1945 р. Україна виступила засновником визначної міжнародної організації — ООН і стала суб'єктом міжнародних відносин. Це сприяло утвердженню її на міжнародній арені і формуванню в українців почуття гідності та впевненості в майбутньому.

Але на історичному шляху в боротьбі за свою державницьку незалежність Україну чекали нові випробовування.

Соціально-політичне становище України після завершення Другої світової війни. Новий голодомор. Питання Криму

Друга світова війна принесла Радянському Союзові перемогу. І це викликало в суспільстві велике патріотичне піднесення, гордість за свій народ, а разом з тим і надії на кращі часи, на те, що чорне минуле з його репресіями і гоніннями не повториться. Сотні тисяч радянських людей побували за кордоном і власними очима побачили багатий “загниваючий капіталізм”, його культурні досягнення. Всі вірили, що настав мир, який принесе і в радянську країну всім людям добробут і свободу, — вони варті були того. Адже перемогу здобули шляхом величезних втрат.

Перелік втрат України можна почати з евакуаційного періоду, коли на схід Союзу були вивезені з України величезні багатства. З липня по грудень 1941 р. з України було евакуйовано майже 2600 підприємств, матеріальну базу багатьох тисяч колгоспів і радгоспів, МТС, наукових і культурних установ та навчальних закладів і понад 10 млн працівників із різних галузей. У цей час у тил було вивезено понад 34 тис. тракторів, близько 2 млн т зерна (1/8 частину всіх запасів країни), близько 6 млн 300 тис. голів худоби. Як згодом сказав Л. Брежнев, “по суті, цілу індустріальну країну було переміщено на тисячі кілометрів”, це вже не повернулося Україні і після закінчення війни.

Під час окупаційного режиму, коли тут панували німецькі нацисти, наш народ зазнав великого лиха. Подвійна вогненна хвиля фронтів забрала життя, за останніми підрахунками, 19,1 % жителів України: 5,5 млн жертв серед цивільного населення, 2,4 млн було вивезено на каторжні роботи до Німеччини, 2,5 млн загинуло на фронтах. Усього Україна втратила вбитими 8 млн осіб. Значних втрат зазнало населення Західної України, де діяв рух опору і проти німецьких окупантів і проти “советизації” західноукраїнського суспільства. Радянська влада проти них проводила жорстокі репресії, застосовувала облави, арешти, розстріли, масові депортації.

За 1944–1953 р. тут було заарештовано 104 тис. осіб, виселено майже 66 тис. сімей (близько 204 тис. осіб). Всього ж населення України за роки війни скоротилося на 14,5 млн осіб. До 10 млн залишилося безпритульних; було зруйновано і знищено близько 16 тис. підприємств. Воюючі країни зазнали менших людських втрат: Німеччина — 6,5 млн, Росія — 6 млн осіб.

У цих умовах партійне керівництво СРСР оголосило знову про божевільний план завершення в нашій країні будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. І все почалося спочатку.

Сталін і його оточення відкинули запропоновану Заходом допомогу під назвою “план Маршалла”, яку прийняли всі європейські країни і завдяки якій вони спромоглися швидко відродити економіку. Партійне керівництво СРСР знову почало орієнтуватись на власні сили і на збільшення валової продукції. Повертати евакуйовані підприємства було визнано недоцільним — тож в Україні розпочалося нове будівництво. Повоєнний план відбудови й розвитку народного господарства (звісно, на старих технологічних засадах) було виконано за 4 роки і 3 місяці. Відбудовували без застосування механізації і нових технологій, на голому ентузіазмі, що згодом дало негативні економічні наслідки.

У сільському господарстві становище було ще гіршим: 80 % працівників становили літні жінки. Ніякої техніки не було — орали часом коровами, а то й самі люди запрягались у плуга. Через відсутність паспортів ніхто не міг виїхати з села. Оплати трудовня мізерна: 50–100 г зерна, а то й зовсім нічого; пенсій

колгоспники не мали. За рахунок колгоспів відбудовували МТС, відновлювали дороги, школи тощо. Із сільського господарства викачувалися кошти через спеціальну цінову систему, за якої промислову продукцію продавали дорожче, аніж сільськогосподарську, закупівельні ціни були символічними. З 1947 р. колгоспам було дозволено закуповувати на сівбу зерно за втричі вищими цінами від тих, за якими колгоспи продавали на заготівлю державі.

Селяни жили за рахунок присадибного господарства, але недовзі їх обклали великими натуральними й грошовими податками, зокрема й на фруктові дерева, тому майже всі сади було вирубано. Через великі податки селяни почали вирізати худобу. А у вересні 1946 р. було прийнято рішення відібрати у селян так звані надлишки присадибних земельних ділянок, аби не дати можливості колгоспникам працювати на своїй землі, щоб вони працювали тільки у колгоспі. До того ж було прийняте спеціальне рішення про тих, хто нібито “злісно” ухилився від колгоспної праці: загальними зборами приймалося рішення виселяти таких за межі України. А серед цієї категорії були і старі, і хворі, й каліки. За два роки було винесено 12 тис. таких вироків.

Сільське господарство потрапило в смугу різних адміністративних експериментів. Ще 1949–1950 рр. розпочалась кампанія щодо об’єднання дрібних колгоспів і сіл (“укрупнення”), потім спеціальною постановою було заборонено утворювати в колгоспах допоміжні підприємства чи майстерні; через таку заповзятливість чимало керівників було знято з роботи, а то й засуджено як кримінальних злочинців.

1946 року колгоспні поля вразила посуха. Але партійні органи домагалися повністю виконати план хлібозаготівлі, хоча п’ята частина колгоспів не збрала навіть того, що посіяла. У той же час липневий пленум ЦК КП(б)У 1946 року вимагав, щоб колгоспи повернули державі борги й за посівний, і за продовольчий, і за фуражний фонд. Від колгоспників вимагалось, щоб вони працювали весь день і обов’язково виконували норми виробітку, хоча це не завжди було реально. Практично ця праця не оплачувалась. Отже, працювати на власних ділянках не було можливості, а податки не зменшилися. Тим часом уряд і ЦК КП(б)У своєю постановою вимагали обов’язково здати хліб

державі, хоча інколи його було зібрано менше, ніж засіяно (так було, наприклад, у Кіровоградській області).

Не допомогли й репресії проти керівників колгоспів і радгоспів, які не могли виконати плани хлібозаготівлі. У цей час український ЦК Компарті очолював Микита Хрущов. І на його ім'я Сталін і Жданов надіслали грізну телеграму, звинувачуючи його у “небільшовицькому” ставленні до хлібозаготівлі. Але й наступного року становище не змінилося.

У більшості колгоспів на трудодні не видавали зерна, через відсутність кормів почала гинути худоба. Розпочався голод, селяни потай залишали села і перебирались у міста, і тоді уряд України видав постанову про заборону колгоспникам залишати села, а керівникам підприємств — приймати їх на роботу. Розпочався голод 1946–1947 рр., внаслідок якого в Україні, за офіційними даними, загинуло до 1 млн осіб. Як і 1933 р., люди копали мерзлу картоплю, буряки, їли кору дерев, траплялися випадки людодіства. Офіційно було зафіксовано 130 випадків людодіства і 189 випадків труподіства...

А тим часом Сталін тиснув на Хрущова і вимагав виконання планів хлібозаготівлі, називав його “сумнівним типом”, “націоналістом”, “народником”. Зрештою, він у 1947 р. був замінений Лазарем Кагановичем. Але голод тривав. Він охопив і Молдавію, нижню і середню Волгу. А в той самий час чорноземні райони Радянського Союзу вивозили зерно до Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини, Франції. Експорт зернових за 1946 р. становив 1,7 млн тонн зерна.

Диктаторсько-більшовицький уряд, отже, влаштував в Україні третій штучний голодомор (після 1921–1922 і 1932–1933 рр.). Уся тоталітарна система, як бачимо, продовжувала функціонувати без змін. Незмінними залишились і методи управління країною порівняно з 30–40-ми роками.

Формально продовжувала існувати так звана система радянської демократії, зафіксована ще в передвоєнний час усіма радянськими конституціями — і союзною, і республіканськими. Це створювало ілюзію народоправства, демократичного суспільства, зокрема, існували сільські, селищні, районні, міські та обласні ради, а також Верховна Рада на республіканському рівні. У межах усіх рад, окрім сільських, функціонували відповідні галузеві відділи й управління, які здійснювали керівництво усіма галузями господарства.

Проте їхня влада була нереальною, бутафорською, бо насправді паралельно існували партійні комітети, які здійснювали керівництво всіма напрямками економічного і суспільно-культурного життя країни. Ради ж усіх рівнів мали тільки виконувати рішення і директивні вказівки партійних органів — місцевих, районних, обласних, республіканських, союзних. А ці вказівки базувалися на рішеннях комуністичної еліти та затверджувалися на партійних з'їздах і рознарядках таких центральних державних установ, як Держплан, Держпостач, так званий народний контроль, карних органів влади тощо. Як і раніше, інструментами до виконання постанов і рішень, що розроблялися в центрі, були не тільки органи радянської влади — ради, а й профспілки та комсомольські організації.

Як і раніше, існувала система партійної номенклатури, яка призначалася партійними органами зверху і в руках якої перебувала вся реальна влада і всі реальні блага. Ця замкнута консервативна партійна верства цупко трималася за владу, була безумовним виконавцем рішень, що надходили зверху, і душила всяку живу думку й паростки нового, прогресивного в поглядах і методах управління. У своє замкнене середовище вона не допускала розумних та ініціативних, а це призвело до того, що на керівні посади висували, як правило, слухняних виконавців, сірих нездар, часто просто аморальних осіб. Основним їхнім надбанням — були вірність партійним лідерам і сила — партквиток і маузер.

Щоб зміцнити своє становище, безконтрольний диктаторський режим у 40–50-х роках розпочав зловісні каральні акції проти багатьох народів Союзу, щоб тримати їх у страху і зробити мовчазними рабами одного уряду, однієї правлячої еліти. В 40-х роках розпочалися не бачені ще в історії жодної країни світу виселення цілих народів з їхньої історичної батьківщини. Першими під цей репресивний прес потрапили 1941 року німці Поволжя. 1943 року були виселені в східні райони країни та в Сибір калмики і карачаївці; 1944 року — балкари, кримські татари, болгары, греки, вірмени, німці (з Криму); з Грузії — турки, курди, хемшили. Сталін обдумував питання і про виселення всіх українців. І справді, 1944 року з'явився “цілком таємний” наказ Берії і Жукова: № 0078–42 від 22 червня, який починався словами: “Выслать в отдельные края Союза ССР всех

українцев, проживавших под властью немецких оккупантов...” — цебто, виселенню підлягали всі українці, адже вся територія України була окупована німецькими військами.

Водночас розпочинається нова хвиля терору і репресій проти української інтелігенції, як і проти інтелігенції в цілому, в усьому Радянському Союзі.

1946 року виходить сумнозвісна постанова ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленинград”, яка проводила вказівку Сталіна про цькування відомих російських письменників М. Зощенка та А. Ахматової. Цю акцію в Україні підхопив Каганович, він розпочав шалену боротьбу проти так званого українського буржуазного націоналізму, котрий йому всюди ввижався — у соціально-економічному, науковому, культурному житті України. Підозрілість, істерія, переслідування національних кадрів характеризувала діяльність цього комуністичного лідера, за якого постійно вимагалось давати “клятви” у вірності партії та Москві, присягатися, обіцяти виправляти помилки.

Каганович розпочав гоніння на провідних українських письменників (з 1947 р.) — Ю. Яновського, І. Сенченка, М. Рильського, А. Патруса-Карпатського, М. Рудницького, Д. Косарика та ін. Критики зазнали (і була прийнята про це спеціальна постанова) праці інституту історії АН УРСР, засуджені праці істориків — “Воз’єднання українського народу в єдиній Українській державі”, “Незламний дух великого українського народу”, “Короткий курс історії України”, “Нарис історії України”, перший том “Історії України”.

Каганович і його оточення готували нову хвилю фізичних розправ над українською інтелігенцією. Скрізь шукали і викривали “український буржуазний націоналізм”, навіть і після відкликання Кагановича до Москви. Жорстко критикували кіноповість видатного українського письменника Олександра Довженка “Україна в огні”, низка постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У громила нові праці українських науковців і українські видання: “Нариси історії української літератури”, журнал “Перець”, журнал “Вітчизна”, репертуар театрів України, музичне мистецтво. Все це нагнітало страх, тримало інтелігенцію у стані непевності.

А з іншого боку, репресії свідчать, як тоталітарно-диктаторська система боялася національного відродження українського народу, що пожвавилось після війни.

Ця лінія тривала і в 50-х роках, коли було прийнято кілька розгромних постанов: про журнал “Дніпро”, про Спілку письменників України, про видавництво “Радянських письменників” України, про різні ідеологічні помилки і перекручення в літературі. Нищівній критиці було піддано вірш Володимира Сосюри “Любіть Україну” і т. д. З 1946 до 1951 р. було прийнято 12 партійних постанов, які громили всі галузі української культури — у тому числі й досягнення відомих українських композиторів — Б. Лятошинського, Ф. Колесси, М. Вериківського, К. Данькевича (за оперу “Богдан Хмельницький”). Цікаво, що ті постанови пережили усіх партійних вождів і були скасовані лише в епоху “перебудови” — 1990 року.

Таких же переслідувань зазнали і вчені-аграрники, серед яких пройшла грандіозна “чистка”. Таким чином було викинуто з науки численну армію дослідників, що не поділяли сумнозвісну консервативну теорію партійного висуванця Т. Лисенка, який відкидав генетику та інші перспективні наукові напрямки.

З 1948 р. розпочинається ще одна кампанія — проти “низькопоклонства” перед Заходом і так званого “космополітизму”. Громилі, передусім, українських письменників як “безрідних космополітів”, “антипатріотичних торгашів”, “естетствуючих нікчем” і под. З кінця 40-х років розгорнулось цькування представників єврейської культури, яких звинуватили в зв’язках із зарубіжним Єврейським антифашистським комітетом. У Києві був закритий кабінет єврейської літератури, мови і фольклору при АН УРСР, а його керівника — С. Співака кинуте до в’язниці.

Сталін постійно був невдоволений станом ідеологічної роботи в Україні, критикував партійні кадри, які зі шкури лізли, щоб довести свою вірнопідданість, і топтали українську культуру. Українофобія досягла небачених розмірів і чавила духовне життя українського народу, відродження якого Кремль боявся як потенційного великого державницького народу. Адже без України комуністично-більшовицька імперія була немислимою.

Смерть залізного тирана радянської імперії Йосифа Сталіна 1953 року закінчила тривалий і трагічний період в історії всіх народів СРСР. Почалась жорстока боротьба за верховну владу, в якій головна роль належала кривавому поплічнику Сталіна — Лаврентію Берії. Нез’ясованою залишається його роль у долі хворого диктатора: відомо, що Берія заборонив прислузі

викликати лікарів до “вождя усіх народів”, коли той немічно лежав, помираючи на підлозі. Але спроба Берії захопити владу зазнала невдачі. Цей період складних закулісних інтриг приніс Україні те, що вперше в історії радянського періоду першим секретарем компартії України був обраний українець за походженням — О. Кириченко.

Кремлівська партійна верхівка усунула Берію від влади і зробила ставку на іншого лідера — Хрущова. Українська партійна організація підтримала цю кандидатуру. Під час засідання Політбюро ЦК КПРС 26 червня 1953 р. Берія був заарештований, згодом у ряді партійних постанов він був засуджений за “антипартійну й антидержавну діяльність” і в грудні цього ж року був розстріляний разом зі своїми найближчими прибічниками.

У вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС було обрано Микиту Хрущова. Ймовірно, шукаючи підтримки величезної партійної організації України, Хрущов подав ініціативу (яку він готував ще 1944 року Сталіну) передати Україні Крим. Сталін у свій час не погодився на таку акцію. Але цього разу Верховна Рада СРСР прийняла рішення від 9 лютого 1954 р. про перехід Криму зі складу РРФСР до складу УРСР. Це явище мало для України відчутні економічні та політичні наслідки уподовж кількох десятиліть.

Ясна річ, що не лише власні амбіції Хрущова були тепер задоволені. Економічне становище Кримського півострова справді вимагало тісніших економічних, політичних, культурних контактів з українським материком, з яким він був пов’язаний геополітичним становищем та історичним минулим ще з епохи Київської Русі, коли північний Крим перебував під протекторатом київського князя Ігоря, а потім Святослава. З того часу значна частина півострова, так зване Тмутороканське князівство, тривалий період перебувала у володінні — або під протекторатом — багатьох киево-руських князів. Зокрема воно належало братові знаменитого Ярослава Мудрого — Мстиславу, чернігівському князеві, який вперше офіційно назвав себе “руським царем” — *Rex Russiae*. У пізніші історичні періоди, коли Крим опинився у підпорядкуванні монголо-татарської орди, населення Криму поповнювалося щорічно десятками тисяч українців, яких виводили з України кримські татари, і в такий спосіб змінювався демографічний та генетичний склад

місцевого населення. Так, наприклад, за даними турецького хроніста Челябі, в 1666 р. у Кримському ханстві жило 1120 тис. осіб, з них 920 тис. українців, яких автор назвав козаками, 130 тис. татар, решта — інші народи.

Крим найтісніше економічно, політично й культурно був пов'язаний з Україною в усі епохи історії, зокрема і в радянський період. Особливо важливе значення мали економічні контакти Криму з Україною в післявоєнний час. Насильницьке виселення з Криму, зі своєї історичної батьківщини, кримських татар та інших народів півострова — призвело до економічного занепаду в сільському господарстві. Населення перебувало в стані хронічного голоду. Прісної води не вистачало, всі необхідні товари завозилися з України. І в той же час Крим заселявся специфічною категорією російського населення — це були працівники органів безпеки, відставники вищого складу армії, яких “нагороджували” в часи тоталітаризму поселенням під південним небом і морським вітром і які надзвичайно вороже ставились до всього українського як до “буржуазно-націоналістичного”. Таке населення треба було теж чимось годувати. І добре годувати.

Ось усі ці причини й стали основою передачі Криму Україні, яку згодом російські політики назвуть “подарунком” Україні. А тим часом утримання Криму створювало для України ряд проблем — і економічних, і політико-ідеологічних.

Почалося заселення Криму українськими колгоспниками-землеробами. Часом сюди переводили цілі села. Це невдовзі призвело до піднесення всього господарства Криму та в цілому сільськогосподарського виробництва. Але південне узбережжя і міста півострова, як і раніше, заселяла російська чиновницька армія.

Проте Крим і надалі залишається для України проблемою не лише економічною, а й політичною. Саме сучасна Україна, яка перебуває тривалі роки в кризовій ситуації, мусить узяти на себе повне соціальне забезпечення раніше депортованих Московою народів, що падає тягарем на й без того немічний бюджет нашої держави.

На початку роки хрущовського керівництва вперше в СРСР з'являються прояви нових суспільних змін. Передусім були створені спеціальні комісії, які переглядали матеріали репресованих 1935–1940 рр. Проте політичних процесів 30–40-х років

це не торкнулось. Внаслідок праці таких комісій було реабілітовано близько 6 тис осіб, серед яких перебувала певна частина оунівців та їхніх сімей, так звані бандпособники тощо. З цього часу в радянському суспільстві розпочався процес морального засудження сталінізму. Він готував у суспільстві ґрунт для більш рішучого виступу проти репресивно-тоталітарного режиму і засудження диктатури більшовизму.

Роки “відлиги”: реформи М. Хрущова та їхні наслідки

Незважаючи на морально-психологічну підготовку суспільства до проблеми десталінізації, все ж, коли на XX з’їзді КПРС у лютому 1956 р. із вуст Хрущова прозвучало привселюдне, сказане вголос засудження культу особи Сталіна та його злочинної ролі у величезного розміру репресіях, стався грандіозний ідеологічно-суспільний вибух. Цей виступ лідера комуністів радянської держави можна назвати початком нової епохи. Мужність і далекоглядність, безсумнівно, робить Хрущова, незважаючи на його попередні позиції, звитяжним героєм радянської історії, яку він своїм виступом розділив на дві частини: історія до XX з’їзду та історія після XX з’їзду КПРС.

Справді, відважитися на цей подвиг могла непересічна людина, яка усвідомлювала всю злочинність попереднього управління, яке вона, до речі, знала із власного досвіду і бачила драматизм його суспільних наслідків. Тепер, коли Хрущову потрібно було утвердитись при найвищій владі, йому негайно стала необхідною підтримка широких кіл суспільства. І він її здобув, а разом з тим зробив мужній громадянський та історичний вчинок. Попри всі його власні гріхи прислужника вождя, попри недоречності, недовершеності, помилки у проведенні реформ. І все ж Рубікон було перейдено. Почалась нова ера. Звичайно ж, критика культу особи та жорстокого характеру її була однобічною: вона не зачіпала сутності усього тоталітарного режиму та його репресивних засад. Але в суспільному житті повіяло весняним подихом, настала доба “відлиги”.

Ці зміни були викликані, звичайно, не особистим бажанням однієї непересічної особи, а потребами часу, в тому числі й розвитком у світі тотальної модернізації і науково-технічного прогресу. Тоді як Захід досяг великих успіхів у розвитку, напри-

клад, генетики, кібернетики, біоенергетики, в нашій країні ці науки вважались ворожими, “буржуазними”, “імперіалістичними”.

В епоху “відлиги” почались певні реформи, які мали полегшити тягар надцентралістського управління, ліквідувати повну ізоляцію радянського суспільства від зовнішнього світу. Але фактично це були реформи, спрямовані на самозбереження владної верхівки при реформації деяких структур тоталітарної системи. До цього ж приєднувались і амбіції частини партійно-державної бюрократії, яка жаждала усунути від управління старі сталінські кадри.

Передусім “відлига” захопила суспільно-політичну і культурну сферу життя суспільства.

Це була реабілітація жертв репресій, яка тривала й далі. До кінця 50-х років було знято з обліку, тобто реабілітовано, значну частину осіб з 5,5 млн репресованих. Щоправда, парадоксом “відлиги” була нова хвиля політичних репресій — “за антирадянську націоналістичну пропаганду”. У 1954–1959 рр. за цією статтею переслідувалось і було притягнуто до суду 3,5 тис. осіб. Новий Кримінальний кодекс УРСР (1961) зберіг цю статтю звинувачення, яка тепер вважала виступи проти радянської системи не політичним, а кримінальним злочином.

Парадокси “відлиги” виявлялись і в інших явищах. 1961 р. мумію Сталіна вивезли з мавзолею, а у Львові судили групу юристів (Л. Лук’яненко, І. Кандибу, С. Віруна та ін.) за те, що вони прагнули скористатися конституційним правом виходу України з СРСР.

Найважливішою проблемою в Україні залишалося національне питання. Лібералізація дозволяла відкрито обговорювати такі суспільні проблеми, як мовні, культурні. 1963 року в Києві відбулась конференція з питань української мови, яка виявила невдоволення інтелігенції мовним становищем в Україні. Українська інтелігенція висловила обурення з приводу провінціалізації української культури і науки. І партійні верхи почали сприяти виданню фундаментальних і довідкових праць, журналів, які підняли б престиж української науки і культури.

Тісно пов’язаною з цим питанням була реформа середньої освіти (1958), що спрямовувалась на посилення зв’язку школи з життям. За деякими положеннями реформи батькам дозво-

лялось відмовлятися від вивчення їхніми дітьми української мови, але російська мова була для вивчення обов'язковою. У такий спосіб українська мова і культура знову зводилась до рівня непрестижної. Це знову викликало велике невдоволення в середовищі українського суспільства, і передова українська інтелігенція розпочинає рух за утвердження української мови як офіційної та обов'язкової в Україні.

Одночасно в Радянському Союзі реформувалась й економіка. Цей процес проходив під гаслом “наздогнати й перегнати Америку”. Реформа легковажно обіцяла усім громадянам Радянського Союзу, що через 20 років вони житимуть уже за комунізму. Сутність перемін передусім полягала у спробі децентралізації керівництва економікою. Тепер планувати і розпоряджатись місцевими ресурсами мали ради народного господарства — раднаргоспи. Це і справді надавало певну й відчутну самостійність економічному життю України.

Але вся економічна система працювала за старим законом, і фактично справжньої самостійності не могло бути. Основні капіталовкладення йшли у важку промисловість, а темпи розвитку легкої промисловості уповільнювалися. Крім того, в Україні проти цієї реформи рішуче виступав тодішній голова уряду В. Щербицький, відстоюючи старий централізм в управлінні. Це свідчило про те, що значна частина номенклатурного чиновництва намагалась і далі утверджувати стару систему управління: адже виконувати розпорядження центру було набагато легше, аніж самостійно керувати усіма напрямками багатогалузевої економіки, за що центр міг жорстоко покарати у разі якогось відхилення.

В сільському господарстві великого значення набула реформа машинно-тракторних станцій, які разом з їхнім майном продавалися колгоспам, що лягло новим тягарем на економічне становище села. Цим ліквідовувалася зайва ланка в багатоступеневому керівництві аграрним сектором економіки. Проте непослідовності були й тут. Скажімо, знаменита “кукурудзяна епопея” призвела до скорочення посівів кормових культур, які почали закуповувати за кордоном, закуповували вперше в історії України і хлібне зерно. Для збільшення кількості такого зерна в країні в 1954 р. було прийняте рішення про освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані, куди направля-

ли цілеспрямовано сотні тисяч українців, і серед них — багато механізаторів, агрономів та інших фахівців, що зменшувало професійний потенціал аграрного сектору України, зменшувало населення наших сіл. Зараз у Казахстані українців налічується до 1 млн осіб, які визнають себе українцями, значна частина їх денационалізувалась.

З 1953 р. уряд почав збільшувати закупівельні ціни на зерно (у 7 разів) і на тваринницьку продукцію (в 5,5 разів), що покращило стан сільського господарства. Селянам уперше в історії колгоспного життя почали платити за працю грішми. Проте підсобні господарства колгоспників стали зменшуватися. Керівництво залишалось тим же бюрократичним — усе вирішувалось у центрі. Наслідки реформ за цих обставин були незначними, бо реформа не міняла так званих основ соціалістичних відносин.

За часів Хрущова дещо поліпшився життєвий рівень городян. У побуті з'явилися телевізори, радіоприймачі тощо, поліпшилися житлові умови, коли масово стали будувати малометражні квартири — так звані хрущовки.

За Хрущова певних змін зазнали і ради народних депутатів. Були створені окремо виконавчі комітети сільських і окремо міських, або промислових рад. Таким чином їхня кількість подвоїлась, а компетенція розширилась у питаннях планування, будівництва, у фінансово-бюджетній сфері.

Активізувалась роль України і на міжнародній арені. З 1955 р. Україна брала участь уже в 29 — замість 14 міжнародних організаціях.

Хрущовські реформи сприяли певному пожвавленню суспільного та економічного життя. Проте їхня недосконалість і обмеженість призвели до того, що невдовзі вони захлинулися в консерватизмі — жодна не була доведена до кінця. Щоправда, у культурній сфері відбулися відчутніші досягнення, зокрема щодо справедливого повернення Україні імен її видатних діячів минулого, яких було реабілітовано посмертно: О. Олесь, М. Вороного, В. Еллана-Блакитного, Г. Косинку, В. Чумака, М. Куліша та низки інших.

Сформувалося нове покоління молодого інтелігенції, в основному письменницької, у якій з'явилися нові моральні цінності — культ свободи самовираження, скептицизм, звернення

до внутрішнього світу людини, гуманізм, космополітизм і обшир культурних поглядів. Ця суспільно-культурна течія дістала назву шістдесятництва. Вона створила прорив у заідеологізованій офіційній радянській культурі.

Це вони, шістдесятники, першими виступили проти введення радянських військ до Угорщини 1956 року, виступили на захист повсталих російських робітників у Новочеркаську 1962 року, яких розстріляли радянські війська. Це шістдесятники згодом протестували проти введення військ до Чехословаччини 1968 року, продовжили боротьбу в Україні за демократичне перетворення суспільства, повівши за собою значну частину української інтелігенції.

“Доба застою”: наростання кризових явищ

Проведені поверхові реформування мали на меті зміцнити владу правлячої партії, а не знищити зовсім систему тоталітарного управління та його контроль країною. У цьому головну роль відіграла та йобастина, що чиновницько-бюрократична еліта партійного вишколу не могла визначити, які наслідки можуть настати після того, як з’являться якісь переміни. Спроба Хрущова запровадити деякі реформи показала, що будь-які новаторства у системі управління і послаблення ідеологічного пресу призвели суспільство до несподівано глибоких потрясінь. А це загрожувало пануванню більшовицько-комуністичної верхівки, яка чинила на всіх рівнях глухий спротив нововведенням. І все ж головні наслідки доби хрущовської відлиги були в тому, що припинились масові арешти, чистки, розстріли, терор.

В Україні можна було говорити про новоявлений феномен свободи преси і творчої діяльності, що вихлюпнулося формуванням новітньої свідомості цілого покоління, у тому числі й серед партійної верстви, яка усвідомила значимість економічної сили власної республіки.

Але й далі залишалася монополія Комуністичної партії в усіх сферах життя України — в економічній, суспільно-політичній, культурній.

Інтереси республіки повністю підпорядковувались і визначалися в імперському центрі — Москві. Так, Україна і далі

підлягала нещадній матеріальній експлуатації і була в основному сировинною базою для СРСР. Наприклад, вона займала 2,6 % території його, але тут було збудовано 40 % усіх атомних електростанцій Союзу, їхня енергія йшла в Європу, а кошти за неї концентрувались у Москві. В Україні було чимало небезпечних виробництв, зокрема 1000 хімічних заводів, а майже вся продукція їхня йшла поза межі республіки. Основні матеріальні і фінансові ресурси йшли на розбудову глибинних районів Сибіру і Далекого Сходу. З України викачувались людські ресурси на освоєння газових і вугільних родовищ Західного і Східного Сибіру, на освоєння цілинних земель Казахстану, молоді спеціалісти після закінчення середніх і вищих навчальних закладів здебільшого розподіляли і направляли в малоосвоєні регіони Росії. В Україні зменшувалася кількість працездатного населення. На власний же споживчий ринок з України надходило 29 % валової продукції, а в розвинених країнах — 50–60 %.

Занепадало сільське господарство. За 20 років в Україні зникло 1502 населених пункти, 40 % колгоспів були нерентабельними. Чимало галузей аграрного сектору занепадало. Виробництво цукру і тваринництво стали збитковими. З України більше ввозилось, аніж ввозилось. 75 % інвестицій потрапляло в машинобудівну та металургійну промисловість Росії, які були основою військово-промислового виробництва. Знижувалася в Україні кількість українських шкіл, проводилась політика зросійщення українського суспільства. Українські школи в містах становили 16 %. Фактично відбувався тихий геноцид української нації. Історія ніби зупинилася: в усьому спостерігався суспільний застій.

Могутній бюрократичний апарат радянської системи намагався утримувати контроль над усім життям республіки. Але все ж українські партійні лідери вже відчули свої можливості та свої розходження з кремлівським керівництвом. Ставало ясно, що необхідні глибокі суспільні зміни, але їх потрібно було проводити не з таким галасом і не так поверхово. Політика Хрущова зазнала поразок на внутрішньому і зовнішньополітичному фронті: це і карибська криза, коли СРСР не вдалося розмістити на Кубі ядерну зброю; це і розходження з Китаєм; це і неврожай 1963 року; це і занепад у сільському господарстві,

і чимало інших напрямків. Особливо дратувала вище партійне чиновництво критика “культу особи”.

У жовтні 1964 р. оточення Хрущова змусило його зійти з політичної арени. Замість нього генеральним секретарем і лідером Радянського Союзу став Леонід Брежнєв — ставленик консервативної частини партійної бюрократії. На зміну “відлизи” настала реакція, що знаменувала собою поворот до сталінізму. Сигналом до цього повороту були арешти в кількох містах України близько 30 осіб із середовища шістдесятників, яких засудили до різних термінів покарання. Серед них були науковці — брати М. і Б. Горині, М. Осадчий, В. Мороз, О. Мартиненко, І. Русин та ін.

По Україні прокотилась хвиля партзборів, де засуджували цих і подібних до них “відщепенців”, а в зачитаному листі ЦК КПУ їх називали антирадянцями і виправдовувались репресії щодо них. Осіб, близьких до заарештованих, звільняли з роботи. В газетах посипалися звинувачення української інтелігенції в українському буржуазному націоналізмі. Все це нагадувало сталінські репресії і чистки 30–50-х років, окрім одного: бракувало загальнонародних демонстрацій схвалення. Проте посилювався тиск цензури, особливо щодо творчої інтелігенції.

У відповідь з’явилися протести. 4 вересня 1965 р. в Київському кінотеатрі “Україна” під час показу нового кінофільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” проти арештів виступили відомі українські публіцисти І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл. 1966 року протестували демонстранти у Львові біля будинку суду. Всюди розсилалися листи протесту, колективні та індивідуальні, на захист репресованих, від учених, митців, письменників, їх поширював “самвидав”. У квітні 1968 р. з України до Л. Брежнєва й уряду надійшов лист-протест від 139 вчених і письменників проти порушень “норм соціалістичної демократії”.

Протестувала українська інтелігенція і проти вторгнення 21 серпня 1968 р. військ Варшавського договору до Чехословаччини для придушення демократичного відродження — “оксамитової революції”, або “Празької весни”, яку очолила частина патріотично налаштованої чехословацької компартії та еліти. Вступ величезних військ із танками й авіацією до маленької Чехословаччини, масовий вихід населення на вулиці й площі

на знак протесту проти окупації, одноставне засудження в незчисленних гаслах цієї анексіоністської акції (на гаслах були такі написи: “Ленін, проснисть: Брежнев збожеволів!” Часом у тих гаслах говорилося, що Прагу окупували окупанти: “Не годуйте їх!”) перевернули світогляд багатьом східноєвропейським народам, у тому числі й українцям. Вони не тільки зрозуміли, а й наочно побачили всю аморальність більшовицько-компартиїної ідеології та советського режиму.

Під час святкування чергової річниці Жовтневої революції у Києві до маніфестантів приєднався дисидент Микола Бондар із гаслом: “Ганьба КПРС!” Його відразу ж міліція збила з ніг — потягла до своєї автомашини та повезла у невідомому напрямку... Червона імперія зупинилась, її ідеологія дала тріщину. Розпочалась активна розумова праця в суспільстві в напрямку пошуків перетворення існуючої системи.

Спроби ідеологічних експериментів епохи “застою”

Політика Леоніда Брежнева та його оточення, зокрема головного ідеолога центру “чорного кардинала” Михайла Суслова, була спрямована на непорушність, стабілізацію, а отже й консервацію суспільного становища, яку підтримувала партійна олігархія, що боялася втратити керівну роль у суспільстві. Цей період тому й дістав назву “застою”, або стагнації. Брежнев відзначався тим, що прагнув проводити реформи обережно, не змінюючи сутності системи. Проте принципово важливим є те, що навіть і в цій ситуації урядом і партією було визнано, що радянське суспільство потребує реформ — і в економічній, і в політичній, і в культурній сферах, хоча раніше вважалось, що радянська країна не потребує жодних змін і є взірцем державного будівництва.

Брежнев правив 18 років. Це був період повільного віддалення від епохи сталінізму, хоча вся влада залишалася ще в руках комуністичної олігархії. Водночас це було повільне та впевнене відставання від технічного прогресу, який вилився в країнах світу в своєрідну науково-технічну революцію.

На цю історичну епоху в Україні припадає правління секретарів Компартії України Петра Шелеста (1963–1972) та Володимира Щербицького (1972–1989), які були опорою брежневської

системи. Їхня діяльність наочно показала, що Україна перебувала в пригнобленому стані в СРСР і що настав час серйозних перемін у існуючих стосунках радянських республік.

Про це свідчила вже позиція Шелеста, який вважався твердокам'яним комуністом. Але він прагнув певною мірою відстоювати інтереси України в рамках СРСР, наполягав на значущості України в Союзі. Ймовірно, його підштовхували до цього приклади Польщі, Чехословаччини, Угорщини, які були перед очима. Їхні економічні, політичні, культурні потреби до певної міри визнавалися Москвою, чого не можна було сказати про Україну.

Шелест виступав за активнішу участь республіки у формуванні загальносоюзних планів, виступав проти збільшення капіталовкладень у Західний Сибір, оскільки це зменшувало капіталовкладення в економіку України. Той факт, що Україна дає СРСР більше, аніж одержує, зробила його прихильником позиції, що Україна має і діставати від Союзу потрібні фонди, товари, послуги — відповідно до свого внеску в СРСР. Про ці його позиції свідчать і записи тих років у щоденнику і свідчення його родини, які підтверджують, що “він вважав, що з боку радянського керівництва відбувається деяка дискримінація України — однієї з найбільших союзних республік. Власне кажучи, це й послужило причиною його усунення”.

Шелест рідше захищав право українців на рідну мову і культуру, він з високих трибун проголошував необхідність берегти “прекрасну українську мову”. З 1965 р. Міністерство освіти України дає вказівки про розширення викладання у вищих навчальних закладах українською мовою. Шелест хотів бачити Україну в складі не фіктивної, а справжньої федерації, за що мав підтримку частини освічених комуністів і творчої інтелігенції республіки. Це свідчило, що в Україні знову оживали ідеї націонал-комунізму епохи Шумського і Скрипника. Нетерпимість Москви до цієї ідеї та її глибокий централізм не могли миритися ні з такими ідеями, ні з такими діячами.

Як видно зі щоденникових записів тих років першого секретаря ЦК КПУ Шелеста, він глибоко переживав стан повної залежності в усьому України від Москви. Ось хоча б деякі з них: “7 января 1972 года. Принял министра здравоохранения Братуся по вопросу издания медицинского журнала в республике.

Дело полезное и нужное, а по организации пустячное, но без Москвы даже зтот вопрос решить не можем — все решает центр...” “8 января 1972 года. Секретарь ЦК Овчаренко, ведающий вопросами идеологии, докладывает, что республику ограничили по времени телепередач, больше времени забирает Москва”.

Великого переполоху наробила книжка Шелеста “Україна наша Радянська”, в якій підкреслювались історична самобутність і державність України в минулому, показувалось, яку прогресивну роль в історії України відіграло козацтво, як царська Росія визискувала Україну. Аналогії з сучасністю напрошувалися самі собою. Гордість за українську історію і сучасні її успіхи, коли Україна перетворилася в одну із найрозвиненіших республік Союзу, робила Шелеста героєм сучасної України. Схоже на те, що він повірив у конституційну силу проголошеного рівноправ’я націй у Радянському Союзі. Можливо, він розраховував на здоровий глузд вищого московського керівництва, за яким, безумовно, реальною політикою щодо України було б не придушення її, а збереження і задоволення її економічних і культурних потреб. Ймовірно, Шелест розраховував і на підтримку української інтелігенції та української політичної верхівки, яку він підтримував у свою чергу.

Але в Москві позиція Шелеста викликала обурення. Його звинуватили в українському націоналізмі і місництві. Тим паче, що на нього йшов потік доносів від одногодумця і соратника Брежнєва по Дніпропетровську — Володимира Щербицького, який рвався до влади.

Московський уряд розпочав в Україні жорстоку війну проти “українського буржуазного націоналізму”. Однією з її сторінок була розгромна рецензія в центральному партійному органі “Комуніст України” на книжку першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста “Україно наша Радянська”. Другий розгром був учинений у цьому самому органі щодо монографії молодого історика з Київського університету ім. Т. Шевченка Р. П. Іванової (Іванченко) про Михайла Драгоманова. Книжки цього автора були вилучені з бібліотек України. Низка інших історичних праць та літературних творів було віднесено до ревізійністських, націоналістичних, що ідеалізували історію України та її діячів.

У щоденнику Шелеста є кілька цікавих спогадів про обговорення його книжки на Політбюро ЦК КПРС: “Вне повестки дня доклад Ю. Андропова “О враждебной пропаганде и ее влиянии...” Брежнев подал несколько реплик... Что, мол, в ней (тобто, в книжці Шелеста. — *Авт.*) воспевається казачество, пропагандируется архаизм... Выступление Соломенцева: в Украине много вывесок на украинском языке. А чем он отличается от русского? Только искажением последнего. Так зачем это делать? (Оскорбил украинский народ, его язык, а значит, культуру, проявил великодержавнический шовинизм и все сходит). Он выступил против установления гербов городов, экскурсий туризма по старинным городам и местам (какой позор отказываться от своей вековой культуры, чего можно ждать хорошего от такого рода “деятелей?”)”. Шелеста було усунено у травні 1972 р. Його відправили до Москви без права повернення в Україну.

Лідером України став давній поборник системи тотального централізму Володимир Щербицький (1972–1989).

Перше, що він зробив — це провів чистку в партії, яка викинула з партійних лав 37 тис. комуністів, свідомих громадян, прихильників національної автономії і самобутності України, які були ідейними послідовниками Шелеста. Щербицький відновив диктат центру над економікою України, відновив офіційну російську мову в державних установах і навчальних закладах. За його правління розпочалася нова хвиля жорстоких репресій проти інакодумства. Опираючись на Компартію України, він налагоджував дружбу з Москвою і невдовзі став однією з наближених осіб до Брежнева.

Цьому сприяла та обставина, що і Брежнев, і Щербицький були не тільки з одного партійного клану, але були і земляками, з Дніпропетровщини. Не виключено, що Щербицький розраховував стати в Москві наступником перестарілого союзного лідера Брежнева. Щербицький вбачав майбутнє України як невід’ємну частину СРСР. Він став вірним виконавцем усіх вказівок Москви, русифікатором України і губителем патріотичної інтелігенції, використовував своє становище для завоювання позицій у центрі. Його беззастережне віропідданське виконання усіх забаганок союзних керівників довело до найвищого апогею давнє послужливо-лакейське “малоросійство”. Це виявилось навіть у часи чорнобильської катастрофи 1986 року, коли

Щербицький спочатку дав розпорядження (потім під диктовку Москви перелякано відминив його) про дострокове завершення занять у київських вузах (це було 7 і 15 травня 1986 р.) і на поліг на проведенні в столиці намічених раніше міжнародних спортивних змагань з велосипедного спорту, а також святкування Першого і Дев'ятого травня в радіоактивному Києві...

Про вірнопідданство Москві Щербицького та його оточення свідчила і сумнозвісна політика творення “єдиного советского народа”, яку започаткував московський центр і його головний ідеолог М. Суслов. Завдання полягало в тому, щоб об'єднати радянське багатонаціональне і багатомовне суспільство (воно нараховувало понад 100 націй і народностей) спільними соціалістичними ідеалами й цінностями, які й мають визначати обличчя громадян Радянського Союзу. Національність же мала зникнути. Радянські ідеологи виробили низку концепцій, що повинні були переконати всі нації і народи світу в найвищому розквіті їхніх культур і на цій основі в необхідності злиття всіх народів СРСР у нову єдину спільноту — “советский народ”, який, проте, буде розмовляти, співати, думати тільки російською мовою.

Основою цього зближення і злиття мала стати стара зброя — зросійщення. За правління Брежнєва воно стало набирати нової сили. Головним провідником цієї ідеї став у Москві секретар ЦК КПРС Суслов.

Сутність політики полягала в тому, що росіяни становили в СРСР більшість, і тому їм належала провідна історична роль у створенні і більшовицької партії, і радянської влади, і радянської системи взагалі, де вони посідали усі головні позиції. Тому російська мова мала стати мовою “міжнаціонального єднання”, а росіяни — цементуючою і керівною силою цього нового суспільства. Звичайно, національні особливості народів мали зникнути, а замість них виникнути нова спільнота, яка б розмовляла російською мовою і була б слухняною російським начальникам. Старий російський колоніалізм тепер особливо яскраво виступав у ролі “старшого брата”, який жадав знищити національні духовні надбання всіх народів і підпорядкувати їх собі.

В Україні цей процес впровадження не баченого ще в історії ідеологічного експерименту, який мав приховати всі виразки тоталітарної системи, очолив один із відомих жерців від ідеології, секретар ЦК КПУ Валентин Маланчук. У політичній

історії України 70-х років його діяльність залишила темну смугу гонінь, яку назвали “маланчуківщина”. Для утвердження себе на політичному олімпі він обрав безпрограшний, традиційний для партійних лідерів України стиль борця за інтернаціоналізм, непримиренного ворога “українського буржуазного націоналізму”. Це було модно завжди, а після розгрому в Західній Україні руху опору УПА наприкінці 50-х років багато хто в різних прошарках партійної номенклатури на такій ідеологічній доктрині робив собі кар’єру.

За незначний час діяльності Маланчук вихлюпнув у пресі велику кількість своїх розвінчувальних статей, брошур, “монографій” і ряд інших публікацій, в яких показував велике “зло” від таких “націоналістів”, які нібито продовжують ідейно підривати засади радянського суспільства. Цими виступами він звернув на себе увагу Москви, якій завжди був потрібен борець проти націоналізму. 1972 року там видають як посібник його монографію з національного питання: “Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР”. Він і далі продовжував громити націоналізм і робити доноси в Москву, внаслідок чого з’явилася розгромна рецензія на книжку Петра Шелеста “Україна наша Радянська” в органі ЦК КПУ, а невдовзі той був усунений із посади першого секретаря КПУ.

Він створив “чорні списки” науковців, письменників, журналістів, яких обов’язково потрібно було в пресі “громити”, “викривати” тощо. Це призвело, за свідченнями його соратників, до своєрідного вирівнювання рядів інтелігенції — через “виполювання” усіх скільки-небудь помітних паростків української культури — під незмінний ідеологічний шаблон.

Через свою важливу економічну значущість для СРСР Україна ставала першим і важливим об’єктом цього нового суспільного експерименту з боку центру. Справа в тому, що численність українців робила їхню підтримку росіян вирішальною в Союзі. Ось чому Москві так потрібно було зросійщення саме українців у першу чергу, аби мати за собою більшість зросійщеного населення. Зважаючи на близькість української та російської мов, цей процес в Україні пішов швидкими темпами. І справді, коли б українці залишилися особними і стали на бік інших народів, що прагнули зберегти свою особність, російська керівна партійна верхівка була би в меншості.

Дієвість зросійщення, яке насаджувалось силою партії та адміністративних органів, призвела до того, що за 20 років (1959–1979) кількість українців, які назвали своєю рідною мовою українську, зменшилась на 4,3 %. Український народ був поставлений в умови, за яких його українська мова мала повністю зникнути. Без воєн і анексій. У таких регіонах, як Донецький край, Харківська область, Південь України українська мова уже давно зникла. Але корені її ще жили — це село і його духовність. Не знищила остаточно їх і запроваджена Московою концепція “єдиного советского народа” в добу Щербицького. Отже, поховати українську націю до сторічного ювілею більшовицького перевороту (2017) таки не вдається.

Іншою сторінкою зросійщення українців була цілеспрямована міграція українського населення в інші райони СРСР — на Далекий Схід, Казахстан, у Сибір і т. д. Називався цей процес “обмін кадрами”. Насправді це були багатомільйонні штучно організовані демографічні обміни, які нібито мали б створювати почуття спільності, єдності. На практиці виходило, що українські кадри, прибуваючи в російські краї, втрачали свою національну культуру і зросійщувалися. В Україну ж переважно переїздила маса бідного російського селянства, а також російська інтелігенція, яка тут діставала не лише кращі природні умови, а й краще становище в суспільстві.

Це сприяло зростанню в Україні російського населення: 1926 року в Україні було 3 млн росіян, 1959 року — 7 млн; 1979 року — 10 млн, на кінець 1980-х років вони становили вже 21 % усього населення України. Зростання російського елементу відбувалось і за рахунок асиміляції інших народів — болгар, євреїв, татар, поляків, які сприймали панівну державну мову і переходили до російської національності.

Ці та інші суспільні явища, безумовно, затримували процес формування політичної культури української нації та її державницької свідомості.

Виступ опозиційних сил за суверенітет України

Після смерті Сталіна суспільство почало жити сподіваннями на послаблення репресивного режиму, на зміни. З часів хрущовської “відлиги” сформувалась група української інтеліген-

ції — шістдесятники, які вперше розпочали протестувати проти задушливої атмосфери в суспільстві, почали виступати за відродження української культури і самосвідомості, за людські права. До них належали Василь Симоненко, Іван Дзюба, Іван Світличний, Ліна Костенко, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл, Микола Вінграновський, Святослав Караванський, Валентин Мороз, Алла Горська, Валерій Марченко, Левко Лук'яненко, брати Михайло і Богдан Горині та інші письменники і представники інтелігенції України.

Їхні виступи в пресі та на вечорах користувалися величезною популярністю, а критика командно-адміністративної системи та залишків культу особи викликали гоніння на них з боку влади.

Спеціально для розправи з інакодумцями були прийняті певні постанови: закон “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” та запроваджена у Кримінальний кодекс УРСР сумнозвісна стаття про “антирадянську агітацію і пропаганду”. В дію було приведено систему “рекомендацій” та застережень від КДБ і органів прокуратури, які мали провадити профілактичну роботу з інакодумцями.

З кінця 50-х до кінця 80-х років за цими статтями до кримінальної відповідальності було притягнуто 719 осіб. Відтепер репресивні органи вдавалися до “психушок” (психіатричних лікарень), тиску на роботі, змушували “каятись” у пресі тощо.

Але громадськість дедалі більше прозрівала і бачила необхідність створення своєї незалежної держави, яка могла б захистити народ від знущань і нищення. Почастішали випадки протесту на захист прав людини, стали з'являтися нелегальні гуртки, групи та зібрання, почали створюватися перші нелегальні видання, які поширювали нелегальну літературу на друкарських машинках (“самвидав”). Ще 1953 року у Львові був створений Український революційний центр — УРЦ, який у своїх поширюваних відозвах звинувачував режим Сталіна в смерті мільйонів українців на фронтах і від голодомору, в узурпації влади. У своїх публікаціях Центр висував вимоги встановлення демократичної системи і суверенітету (“Маніфест Українського революційного центру”), свободи політичних партій, гласності бюджетної політики і в цілому політичного життя. “Кожній нації — державність” — проголошувалось у цьому маніфесті.

Перший офіційний відкритий виступ дисидентів стався до 1955 року, коли в'язні мордовських таборів надіслали до ООН “Відкритого листа”. Це був перший документ дисидентів, звернений до світової громадськості, який привернув до себе увагу правозахисників у всьому світі. У ньому висловлювався протест проти гонінь на все українське, проти безправного становища України. Дисиденти вимагали реабілітації працівників науки, культури, політичних діячів, творів “розстріляного Відродження”, виступали проти утисків і знущань над творчою інтелігенцією.

Цей документ відкривав першу добу дисидентського руху, який виявлявся в основному в протестах. Великого значення для розвитку національно-державницької свідомості в українському суспільстві мав розповсюджуваний нелегально рукопис науково-політичного дослідження критика Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація” (1965), який він надіслав українським лідерам — Шелесту і Щербицькому. Це був безжальний, логічно залізний аналіз теорії і практики комуністичного правління щодо зросійщення українського народу. Рукопис ходив по руках у середовищі студентів, викладачів вузів, інтелігенції багатьох міст. Він поширювався “самвидавом” і справив грандіозний виховний вплив на читаючу публіку: для багатьох він уперше в житті відкривав очі на справжню сутність політики так званої дружби народів, яку всю історію підмінювали великодержавницьким “єдиноеділімським” російсько-месіанським світоглядом, русифікаторським насильством. Іван Дзюба гостро ставив питання відповідальності українського уряду за майбутнє українського народу, вважаючи, що неправомірним є протиставлення національним проблемам соціальних як, мовляв, важливіших і пекучіших. Національні “проблеми є і проблемами соціальними, проблемами класово-політичної стратегії”, — говорив Дзюба закликав український комуністичний уряд повчитися у комуністів французьких, які висунули гасло: “Ми продовжуємо Францію”. Чому б українським комуністам... не сказати: “Ми продовжуємо Україну?” — каже Іван Дзюба.

Згодом цей твір був виданий багатьма мовами світу — за кордоном — російською, українською, англійською, французькою, італійською, китайською. В Україні ж уперше — лише 1998 року...

Водночас із поширенням національних ідей розпочинається період утворення нелегальних організацій. Значною перемогою над чумою замовчування була спроба Левка Лук'яненка та Степана Віруна 1959 року утворити Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). Тоді вони, працюючи пропагандистами Радехівського райкому партії, підготували програмний документ, у якому говорилося, що Москва окупувала Україну, критикували організаторську діяльність Компартії щодо штучних голодоморів, репресій, згубної національної політики тощо. Вони пропонували провести референдум про самовизначення України. Ці дисиденти уявляли її самостійною соціалістичною державою, що залишається у співдружності соціалістичних країн.

Заслуга його групи полягала в тому, що уперше поставили питання про безкровний ненасильницький перехід України до суверенітету. Але ця група була викрита і розгромлена. Подібних утворень було чимало. За повідомленнями КДБ у вересні 1962 р. за останні п'ять років в Україні було створено 46 так званих антирадянських груп, які об'єднували 245 осіб. У зв'язку з цим був виданий наказ КДБ про посилення боротьби з подібними явищами.

Проте “антирадянські” групи продовжували діяти в багатьох областях. 1964 року на Миколаївщині виникла організація “Боротьба за суспільну справедливість”; у Луганську — організація “Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей”. Наприкінці 1964 року в Галичині був створений “Український національний фронт” на чолі з Дмитром Квицьком, Зиновієм Красівським, Михайлом Дяком, Мирославом Меленем. Він діяв серед селянства. Його програмою була перебудова села, впровадження різних форм власності. Вони видавали журнал “Воля і Батьківщина” (вийшло 16 номерів), поширювали видання ОУН — УПА, надіслали до різних редакцій і до XXIII з'їзду КПРС свій “Меморандум УНФ”, в якому вимагали захистити українську мову, повернути з концтаборів репресованих українців.

Після проведення в Гельсінкі 1975 року наради з питань безпеки і співробітництва в Європі в Україні створюється Українська Гельсінська група (1976), її очолив відомий український письменник, правозахисник Микола Руденко, його заступником був генерал армії Петро Григоренко. Група нараховувала 37 осіб, серед яких були відомі громадські діячі і літератори —

Святослав Караванський, Оксана Мешко, Надія Світлична, Юрій Шухевич, Василь Стус та ін. Група встановила контакти з подібними групами в усьому СРСР. Головний акцент УГГ звертала на законність, а не на ідеологічні моменти — марксизм чи націоналізм. Вона була легальною організацією та домагалася від влади дотримання прав людини. У програмній заяві група стверджувала: “Вільна Україна гарантує всі права народам, що населяють Україну...”

Правозахисний рух в Україні привернув увагу інших країн до становища України. У Вашингтоні був створений Комітет гельсінських гарантій для України. А влітку 1977 року українські правозахисники звернулися до Белградської наради із заявою про те, що кожен народ має бути господарем на своїй землі, зберігати свої традиції і волю. У цьому плані УГГ заявляла, що повернення Україні суверенітету можливе через демократичні свободи: слова, волевиявлення, пересування, вільного поширення ідей, створення наукових, творчих асоціацій тощо. УГГ була розгромлена на початку 80-х років її учасники репресовані.

У цей же період відроджується релігійне дисиденство: створюється комітет захисту Української греко-католицької церкви для її легалізації. В Україні стали поширюватись секти баптистів, п'ятдесятників, свідків Єгови та ін. Вони зазнавали репресій і дістали назву “в'язні сумління”.

Український дисидентський рух мав барвисту політичну палітру: тут і марксистська платформа (генерал Петро Григоренко), і націонал-комуністична (письменник Іван Дзюба), і платформа, близька до інтегральних націоналістів (Валентин Мороз). Але весь він був опозиційним до існуючої комуністичної авторитарної системи і гостро викривальним, хоча стояв на реформаторських позиціях, домагаючись “перебудови” існуючого суспільства.

Таким чином, опозиційний рух в Україні продовжував далі будити українську суспільність і змушував її шукати нових шляхів для свого історичного буття.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

На шляху до незалежності

МАУП

Соціально-політичне становище України в 70-х—80-х роках

У період 70-х — 80-х років в Україні відбувається ряд глобальних змін. Передусім, це урбанізація населення України. Відповідно до оцінок цього процесу до 2000 р. в містах України мало жити понад 70 % населення. Це означало, що роль селянства і його український духовний світ зменшує свій вплив на сучасне життя. В цей період Україна давала до всесоюзної скарбниці 17 % промислової продукції: серед іншого — 34 % вугілля, 51 % — чавуну, 40 % — сталі. Обсяг валової промислової продукції України дорівнював такій країні, як Італія. Темпи її зростання в 70-х роках — 10 % були найбільшими в Союзі, у 80-х — 2–3 %, що було набагато нижче від загальносоюзного. Причина цього загальмування ховалась у старінні технічного устаткування заводів і фабрик, у відставанні в цілому в галузі від новітніх технологій.

Центр, проте, головний потік інвестицій і далі спрямовував у Сибір, нехтував інтересами України. За Щербицького, який керував Україною 17 років, питання про збільшення інвестицій і не зачіпалось.

У 70-х роках Україна залишалась житницею СРСР, даючи зерна стільки, як Канада, за урожаями картоплі переважала Західну Німеччину, цукровим бурякам посідала перше місце в світі. Населення України становило 19 % усього союзного населення, а сільгосппродукції Україна давала у всесоюзну скарбницю 23 %. Проте часом українське населення потерпало від нестачі продовольства. Колгоспи не забезпечували його потреб. Цікаво, наприклад, що приватний сектор присадибних ділянок, який становив у цей час усього 3 % оброблюваних земель, давав 33 % м'яса, 40 % молочних продуктів, 55 % яєць. 1970 року загальний прибуток від приватного сектору в Україні становив більше третини.

Було ясно, що колгоспна система приходить до занепаду, тим більше, що великий відтік сільського населення до міст (за 10 років до 1980 р. — півтора мільйона) залишав села на руки літніх жінок і чоловіків.

Історики — радянські і зарубіжні — часто порушували питання: чи була радянська Україна економічною колонією, чи

процвітаючою республікою? З одного боку — могутнє зростання добувної і важкої оброблюваної промисловості ніби й справді підносило її на вершину економічного розквіту, але з іншого боку — як підрахував британський дослідник Пітер Уайлз — Україна постійно вносила до всесоюзного бюджету на 10 % більше, аніж діставала капіталовкладень і технічної допомоги. Через те вона, безперечно, розвиваючись, постійно відставала від Росії та інших регіонів Союзу РСР. Відбувався процес економічної експлуатації її ресурсів центром, при якому витрати не відшкодовувалися.

Крім того, Україна зазнала величезних демографічних втрат — від голодоморів, репресій, війни. За 10 років в Україні зникло приблизно 25 % населення. Проте 1989 р. населення її становило 51,7 млн. осіб.

Індустріалізація, урбанізація і модернізація призвели до значних змін. 1970 року в промисловості було зайнято 74 % українців. Кількість службовців — 1,4 млн осіб, щоправда, серед них близько 30 % були росіяни. Серед студентства — лише 60 % українців. Падіння чисельності української інтелігенції було спричинено низьким рівнем сільської освіти і через російськомовну освіту у вищих навчальних закладах, коли діти із сільських шкіл не могли оволодіти предметом через незнання російської мови. Крім того, значну частину людей з вищою освітою систематично відправляли на роботи в інші регіони СРСР. Низький рівень зарплати (на 10 % нижчий від союзного) стимулював виїзд з України численних потоків молодих освічених українців.

Усі ці явища, попри приховування будь-якої реальної інформації, викликали в українському суспільстві незадоволення. Як повідомляли 1984 року радянські соціологи, глухе, приховане невдоволення в Україні було більшим, аніж в інших республіках і регіонах Союзу.

Владна верхівка була стурбована спробами ретельного аналізу й інакшого тлумачення догм марксизму-ленінізму українськими вченими, як це ми бачили на прикладі І. Дзюби. Починався процес деідеологізації суспільства. Спершу він зачепив науковців та гуманітарну інтелігенцію, які шукали пояснень причин економічного відставання СРСР від Заходу, де бурхливо розвивався процес модернізації суспільства, — далі охопив ширші кола нової молоді інтелігенції.

У листопаді 1982 р. помер Брежнев. Замість нього лідером СРСР став жорсткий політик, недавній шеф КДБ Юрій Андропов, який помер раніше як за два роки через тяжку хворобу. Тоді до влади партійною олігархією був поставлений (вже в роках) хворий лідер старої більшовицької гвардії Костянтин Черненко. І лише 1985 року після його смерті до влади прийшов молодий та енергійний Михайло Горбачов. Це був представник нового покоління партійних апаратників, який жадав вивести країну зі стану застою.

Початок перебудови

На цей час уже й вищому ешелону влади стало ясно, що країні потрібні перетворення в усіх галузях життя. Зрозуміло це було й Горбачову, тому й проголосив на квітневому пленумі ЦК КПРС (1985) “перебудову” радянського суспільства.

Проте “перебудову” він сподівався робити, зберігши і вдосконаливши існуючу систему, прискорити соціально-економічний розвиток. Внаслідок цього мав би виникнути новий етап соціалістичного суспільства — “гуманного і демократичного”. Цим опосередковано стверджувалося, що попередній соціалізм, побудований в СРСР, був негуманний і недемократичний.

Таку перебудову передбачалося робити центром зверху, контролюючи всі її заходи. Але ця схема скоро продемонструвала всю свою надуманість і нереальність. Не була належно відпрацьована чітка програма, не було компетентних реформаторів.

Через те спроба прискорити соціально-економічний розвиток лише за рахунок впровадження досягнень науки і техніки, реорганізації органів управління та активізації трудових колективів чи проведення кампаній боротьби з алкоголізмом тощо залишили суспільство без змін. Стара громіздка компартійно-адміністративна система не піддавалася реформуванню.

Причини цього явища полягали в тому, що був збережений увесь адміністративно-командний апарат і такі ж методи керівництва. 96 % продукції України, наприклад, вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування, і українські органи влади на них не впливали.

Керівництво, проте, вдалося до певного дозованого плюралізму думок і гласності, а також дозованої перебудови політичної системи. А це, у свою чергу, розкувало енергію масових рухів.

Дозована гласність переростала у свободу слова. Свобода слова формувала організації і рухи, різні громадські об'єднання. Ядром їх ставала інтелігенція та реабілітовані політв'язні. За 1989 р. із концтаборів було випущено близько 300 тис. політв'язнів. Вимога політичних змін ставала все настійнішою.

26 квітня 1986 р. в Україні, неподалік од Києва, сталася аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Це змусило багатьох замислитися над системою господарювання союзного центру. Звісно, що уряди — і союзний, і український — приховували справжню сутність і розміри аварії. На загальних зборах колективу Київського університету ім. Т. Шевченка 29 квітня в Палаці “Україна” один із тодішніх секретарів КПУ Ю. Єльченко сказав, що “нічого страшного не відбулося”, трапилась невеличка аварія, і винуватці її — два якихось оператори — “дістали своє”, тобто, загинули... І все. Влада, приховуючи розміри аварії, продемонструвала половинчастість гласності і всієї, зрештою, перебудовчої роботи.

Ідеологи перебудови висували гасло оновленого соціалізму, “соціалізму з людським обличчям”, нового союзного договору, гарантій прав людини. Була змінена форма правління в країні. Тепер був обраний президент СРСР, і ним став генеральний секретар КПРС Горбачов. Керівна верхівка на чолі з першим президентом СРСР прагнула провести реформи, які б змінили сутність репресивного соціалізму. Він закликав до “радикальної реформи”, до “перебудови” і навіть до “вихідного положення” — до концепції непу, який у свій час безжалібно був задушений Сталіним і який дозволяв економічну самостійність підприємствам, вільну торгівлю, запроваджував ринкові механізми, впливав на керівництво економікою “економічними важелями” тощо. Горбачов не відмовлявся від соціалізму, а шукав кращого соціалізму, який реалізує, нарешті, “соціальну справедливість”.

Про подібне в СРСР не чули за всі роки радянської історії. Так само не чули про те, що потрібно було демократизувати всю країну, а цього можна було домогтися через “гласність” і розширення прав людини. Гласність і відкритість рішень та інформації мала торкнутись і партії. І це потрясло уявлення радянського суспільства. Новою для нього була й концепція Горбачова про “спільність” і “взаємозв'язок” складових частин сучасного світу й існування глобальних інтересів, які мають

вирішуватись усіма країнами “світу”. Ці його висловлювання робили світоглядний переворот і справді формували “нове мислення”, попри вперту опозицію в самій КПРС.

Це стосувалось і нової оцінки значення атомної енергетики, і ядерної зброї та необхідності роззброєння і припинення гонки озброєнь, що виснажувала і СРСР, і європейські країни. Проте, попри всезагальну народну підтримку в своїй державі і на Заході ці концепції Горбачова зустрічали шалений опір його колег по партії і саботаж рішень, яких він домагався. Особливо це стосувалося ролі партії як гаранта унітарності держави.

Поряд із тим внутрішнім опором проти Горбачова зростала ще одна опозиційна сила — сила націоналізму російського, що почав рішуче піднімати свою голову, і сила сепаратистського націоналізму в радянських республіках, де на його бік часто переходили партійні керівники республік і національних компартій. У Росії опорою націоналізму була відома організація “Память”. Такі відомі діячі, як Борис Єльцин, письменник-дисидент Олександр Солженіцин та їхні однодумці вважали, що інші народи Союзу експлуатували росіян і що потрібно звільнитися від пут імперії. Таким чином, найбільше поширені в часи “перебудови” були націоналістичні рухи.

Вивід радянських військ із Афганістану, визнання поразки в “холодній війні”, крах соціалістичного табору, з’єднаного Варшавським договором, призвели до посилення внутрішньої кризи в Союзі.

Провал перебудови був для всіх очевидним. Російський академік С. Шаталін писав, що КПРС уже повністю виконала свою історичну місію, показавши світові і своєму народові, як не треба робити, хоча цей приклад надто дорого обійшовся народам.

Про невдачу перебудовчих зусиль, які очолював Горбачов, писали політологи й аналітики в усіх зарубіжних країнах. Цікавими були висновки американського політолога Майкла Доббса: “Чим більше Горбачов латав систему, тим більше прояснювалось, що просто залатати її буде недостатньо. Гасло “прискорення” (технічного прогресу. — *Авт.*) поступилося гаслу “перебудови”. Зрештою і сама перебудова була дискредитована. Повністю прогнила будівля вимагала реконструкції. Те, що почалось як спроба оновити комуністичну систему, призвело до антикомуністичної революції. Спробувавши реформувати

комунізм, Горбачов у кінцевому підсумку лише прискорив його занепад”.

Найбільшою помилкою тодішнього керівництва була, як твердять політологи, все ж недооцінка значення національного питання. Впродовж усього періоду більшовицької історії на першому місці завжди стояло як першорядне політичне завдання — тримати міцно, з усіх сил свою імперію під назвою СРСР. До цього прагнув і Горбачов зі своїм проектом нового договору між радянськими республіками.

Але народи Союзу вже не хотіли жити в імперії. Прорахунки влади в усіх напрямках стимулювали розгортання національно-визвольного руху, який почав переростати у боротьбу різних народів за суверенітет і незалежність у республіках Прибалтики, Закавказзя та в Україні.

Демократичні ж об'єднання повсюди, у тому числі й в Україні, вимагали реформ в економіці, політиці і культурі, критикували адміністративно-командну систему. За даними журналу “Віче”, в Україні в цей період існувало 46 тис. різних об'єднань.

Другий період визвольного руху в Радянському Союзі починається з кінця 1989 р. і до грудня 1991 р. Це період виникнення нових партій, радикалізації різних рухів. А в Україні — це вимога української державності, самостійної зовнішньої і внутрішньої політики, підготовка до нових виборів до Верховної Ради України та місцевих органів влади навесні 1990 року.

Важливу роль у цей час відігравав Український культурологічний клуб, заснований у серпні 1987 р. дисидентами. Його очолював журналіст Сергій Набока. Значне місце тут посідали дискусії про наслідки голодомору 1933 року, репресій і тоталітаризму, про символіку України; тут формувалися демократичні погляди на сучасний стан культури та державності. У Львові існувало подібне Товариство Лева та молодіжний дискусійний клуб.

Визначну роль у піднесенні демократичних ідей відіграв з'їзд письменників України 1988 року. Письменники Дмитро Павличко, Іван Драч, Станіслав Тельнюк та ін. відкрито виступили проти тоталітарного режиму, що зруйнував культуру України; вони вимагали державного статусу українській мові. Це змусило керівництво визнати необхідним розробити закон про статус української мови.

Навесні 1989 року на мітингах і демонстраціях 1 травня у Львові вперше замайорів синьо-жовтий прапор України. А 21 січні 1990 р. під ці прапори у живий ланцюг — у річницю Акту злуки ЗУНР і УНР — стало від Івано-Франківська — через Львів — до Києва 450 тис. осіб, як твердили органи внутрішніх справ. Ініціатори акції говорили про 5 млн осіб, які взяли участь у цьому ланцюгу єдності. 3 квітня український національний прапор було піднято над Львівською ратушею, а 24 липня — біля міськради в Києві. Демократично-національні сили розпочали широкий наступ на стару тоталітарну систему. Провідну роль тут відігравали українські письменники та представники інтелігенції.

У січні 1989 р. на загальних зборах письменників було прийнято рішення про створення Народного Руху України за перебудову. На кінець року рухівські осередки об'єднували вже 280 тис. осіб. На установчому з'їзді НРУ у вересні 1989 р. було прийнято програму, за якою визначалося, що Рух діятиме в межах конституційності, співпрацюватиме з радами народних депутатів для встановлення справжнього народовладдя. Основною тезою цієї програми було положення про необхідність встановлення суверенної української держави. На підставі нового союзного договору, який вироблявся в Москві, Українська держава мала співпрацювати з іншими радянськими республіками. Рух ще не міг відірватись від старої суспільної ідеї — соціалізму. У програмі говорилося про оновлене соціалістичне суспільство. Але на другому з'їзді НРУ в жовтні 1990 р. були внесені нові радикальні зміни, з назви вилучено слова “за перебудову”, головним визначалося відновлення української держави, вихід із СРСР, усунення від влади КПРС, зникла ідея побудови соціалізму чи комунізму. Голова Руху Іван Драч заявив; “Тільки повний суверенітет українського народу, цілковито незалежна українська держава відповідають сучасному розвиткові світової цивілізації.”

1988 року була відновлена Українська Гельсінська спілка на чолі із Левком Лук'яненком, програма якої визначала: 1) право нації на самовизначення і відновлення української держави (спочатку не відкидалася можливість утворення конфедерації суверенних незалежних республік, але невдовзі (у вересні) УГС заявила про необхідність виходу України із СРСР); 2) Україна мала самостійно встановлювати дипломатичні стосунки; 3) при-

пинення переслідувань опозиційних сил; 4) скорочення армії тощо. Таким чином, УГС вийшла за рамки правозахисної діяльності. На початку 1990 р. вона нараховувала близько 1,5 тис. членів, мала низку представників за кордоном.

З 1988 р. активізувалось відродження греко-католицької церкви. В січні на подвір'ї собору Святого Юра був відслужений молебен на честь Дня злуки українських земель, що мало більше політичний, аніж релігійний характер. Водночас утворився комітет для відновлення Української автокефальної православної церкви (1989), яка почала легально діяти в наступному, 1990 році.

Виникнення багатопартійності. Політична боротьба за владу

Велика позацензурна преса, мітинги, збори, демонстрації, що охопили всю Україну, надавали сили і самоорганізації демократичному рухові, а це прискорювало процес державного самовизначення українців. Важливою була керівна роль української інтелігенції. В українському суспільному житті виникла багатопартійність, яка стала альтернативою до панування КПРС — КПУ.

Це зумовило кризу компартії, яка постійно твердила про реформування, але залишалася консервативною. Партійне керівництво втратило контроль над процесом перебудови, не могло вести пропагандистської роботи в умовах конкуренції і плюралізму думок, не хотіло прислухатись до голосу рядових комуністів про вихід КПУ із КПРС, проводити політику в інтересах української державності.

У КПУ виникало об'єднання “Демократична платформа” (березень 1990 р.), яке мало на меті демократизувати партію зсередини — відмінити сумнозвісний ленінський демократичний централізм. Але вище партійне керівництво орієнтувалося тільки на Москву. Щербицький заявив на XXVIII з'їзді українських комуністів, що “народ України здобув свою національну державність, досяг справжнього національного відродження” за роки радянської влади. Отже, Україна, в його уяві, не потребувала жодних змін. Рядові комуністи почали виходити з партійних лав. За 1990 р. заяви подало 220 тис. осіб. Велика кількість рядових партійців перестала платити членські внески. Таке саме

становище з компартією було і в Росії. Все це призвело до того, що Верховна Рада СРСР змінила статтю в Конституції про “керівну і спрямовуючу роль КПРС”. Невдовзі Верховна Рада України приймає постанову “Про порядок реєстрації громадських об’єднань”, і цим відкриває шлях до багатопартійності українського суспільства.

У 1990–1991 рр. в Україні було близько 20 опозиційних партій. Частина з них стояла за незалежну Україну: Українська Республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Народний Рух України (НРУ), Українська міжпартійна асамблея, Українська селянська демократична партія та ін. Ідею федерації ці партії відкидали.

Інша група партій заявляла про невідповідність народу до незалежності, вважала, що неможливо протистояти сильним позиціям центру і тому треба домагатися оновленого союзного договору і входження до конфедерації суверенних держав. Сюди належали Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Ліберально-демократична, Соціал-демократична партії. Всі вони, проте, сповідували ідею суверенітету України, свободу і соціальну справедливість, оновлений договір чи європейсько-азійську співдружність тощо.

У КПУ виокремилася течія суверенних комуністів, яка також була на позиції самостійності і суверенності України; згодом на її основі виникли Трудовий конгрес України, Партія праці, Партія справедливості.

Чимало комуністів стояло за “радянську федерацію” і збереження Союзу при розширенні прав республік. Вони утворили 1991 року Соціалістичну партію України (СПУ).

Третя частина комуністів — ортодоксальна — була проти незалежної України і виступала за так зване об’єднання слов’янських республік, вона створила Партію слов’янського відродження, Громадянський конгрес і Республіканський Рух Криму.

Усі ці партії радикалізували суспільне життя України, розширили межі легальної опозиції, сприяли боротьбі за незалежність України.

Наприкінці 80-х років українське суспільство було демократизоване і політичне розмежоване в питаннях про владу. Склались нові світоглядні позиції і для завоювання суверенітету України. Це відбилося на постанові Верховної Ради України від

27 жовтня 1989 р. “Про зміни і доповнення до Конституції”, де йшлося про демократизацію виборчої системи: вперше за радянські часи конституційно допускатися висування альтернативних кандидатів, розширювалися права Голови Верховної Ради — він набував статусу найвищої посадової особи і міг представляти Україну в міжнародних стосунках. Крім того, судова влада також уперше виводилася із підпорядкування союзним структурам. Вищий судовий контроль здійснювався тепер Верховним Судом; Генеральний прокурор призначався Верховною Радою і їй же підпорядковувався. Діяльність судів і прокуратури визначались виключно законами України. Передбачалося створення Конституційного Суду. Ця постанова свідчила про те, що Верховна Рада як парламент повертала свої права, відібрані у неї центром.

Національно-демократичні сили домоглися і прийняття закону “Про мови в УРСР” (жовтень 1989 р.). Закон ствердив, що “українська мова є одним із національних чинників національної самосвідомості українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної, з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національної державної могутності”.

Українська мова вперше проголошувалася — поряд з російською — мовою міжнаціонального спілкування. Акцентувалося на тому, що держава забезпечує українській мові розвиток і функціонування в усіх сферах життя, створює умови її розвитку, поряд із використанням інших мов у республіці. На жаль, ці положення порушувались і порушуються й нині самою ж державою.

В українському суспільстві тривала боротьба і за наступні демократичні вибори. Масові протести викликав проект закону про вибори, в якому для комуністів передбачалася пільгова квота представництва — не обрання, а призначення депутатів від партії комуністів. Під тиском демократичних сил цей проект був перероблений — антидемократична стаття вилучена. Це була велика перемога демократичної частини суспільства.

Напередодні виборів був сформований демократичний блок із 43 громадських організацій і груп (НРУ, “Меморіал”, УГС, “зелені” та ін.). НРУ у виборчому маніфесті висунув вимоги: досягнення реального економічного і політичного суверенітету

України; створення багатопартійної системи; рівноправність усіх форм власності; свобода віросповідання і т. д.

У березні 1990 р. були проведені вибори. Демократичний блок досяг значних успіхів: із 442 депутатів від блоку пройшло 111 осіб. Блок переміг у 5 областях (Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Львівська, Київська); у місцеві ради — в 3-х областях (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська). Тут компартія перейшла від монопольного керівництва владою до опозиційного становища.

Таким чином, Верховна Рада перетворилась у парламент — і в цьому була велика перемога демократії над тоталітарним режимом. У залі сесії проводились гострі дискусії. Демократичні депутати об'єдналися з опозицію і створили опозиційну парламентську фракцію “Народна Рада” — 125 осіб — на чолі з депутатом академіком Ігорем Юхновським. З іншого боку створилася група (239 осіб), яку очолив соціаліст Олександр Мороз. Народна Рада відіграла величезну роль у політичному житті українського суспільства, спрямовуючи Верховну Раду до прийняття демократичних рішень. Ці події в Україні розвивалися на тлі посилення національно-визвольних рухів у всьому Радянському Союзі і, зокрема, в Росії. Невдачі перебудовчих реформ, які мали б поєднати централізоване планування і ринкові відносини при збереженні монопольного управління за компартією, змусили згодом Горбачова піти у відставку.

Цікаво, що і маси російського народу не протестували. В Росії перед тим постав новий уряд на чолі з Борисом Єльциним, який обіцяв перетворити Росію у сильну Російську державу, бо вона була “знекровлена” Союзом, “імперією”, але тепер завдяки своїм багатствам розпочне процвітання. Ідеї російського націоналізму, підхоплені “царем Борисом”, охопили широкі верстви російської інтелігенції. Тож не дивно, що ще 12 червня 1990 р. Російська федерація першою проголошує свій суверенітет від СРСР, щоб швидше перебрати до себе усю його спадщину: союзні запаси валюти, алмазів, зарубіжних будівель — торгових і офісних — і т. д., щоб не стати заручницею нового федеративного уряду “оновленого” Союзу, щоб захопити ініціативу в міжнародній політиці, армію, міліцію, усі структури колишньої союзної держави тощо. Отже, проголошення суверенітету Росії не знищило її імперської політики.

Проголошення державного суверенітету України

За ініціативою Народної Ради 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про суверенітет України. За неї голосувало 376 депутатів (із 405). У Декларації проголошувалося, що державний суверенітет означає “верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність її у зовнішніх зносинах”. Далі: “Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу, забезпечує верховенство Конституції та законів республіки на своїй території”. Ці принципи мали лягти в основу нового Союзного договору, над яким клопоталася Москва. В сутності вони стали першоосновою для законотворчості вищих органів влади України, незалежно від союзного законодавства.

Ряд питань декларації було присвячено економічним проблемам. Тут уперше було визначено найважливіші засади суверенітету України:

- 1) земля та її надра і повітряний простір — це власність народу і матеріальна основа суверенітету;
- 2) необхідність створення власної фінансової і банківської системи;
- 3) Україна має право на власні збройні сили, внутрішні органи та органи держбезпеки;
- 4) військова служба громадян України має проходити лише в межах України; Україна набуває статусу нейтральної держави;
- 5) Україна проводить безпосередні зовнішні стосунки — а не через Москву — з іншими державами.

Таким чином проголошувався пріоритет республіканських законів над союзними. Продовжував декларацію закон про “Економічну самостійність Української РСР” (2 серпня 1990 р.), де визначалося, що власністю українського народу є всі надбання України, запроваджувалася повна господарська самостійність і свобода підприємництва. Тут говорилося про необхідність введення в обіг нової грошової одиниці; про самостійне право — без дозволу Москви — вступати до міжнародних економічних та фінансових організацій тощо.

Крім того, з'явилася потреба переосмислити всю систему організації влади. Визнавалося як необхідність існування трьох гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової. З ініціативи Народної Ради було внесено кілька поправок: про самовизначення української нації як основи суверенітету України; про призначення Генерального прокурора Верховною Радою; про необхідність визнати весь економічний і науковий потенціал, створений Україною, власністю українського народу.

1 жовтня 1990 р. парламент прийняв звернення Асоціації демократичних рад народних депутатів та демократичних утворень у радах із закликами відмовитися від підписання союзного договору, який готувала Москва; перетворити Декларацію про суверенітет України в конституційний акт; розпустити КПРС і націоналізувати її майно і т. д. Це звернення викликало в усій Україні восени 1990 року численні мітинги і збори, в яких сотні тисяч людей заявляли свою підтримку цих вимог.

У жовтні 1990 р. розпочали “революцію на граніті” — голодування — студенти вузів Києва, згодом приєдналися студенти з інших міст України, які домагалися відмови від підписання Союзного договору, проголошення незалежності України, відставки уряду тощо.

24 жовтня Верховна Рада своєю постановою скасувала 6 статтей чинної Конституції України про керівну і спрямовуючу роль у суспільстві Комуністичної партії і закріпила в Україні багатопартійний статус, надавши право партіям і громадським організаціям брати участь в управлінні державою. Цим законом заборонялися ті організації та об'єднання, які ставили за мету насильницьку зміну конституційного ладу республіки, порушення її територіальної цілісності чи розпалювання релігійної і національної ворожнечі. Вищий судовий контроль належав лише Верховному суду УРСР, а стаття 71 проголошувала в Україні верховенство законів республіки.

У цей час економічне становище в Україні погіршувалося. Катастрофічно падав рівень виробництва: лише за один рік — від 1990 по 1991-й — валовий суспільний продукт зменшився на 11,3 відсотка; національний доход — на 11,2 відсотка. Розгойдувалась інфляція. Уряд усував контроль союзних органів влади над промисловим виробництвом, податками, митницями. На кінець 80-х років в Україні смертність уже перевищувала

народжуваність, і це була єдина республіка в Радянському Союзі з такими демографічними показниками.

В той же час розпалася і вся система соціалістичного табору країн Варшавського блоку. Країни Східної Європи, що входили до нього з часів закінчення Другої світової війни, одна за одною оголосили про свою незалежність від Москви. В радянських республіках створювалися національно-визвольні рухи, фронти, що вимагали виходу зі складу СРСР. У деяких із них (Литва, Латвія, Естонія, потім — Грузія та ін.) республіканські компартії домагались виходу з КПРС і створення національних компартій. Першими зі складу СРСР вийшли Естонія, Латвія і Литва. Новий Союзний договір, підготовлений у Москві, не зважав на суверенітети радянських республік і фактично блокував його.

Центр вдавався до силових методів, аби відновити стару радянську систему управління в усіх республіках, які одна за одною оголошували про свої суверенітети. 1991 року у Вільнюсі, Ризі, Тбілісі, Баку відбулися збройні зіткнення учасників демократичних мітингів із радянськими військами. Україна також стояла на шляху до незалежності і над нею вже збиралися хмари. Згодом газета “Правда” від 11 березня 1993 р. повідомила, що у вересні 1990 р. Горбачов і німецький канцлер Коль таємно уклали угоду про розподіл у Європі сфер впливу на випадок розпаду Югославії та Чехословаччини. У цьому випадку СРСР був готовий віддати українське Закарпаття Угорщині. Тим самим виникла загроза нового розподілу України, як те колись робили Гітлер і Сталін.

Україна ж вирувала. З кінця 1990-го і на початку 1991 р. активізувалися масові демонстрації і страйки робітників — зокрема шахтарів Донбасу. Вони вимагали відставки уряду, виведення парткомів із підприємств, деполітизації правозахисних органів та ін. 17 березня центром був проведений всесоюзний референдум, яким Москва хотіла обґрунтувати необхідність збереження Союзу. Але маси вирували в усіх радянських республіках. Під тиском народу в Україні Верховна Рада заявила, що укладання нового Союзного договору є передчасним (17 жовтня 1990 р.). Але українська влада виявила нерішучість, небажання здійснити кардинальні перетворення. Президент СРСР Горбачов стояв на позиціях збереження Союзу, нехай навіть

ослабленого, збереження соціалістичних орієнтирів (щоправда, потрібно було суттєво їх підправити). Було ясно, що верхи в Україні оглядаються на центр і очікують втручання військ. З цією метою і справді створювались загони міліції особливого призначення для “наведення порядку”.

Весна 1991 р. принесла нову хвилю шахтарських страйків. Вони вимагали надання Декларації про суверенітет статусу конституційного закону, забезпечення реальної незалежності республіки, відставки уряду тощо.

16 квітня в Києві був утворений страйковий комітет. Одночасно виникала Всеукраїнська організація трудящих, її вимоги були політичними: вихід зі складу СРСР; розпуск КППС — КПУ; припинення відрахування до бюджету СРСР; розпуск Верховної Ради УРСР і проведення нових парламентських виборів.

Центр у Москві не поступався — в новому договорі він навіть скасував формальне право союзних республік на вихід із СРСР; так само залишався централізм у госпрозрахунках із республіками, а Верховна Рада Союзу діставала право встановлювати принципи діяльності усіх республік і місцевих органів влади, а також проголошувати воєнний стан, запроваджувати особливі форми управління. На IV з'їзді народних депутатів СРСР (грудень 1990 р.) центр не захотів визнати декларацій про державний суверенітет союзних республік.

23 квітня 1991 р. в місті Новоогарьовому, під Москвою, було прийнято заяву про новий проект союznego договору. Від України її мав підписати прем'єр-міністр Вітольд Фокін. Але Верховна Рада України вирішила відкласти його підписання (27 червня 1991 р.). Український уряд під тиском масових демонстрацій відмовився брати участь у підписанні договору, призначеного на 20 серпня. Назрівав конфлікт між Україною і центром.

19–21 серпня вище партійне і державне керівництво в Москві на чолі з віце-президентом Г. Янаєвим, за відсутності Горбачова (перебував у Криму на відпочинку), робить спробу відновити тоталітарний режим в СРСР. 19 серпня був створений ГКЧП (Державний комітет з надзвичайного стану), який спирався на консервативні партійні кола Комуністичної партії Радянського Союзу, війська і правоохоронні органи.

Ця хунта планувала передусім нейтралізувати Україну, розгромити демократію в Росії, а потім ввести війська в Київ, Львів, Харків, Донецьк. Уповноважений ГКЧП, що з'явився в Києві, генерал Варенніков, пред'явив голові Верховної Ради Леонідові Кравчуку ультиматум: якщо тут буде неспокій, радянські війська окупують міста в Україні.

Кравчук терміново скликав керівників політичних партій, громадських організацій, рухів, які висловилися проти підпорядкування Москві. Вони почали створювати загони для організації відсічі. Верховна Рада України заявила, що дії ГКЧП не мають юридичної сили для суверенної України. Керівники демократичних організацій в Українській республіці проголосили, що координацію дій проти хунти бере на себе Президія Народної Ради.

Демократи України заявили про свою солідарність із демократами Росії і висловили готовність до опору. У Києві населення було закликане до громадянської непокорності і страйку.

У зверненні Народної Ради до українського народу говорилося: “У ніч на 19 серпня в Москві вчинено антиконституційний державний переворот. Владу злочинно захоплено верхівкою військово-промислового комплексу, КДБ та правоконсервативного крила КПС... Головна мета перевороту — придушення демократичних і національно-визвольних процесів у республіках та збереження недоторканими імперських структур. Це неприхована спроба перекреслити здобутки народів на шляху до державного суверенітету”.

І далі: “Ми не визнаємо самозваного комітету з надзвичайного стану та будь-яких його розпоряджень. Закликаємо всіх громадян України, усіх посадових осіб... ігнорувати будь-які рішення путчистів і підпорядковуватися виключно Конституції України та її законам.

У цей вирішальний час усі чесні люди в Україні повинні підтримати Росію та Єльцина. Пам'ятайте, якщо сьогодні танки розчавлять суверенітет Росії, то завтра вони з'являться на вулицях і площах українських міст..

Усі на вулиці й майдани!..

Повсюди виявляйте громадянську непокору.

Народна Рада закликає розпочати Всеукраїнський страйк проти наступу диктатури.

Віримо, реакція не пройде, демократія переможе!”

Невдовзі путч у Москві провалився. Проте він дав урок і українській демократії: потрібно рішуче захищати свій суверенітет.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України проголосила Акт про державну незалежність. Проголосила, що на території України є чинними тільки Конституція України, постанови і закони республіки. Державна незалежність декларувалася як продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні, на основі статуту ООН, який визнавав права на самовизначення народів. Акт проголошував: “Територія України є неподільною і недоторканою”, “на території України мають чинність виключно Конституція і закони України”. Крім того, були прийняті постанови про департизацію державних органів, про тимчасове припинення діяльності КПУ.

У ті дні газета “Тайм” писала: “Росія може існувати без України. Україна може існувати без Росії. Але Радянський Союз не може існувати без України. Він закінчився”.

Справді, радянська імперія розпалась.

1 грудня 1991 р. вперше в державницькій історії України був проведений всеукраїнський народний референдум. Понад 90 відсотків його учасників підтвердило бажання українців здобути незалежність для своєї Батьківщини. Вперше всенародно був обраний і президент незалежної України — тодішній Голова Верховної Ради Леонід Кравчук. За нього віддали голоси 61 відсоток учасників опитування (претендентами також були М. Гриньов, Л. Лук’яненко, В. Чорновіл, Л. Табурянський, І. Юхновський). Почала формуватися нова державницька традиція, яка розширила базу для участі громадян у політичному житті.

Події 1991 року дістали в народі назву безкровної, або “оксамитової” революції. Але так здається з близької відстані, а з історичних далей, хоча б від початку ХХ століття, ця назва є неправильною: історія боротьби за українську державність полита ріками крові у часи Української революції і громадянської війни 1917–1920 рр., у роки репресій, концтаборів і голодоморів, свідомого нищення всього українського народу та його інтелігенції — елітарної політично свідомої верстви, які тривали і в 30-х, і в 40-х, і в 50-х, і в 60— 70-х роках. А в цілому

незалежність України вистраждана у віковій історичній боротьбі, починаючи ще від XVII століття, викупана в ріках людської крові і сліз. І справедливіше сказати, що жоден народ світу не заплатив за свою незалежну Державність стільки, скільки заплатили українці.

Таким чином, тривалий процес розвитку ідей національної Української державності, що розпочався в новітній період історії — з XIX ст. — в умовах підімперської бездержавності і советсько-більшовицької тоталітарно-репресивної системи в СРСР, який розвивався за авторитарних і тоталітарних режимів, завершився перемогою. Головним носієм ідеї національної державності була українська інтелігенція, а не якісь буржуазні чи ліберальні класи і верстви українства, як про те раніше твердили радянські соціологи. Звичайно ж, певні історичні умови позначилися і на існуванні Української незалежної держави.

І все ж перемога національної ідеї була наслідком поступового усвідомлення національної, територіальної й мовно-культурної спільності, усвідомлення окремішності українців порівняно з іншими сусідніми народами. Характерною рисою в розвитку української національної ідеї було те, що ця ідея адаптувалась у свідомості значної частини українців-комуністів та їхньої верхівки, які побачили, а скоріше відчули у національній незалежній державності України своє майбутнє як національної еліти. У цьому особливість і нової Української держави, в якій залишилися при силі всі попередні номенклатурні кадри.

Проте перемога національної ідеї в Україні не є чимось оригінальним і самобутнім у контексті світової історії. Сучасні політологи стверджують, що, як і націоналізм інших народів, “український націоналізм “уписується” в загальний контекст світової історії...”, є виявом “загальносвітових тенденцій... загальнолюдського в національному”.

Після 1 грудня 1991 р. українська державність вступила в нову історичну добу — добу посткомуністичної влади в незалежній державі.

Політичне становище України. Українська незалежна держава. Проблеми розбудови

Референдум 1 грудня 1991 р. відкриває нову історичну добу в історії України — відродження незалежної Української держави. Це було вже четверте державницьке воскресіння незалежної України в її історії. Основою незалежності влади в 90-х роках стала, як стверджують політологи, етнонаціональна єдність, наше бажання утвердитись у вигляді певної етнокультурної форми співжиття. Необхідність такої держави викликана була потребою захисту українців як етносу від загрози їхнього зникнення через розчинення в інших національних утвореннях.

Політика центру останніх десятиліть була відверто спрямована не лише на економічний визиск національних територій, а й на денационалізацію українців і повного їх розчинення в середовищі російського населення через створення російськомовного “єдиного советского народа”. Реформи епохи “перебудови”, створення нового союзного договору, де Росія відверто забирала під себе усю загальносоюзну власність, керування на всіх рівнях економікою, культурою, інформаційним простором (здаймо, що Всесоюзна теле- радіокомпанія і Телеграфне агенство Радянського Союзу — ТАРС — були повністю підпорядковані Росії) — все те свідчило про відкрите посилення імперських анексіоністських забаганок. Це викликало спротив не лише з боку національно-патріотичних сил в усіх радянських республіках, а й у середовищі національної номенклатурної еліти, яка тепер прагнула позбутися залежності від центру.

Тому в усіх радянських республіках прагматично налаштовані партійні функціонери зрозуміли, що їм, аби і далі утримати владу і державний контроль над національними багатствами своєї республіки, необхідно відірватись від уже нестабільного і негрізного центру й закріпити в своїх руках владу. В Україні вони спокійно і масово переходили на бік націонал-комуністів на чолі з прозірливим компартійним лідером Леонідом Кравчуком. Цим і пояснюється мирний характер української революції — проголошення України незалежною державою. Але цим самим явищем були усунуті від влади ті демократичні сили і політики, які, власне, десятиліттями боролись і віддавали свої життя за цю самостійність. Проте для всіх тодішніх де-

мократичних партій і об'єднань не вистачало професіоналізму в адміністративному керуванні та в політичному співіснуванні, що викликало постійні конфлікти в усіх новітніх демократичних об'єднаннях та органах влади — від місцевих партійних до найвищих. Це гальмувало функціонування всіх галузей політичного й економічного життя України.

Відсутність досвіду політичної боротьби й уміння йти на компроміс прирекла мітингово-демократичну українську еліту на другорядні ролі в суспільстві, що було властиво в таких випадках політичним елітам усіх раніше пригноблених націй.

Народний Рух України після III з'їзду розколовся. Частина відомих рухівців перейшла на бік уряду й посіла високі міністерські посади. Інша частина продовжувала розколюватися на окремі опозиційні групи й партії, які не висували, проте, практичних програм державного будівництва. Після IV з'їзду НРУ став політичною партією, яку очолив колишній політв'язень Вячеслав Чорновіл. Проте демократи не зуміли знайти між собою згоди та об'єднатись. Більше того, не змогли залучити в союзники будь-яку структуру чи суспільну групу представників партії влади, що закріплювалась у суспільстві та в державних органах. Лише в наш час деякі представники демократично-рухівського табору, такі, як Юрій Костенко, визнають помилковість своєї ортодоксально-непримиренної позиції. Згадуючи про III з'їзд Руху, він із жалем говорить про те, що ця провідна демократична сила втратила можливість прийти до влади, коли в період урядових конфліктів, які розпочались між президентом Л. Кравчуком і тодішнім прем'єр-міністром Л. Кучмою та значною частиною депутатів Верховної Ради, Леонід Кравчук прийшов на III з'їзд рухівців і попросив підтримати його програму реформ, додавши: "... Я хочу, щоб ви були партією влади, і з цим до вас звертаюсь". Але рухівці "його освистали, і це була найбільша помилка, — згадує Юрій Костенко. — Я хочу сказати, що тоді ми фактично "просвистіли" владу" (газета "Киевский телеграф", 31.03.2003).

Отже, розмови про те, що в Україні влада перейшла до демократів, — чиста демагогія. Окрім того, з числа комуністів, керівників великих промислових, аграрних та фінансових підприємств почали з'являтися банкіри, голови торговельних фірм, власники підприємств, фондів тощо.

З іншого боку в суспільстві спливла з мітингової хвилі, піднялась ще одна суспільна верства — люмпенізована, часом напівосвічена інтелігенція й представники найнижчих керівних ланок, які або не могли раніше знайти свого місця в трудовій ієрархії, або займались шахрайством, розтягуючи й розпродаючи державне майно і займаючись нелегальним накопиченням валюти.

Різні директори й директорики, завідувачі баз, торговці, скупники валюти чи просто численні шахраї й злочинці зрозуміли, що нині для них настав їхній час. Тепер, діставшись будь-якої влади, вони узаконювали нелегально надбані багатства, окрім того, влада (в основному старі партійні кадри) тепер сама відверто гребла все під себе. Запанував принцип: треба будь-що здобути владу, щоб швидше розбагатіти. Ця верства, хоч і нечисленна, але активна й бойова, кинулась здобувати владу на всіх рівнях суспільства — від найнижчого до найвищого. Адже влада — це багатство!.. Так з'явився ще один вид узаконеної буржуазії, часом тісно пов'язаної з кримінальним світом.

У новій незалежній Україні активно формувалася новітня буржуазія, яка не гребувала ніякими засобами, щоб завоювати в суспільстві міцні позиції.

І все ж незалежність України тепер існувала юридично, законно, і настрої ейфорії ще надихав народні маси сподіваннями на швидке покращення життя. Адже створення незалежної державності українського народу було реалізацією цінностей національно-культурного життя, яке опиралося на давню історичну традицію і великі духовні надбання.

Держава — це охоронна сила цих надбань, це умови реалізації національних цінностей, Крім того, держава — це і об'єднавча сила, що тримає всіх в єдиній культурно-етнічній спільноті і в соборній єдності території. Для українців ця держава важлива і з погляду більш ефективного розвитку суспільного співжиття й утвердження рівноправності українського народу серед інших політичних державницьких етнічних спільнот.

Водночас проголошення незалежної Української держави і всенародне обрання президента створило умови для офіційного припинення існування останньої імперії ХХ століття — СРСР.

Пізніше перший всенародно обраний президент України Леонід Кравчук скаже, що проголошення незалежності України, цей “останній крок України призвів до розвалу імперії. Це є заслуга України”.

І цей факт відобразився в юридичних документах наради президентів Росії та України і голови парламенту Білорусі — Б. Єльцина, Л. Кравчука і С. Шушкевича, яка відбувалася в Біловезькій Пущі в Білорусії 8 грудня 1991 р. Російські політики так і не зрозуміли, чому розпався Союз, вважаючи головною причиною цього явища двовладдя в Росії. Але це не так: Союз розпався морально й економічно задовго до Біловезької зустрічі. Деякі політологи назвали Біловезьжя “пострілом у потилицю для СРСР”. У преамбулі “Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав” (СНД) говорилося:

“Мы, республика Беларусь, Российская Федерация (РСФСР), Украина, как государства — учредители Союза ССР, подписавшие Союзный Договор 1922 года, далее именуемые Высокими Договаривающимися Сторонами, констатируем, что Союз ССР как субъект международного права и геополитическая реальность прекращает своё существование”.

Президенти трьох суверенних держав засвідчили, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної і політичної кризи. Лідери цих держав зруйнували, а точніше сказати, зробили останній поштовх імперії, що вже падала в історичне небуття.

Перший президент СРСР Горбачов змушений був іти у відставку, залишившись таким чином і останнім президентом СРСР.

Біловезька угода стала подією величезного історичного значення, яка суттєво, мирним шляхом змінила карту світу. З великими труднощами ця угода все ж була ратифікована українським парламентом 10 грудня 1991 р.

Біловезька зустріч і угода — це був великий історичний і громадянський подвиг лідерів тих трьох країн, які колись засновували нову імперію, а тепер ховали її. На цей крок могли піти лише видатні особистості, які могли свідомо взяти на себе всю відповідальність в ім'я досягнення високих загальнолюдських ідеалів.

Важливо відзначити й той історичний факт, що головну роль у цьому дійстві відіграв президент України Леонід Кравчук.

Політологи та учасники подій свідчать, що саме Кравчукові належить ініціатива зустрічі, саме він запропонував проект можливої угоди, саме він подав пропозицію обговорити цю проблему — створення нових стосунків між колишніми радянськими республіками.

Отже, в міжнародному плані Україна стала відігравати роль інтелектуального центру у створенні нових міждержавних стосунків.

Що ж являла собою Українська держава після проголошення референдуму? До проголошення це була союзна радянська республіка, майже без суверенітету. Економічно Україна вважалася найрозвинутішою з усіх радянських республік. Проте в ній домінувала сировинно-видобувна та військова-промислова галузь, тісно пов'язана з російським військовим комплексом. На цей час спостерігався занепад вугільної промисловості, яку Росія експлуатувала уже кілька століть, а за період СРСР — практично не фінансувалася і не модернізувалася. Вся інша промисловість, у тому числі й легка та харчова, працювали за застарілими технологіями, які часто ще з часів 20-х років — не оновлювались. Усе це призводило до низькоякісного виробництва, надмірного використання палива, погіршення довкілля. Величезні заводи-гіганти, зокрема, в металургії та машинобудуванні, створювалися для потреб усього Союзу РСР, вони виробляли лише 20 відсотків кінцевого продукту. Все інше — напівфабрикати або окремі запчастини, що відправлялися до Росії чи інших радянських республік.

Тепер усі зв'язки були розірвані, промисловість зупинена. Ні Росія, ні тим більше Захід не потребували неякісної продукції. Україна не мала ще й власних енергетичних ресурсів — ні нафти, ні газу. Вугільний регіон занепадав і далі. Оплата Росії і Туркменістану за світовими цінами за енергоресурси шалено підняла ціни на всі види продукції і, крім того, зменшила її виробництво. Ціни на газ збільшились у 100 разів, а на нафту — у 300 разів. До того ж Україна позбулася власного фінансового стартового резерву — у Росію перейшла вся частка України в коштовностях діамантового фонду, у валютних накопиченнях як державних установ, так і громадян України; з України були блискавично викачані всі заощадження вкладників більше 130 млрд карбованців в ніч після референдуму про утвердження суверенітету...

Отож, розмови про те, що Україна після розпаду СРСР — імперії була у прекрасних економічних умовах, — безглузді. Потрібно було будувати все з нуля: і економіку, і фінансову систему, і культуру, і адміністративні структури, і армію, і міжнародні зв'язки. Ці проблеми звалилися на нову політичну верхівку, яка передусім почала закріпляти за собою державну власність, владу і мало переймалася справами держави, бракувало і професіоналізму. Крапці керівні кадри постійно ж бо відкачував центр імперії.

Мирний перехід цієї радянської республіки до суверенітету і незалежності зберіг у всій повноті попередні владні структури і керівну верхівку тоталітарного режиму з її всеохоплюючим контролем суспільства, із силоміць нав'язуваною марксистсько-ленінською ідеологією як “єдиного” правильного вчення, а також існуванням загрози застосування репресій.

Як і в інших радянських республіках, в Україні залишалася при владі попередня владна номенклатура, яку ніхто не усував, а сама вона, звісно, і не збиралася зникати чи відмовлятися від влади. Навпаки вона, миттєво зорієнтувавшись, перейшла від червоних під синьо-жовті прапори і почала пристосовуватися до нових умов.

Почався процес самоперетворення комуністичної номенклатури в нову номенклатуру незалежної вже України через створення нового типу власності шляхом незаконного, нелегітимного, тіньового привласнення колись державної власності, що мала дзвінку назву всенародної. Так виділилася “реформаторська” частина комуністичної партійної бюрократії. Поступово вона згрупувалася у кланово-корпоративну, номенклатурно-капіталістичну суспільну верхівку і створила нових посткомуністичних магнатів. Привласнена державна власність перетворюється у приватну олігархічну власність. І ця олігархія, відсторонена від народу, підперта значними багатствами, з генетично тоталітарною сутністю створила свою систему влади, яку використовувала для власних інтересів. У цій владній системі органічно асимілювалася й ортодоксальна, стара, і нова — “реформаторська” керівна партійна верхівка.

У зв'язку з цим посилилася роль у владних структурах тіньовиків — представників тіньового капіталу, відбулася мафієзація органів влади, криміналізація і корумпованість влад-

ного апарату. Із цим процесом було пов'язане і виникнення “п'ятої влади” — кримінальної, коли зростає вплив і владні домагання з боку таких мафіозних центрів.

Характерно, що корупція — підкуп чиновництва — перетворюється в норму державного життя. Відбувається злиття державної бюрократії, лідерів тіньового підприємництва та лідерів кримінального середовища. На цій основі й проходить розподіл і перерозподіл державної власності та економічних ресурсів, приватизація, чи, як влучно її назвали в народі, “прихватація” народних багатств. Політична влада стала предметом товару — купівлі її та продажу, але на закритому, позакулісному політичному ринку, у тому числі на виборах, де панували кримінальні номенклатурні корпорації кланів. Прикладом цього є справа экс-прем'єр-міністра України Павла Лазаренка, яка прогрімала на весь світ. Колишній партійний функціонер, керівник величезної промислової області за роки незалежності привласнив величезні багатства і вивіз за кордон за попередніми даними понад 880 млн доларів. Величезних збитків завдали українській економіці й чимало інших представників влади, проти яких у деяких іноземних державах порушено слідство. Але це лише видима частина. Позбутися цього явища практично неможливо, адже численна армія владних урядових чиновників пов'язана з тіньовою економікою і корупцією. Тому гасло боротьби з корупцією в сучасній Україні стало популістським, воно ні до чого не могло призвести, бо її ліквідація означала б ліквідацію головних засад посткомуністичної влади.

Крах комуністичної доктрини не означав краху на практиці комуністичного тоталітаризму, тобто, всезагального партійного контролю над суспільством. Тепер посткомуністична ідеологія спрямовується на збереження і культивування соціальних утопій для тотального контролю над суспільством цією новою політичною елітою. Характерною її рисою є відсутність патріотизму, зрощення з російським капіталом і владними структурами. Це призвело, наприклад, до переходу майже всіх засобів масової інформації та видавничих установ на мову іноземної держави — російської, до витіснення української культури низькопробною російською так званою “маскультурою”, що поступово призводить до розмивання світоглядних засад українського суспільства.

Попереднє тоталітарне суспільство зумовило й головні ознаки нашого сучасного суспільства з його денационалізацією політичної влади, фактичною несuverенністю і несамостійністю, компрадорською (запроданською) правлячою елітою. Суверенітет і незалежність України не врятували її від імперської залежності. Фактично унезалежнення відбулося в основному у формі перерозподілу влади між центром і республіками. А при владі міцно трималися сили, що генетично походили з імперського соціал-інтернаціонального минулого і лише так чи інакше пристосувалися до ролі представників і захисників національних і державних інтересів.

Справді, колишня комуністична номенклатура найбільше виграла від розпаду СРСР, захопивши найбільші матеріальні багатства, а тому має найбільше підстав приватизувати патріотизм. Тим більше, що її влада повністю стала незалежною від влади народу, який її не цікавить, а тому і відсутня національно-державницька програма, яка б давала їй право керувати національними інтересами свого народу. Через те і українське суспільство стало перебувати у стані невизначеності стратегії і пріоритетів у соціально-економічному і державницькому розвитку. Все це призводило до стихійності суспільних реформ, аморфності політичного життя.

Нову українську владу цікавили тільки проблема самозбереження. Розмови про реформи зводилися лише до декларації, оскільки не було жодної достатньо розробленої програми реформ — ні в галузі економіки, ні в галузі політичних перетворень. Демократія стала зводитися також до фікції, демократичні права почали існувати лише віртуально, вони тільки стверджували право мати свою думку, часом навіть висловлювати її, але робити мусиш те, що скажуть, правильніше, накажуть зверху.

Українське суспільство така еліта не може згуртувати. Тому воно не готове до самоорганізації на ґрунті загальнонаціональних інтересів. Це наслідок, з одного боку, політичної слабкості і несамостійності інтелектуальних прошарків нашої інтелігенції, а з іншого — кримінально-мафіозної сутності національного підприємництва. Тому наше суспільство погано структуроване, аморфне, не може цілеспрямовано впливати на владу, через те не може виникнути і повноцінної багатопартійної системи.

Така “декоративна українська демократія” зручна для партії влади і мало корисна для мас. Пасивність, інертність внутрішнього становища України стали причиною славнозвісної стабільності, яка давала можливість владі розбудовувати державу “під себе”. Партія влади, контролюючи засоби масової інформації, користувалася демагогічними оцінками і патріотичними гаслами, експлуатувала довіру людей і діяла монополюю та безконтрольно у своїх власних інтересах.

Українська еліта, отже, не позбулася суспільного менталітету колоніальної провінції, значною мірою зберігала і навіть примножувала, за твердженнями сучасних аналітиків, свою підколоніальну залежність в умовах податково-хабарницького здиригства держави, відмовлялася від власної корінної культурно-мовної традиції і тим сприяла на думку Івана Дзюби, що “дев’ятий вал російськомовної “масової культури” заливає руїни культурної інфраструктури України”. Це призводило до поглиблення зросійщення українського суспільства, яке в епоху своєї останньої незалежності постало на межі остаточної втрати національної культури.

Отже, українська держава використовувалася в основному для захисту привілейованих кланів і посткомуністичної влади, яка стала поза суспільством і над ним і яка через відсутність національного патріотизму фактично працювала проти національних інтересів України.

Створення і реорганізація органів влади незалежної Української держави

Декларація про суверенітет, Акт про незалежність України і референдум 1 грудня визначили мирний перехід УРСР до незалежності. Але проголошення суверенної держави висунуло потребу у створенні нових органів влади або реорганізації старих, що відповідали б статусу незалежної держави.

- 1) Передусім Верховна Рада УРСР 17 вересня 1991 р. внесла до Конституції певні зміни, які мали здійснити суверенітет нашої держави: це — зміна назви: “Українська Радянська Соціалістична Республіка” тепер дістала назву “Україна” — тобто, відроджувалась історична назва нашої Батьківщини.

- 2) Правовий статус населення регулювався законом від 8 жовтня 1991 р. “Про громадянство України”, який надавав право громадянина кожній людині, що жила в Україні, незалежно від походження та національної належності.
- 3) Суверенітет України відкривав шлях до незалежності. Але Україна як така не мала багатьох відповідних державних інституцій. Передусім потрібно було створити Національний банк, запровадити власну грошову одиницю, відкрити зовнішньополітичні відомства, консульства, експортно-імпортні організації тощо.
- 4) Україна не мала своїх збройних сил. Розташоване на її території військове угруповання в 700 тис. осіб підпорядковувалося колишньому СРСР; наявність його в Україні суперечила нейтральному і позаблоковому статусу України, який проголосила Верховна Рада. Через те 24 серпня 1991 р. було створене Міністерство оборони України. Але частини стратегічних сил колишнього Радянського Союзу підпорядковувалися не Міністерству оборони України, на чолі якого став генерал-майор авіації Костянтин Морозов, а керівництву збройних сил Співдружності Незалежних Держав, яка була створена в грудні 1991 року. Це призвело до загострення ситуації у військах, і президент Кравчук 5 квітня 1992 р. підпорядкував усі війська, що перебували в Україні, Міністерству оборони України. Військовослужбовці за бажанням присягали на вірність Україні. У той же час 3 жовтня 1993 р. Верховна Рада оголосила, що українські Збройні сили захищають національні інтереси своєї держави, відмовляються від застосування зброї для розв’язання політичних проблем на терені України.
- 5) Водночас створювалася власна правоохоронна організація — Служба безпеки України (СБУ). Вона створювалася не як каральна структура, а для захисту суверенітету, конституційного влаштування, територіальної цілісності та збереження науково-технічного та оборонного потенціалу України. Велика роль відводилась їй у боротьбі з організованою злочинністю.
- 6) Було прийнято ряд законів про дотримання прав людини — про реабілітацію репресованих, про свободу совісті,

про права національних меншин. Спеціальна постанова “Декларація прав національностей України” гарантувала усім народам і національностям рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Наприкінці 1991 року в системі АН України був створений Інститут національних відносин та політології, згодом створено Міністерство у справах національностей та міграцій.

- 7) Крім того, Верховна Рада затвердила державний герб України, прапор і гімн.
- 8) Велика перебудова розпочалась у сфері реорганізації виконавчих структур. 25 лютого 1992 р. були скасовані попередні союзні міністерства, а замість них створено 26 міністерств у системі українських органів влади. Тепер вони не керували безпосередньо виробництвом, а відповідали за проведення державної політики в різних галузях господарства.
При Президентові була створена дорадча інституція — Державна Дума з 62 осіб. В її складі утворилось чотири комітети. Але вона себе не виправдала і через рік була розформована.
- 9) Українська держава змушена була заново будувати судовоправові органи. У квітні 1992 р. було прийнято закон про Конституційний Суд. Були визначені його компетенції, а також повноваження Міністерства юстиції, СБУ, прокуратури, адвокатури.
- 10) На районних і обласних рівнях були ліквідовані виконавчі комітети і запроваджувався інститут представників президента — голів державних адміністрацій. У Криму діяв представник президента з широкими повноваженнями.

Проте всі ці державні структури формувалися з колишньої партійно-радянської номенклатури і не могли по-новому керувати. А внутрішня ситуація в Україні погіршувалася.

Крім того, суттєву роль відіграв тодішній російський уряд, який попри офіційне визнання незалежності України (5 грудня 1991 р.) негативно поставився до самого факту цієї незалежності. Адже багатомісячне перебування України в складі Росії виробило міцну анексіоністсько-шовіністичну концепцію, яка була спрямована на ліквідацію державницького існування ук-

раїнців — і в часи Гетьманщини (XVII—XVIII ст.), і в добу Української революції 1917–1920 рр.

Існування незалежної України підривало домінацію Росії в Східній Європі, позбавляло її величезної сировинної бази для промислових, військових і культурних потреб. Тож відразу по проголошенні незалежності України російські політики почали розробляти і втілювати в життя нові методи ліквідації або хоча б знесилення суверенітету України. 1992 року був випрацюваний план, який передбачав припинення замовлень військовим заводам України, 80 відсотків яких були тісно пов'язані з російським військовим комплексом. У такому разі армія безробітних постійно мала розхитувати страйками і демонстраціями українське суспільство. Створення в Україні такої “стабільної нестабільності” — ось головний задум цього плану.

Щоб зруйнувати українську незалежність, почали створюватись численні антиукраїнські партії, рухи, фонди, комерційні організації, трасти, які своєю діяльністю сприяли хаосу в економіці і житті української держави, їхня мета була визначеною. Як сказав один із чільних російських політиків С. Бабурін: “Або Україна знову возз'єднається з Росією, або війна”. У руках російського капіталу опинилась основна кількість видавництва, преси, радіо і телеканалів. За 1992–1994 рр. тираж українських видань зменшився в 4 рази. Українська преса становила всього 25 % від усієї преси. Тепер ця цифра набагато менша: нині на одного жителя України припадає менше однієї книжки. Тим часом у Росії, Польщі, Німеччині та інших країнах — близько 10 і понад те.

Особливо болючим для економіки України був розрив економічних зв'язків. Росія почала запроваджувати до нашої держави руйнівну політику цін щодо енергоносіїв. Хоча Україна зробила величезний внесок у створення та розвиток паливно-видобувної промисловості Росії, російський уряд почав підвищувати ціни для України на нафту й газ. Як писала преса, Росія стала продавати Україні свій стратегічний експорт за світовими цінами, хоча для Казахстану, Білорусі та інших держав була дешевшою — російська нафта. І водночас за транзит через Україну цих енергоносіїв Росія сплачувала в 4 рази нижче за світові ціни. На будь-яке нагадування Києва про таку невідповідність Росія реагувала нервово і навіть агресивно.

В Україні було неспокійним і політичне життя. Почала то- читись боротьба навколо проблеми про сильну політичну владу. Такої влади в Україні не було. Не було вирішено й питання про територіальний устрій і територіальну єдність України. Потрібна була державно-політична реформа, яка зміцнила б усе суспільство. Потрібна була ясність у формах державного прав- ління. Дискусії загострилися влітку 1995 року. Це питання було розв'язане Конституційним договором, укладеним між парламентом і президентом до прийняття нової Конституції. Проте ліві сили виступили противниками цього договору, який нібито суперечив чинній Конституції 1978 року. Нові дискусії показали, що потрібний був новий конституційний закон, який допоміг би тримати контроль над суспільними процесами.

Соціально-економічне та політичне становище в незалежній Україні

Як відомо, у часи СРСР промисловість України орієнтува- лась на військово-промисловий комплекс (80 %), а не на потре- би людини. Крім того, базові галузі (вугледобувна, металургія) давно вже не діставали належних інвестицій і почали занепа- дати ще в часи СРСР. При утворенні української незалежної держави розпочався розрив давніх економічних зв'язків Украї- ни з Росією. Суверенні Росія і Туркменістан змінили цінову політику щодо колишніх республік і зажадали від України на- багато вищої ціни за нафту і газ. Це стрімко підняло ціни на всю продукцію. Застаріла технологія не дозволяла Україні користуватись іноземним паливом, іноземні ж інвестиції не йшли, бо не проводилися відповідні економічні реформи.

Все це знизило надходження коштів до бюджету. Дефіцит став покриватися паперовими грошми — розпочалась інфляція, яка переросла у гіперінфляцію. За весь час інфляції гроші зне- цінились у 100 тис. разів (Згадаймо, що згодом обмінки дава- ли за 100 тис. крб. 1 гривню, яка умовно дорівнювала 1 крб.). Розпочалася “тінізація” економіки. В цілому економіка Украї- ни на початок 1993 року була відкинута на 20—30 років назад.

Різко загострилися соціальні проблеми. У червні — липні 1993 р. вибухнув великий страйк шахтарів Донбасу, які вису- вали поряд з економічними і політичними вимоги: недовіра Вер-

ховній Раді, президентові, місцевим радам, вступ до економічного союзу СНД тощо. Стара номенклатурно-компартийна верхівка не могла та й не хотіла змін — вона опинилась знову при владі, і це її вдовольняло. Дії президента були невпевненими й нерішучими. І це принесло Українській державі величезні збитки і призвело до вибуху величезної гіперінфляції 1994 р. Україна стояла на межі загибелі своєї державності. Народ втратив довіру до влади.

Такі обставини схвилювали “партію влади”, було прийняте рішення розпочати підготовку до дострокових виборів парламенту і президента України.

Вибори відбулися в березні 1994 р. У новому складі Верховної Ради більшість виявилась у руках комуністів. Вибори принесли зміну президентів: замість Леоніда Кравчука новим президентом України став Леонід Кучма.

“Епоха Леонідів” продовжувалась. Тривала й нестабільна ситуація в Україні. Комуністична фракція домагалась у Верховній Раді відмінити рішення про заборону діяльності Компартії України. У відповідь на провал цієї вимоги при голосуванні вони перейшли в опозицію до президента. Опозицію підтримали і соціалісти. Вони блокували прийняття важливих економічних реформ. І все ж ці реформи потроху розпочиналися.

Розпочиналися вони з лібералізації цін та валютного курсу, із встановлення економічних зв'язків із Росією. Це мало велике значення, бо товарообіг із цією країною 1996 року становив 17 млрд дол., а приміром, з Німеччиною, яка посідала друге місце в зовнішній торгівлі України — цей обіг становив 1,4 млрд дол. Україна збільшує своє виробництво, експорт її товарів та послуг у Східній Європі зріс на 20,8 %, зарплата також зростає.

Проте економічну кризу подолати не вдалося. Часта зміна урядів, зростання безробіття гальмувало реформи. Про це свідчать низькі темпи розвитку найбільш прибуткових малих підприємств: 1997 року їх в Україні було 150 тис., а в Польщі 2 млн. У нас вони забезпечували 5 відсотків зайнятості населення, а в Росії — 20, у Західній Європі — 60–85 відсотків.

У сільському господарстві реформи також не йшли. 1992 року законом було визнано, що можуть існувати три форми

власності на землю: державна, колективна і приватна, причому, всі вони рівноправні. Отже, це було перше законодавче спростування комуністичного догмату, що всю землю потрібно націоналізувати і перетворити в суспільну власність. Проте питання про колективну власність було не з'ясованим: такої форми власності ніде, окрім СРСР, людство не мало. Термін “колективна власність”, як і “суспільна власність”, прийшов у наші часи з міфічної концепції утопічного соціалізму.

У березні 1992 р. Верховна Рада приймає дві протилежні постанови — “Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі” і закон “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, який на противагу першій постанові про необхідність приватизації, твердив про необхідність збереження попереднього становища. Колгоспи і радгоспи не перетворювались в асоціації чи в господарські товариства, паювання відбувалось повільно.

Обсяг виробництва в сільському господарстві за останні роки зменшувався. За 1990–1995 рр. ціни на товари для сільського господарства зросли у 202 тис. разів, а на сільгосппродукцію — у 34 тис. разів. Порушення цінового паритету призвело до знекровлення сільськогосподарських підприємств. У 1996 р. обсяг сільськогосподарської продукції скоротився на 8, 8 відсотка.

Життя вимагало негайного реформування аграрного сектору. Протягом 1996 р. було здійснено перший етап земельної реформи — роздержавлення землі і передача її юридичним особам. Почався другий етап реформи — формування власника землі. 1996 року приватникам належало 16 відсотків землі, які давали 50 відсотків валової продукції у рослинництві і 56 відсотків — у тваринництві.

Наступне завдання в аграрному секторі полягало в остаточному роздержавленні землі і подоланні монополізму держави на володіння нею. Постає найболючіша проблема села — фінансування аграрних перетворень.

Прийняття нової Конституції України

Факт існування в державі Конституції є свідченням суверенності цієї держави. А вже вона створює юридичні засади не лише для прийняття законів та будь-яких нормативних актів,

вона формує й утворює загальні засади політичного й економічного життя, визначає принципи державного будівництва.

Чинна в Україні Конституція 1978 року в 90-х роках зазнала багатьох поправок — їх нараховувалося понад 200. І все ж прийняття нових законів у державно-розбудовчому процесі гальмувалося Конституцією, часом прийняті закони суперечили їй. Тож іще в жовтні 1990 р. Верховна Рада під тиском опозиційних сил прийняла рішення привести чинну Конституцію у відповідність до Декларації про державний суверенітет України. А в червні 1991 р. Верховною Радою було створено Конституційну комісію на чолі з Леонідом Кравчуком, який тоді очолював український парламент, і було затверджено концепцію нової Конституції. Навесні 1992 року проект її обговорювався здебільшого на сесіях районних та обласних рад депутатів трудящих. Він зазнав різкої критики і не був схвалений Верховною Радою.

На основі альтернативних проектів, які висунули деякі правники і політичні партії, цей проект був доопрацьований і оприлюднений влітку 1993 року. Але одразу ж почалися суперечки навколо питання, хто має приймати цей державний документ — Верховна Рада чи спеціально скликана Конституційна асамблея, на чому наполягала низка демократичних партій.

Так само не було до кінця проведено обрання Конституційного Суду. Суперечки між виконавчою та законодавчою владами поглибилися. Щоправда, Конституційний договір від 8 червня 1995 року частково зняв напругу. Коли був підготовлений новий конституційний проект, ситуація знову загострилася. Так, приміром, фракція комуністів наполягала на збереженні старої назви УРСР, попередньої системи управління, вважала за необхідне повернутися до складу СРСР. Свій унітарний проект оприлюднив Конгрес Українських націоналістів. Суперечки розгорілися й довкола інших питань — форми державної влади, власності, побудови парламенту тощо. Дискусії точилися гострі й бурхливі.

Нарешті почалося обговорення у Верховній Раді. 27 червня 1996 року воно тривало цілий день, за жорсткого протистояння лівих сил. Дискусії і перепалки перейшли в нічне засідання. Великий, чи, може й вирішальний, вплив справила промова президента Леоніда Кучми, яку він виголосив вранці 28 червня

перед членами Верховної Ради, погрожуючи розпустити її, коли не буде схвалено конституційний проект.

Дебати “конституційної ночі” завершилися перемогою. За Конституцією наша Українська держава визначалась як незалежна, демократична, правова, соціальна держава — водночас як світська й унітарна. Україна є республікою з президентсько-парламентською формою управління. Наша держава є національною за походженням, вона створена на основі волевиявлення всієї української нації і всього українського народу. Тому державною мовою в ній є українська мова, яка утверджувалась 10 статтею Конституції як мова державна. Конституція закріпила також національно-історичну державну атрибутику України (герб, прапор, гімн). Визначалося, що основою державної влади є народ, який проводить свою волю і безпосередньо діє через органи влади. Підкреслювалося, що народ має право будь-кому чинити опір, якщо хтось захоче ліквідувати Українську незалежну державу чи її конституційний лад.

Пріоритетними напрямками в державі визначалися права і свободи людини, гарантування їхньої сутності. Конституція закріплювала демократичні засади, визначені міжнародними пактами.

Вперше Конституція України визначала:

- 1) права і свободи громадянина не можуть бути скасовані;
- 2) громадянин України не може бути висланий за межі своєї держави чи виданий іноземним властям;
- 3) громадянину України гарантувалося право вільного пересування, вибір місця проживання;
- 4) право на недоторканність житла;
- 5) право таємного листування і телефонних розмов;
- 6) право на свободу думки і слова, поглядів і переконань.

Конституція України визначала соборність території усіх її земель в існуючих кордонах; захист її суверенітету здійснюється Збройними силами України; проголошувалося також забезпечення її економічної та інформаційної безпеки. В основному законі знайшло місце закріплення плюралізму в галузі економічних відносин, у політичній та ідеологічній сфері. Конституцією заборонялася будь-яка цензура.

Політичний плюралізм передбачав існування багатопартійності, свободу політичної діяльності, а також багатоманітність

ідеології, що, на нашу думку, є помилковою позицією. Адже кожна національна держава тримається на засадах єдиної загальнонаціональної ідеології, а багатоманітність різних ідеологій призводить до розхитування ідейних засад державницького будівництва.

Громадяни України мають також політичні права: брати участь в управлінні державою, у виборах, референдумах, бути обраними. Громадяни України мають право на вільні об'єднання в політичні партії та громадські організації, і ніхто не може бути обмежений у цих правах.

Проте Конституцією забороняється утворення політичних партій та організацій, які мають на меті ліквідувати незалежність України чи змінити її конституційний лад насильницьким шляхом (щодо ненасильницьким шляхом — скажімо, агітацією, пропагандою — не говориться нічого), заборона порушувати суверенітет і територіальну цілісність.

Широкі можливості гарантуються Конституцією в галузі прав на економічну свободу: ніхто не може бути позбавлений права власності; право приватної власності є непорушним.

Соціальні права громадян України — право на працю, на страйк, на відпочинок, на житло, на соціальний захист, на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування — також закріплені Конституцією, хоча і не гарантуються нею.

Влада України — за Конституцією — ділиться на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Найперше місце посідає законодавча влада. Найвищим і єдиним органом влади є Верховна Рада, її завдання полягають: 1) у законодавчій діяльності та 2) у функціях парламентського контролю.

Глава держави — президент. Він — гарант державного суверенітету, територіальної цілісності дотримання Конституції, прав і свобод людини. Така посада і з такими повноваженнями фактично є продовженням історичної державницької традиції з епохи княжих часів та козацько-гетьманської республіки, що знайшли своє відображення в першому в Європі конституційному проекті Пилипа Орлика.

Вищим виконавчим органом влади є Кабінет Міністрів, міністерства, місцеві органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації.

Судочинство здійснюється судами загальної юрисдикції та Конституційним Судом України.

Таким чином, Конституція 28 червня 1996 р. визначила шлях державного будівництва України як демократичної і правової держави. Вона визначила і головні напрямки у політичному формуванні суспільства, які мають підняти сучасну Українську державу на рівень світового демократичного співтовариства.

У серпні 1996 р. була здійснена грошова реформа. Вона запровадила у фінансовий обіг грошову одиницю — гривню. Раніше в Україні, як і в усьому СРСР, багато століть і десятиліть грошовою одиницею вважався російський рубль. Українські фінансисти відродили давню українську грошову одиницю — гривню, яка виникла ще в перший період державницького існування українського народу — в Київській Русі. У 1918 р. вона на короткий час була відроджена гетьманом Павлом Скоропадським, а за радянської влади знищена й замінена рублем.

Введення власної грошової одиниці принесло Україні довгоочікувану фінансову стабільність. Незважаючи на серйозні спроби зруйнувати цю стабільність, гривня витримала жорстокий іспит і під час останньої фінансової кризи в Росії 1998 р., і в періоди інших міжнародних фінансових потрясінь. Наприкінці 1999 року і після вересня 2000 року, і навесні 2005 р. гривня хитнулася знову, але все ж вона утрималась у межах визначених Національним банком України.

Усі ці реформи, проте, не вичерпують необхідності подальших змін. Зокрема в аграрному секторі, в галузі політичного управління тощо. Україна хоч і повільно, але рухається шляхом реформ і зміцнює свої позиції серед країн Європи.

Україна на міжнародній арені

Проголошення суверенітету і незалежності вивело Українську державу на шлях рівноправного політичного партнерства з усіма іншими країнами Європи. Незалежну Україну визнав увесь світ. Після проголошення суверенітету вперше в багатовіковій історії українці на міжнародній арені стали діяти самостійно.

Після референдуму Верховна Рада 5 грудня 1991 р. звернулася до парламентів і народів усього світу із заявою, що Україна спрямовуватиме свою зовнішню політику в річищі демок-

ратії й миролюбності, дотримуватиметься принципів рівноправного співробітництва з усіма країнами. Це викликало довіру серед багатьох держав, які одна за одною почали визнавати Україну як незалежну суверенну державу і встановлювати з нею дипломатичні, а далі й економічні, наукові та інші зв'язки.

Першими визнали незалежну Україну Польща та Канада (2 грудня 1991 р.). Протягом одного лише грудня Українську державу визнали 68 країн світу. За перший рік існування Україну як незалежну державу визнали 132 країни, з них 92 встановили повномасштабні дипломатичні стосунки.

Головний напрямок зовнішньої політики України визначався документом — “Основні напрямки зовнішньої політики України”, де заявлялось:

- 1) Україна здійснюватиме відкриту зовнішню політику і прагнутиме до співробітництва, а водночас буде дотримуватися рівноправності у таких стосунках, уникаючи залежності від окремих держав чи груп. Першим таким рівноправним договором був договір з Угорщиною від 6 грудня 1993 р.;
- 2) українські дипломати поставили питання і про вхід України до Ради Європи, хоча цей шлях для нашої країни не міг бути швидким;
- 3) український президент у лютому 1992 р. поставив підпис на Заключному Акті Наради з безпеки та співробітництва у Європі, а в липні підписав Декларацію гельсінської зустрічі про непорушність державних кордонів та гарантування прав людини. Цими документами розпочалась діяльність України на міжнародній арені як рівноправного партнера європейських держав.

Україна однією з перших із країн СНД приєдналась також до програми НАТО “Партнерство заради миру”.

Однією з найважливіших зовнішньополітичних концепцій України була концепція неприєднання до якихось блоків і політичних союзів. Україна будувала свої стосунки з іншими державами на основі двосторонніх угод. Україна поступово відходила від воєнно-політичного впливу Росії. Хоча російські політики чимало зусиль витрачають і донині, щоб повернути Україну до військового та політичного союзу з Росією та її союзниками.

Україна шукала нових економічних відносин із країнами Балтійсько-Чорноморського регіону. Але ця ідея виявилась малоефективною: наша держава не могла здобути від країн цієї частини Європи безперечного забезпечення в енергоносіях.

Українська держава діяла іще в одному напрямку — це проголошення без'ядерного статусу країни, який був засвідчений ще Декларацією про суверенітет і підтверджений Верховною Радою в листопаді 1994 р., коли було ухвалено рішення про приєднання до договору про ядерну зброю, надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. У відповідь 5 грудня 1994 р. на нараді у Будапешті президенти Росії, США і прем'єр-міністр Великобританії надали Україні гарантію безпеки, зобов'язалися поважати суверенітет та існуючі кордони України, не чинити на неї економічного тиску з метою підпорядкування своїм інтересам. Франція і Китай також підписали деякі документи про такі гарантії.

Новий етап розпочався в стосунках України і Росії. Самостійність і суверенізація обох країн не зняла, а загострила суперечності між ними. 19 листопада 1990 р. Кравчук і Єльцин підписали угоду між Україною і Росією, в основу якої були покладені визнання територіальної цілісності обох держав в існуючих кордонах.

Але частина впливових шовіністично налаштованих московських політиків не захотіла миритися з думкою про незалежне суверенне існування України. І почали розроблятися численні проекти про розчленування України, зведення її території до статусу провінційних губерній, як це було до революції 1917 року (наприклад, проект В. Жириновського). Один із останніх авторів подібних проектів О. Дугін заявляє, що “украинский вопрос”, тобто незалежність України, “требует ответных мер, поскольку речь идет о нанесении России уже в настоящем стратегического удара, не реагировать на который “географическая ось истории” (тобто, євразійська російська держава. — *Авт.*) просто не имеет права”. І далі: “Дальнейшее существование унитарной Украины недопустимо. Эта территория должна быть поделена на несколько поясов...” Тобто, знову ставиться питання про розчленування України і знищення її державності.

Нині загострилися також суперечності між Україною і Росією по лінії забезпеченості енергоносіями. Росія забирає в Україні неправомірно високу ціну за енергоносії, не зважає на

вклад України в освоєння цих російських родовищ. Водночас за транзит електроенергії, нафти і газу через нашу територію, по якій під лінії електропередач, нафто- і газопроводи відведено величезну кількість родючої землі, дається мінімум. Росія платить за це Україні в 4 рази менше від світових цін. На кожне нагадування про це російські урядовці реагують досить войовничо; більше того, вимагають, щоб Україна виплачувала борги за енергоносії своїми найкращими підприємствами, погрожуючи економічними санкціями тощо. Цікаво знати, що орендна плата за землю, по якій, наприклад, у Чехословаччині проходили дві лінії трубопроводів, що подавали в Європу енергоресурси з Росії, вистачало на те, щоб ця країна повністю забезпечила свої потреби в паливі.

Суперечності між Росією та Україною відбувались і по лінії СНД, де Україна виступала проти перетворення його в наддержавну структуру зі своїми органами влади. У статуті СНД (1993) йдеться про “спільний економічний проект”, “зовнішні кордони”, “головне командування об’єднаних збройних сил” тощо, що не відповідало принципам позаблоковості та нейтралітету, які проголосила Україна. Російські політики намагаються закріпити вплив російських владних структур на територіях молодих суверенних держав, перетворити СНД в суб’єкт міжнародного права. Так, за наполяганням Росії 20 березня 1992 р. без участі України було підписано угоду про створення об’єднаних Збройних сил СНД, щоб довести, “що цей регіон є передусім зоною інтересів Росії”, як говорилося в указі Єльцина. Крім того, Україна відмовилася підписувати договори про колективну безпеку країн СНД та низку інших подібних угод, які мали на меті відновити в новому вигляді союз колишніх радянських республік.

Україна стояла і стоїть на позиції двосторонніх угод, вважаючи, що СНД може найліпше посприяти відновленню, скажімо, торгівлі з колишніми радянськими республіками, на долю яких припадало 56 відсотків усієї її зовнішньої торгівлі. Крім того, існування СНД — це цивілізований підхід до розподілу колишніх спільних запасів СРСР — золота, алмазного фонду, закордонних торговельних та дипломатичних приміщень, у будівництві яких активну участь брала Україна. Свого часу українська преса оприлюднила такі дані: щороку з України в часи СРСР вивозилось 220 тонн срібла, 8 тонн золота,

численну кількість коштовного каміння — оброблені топази, берили тощо. У бюджет Союзу РСР Росія давала 120 млрд рублів, Україна — понад 100 млрд.

Через те 1994 року (у квітні) Україна приєдналася до економічного союзу держав-учасниць СНД, що надало їй свободу дій у стосунках з іншими державами Співдружності.

Досить гострі дискусії точилися в зв'язку з проблемою входження України до Міжпарламентської асамблеї (МПА) СНД, яка перебуває у Санкт-Петербурзі. “Ліві” в українському парламенті наполягали на негайному вступі до МПА, “помірковані” — стояли за участь на правах асоційованого членства, а “праві” — за невходження до неї. Проте напередодні нових виборів українського президента 1999 року спікер парламенту Олександр Ткаченко за підтримки “лівих” уклав угоду про входження України до МПА, чим намагався здобути собі передвиборчу підтримку з Росії. Проте Україна залишається осторонь, на відміну від Білорусі, від процесів злиття республік — учасниць СНД — у новий союз, і Москва не домоглася поки що зміни у ставленні України до цієї досить пекучої для московських політиків проблеми.

Щоправда, уже в 2003 р. Україна підписала угоду про входження в єдиний економічний простір (ЄЕП) з Росією, Білоруссю і Казахстаном. Як будуть тут розвиватися політичні стосунки — покаже час.

Російсько-українські взаємини залишаються напруженими і в питанні розподілу іноземних боргів, союзного нерухомого закордонного майна, капіталовкладень, валюти українських вкладників, яку конфіскувала російська влада, в московських зовнішньоекономічних банках після проголошення незалежної України, у питанні повернення Україні привласнених валютних заощаджень українських громадян. Свого часу віце-спікер українського парламенту В. Медведчук заявив, що 1 січня 1992 р. з рахунків українського Ощадбанку, який вважався українським відділенням Сбербанку СРСР, було забрано за нинішнім курсом 132 млрд гривень. Це, за словами В. Медведчука, майже п'ять наших нинішніх річних бюджетів. А причина неповернення цих заощаджень у тому, що коли наприкінці 1991 року Україна стала незалежною державою, Український Ощадбанк перестав бути відділенням союзного Сбербанку. Потрібні були угоди, на які Москва не хоче йти ось уже стільки років підряд.

Тривалий час точилися суперечки навколо розподілу Чорноморського флоту. Відомо, що Росія від першого дня незалежності України підняла питання про суверенітет Криму, підтримавши тут обрання президентом у 1994 р. свого ставленика Юрія Мешкова. Постійно на російській політичній арені почали з'являтися різні анексіоністські заяви і плани — то В. Жириновського, то мера Москви Г. Попова, а потім Ю. Лужкова, то інших політиків щодо розчленування України, відторгнення від неї тієї чи іншої частини території. Зокрема, Г. Попов підтримав заяву прес-секретаря Б. Єльцина, що Росія має право поставити проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Попов, до речі, першим заявив про претензії Росії на Крим і Одеську область. У такому самому дусі був і виступ у “Правді” віце-президента О. Рущького (30.01.1992) та низки інших політиків. У жовтні 2003 р. про це говорив авторитетний депутат Державної думи Росії Д. Рагозін у зв'язку з побудовою Таманської дамби — з території Росії до українського острова Тузла.

У травні 1992 р. парламент Росії заявив, що акт передачі Кримської області Україні 1954 року не має юридичної сили. Це стимулювало антиукраїнський рух на півострові, який було нелегко втихомирити і де постійно урізуються права 700-тисячного українського населення, яке на півострові має лише одну українську школу, одну українську газету (хоча, наприклад, кримські татари, яких є близько 40 тис. осіб, мають 13 шкіл, 2 своїх журнали, 6 газет, один театр). Вся решта шкіл, культурних та громадських організацій — російськомовні.

Спираючись на бажання більшості населення Криму, Верховна Рада України відновила автономію півострова у складі вже України і ліквідувала в Кримській автономії посаду президента. Сепаратистські рухи пішли на спад, хоча не вщухають і донині.

У липні 1993 р. парламент Росії прийняв безпрецедентну постанову про “Про статус міста Севастополь”, в якій проголосила це місто російським, головною базою Російського Чорноморського флоту. Юридичну недолугість цієї постанови визнав і російський президент Єльцин, а також Рада Безпеки ООН. Подібне рішення прийняла і Державна дума Росії вже в листопаді 1996 р. Ці акції були виявом втручання Росії у внутрішні справи України, які прориваються і в наступні роки вже ново-

го тисячоліття: у зв'язку з так званим мовним питанням (після убивства у Львові відомого композитора Ігоря Білозора), і в часи виборчих кампаній чи терористичних актів (наприклад, у жовтні 2002 р. в Москві), чи під час будівництва дамби до українського острова Тузла в Азовському морі (жовтень 2003 р.). Причому заява Верховної Ради України від 4 жовтня 2003 р., про загрозу територіальній цілісності України російська Державна дума засудила як “дестабілізуючий фактор”, а заступник голови комітету у справах СНГ цього парламенту заявив, що доки немає угоди між Україною і РФ про розділ Азовського моря, не можна говорити ні про яку “недоторканність кордонів” України...

У травні 1997 р. урядові делегації Росії та України підписали три угоди щодо розподілу Чорноморського флоту, за якими Україна здавала в оренду Росії кілька військово-морських баз у Севастополі. Цей факт, проте, дістав неоднозначну оцінку, зокрема з боку національно-патріотичних сил. Адже флот і вся берегова структура були поділені порівну. Зовсім не був визнаний той факт, що Україна в СРСР розбудовувала не лише Чорноморський флот, а й Балтійський і Тихоокеанський. Зауважимо до того ж, що найновіші кораблі в Чорному морі ще до цього розподілу Росія завчасно перевела у свої територіальні води, а поділила 300 застарілих суден. Та сума їх викупу і вартість 20-річної російської оренди бази в Севастополі Україні зараховувались як борги за енергоносії. Фактично ця оренда стала безкоштовною. Створилась, як бачимо, досить неоднозначна ситуація.

Проте цей договір фіксував, що обидві сторони “визнають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів”. І це — головне завоювання України — визнання непорушності її території. Але як свідчать пізніші події, можна визнавати непорушність території та одночасно зазіхати на привласнення собі найефективніших заводів і підприємств, що розташовані на цій території, уже іншим методом — методом економічного підпорядкування України через так звані борги.

Фіналом цих стосунків став багатостраждальний широкомасштабний договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (30 травня 1997 р.).

Тривале зволікання з його підписанням, численні консультації на різних рівнях, що супроводжувались анексіоністськими заявами декотрих московських політиків, свідчили, що українсько-російські стосунки залишаються першорядними у зовнішній політиці України. У цьому плані пригадуються слова першого всенародно обраного президента України Леоніда Кравчука, який на запитання кореспондентів, як він ставиться до Росії, відповів, що ставиться як до великого і непередбачуваного сусіда, наприклад, як людина, що спить зі слоном і думає, що буде, коли уві сні цей слон випадково покладе на нього свою ногу.

Нерівними були стосунки України із США. Тривалий час тогочасний президент Джордж Буш-старший, визнавши незалежність нашої держави 25 грудня 1991 р., все ще вбачав її майбутнє у складі “оновленого Союзу”. Адже Україні дісталася третина світового ядерного арсеналу, і уряд Америки боявся розповзання цієї ядерної зброї з України. Визнавши незалежність України, цей уряд висунув ультимативну вимогу нашій державі — позбутися атомної зброї. Лише через півтора року цей уряд почав сприймати Україну не через призму ядерної зброї, а як на важливий геополітичний центр європейської безпеки. Після підписання тристоронньої угоди (1994) — США, Росія, Україна, за якою з української території протягом семи років треба було вивезти всі ядерні боєголовки за фінансової допомоги США, у Вашингтоні стали інакше трактувати Україну.

1994 рік тут був оголошений “українським”. Поступово відбувався процес більшого порозуміння і зближення між нашими державами, свідченням чого була активна діяльність комісії “Кучма — Гор” (віце-президент США), Міжурядового економічного комітету та інших структур. Хоча треба сказати, США практично завжди і всюди свої національні інтереси ставлять на перше місце, незважаючи на угоди про “стратегічне партнерство” тощо. У 2003 р. стосунки із США знову погіршилися у зв’язку з так званою справою продажу до Іраку радіолокаційної установки “кольчуга”.

Українська держава розташована в центрі Європи і тому має величезне стратегічне значення для підтримки стабільності в Європі і в світі. Цей погляд поступово поширюється і серед європейських політиків. Адже поява незалежної суверенної Ук-

раїни змінила вплив постбільшовицької Росії на європейському континенті, фактично знищила її домінацію в європейській політиці. І це знайшло відображення в тому, що 1995 року Україна стала 37 членом авторитетної європейської організації — Ради Європи та інших європейських структур. Цим самим Україна повернулась до свого історико-генетичного становища — юридично знову увійшла до сім'ї європейських держав, як це було ще в часи Київської Русі і Галицько-Волинського королівства.

Україна уклала угоди про територіальні межі з усіма своїми сусідами, створивши навколо себе зони безпеки на півночі, півдні і заході. З Польщею наша держава уклала угоду про стратегічне партнерство. Ліквідація в Україні ядерного арсеналу піднесла її авторитет. Вона стала співпрацювати зі Світовим та Європейським банками, розширила торгівлю на Заході і Сході. А з липня 1997 р. в Мадриді була підписана Хартія про особливі стосунки між Україною і НАТО, що надало нового імпульсу процесові входження України у європейські та євроатлантичні політичні та економічні структури, у створення колективної безпеки і недопущення будь-яких розділів демократичного європейського світу.

Проте нестабільність українського законодавства, особливо що стосується іноземного інвестування, затримує цей процес. Млявість адміністративної, аграрної та інших реформ гальмує приплив зовнішніх інвестицій.

А втім, встановлюються і розширюються міжнародні зв'язки українських підприємств, науковців, митців з відповідними інституціями в країнах західного світу, з українською діаспорою за кордоном. Уряди України, які були створені після останніх президентських виборів 1999 р. успішно завойовують позиції в міжнародному плані. І є надія, що ця діяльність принесе нашій державі нові успіхи в утвердженні в європейській цивілізованій спільноті.

Але шлях до цього нелегкий і суперечливий.

Ситуація ускладнюється тим, що провідною перебудовчою і державотворчою силою, як і раніше, залишається колишня комуністична та номенклатурно-господарська верхівка, яка за своїм світоглядом не є ні національною, ні патріотичною. У своїй більшості ця суспільна група вміло пристосувалась до нових обставин і вимог, аби зберегти і далі керівне становище. Тому

вона і не дійшла до розуміння справді нових потреб у розвитку українського державного організму. І в парламенті, і в урядових установах у більшості місця посідають керівні представники колишньої компартії або новонароджені нею олігархи.

З одного боку, це явище закономірне, що колишні представники провідної партії, тобто провідної політичної верхівки старої системи, стають будівничими нової держави. Адже будувати державу може тільки досвідчена політична сила. У нас же іншої політичної провідної верхівки не було і немає.

Біда в іншому: посткомуністична еліта не обтяжує себе розумінням справді важливих потреб розвитку українського державного організму і тому їй абсолютно байдуже, яку державу будувати, і за складних кризових ситуацій ця частина посткомуністичних керівників може стати і почасті стає резервом антиукраїнства й антидержавництва.

У таких умовах проблему міг би вирішити український патріотичний уряд як інституція, що є найбільш інформованою, чутливою та відповідальною за всі суспільні стреси. Але й урядова верхівка, як і нова політична еліта, народжується з тієї ж самої посткомуністичної і господарчої керівної групи Української держави, що й більш численна правляча верства в Україні. Тут також немає нічого дивного: не всі представники колишньої Комуністичної партії були ортодоксальними комуністами-більшовиками чи вірними ленінцями-інтернаціоналістами, не всі зреклися свого народу в ім'я ефемерної світової революції чи побудови комунізму в окремо взятій країні.

Про це свідчать такі цифри: колишня Компартія України мала у своїх лавах понад 3 млн. осіб; теперішні прокомуністичні партії в Україні (компартія, соціалістична, селянська партії та ін.) разом складають близько 250 тис. осіб, причому здебільшого пенсійного віку. Де ж поділася основна маса “вірних ленінців”? Усі вони нікуди не зникли, залишилися на своїх місцях. Частина з них — найсвідоміші і найпатріотичніші представники — працюють на старих місцях уже в нових, досить складних соціально-економічних умовах. Інша частина поповнює прокомуністичні чи проросійські антидержавницькі структури та є резервом повзучої контрреволюції, котра вичікує слушного часу, аби повалити щойно зрослу, нетривку будову Української держави.

Демократичні ж сили в сучасній Україні залишилися слабкими і розпороченими. Вони не могли обіпертися на могутню об'єднану силу народних мас, оскільки в цих масах відсутній головний фермент: усвідомлення власної державницької гідності. Адже і далі продовжувалося шалене зросійщення освіти народних мас: приміром у столиці Донецького краю — Донецьку існує одна українська школа. Подібне явище спостерігалось в усіх східних областях, що дало відвагу харківським депутатам влітку 2003 року вчинити антиконституційний акт: проголосити російську мову, мову сусідньої країни, державною мовою на Харківщині поряд з українською. І це не стало предметом навіть обговорення на урядовому рівні.

Відсутність належної політичної культури, яку постійно замінюють сурогатом різних так званих загальнолюдських чи загальносуспільних ідеалів, усунення національних духовних здобутків від суспільства, а саме вони є джерелом, наріжним каменем державотворення, все глибше штовхають народні маси у глухий кут безвиході і збайдужіння. І вже не викликає зацікавленості чи обговорення той факт, що нині в Україні на одну українську книжку припадає 56 російських, що в Україні, де 78 % населення становлять українці, на душу населення доводиться менше (!) однієї української книжки. Водночас у Росії на душу населення припадає 3,5, у Польщі — 9,5, у Німеччині — 12 книжок. Так само мало кого із урядовців незалежної держави став турбувати і процес все більшого зросійщення каналів радіо, телебачення, преси... Відомо, що подібної ситуації не мала і не має жодна країна, що досягла успіху у своєму історичному прогресі, — скажімо, Японія, Німеччина, Франція, Китай, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Польща тощо.

Подібні умови створювали і відповідну компрадорську політичну культуру і керівну верхівку, з її зарозумілістю, погордою до слабкої і бідної рідної вітчизни-матері і, натомість, — лакейством і запобіганням перед чужим багатством і чужою силою, зневагою до свого немічного народу (звернімо увагу на те, що новостворена українська буржуазія навіть не зберігає своїх капіталів у рідній державі, а вивозить їх у зарубіжні банки, допомагаючи тим самим збагачуватися чужим країнам).

Звідси — відсутність духовної єдності нашої нації. Звідси — масовий виїзд — до 7 млн — молодих українців на заробітки

за кордон. За останні роки Україну полишило понад 4 тисячі вчених, докторів наук, найвищих наукових фахівців! Їхній внесок в економіку західних держав становить понад 4 млрд доларів (“Українська правда”, <http://www.prawda.com.ua>). Без такої єдності і політичної свідомості народу неможливо побудувати державу, та ще й у таких складних міжнародних та економічних умовах.

Після проведення нового референдуму в Україні 16 квітня 1999 р., після “касетного скандалу” 2001 року та політичних дискусій навколо нього в Україні раз по раз виникає критична ситуація, яку намагаються використати багато зарубіжних політиків різного ґатунку, зокрема і політиків Росії, щоб вирішити свої економічні та політичні проблеми за рахунок України.

Головним завданням сучасного державного будівництва стала проблема відновлення національної духовної культури, яка єднає і возвеличує націю, формує патріотичну політичну культуру в масах, коли стає можливе поєднання по-державницьки свідомих, політично активних мас народу з дівістю політично й національно свідомого уряду. Не може постати й утвердитися держава, коли її керівники не будуть спиратися на власний народ, на власну націю. Тільки народ, нація творить державу в єдності зі своєю політичною елітою, і тільки тоді можуть бути забезпеченими права і свободи кожної людини, кожної особи. Про це яскраво засвідчила виборча кампанія восени 2004 року, що переросла у революційний вибух.

“Помаранчева революція” в Україні

22 листопада 2004 р. на славнозвісний київський Майдан Незалежності на знак протесту проти фальсифікації президентських виборів 31 жовтня — 21 листопада вийшли тисячі студентів, робітників, інтелігентів, пенсіонерів. Усі вони мали в руках або помаранчеві прапорці з написом “Так! Ющенко”, або помаранчеві стрічки в петлицях одягу чи пов’язані на руках, на шапках, на сумочках, на ногах — де тільки можна було прив’язати цей помаранчевий знак опозиційного до влади виборця — навіть на зап’ясті руки, на шиї чи на мізинці... Над площею замаяли помаранчеві прапори з портретом опозиційного до влади кандидата, колишнього прем’єр-міністра, а ще раніше —

голови правління Національного банку, котрий в 90-х роках успішно провів грошову реформу в Україні, відновивши давню українську грошову одиницю — гривню. Це був Віктор Ющенко.

Так розпочалася в Україні “помаранчева революція”, що після 10-річного правління Леоніда Кучми і його олігархічно-чиновницького оточення об’єднала людей різних верств: від безробітного робітника і приниженого бідністю учителя й інженера — до середньо заможних і просто багатих, так званих нових українців, які за останні тринадцять літ змогли створити собі певні капітали і які також зазнали усіх “принад” посткомуністичного режиму. Особливе невдоволення різних верств українського суспільства викликала державна діяльність останнього прем’єр-міністра Віктора Януковича, ставленика могутнього донецького олігархічного клану, який виявив у своїй політиці не лише вибірково-регіональну (власне, регіонально-донецьку) спрямованість, а й відверту прихильність до російських монополістичних прагнень ще більше підпорядкувати собі українську економіку.

Виборча кампанія осені 2004 року була надзвичайно жорстокою. Кандидатом від влади і фактичним наступником Президента Л. Кучми та його проросійської орієнтації був прем’єр-міністр — Віктор Янукович який не вагаючись щедро використовував кошти на виборчу кампанію з державного бюджету, дарував автомобілі й інші коштовні дарунки, а потім раптово надав пенсіонерам значні дотації до пенсії. За даними преси, певні російські структури виділили також значні суми, які прем’єр-міністр витратив на свою виборчу кампанію, в тому числі 200 млн дол. від “Газпрому”, який контролює Кремль (“Вечірні вісті”, № 163, 29.10–4.11.2004.). Попри всі моральні та юридичні права Прем’єр-міністр під час виборчої кампанії у відпустку не пішов, широко використовував своє службове становище. Як ніколи раніше в цій виборчій кампанії працювало чимало російських політтехнологів, яких прикривали урядові структури, зокрема й Адміністрація Президента на чолі з “геніальним шахістом” В. Медведчуком (“Вечірні вісті”, 12.01.2005).

Від самого початку виборчої кампанії стало зрозуміло, що слова Л. Кучми про наступну виборчу кампанію, яка буде як ніколи жорстокою і брудною, — справдилися. Спочатку було вчинено спробу покінчити з конкурентом провладного кандидата у президенти — з лідером опозиції “Сила народу” Віктором

Ющенком — давно перевіраним методом: розчавити на трасі його автомобіль завантаженим КАМАЗом (перша така акція була проведена ще у 1980-х роках у Білорусії, коли в такий спосіб усунений був популярний у народі чільний партійний посадовець П. Машеров). Друга спроба розправитись із В. Ющенком на виборчих перегонах відбулася на початку вересня 2004 р., коли його намагалися отруїти сильнодіючою хімічною отрутою, що призводить до часткового паралічу, а далі до невиліковного захворювання. Хоча українські експерти відмовлялися визнати цей епізод як спробу вбивства, закордонні спеціалісти, зокрема з відомої австрійської клініки “Рудольфінерхаус”, з якою співробітничали спеціалісти з Англії, Франції та Німеччини, підтвердили факт навмисного отруєння сильною отрутою — діоксином, який перевищував концентрацію в крові і в тканинах тіла В. Ющенка більш як у тисячу разів. До речі, українська парламентська комісія навіть заперечувала (у жовтні) факт отруєння, але згодом під тиском світової громадськості взялася знову до розслідування цієї справи, яка не мала ніяких наслідків. Генеральна прокуратура згодом також порушила з цього приводу кримінальну справу.

У ході виборчої агітації було й чимало інших некоректних явищ. Зокрема, провладний кандидат прилюдно назвав свого опонента “шкідливим котом”, а всіх його прибічників “козлами” — жаргонне слово, яке побутує між кримінальними злочинцями щодо своїх недоброзичливців у таборах позбавлення волі. Цими словами прем’єр-міністр “охрестив” у Луганську своїх опонентів, заявивши: “Я верю, что сильных и здоровых людей намного больше, чем этих козлов, которые нам мешают жить”. А далі у Херсоні на мітингу уточнив, що він буде наводити в країні порядок, знімаючи шкури... Певно ж, із цих “козлів”.

Треба сказати, що в дні “помаранчевої революції” наметове містечко на майдані Незалежності вибухало неймовірною сатиричною творчістю і щодо кримінального минулого самого прем’єра, котрий двічі побував у в’язниці, і щодо його психічної реакції — неприємності, коли в нього в Івано-Франківську із натовпу студентів полетіло сире яйце, і з приводу його різних висловлювань і сентенцій. Одразу ж Майдан заспівав пісеньок і про “козлів”: Ми не бидло, ми не козли, ми України доньки й сини”.

Перший тур голосування, що відбувся 31 жовтня, не приніс успіху, хоча лідер опозиції В. Ющенко здобув більшість голосів, незважаючи на відверті масштабні маніпуляції з боку провладного виборчого штабу. Проте Центральна виборча комісія запевнила, що В. Ющенко не перейшов необхідної межі в 50 відсотків. Другий тур — 21 листопада — був відзначений шквалом фальсифікацій і масових порушень виборчих прав, у тому числі й відвертим підкупом керівників виборчих дільниць. Про це свідчили сотні тисяч зафіксованих фактів. Один із них був неперевершений: зимового ранку пікетники опозиції затримали машину, яка вивозила з двору будинку Адміністрації Президента сніг, під яким лежали стоси порізаних виборчих документів, у тому числі й списки людей із виборчих дільниць і з підписами, якими вони стверджували отримання певних сум грошей у доларах.

За цих обставин Центральна виборча комісія на чолі з представником донецького регіону С. Ківаловим проголосила переможцем голосування чинного прем'єр-міністра В. Януковича, з чим його і привітав двічі президент Російської Федерації В. Путін. Цей факт, як і попередній приїзд Путіна перед самим головуванням до Києва, підтвердив величезну зацікавленість Кремля у перемозі саме представника донецького олігархічного клану, тісно пов'язаного з російськими монополіями. В Україні вихнув масовий мітинговий рух проти фальсифікації цих виборів, який політологи назвали “помаранчевою революцією”. На київському Майдані Незалежності одразу виникло наметове містечко студентів і молоді. Своєю хвилею “помаранчева революція” накрила всі регіони України, навіть Харківський і Донецький. Проте місцева чиновницька еліта відповідно до давніх традицій ленінсько-більшовицької імперської тактики почала піднімати своїх прихильників за сепаратистське відокремлення південно-східного регіону української державницької території: від Харкова та Криму до Одеси. Ця тактика колись була успішно застосована у 1918 р. більшовиками в Росії, коли вони боролись із Українською Народною Республікою, яка проголосила свою незалежність. Тоді більшовицька агентура в Україні створила так звану Донецько-Криворізьку республіку, Луганську соціалістичну комуну, Старобешівську республіку, Тавридську республіку у Криму (на чолі з братом В. Леніна

Д. Ульяновим) та інші “держави”, де поставила маріонеткові більшовицькі “уряди”, щоб відірвати від Центральної Ради південно-східну частину України. Тоді ця тактика призвела до поразки Центральної Ради та розгрому незалежної Української Народної Республіки.

Тепер же, розгойдуючи хвилю сепаратизму, вищі адміністративні чиновники Харкова, Луганська, Донецька 28 листопада організували з’їзд своїх прихильників у Сіверськодонецьку, де представлені високопосадовці (їх було близько 3 тис.) вимагали відокремлення від України і створення Південно-Східної Автономної Республіки. З підтримкою цієї ідеї виступили чинний прем’єр-міністр В. Янукович, кандидат у президенти тієї України, якою він хотів керувати, а також спеціально запрошений “московський гість” — давно відомий своїми антиукраїнськими шовіністичними виступами мер Москви Ю. Лужков, що цього разу назвав мітингові події в Києві “помаранчевим шабашем”.

4 грудня 2004 р. Партія регіонів та її союзники знову зібрали з’їзд — цього разу так званий Всеукраїнський з’їзд рад у Харкові, де переважали представники Півдня та Сходу України (три чверті всіх делегацій). Вони зажадали збільшення прав регіонів і переходу до федерації. Один з організаторів з’їзду — голова Харківської облради Є. Кушнарєв — заявив, що його учасники не визнають В. Ющенка Президентом України. Але їм цього разу протистояв 10-тисячний мітинг “ющенківців”, що вийшли з гаслом: “Ні — сепаратизму!”

Опозиційні сили — “Наша Україна” В. Ющенка, Блок Юлії Тимошенко та інші в цей критичний момент тісніше згуртували навколо себе інші опозиційні течії: Соціалістичну партію на чолі з О. Морозом, Партію промисловців і підприємців на чолі з А. Кінахом, які увійшли в коаліцію під назвою “Сила народу”. Вони вдалися до судових оскаржень і через Верховний Суд домоглися відміни результатів цих сфальсифікованих виборів. На 26 грудня було призначено переголосування, яке знову принесло перемогу В. Ющенкові. Увесь цей період на Майдані Незалежності продовжувався мітинг, що переріс у постійно діючий фактор “помаранчевої революції”, і своїми гучними заявами й скандуваннями імені лідера опозиції — В. Ющенка — виявляв волю всієї України. На Майдані далі збільшувалось наметове

містечко, в якому постійно змінювалися приїжджі делегації з усіх куточків України — Полтавщини, Львівщини, Закарпаття, Черкащини, Одещини, Донеччини і т. д., на помаранчевих транспарантах і прапорах була позначена вся географія України: “Корсунщина”, “Мукачеве”, “Червоноград”, “Дніпропетровськ”, “Одеса” і десятки подібних написів. Майдан без кінця аплодував ораторам опозиції і підтримував скандуванням імені лідера — Віктора Ющенка: “Ю-ЩЕН-КО!” Сюди почали приїздити лідери сусідніх держав і відомі політичні діячі — президент Польщі А. Кваснєвський, Лех Валенса, представник російської опозиції Борис Немцов та ін.

В окремі скрутні дні на Майдані збиралося до півтора мільйона мітингуючих. Стали загальнопопулярними слова пісеньки: “Нас багато, нас не подолати” Це був не бачений ще в світовій історії постійно діючий мітинг, який у тяжкі морозні дні, у снігопади й холодні вітрові підтримував опозиційні партії в їхній боротьбі проти фальсифікації, за проведення нових і чесних виборів.

Революція Майдану Незалежності продовжувалася 17 днів. Новий 2005 рік Майдан зустрів при повній і негаснучій силі свого протистояння старому режимові. У ніч на Новий рік поряд із В. Ющенком мітингуючих вітав президент Грузії М. Саакашвілі — герой і переможець “революції троянд” в Грузії, яка повалила посткомуністичний режим Шеварднадзе.

Вирішальну роль у цьому бурхливому періоді відіграла Верховна Рада України, яку очолив відомий історик і політичний діяч Володимир Литвин.

У попередній час між Верховною Радою і Президентом склалися досить напружені стосунки. Президент не раз заявляв, що там “багато хворих і випадкових людей, які ніби вчора спустились із пальми”. І прагнув усі недоліки свого правління перекинути на парламент.

В історії сучасного парламентаризму Володимир Литвин — перший спікер, який здобув справді високий рейтинг, який у кризовій ситуації в нашій державі, сміливо і твердо зумів повести за собою парламент, тому користується повагою і в Україні, і серед чільних політиків європейських організацій.

Верховна Рада прийняла 18 грудня 2004 р. низку важливих рішень з уточнення процедури переголосування, відправила

прем'єр-міністра В. Януковича у відставку, яку чинний президент Л. Кучма довго не підписував. Депутати рішуче висловились проти розчленування соборної України. Лише 31 грудня прем'єр вирішив-таки піти у відставку.

Переголосування 26 грудня ще раз підтвердило переконливу перемогу кандидата у президенти від опозиції Віктора Ющенка: за нього віддало голоси 51,99 відсотка населення, за його опонента Віктора Януковича — 44,2 відсотка. Але В. Янукович не схотів по-лицарськи визнати своєї поразки. Його штаб розпочав безпрецедентну судову тяганину, намагаючись скасувати взагалі цей, третій уже, тур голосування. До Києва стягали десятки автобусів, що привозили прихильників В. Януковича, який розпочинав виборчу кампанію як кандидат від влади, тепер оголосив себе в “жорсткій опозиції” до ще існуючої тієї ж самої влади й до переможців. Судові позови його штабу надовго затягли час переходу влади до рук нового Президента — В. Ющенка — і його політичного блоку. У проміжку між політичними заявами, прес-конференціями та судовими процесами представники старого режиму вдалися до нової хвилі приватизаційного привласнення найприбутковіших паркових і санаторних зон, промислових об'єктів тощо.

Показовою є позиція правлячих кіл Російської Федерації: незважаючи на те що значна частина глав європейських урядів та організацій (зокрема Франції, Польщі, Литви та ін. — більше 50) привітали В. Ющенка із допомогою, російський президент на довгий час заचाїв глибоку мовчанку. Проте від імені російського парламенту, в особі віце-голови Державної думи В. Жириновського, маємо таку оцінку переможця української “помаранчевої” опозиції: “Любая политическая мразь лезет к власти” (5 канал, 29.12.2004).

Отож 2004 рік закінчився перемогою “помаранчевої революції”, яка стала видатною подією не тільки української, а й загальноєвропейської історії. Саме в рішучому, але мирному — легітимному протистоянні в морозні дні осені і початку зими 2004 року пробуджена Україна створила умови для якісно нових перемін у суспільстві — й переміни посткомуністичної владної еліти. Нова влада прийшла на хвилі революційної рішучості, завдяки масовій підтримці народу. У протистоянні проти старого посткомуністичного режиму народилися — за багато деся-

тиліть минулої історії — національно-державницька єдність громадян, усвідомлення власної сили, значимості своєї влади і держави. Вперше за багато десятиліть нова влада формувалась уже не з компартійного старого середовища, а з нових політичних сил.

Саме в ці дні Україна стала символом прориву посткомуністичного авторитаризму і демократичних цінностей. Це було несподіванкою для авторитарних кіл посткомуністичних режимів, що виникли після розпаду Союзу РСР і повністю утримували владу в своїх руках. Увесь демократичний світ з величезним піднесенням підтримав перемогу української “помаранчевої революції” і виявив солідарність і прихильність до українського народу.

По світу стрімко розлетілися помаранчеві символи київського Майдану, які з’явилися і в петельках депутатів європейських парламентів, і на демонстраціях опозиційних сил у Киргизії, Казахстані, і на площах Санкт-Петербурга під час “пенсійної революції” російських громадян.

23 січня 2005 р. в столиці України відбулася надзвичайно хвилююча й раніше не бачена подія — народна інавгурація новообраного Президента, представника опозиційного блоку “Сила народу” Віктора Ющенка. Стародавній Київ ніколи не збирав одночасно стільки керівників інших держав і європейських організацій з різних континентів — їх було більше 60. З них 7 президентів, 3 прем’єр-міністри, десятки керівників парламентів, представників від Європейського Союзу, СНД, ООН, НАТО, від Королівства Бельгії, Нідерландів, Ізраїлю, Китаю, Лівії, Швеції, США, Франції, Іспанії, Португалії, Греції, Великої Британії, Японії, Туреччини та десятків інших країн. Особисто вітали українців і нового їхнього Президента верховний представник ЄС Хав’єр Солана, герой чеського народу Вацлав Гавел, президент Польщі О. Квасневський та ін. Визначальною особливістю інавгурації у Верховній Раді було те, що президентські клейноди — печатку, гетьманську булаву, штандарт та нашийний знак Президента України — Віктор Ющенко дістав не з рук попереднього Президента, як це водилося раніше, а з рук конституційного судді, підкресливши цим, що його влада буде не продовженням попередньої влади попереднього

Президента, а якісно новою, визначеною Конституцією України та народом.

На славетному Майдані Незалежності та Хрещатику, прилеглих вулицях і площах зібралось з усіх кінців України більше мільйона громадян. Тут після присяги у Верховній Раді новий Президент України дав присягу своєму народові на вірність, на захист, на життя. Громом овацій зустрівач його Майдан, зі сльозами радості, піснями і надією. “Українська нація, Українська держава відбулась”, — сказав новий Президент Віктор Ющенко. І далі виголосив свою інавгураційну промову.

І справді, піднявся з колін великий народ, роками принижений і визискуваний, підняла свою голову горда і вільна нація, яка розірвала на собі пута шахрайства, неуцтва, зневаги, підняла голову нова нація нової й гордої держави — України.

Увесь демократичний світ із захоплення вітає появу нового демократичного суспільства в Європі, що заявило про бажання будувати своє життя на верховенстві права, що прагне мирним способом розв’язати свої політичні й економічні проблеми, уникнути протиборства і кривавого насилля. Тому не дивно, що сенатори США Джон Маккейн і Хілларі Родем Клінтон звернулися офіційно до Норвезького Нобелівського інституту з пропозицією представити нинішнього Президента України Віктора Ющенка до Нобелівської премії миру. Водночас вони пропонували вшанувати цією премією і великого друга України “героя революції троянд” в Грузії Михаїла Саакашвілі. Адже й справді, українці і грузини показали світові, що складні етнічні, соціальні та політичні проблеми можна вирішувати мирним шляхом.

Нову владу незалежної України чекає тяжка праця, вона мусить вдаватися до якісно нових суспільних, економічних, політичних та культурних стосунків. Адже в ході виборчої кампанії провладні російські кола, як свідчать українські аналітики, мобілізували максимум фінансових і пропагандистських ресурсів, виділили безпрецедентно могутню групу політтехнологів, щоб масовано обробляти свідомість більшості населення сходу й півдня України. І ця політична “бісівщина” успішно привела в дію гримучу суміш великодержавного шовінізму і “советської ментальності”, щоб розхитати українську державність “під прапором федералізму”, як зауважує відомий україн-

ський політолог Олег Білий. Адже Росія не залишає давньої спроби відновити свої геополітичні амбіції прив'язати Україну до російських олігархічних груп і їхніх потреб. Зброєю в цій боротьбі тепер виступатиме ідея федералізації України, яка має привести, на їхню думку, до розпаду нашої країни. І це в той час, коли сама Росія, що є барвистою етнокультурною державою, останнім часом відмовилась від ідей федералізму і зайнялась унітаризацією своєї управлінської системи. Україні ж проросійські організації, що тепер відкрито проголосили гасло “Навеки вместе с Россией” і виступають під державним російським чорно-синьо-білим прапором, готують розколи, що обмежать її євроінтеграційні процеси загрожуватимуть втратою незалежності.

Отже, на нову українську владу чекає складна робота. А тому вона мусить опиратися на народ, щоб виправдати його сподівання, а народ мусить підперти свою владу довір'ям і працею. Це тернистий шлях, але його не обминути.

Як розвиватимуться далі події — покаже час.

Історія була немилосердною до українців. Ніякий інший народ Європи так не нищили, як український народ упродовж віків, фізично і духовно, навалами, голодоморами, концтаборами, розсіюванням у світах, денаціоналізацією і деморалізацією, нарешті, й атомною чорнобильською смертю. Він усе витримав. Звівся з колін. Випростався і відродив свою історичну пам'ять і свою державу. У своїй державі переступив ХХІ століття. Отже, він мусить пройти многотрудну дорогу, на якій його чекає не легка творча праця. Іншого не дано.

ДОДАТОК

ДОКУМЕНТИ, МАТЕРІАЛИ

МАУП

Нищення української мови поневолювачами України

У світовій історії жодна мова не зазнала такого страшного нищення від сусідів-ворогів, як українська від Польщі й особливо від Росії.

Нам вдалося відшукати низку документів, які у хронологічній послідовності засвідчують нищення української мови поляками, москалями і більшовиками-комуністами.

Перші бібліотеки з'явилися на Русі в XI ст. Були це збірки грецьких рукописів, а також слов'янські переклади богословської літератури та богослужбних книг. Найбільші книгозбірні мали Києво-Печерський монастир та Софійський собор, при якому за часів Ярослава Мудрого працювало немало переписувачів. Мали свої бібліотеки й освічені бояри й удільні князі. Все це багатство було знищене...

- 1410 рік. Битва під Грюнвальдом. Прапор Львівської землі, з яким ішли галицькі воїни на битву під Грюнвальдом, як і згодом шабля Сагайдачного, кухоль гетьмана Богдана Хмельницького зберігаються у Кракові. Кілька універсалів Хмельницького — у бібліотеці Польської Академії наук.
- 1569 рік. Після Люблінської унії — гоніння на українські книги, надруковані на польській території.
- 1627 рік. Указом царя московського Михайла Федоровича та Патріарха Філарета звелено було книги українського друку зібрати і на пожежах спалити із суворою забороною будь-коли в майбутньому купувати українські книги. У Москві спалено “Учительное евангеліє” Транквіліона-Ставровецького разом з іншими його книгами та “Великий Катехизис” Лаврентія Зизанія Тустановського.
- 1672 рік. Указ про заборону в усіх містах усіх чинів людям тримати в себе вдома та на території Польщі відкрито чи таємно українського друку книги, а хто їх має, то суворо наказано приносити і здавати воеводі, місцевому правителю.

- 1677 рік. Московський Патріарх Іоаким наказав із українських книг знищити листки, які мають відмінність від книг московських.
- 1689 рік. Синод заборонив Києво-Печерській лаврі друкувати перший том “Четы мінеї” Дмитра Ростовського.
- 1690 рік. Московський патріарх Іоаким указом заборонив усе українське письменство, а перший том книги “Четы мінеї” звелено спалити.
- 1693 рік. Лист Московського патріарха до Києво-Печерської лаври про заборону будь-яких книг українською мовою.
- 1709 рік. Указ Петра I про заборону друку книг українською мовою, а книги, друковані церковнослов’янською мовою, звіряти з російським виданням, щоб у них “ніякої різниці не було”.
- 1720 рік. Указ Петра I, щоб знову книг ніяких, крім церковних попередніх видань, на Україні не друкувати, а ті старі книги з книгами великоросійського друку звіряти, щоб ніякої відмінності й особливого наріччя в них не було.
- 20 грудня 1720 року. Петро I видав указ київському губернатору князю Голіцину, щоб “... во всех монастырях, остающихся в Российском государстве, осмотреть й забрать древние жалованные грамоты и другие курьозные письма оригинальные, а также книги исторические, рукописные и печатные”.
- 1721 рік. Наказ Синоду надсилати книги з українських друкарень у “синодальну контору” для виправлення їх згідно з російськими вимогами та вимовою й завірення клеймом цензора.
- 1724 рік. Друкарня Києво-Печерської лаври оштрафована на одну тисячу карбованців за друкування книг, не у всьому схожих з великоросійськими. На таку ж суму і за таку ж “провину” оштрафовано і чернігівську друкарню, яку перевезли до Москви.
- 1725 рік. Наказ Петра I про переписування на Україні державних постанов та розпоряджень з української мови на російську.

- 1740 рік. Російська імператриця Анна Іоаннівна створила Правління гетьманського уряду під керівництвом московського князя Олексія Шаховського та запровадила російську мову в діловодстві на території України.
Переписи 1740–1748 рр. свідчать, що в семи полках Гетьманщини на 1094 села припадало 866 шкіл із викладанням українською мовою. У 1804 р. було видано царський указ, який заборонив навчання українською мовою. Результати національного гніту одразу позначились на стані освіти в Україні.
Уже перепис 1897 р. показав, що в Україні на 100 осіб було лише 13 письменних.
- 1755 рік. Синод наказав Києво-Печерській лаврі перекласти на російську мову “Четїї мінеї” св. Дмитрія Ростовського та “Києво-Печерський патерик”.
- 1763 рік. Указ Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії.
- 1764 рік. Скасування Катериною II українського гетьманства, а з ним — ліквідація українських навчально-культурних закладів та усунення від влади україномовних чиновників.
- 1765 рік. Ліквідація Катериною II козацького устрою та козацьких шкіл на Слобожанщині.
- 1766 рік. Синод видав суворий указ Києво-Печерській лаврі друкувати лише ті книги, які в московській друкарні друкуються й дозволені Синодом.
- 1769 рік. Синод заборонив Києво-Печерській лаврі друкувати букварі українською мовою і наказав відібрати у людей ті букварі, які були вже на руках.
Після скасування Канцелярії міністерського правління малоросійських справ у м. Глухові з неї вилучені та перевезені до Росії справи таємного діловодства. Документи архіву Запорозької Січі, знайдені під час “розорення Січі генерал-поручиком Текелією у скрині під престолом Січової церкви”, опинилися в Московському відділенні загального архіву Головного штабу.

- 1782 рік. Катерина II створила комісію для заведення в Росії народних училищ, завданням яких було запровадження єдиної форми навчання та викладання російської мови в усіх школах імперії.
- 1784 рік. Синод наказує митрополитові Київському і Галицькому Самуїлу карати студентів та звільняти з роботи учителів Києво-Могилянської академії за відхід від російської мови. Наказ Синоду Київському митрополитові Самуїлу Милославському ввести в Києво-Могилянській академії та в усіх школах України російську мову викладання, в результаті чого на Лівобережжі зникло 866 українських шкіл.
- 1785 рік. Наказ Катерини II по всіх церквах імперії правити службу Божу російською мовою. Російська мова заведена в усіх школах України.
- 1786 рік. Синод знову наказує митрополитові Київському контролювати Лаврську друкарню, щоб ніякої відмінності з московськими виданнями не було, а в Києво-Могилянській академії негайно ввести систему навчання, узаконену для всієї імперії.
- 1789 рік. У Петербурзі з ініціативи Катерини II видано “Порівняльний словник усіх мов”, у якому українська визначається як російська, спотворена польською.
- 1811 рік. Закриття Києво-Могилянської академії.
- 1847 рік. Розгром Кирило-Мефодіївського братства, яке порушувало питання народної освіти.
- 1853 рік. Покалічено видання “Літопису” Грабянки.
- 1859 рік. “Абеткова війна” 1859 року розпочалася внаслідок того, що намісник Галичини граф Голуховський запропонував ввести в українську писемність латинський алфавіт. Це сколихнуло галицьких українців, посилило боротьбу за національне відродження.
- 1862 рік. Позакривано українські недільні школи. Припинилось видання українського літературного та науково-політичного журналу “Основа”.

- 1863 рік. Валуєвський циркуляр: “Української мови не було, немає і бути не може, а хто цього не розуміє — ворог Росії”.
- 1864 рік. Тисячі пудів архівних матеріалів вивезли до Москви після судової реформи 1864 року. Згідно з обіжником Міністерства юстиції від 3 грудня 1866 року, туди потрапила велика кількість документів ліквідованих установ із Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Херсонської та Чернігівської губерній.
- 1869 рік. Видано закон: чиновникам усіх відомств призначалась значна доплата за русифікацію неросійського населення.
- 1876 рік. Емський указ. Заборона ввозити українські книги з-за кордону, заборона підписувати українські тексти під нотами, заборона українських вистав. Невипадково хор М. Лисенка змусили співати у концерті українську народну пісню “Дощик” французькою мовою.
- 1881 рік. Закон про дозвіл на друкування словників українською мовою, але за російським правописом, а постановка українських вистав залежить від місцевого начальства.
- 1887 рік. Рукопис граматики української мови цензор повернув не читаючи, відписавши авторові, що немає потреби дозволяти до друку граматику тієї мови, яка приречена на небуття.
- 1888 рік. Указ Олександра III “Про заборону вживання в офіційних установах української мови та хрещення українськими іменами”.
- 1889 рік. У Києві, на археологічному з’їзді, дозволено читати реферати всіма мовами, крім української.
- 1892 рік. Російський уряд наказує цензорам суворо стежити за тим, щоб не допустити українських літературних перекладів з російської мови.
- 1894 рік. Заборона ввезення українських книг з-за кордону.

- 1895 рік. Заборона української читанки та українських книг для дітей.
- 1903 рік. На відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві не дозволено промови українською мовою.
- 1905 рік. Кабінет Міністрів Росії відкинув клопотання Київського та Харківського університетів про скасування заборони української мови, визначаючи це не своєчасним.
- 1906 і
- 1907 рік. Закриття “Просвіти” в Одесі та Миколаєві.
- 1908 рік. Указ Сенату про те, що освітня робота в Україні шкідлива й небезпечна для Росії.
- 1910 рік. Указ Столипіна про зарахування українців до розряду іногородців і про заборону будь-яких українських організацій.
- 1914 рік. Указ Миколи II про заборону української преси.
- 1919 рік. Після завоювання України більшовиками — знищення національно свідомої частини населення та заборона всіх українських літературних, драматичних та усних творів, серед яких лише українських народних пісень — триста тисяч.
- 1921–1923 роки. Голод на Україні, що знищував основу української нації — селянство.
- 1922 рік. Ліквідація “Просвіт” на Кубані, у Зеленому Клину (на Далєкому Сході) та в інших місцях проживання українців.
- 1929 рік. Арешт та судові розправи над українськими науковцями та духовенством — заміщення їх російськомовними.
- 1932 рік. Спланована та здійснена за підтримкою, чи пак з мовчазної згоди, “світового співтовариства” акція ліквідації українського народу в Україні, яка володіє 40 % світового чорнозему, умертвлено голодом до 10 мільйонів носіїв української мови, саме селян, щоб зберегти зрусифіковане міське населення. У містах введено карткову систему та паспорти.

- 1933 рік. Телеграма Сталіна про припинення українізації і знищення більшості українських письменників.
- 1938 рік. Постанова ЦК КП(б)У про обов'язкове вивчення в школах республіки російської мови.
- 1939 рік. Після “визволення” Західної України закриття частини українських і відкриття російських шкіл.
- 1940 рік. Депортація населення Галичини до Сибіру.
- 1946 рік. Постанова Ради Міністрів Радянського Союзу про затвердження українського правопису, наближеного до російського.
- 1946–
- 1947 роки. Голод на Україні.
- 1947 рік. Л. Каганович провів чистку серед діячів української культури. Знову депортація до Сибіру населення Західної України. План вивезення українців до Сибіру зірвався через нестачу вагонів.
- 1949 рік. Заборона повертатися в Україну тим робітникам, котрі були вивезені під час війни разом зі своїми заводами. Для відбудови промисловості в Україні присилали росіян.
- 1958 рік. Постанова Пленуму ЦК КПКР про перехід українських шкіл на російську мову викладання. 17.04. 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла відповідну постанову.
- 1961 рік. XXII з'їзд КПКР — нова програма партії про “злиття націй” в єдиний радянський, тобто російський, народ.
- 1962 рік. Репресії проти захисників української мови та культури.
- 1970 рік. Наказ Міністерства освіти СРСР про написання і захист усіх дисертацій лише російською мовою. Затвердження їх тільки в Москві.
- 1972 рік. Друга після війни чистка і репресії проти українства. Усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста за недостатню боротьбу з націоналізмом. Арешти.

- 1975 рік. Нова цензура “Кобзаря” Т. Шевченка.
- 1978 рік. Колегія Міносвіти УРСР видала директиву “Про вдосконалення вивчення російської мови в українських школах”.
- 1979 рік. Ташкентська конференція “Російська мова — мова дружби народів”.
- 1983 рік. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів Радянського Союзу “Про поліпшення вивчення російської мови у школах республік”. Доплата за викладання російської мови 15 % та поділ класів.
- 1989 рік. Постанова ЦК КПРС “Про єдину офіційну загальнодержавну мову в Радянському Союзі” (російську). Те ж у проекті Конституції М. Горбачова.
- 1990 рік. Верховна Рада Радянського Союзу видає закон про мови народів Радянського Союзу, яким закріплює за російською мовою статус офіційної на всій території Союзу.
- 1994 рік. Намагання надати російській мові статус офіційної в незалежній, вільній, суверенній, самостійній Україні.
- 1995 рік. Алма-Ата. Спільний науковий простір (тобто російський) для СНД.

Унікальне за своїм цинізмом явище світового масштабу — нищення української мови у Росії як імперській, так, іще гірше, — у Росії комуністичній.

Тим часом прогресивний світ зовсім інакше дивиться на цю справу. Так, у Франції за допомогою комп’ютеризації встановлено, що українська мова є однією з найстаріших мов і однією з найкращих у світі.

Мудра Японія, яка після Другої світової війни, будучи переможеною, всі зусилля і фонди надала освіті й за два десятиліття стала однією з найпередовіших держав світу, довідавшись про таку значущість української мови, негайно запровадила в Токійському університеті вивчення української мови.

А так званий старший брат, який упродовж віків тільки те й робив, що нищив чужі землі і цілі народи, “визволяв” чужі

території, неспроможний повністю знищити великий український народ, з усією ненавистю і люттю накинувся на чарівну українську мову, яка входить у п'ятірку найкращих мов світу, з метою повного її знищення. Тож недаремно за Росією, яка, до речі, вкрала у нас саму назву держави, закріпилась “слава” тюрми народів, комуністичного пекла.

*Богдан Козярьський,
доцент кафедри україністики Українського інституту
підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти*

Всеукраїнська правозахисна газета. — 1995. — Листопад. — № 3.

Гадяцький трактат

...Бога сил небесних беруть за свідка в тім, що все, що постановляється, буде дотримуватися щиро і правдиво вічними часами.

“Згоду вічну й нерозривну поставили ми таким чином:

“(1) Релігія грецька старинна, така, з якою Русь приступила до Корони Пол., аби зіставалася при своїх прерогативах і вільнім уживанню свого богослуження, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Пол. і в кн. Лит.,— так далеко, як сягає язик народу Руського. На сеймах, у війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але в публічних процесіях, у відвідуванні хворих з святощами, в хованню померших і взагалі у всім — так, як свобідно і прилюдно виконує своє богослуження обряд римський.

“Тій же грецькій релігії дається право свобідного фундування нових церков і монастирів, так само поновлення і поправлення старих.

А унія, що викликала досі замішання в Рчп., касується і в Короні, і в в. кн. Лит. — і хто хоче, нехай вертає до римського, а хто хоче — до грецького неуніатського богослуження.

“В Києві король й. м. і стани коронні дозволяють заснувати академію, котра має користуватися такими прерогативами і вільностями, як академія краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвінської, лютеранської. А щоб студентам і учням не було ніякої оказії до бійок, всякі інші шко-

ли, які були в Києві перед тим, й. кор. м. накаже перенести деінде.

“Другу таку ж академію й. к. м. і стани коронні і в. кн. Лит. дозволяють (заснувати) там, де для неї буде знайдено відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вільностей, як і київська.

“Вся Річ Посполита народу Польського, в. кн. Литовського, і Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою, як була перед війною, себто — ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах (своїх) згідно з законами — і в радах, судах і вільній елекції панів своїх — королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось поставлено було на зменшення границь і вільностей тих народів, це має вважатися за недійсне і пусте, і вищеназвані народи повинні зіставатися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Рчп., не роблячи приміж собою різниці з приводу віри: як хто визнавав і визнав християнську релігію — чи римську, чи грецьку, всі зістають в спокою, при вільності. Хіба якісь засуди або декрети були винесені перед війною і за час війни цілком законно — при наявності сторін чи в відсутності.

“(3). Війська Зап. Число має бути 60 тисяч, під владою гетьмана руського, згідно з стародавніми вольностями їх.

Скільки наємного (“затяжного”) війська буде на Русі, все має бути під владою того ж гетьмана.

“Пробувати військо Зап. в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Всякі вільності, надані (їм) привілеями найясніших королів польських, потверджуються: вони (козаки) зістаються при стародавніх вільностях і звичаях своїх, що не тільки в нічім не обмежуються, але навпаки — потверджуються всякою повагою. Ніякий державний корол. маєток, ні староста, ні пан дідичний, ні доживотний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких-небудь тягарів, цла і мита, як люди лицарські, у всій Короні й в. кн. Лит. Мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників — тільки під юрисдикцією самого гетьмана

військ Руських мають зіставатись. Також всякі напитки, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають зіставатись при козаках свобідно, згідно з їх звичаями.

“Зокрема, кого гетьман війська Руського подасть й. кор. мил. як гідних клейноту шляхетського для ще більшої заохоти до служби й. кор. мил., тим усім без яких-небудь труднощів буде уділена нобілітація з наданням всякої шляхетської вільності. Але так треба міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто.

“Ніяких військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в воеводство Київське, Браславське, Чернігівське. Тільки наємне військо, що пробуватиме під владою гетьмана військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воеводств, за ординансом того ж гетьмана руського. А коли б була війна при границях Русі і треба було послати туди коронне військо в поміч, в такім разі це помічне військо має бути під регіментом гетьмана військ руських.

“(4). Для скріплення і більшої певності цього договору гетьман військ Руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ Руських і першим сенатором воеводства Київського, Браславського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана: стани воеводства Київського, Браславського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть (гетьманство).

“Двір-мінниця для биття всяких грошей має бути зложений в Києві або де буде признано зручнішим — однієї якості і металу із королівською особою (портретом).

“Податки, які Рада ухвалитиме на соймі, в воев. Київським, Браславським і Чернігівським мають уживатися на наємне військо, що буде під владою гетьмана військ Руських.

“Спільні ради і спільні сили всіх тих народів против кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Рпта (Річ Посполита) мала вільну навігацію на Чорне море.

“Коли б станам Коронним і в. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене.

“Коли б цар не схотів вернути провінцій Річпосполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, в кн.

Лит. і військо Руське Запорозьке, під регіментом свого гетьмана, і воювати [...].

“(5). Гетьмани з військом Зап.— теперішні і наступні — відступивши від усяких заграничних протекторів, більше до них приставати не мають. Навпаки — мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річпосполитій і будуть пробувати вічно.

Але так, щоб це не нарушало братерства зав’язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення цілості Річпосполитої — то і з царем московським.

“Посольств від заграничних (гетьман) не має приймати, і якби такі трапились — має їх відсилати до короля й. м.

“Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння з заграничними державами мати не буде; хіба сповіщаючи про це короля його милість [...].

“(7). А для кращої певності — тому що гетьман з військом Зап. і ці воеводства, що були відірвалися, відкидають всяку протекцію інших народів і добровільно — як вільні до вільних, рівні до рівні і шановні до шановних повертають,— тому для певнішого дотримання нинішнього акта король і Річпосполита дозволяють народові Руському (мати) осібних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з правами сенаторів і інші уряди народу Руського.

“При складанні договору з царем московським, коли б до того прийшло, роль й. м. і стани коронні і в. кн. Лит. мають вимагати ненарушеної репутації (реабілітації) вельм. гетьмана і нинішнього договору.

“А щоб ця конституція мала вічну вагу і повагу, вона в усім своїм змісті від початку до кінця буде включена в конституцію (постанови сеймові), ухвалена сеймом, рахована за вічний і незмінний закон і так дотримувана.

“Діялося в таборі під Гадячем, дня і року вищезазначеного”.

“До булави великої руської належатиме Чигиринське староство, як то значиться в привілею, наданім пок. Б. Хмельницькому від короля й. м.

“Гетьман війська Руського буде вільний від резидування при королі й. У.

“Конвокація воеводства Київського, Браславського і Чернігівського буде скликана універсалом королівським після сойму, що має бути зложений якнайскорше”.

*Іван Виговський,
гетьман війська кн. Руських
рукою власною і печатка*

Скорочений текст подано за виданням: Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Док. і матеріали. — К.: Вища шк., 1997. — Ч. 1. — С. 191–198.

Пакти конституції та законів вольностей Війська Запорозького *(Конституція Пилипа Орлика)*

Між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічно ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5 при Бендерах.

...Народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою Самого Бога і переможною поміччю найяснішого короля Швеції, безсмертного і славної пам'яті Карла X, з'єднавши сили Кримського Ханства і Війська Запорозького, а також завдяки власному прозорливому старанню, пильним турботам і величчю духу, збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при непорушних правах законів та вольностей.

Однак після смерті вищеназваного гетьмана Богдана Хмельницького, який благочестиво почив, Московське Царство взяло

намір, дошукуючись багатьох засобів позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї. І тоді щоразу, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканість своїх законів і вольностей, захист яких Сам Бог, Месник беззаконня, милостиво підтримував.

Нарешті тепер уже недавно, за часів ясновельможного Гетьмана Івана Мазепи, що благочестиво почив, виценазоване Царство Московське, прагнучи втілити свої нечестиві наміри за допомогою сили і платячи нам злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку велику й вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за нечисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, скасувати права і вольності, знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я. Усе це було очевидним, і нині існують докази на це, документально підтвержені. І тоді згаданий вище святої пам'яті ясновельможний Гетьман Іван Мазепа, перейнявшись законною ревністю до недоторканості батьківщини, законів та вольностей Війська Запорозького, палаючи пристрасним бажанням і в дні свого видатного Гетьманату, і після власної смерті — для увіковічення свого імені — не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорозьке неущкодженими, але й залишити їх процвітаючими, з помноженими і розширеними вольностями, піддав себе під непереможне покровительство найяснішого, наймогутнішого короля Швеції Карла XII, який за особливим Господнім провидінням направився зі своїм військом на Україну. Ось так він (Мазепа) пішов по слідах свого попередника найвідважнішого святої пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, який при взаємній згоді і стратегічній передбачливості (вступив у союз) з найяснішим королем Швеції, такого ж імені дідом його священної королівської величності Карлом X, прагнучи до звільнення своєї батьківщини з-під тяжкого польського рабства, і так само у

відповідь на своє прохання отримав допомогу для вигнання польських військ. І хоча й безмірною була справедливість Господа і ревно сприятливою до благочестивого померлого гетьмана, однак відступилася від нього не тільки у мінливому жеребі війни, але й привела його самого сюди, до Бендер, щоб покорився закону смерті. Осиротіле після смерті свого гетьмана Військо Запорозьке, не втрачаючи надії здобути омріяну свободу і покладаючи тверду надію на допомогу Бога і на підтримку найяснішого і наймогутнішого короля Швеції, а також на те, що їхня справа як справедлива мусить неодмінно восторжествувати, для її продовження і для поліпшення військового порядку ухвалило, одержавши підтвердження своїх прохань від нашого найяснішого покровителя, його священної королівської величності короля Швеції, обрати нового Гетьмана і провести його вибори у визначений час на місці поблизу Бендер, призначеному для акту обрання публічної ради, під головуванням пана Костянтина Гордієнка, свого кошового отамана. А далі всі, цілком одностайно, разом із старшинами та урядниками, що були послані від Війська Запорозького, розташованого на Січі, за давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика, гідного гетьманської посади і здатного з Божою поміччю при підтримці його Священної Королівської Величності короля Швеції, глибоко розуміючи стан речей і маючи досвід, взяти на себе у загрозованих і тривожних обставинах теперішнього часу цей тяжкий і небезпечний гетьманський тягар, перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обмірковувати, керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення. А оскільки дехто з колишніх Гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Війском Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне — щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей в особливо зручний час, коли згадане Військо Запорозьке знайшло

собі захист не деінде, а під опікою його Священної Королівської Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає, ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконанням пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького.

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає Віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою. Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства, добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман, коли всемогутній Господь Бог сприятиме військовому щастю Його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батьківщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (Гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідування та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж він не повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особли-

вих зусиль, щоб вовіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі, і щоб ширилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей вільним мистецтвам, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету першого в Малій Русі Київського митрополитичого престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло й утверджуватися у Святій Вселенській Бірі.

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілості кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Османської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навечно встановлені та підтвержені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного Гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це, і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі.

III

...усіма силами і проникливим старанням (Гетьман) прагне і вважає за свій службовий обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнуданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди.

IV

...подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід [...].

VI

...ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичайному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому Ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність його попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (Гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша — на свято Різдва Христового, друга — на свято Великодня, третя — на Покрову Найблагословеннішої Богорівної.

На ці Ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послы від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу [...].

Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою Генеральної Старшини. Таким же чином, якщо надходитимуть якісь листи із іноземних країн чи областей, адресовані Ясновельможному Гетьманові, тоді належить Його Ясновельможності повідомляти (про них) Генеральну Старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу. А для того, щоб виникла більша довіра між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби [...].

VII

...винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому мусить підкорятися як переможений законом.

IX

Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана,

отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не підлягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби... одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду. Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки й зобов'язані опікуватися видатками, щороку складаючи звіти — звітуючи про своє управління. Отож ці Полкові скарбники, перебуваючи у залежності від Генерального Скарбника, мали б своїм завданням і обов'язком виплачувати у своїх Полках борги з державної скарбниці, визначати її прибуток, збирати його й передавати до рук Генерального Скарбника [...].

X

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягари і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого [...].

XVI

[...] Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягаю Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної королівської Величності Короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, при-

сягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одногolosно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючися закону й орієнтуючися у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканість якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини — у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи завдати їй шкоди, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів.

*Видали в місті Бендерах, дня 10 травня,
року Божого 1710.*

Карл (підпис)

місце печатки

Г. Фон. Мюллерн

Національні процеси в Україні. — Ч. 1. — С. 209–225.

“Решительные пункты”

Его Императорское Величество всемилостивейше соизволяет в Малой России Гетмана и всех подданных своих содержать по прежним их правам и вольностям, и то им подтвердит своею Императорскою грамотою, и суду и расправе у них в Малой России указал Его Императорское Величество быть по прежнему их обыкновению, как о том именно в пунктах Гетмана Богдана Хмельницкого изображено, по которым пунктам сами они подтверждения просят, и быть тем судьям из их народа и от правлять в городах на ратушах, и сотникам, и полковой старшине, и полковникам, которые были в таких чинах люди добрые и правдивые, чтоб народ отнюдь никаким неправым судом

ни от кого отягощен не был. Когда же кто сим из обидимых тем судом не будет доволен, тому дается позволение чинить апелляцию на неправые и продолжительные суды, на сотенные полковникам, а на полковников в Глухое, к Генеральному Суду. А понеже напред сего на тот Генеральный Суд от малороссийского народа многие жалобы и его Императорскому Величеству челобиться бывали в неправых их судах, а паче, что те суды чинятся с великими наклады и взятки, от чего бедные козаки и посольство и с правдою обвинены бывают, и Его Императорское Величество, милосердуя к народу малороссийскому, яко главной судия Всероссийской империи, желая чаде между поданными своими установить правосудие, соизволяет, для лучшего между ими малороссийского народа в судах доброго порядка, быть при том Генеральном Суде, из великороссийских трем персонам, да из малороссийских трем же персонам, которым великороссийским разсматривать дела обще с их малороссийскими судьями, и решить тем великороссийским и малороссийским судьям по их малороссийским правам, только без накладов и без взяток и разорения народа, и отправлять им тот суд с сообщения Гетмана, ежели явится, что судьи нижних судов обвинили кого неправедно и из взяток, или для какого похлебства, за то тех судей в том Генеральном Суде штрафом по разсуждению судей и по разсуждению Гетманскому и из взятого с них, судей, штрафа чинить обидимым награждение. А не бив челом прежде в нижних судах по порядку, в Генеральном Суде никому ни на кого ни в каком иску не бить челом и челобитен нигде не подавать. Ежели же кто Генерального Суда решением не будет доволен и таким бить челом Его Императорскому Величеству в Коллега Иностранных Дел.

2. Обранию Гетмана вольными голосами быть по прежним их правам и вольностям, с воли и соизволения Его Императорского Величества, как и прежде было, а без указа Его Императорского Величества в Гетманы не обирать и не отставливать; и кто отобран будет в Гетманы, тому приезжать к Его Императорскому Величеству для конфирмации, и Его Императорское Величество пожалует ему, Гетману клейноты и на Гетманство жалованную грамоту.

3. Как прежде в Малой России бывало, так и ныне Его Императорское Величество, по милости своей к народу малорос-

сийскому, быть соизволяет, что Гетману одному, без совету старшины и посольств в генеральную старшину, в полковники, и в полковую старшину, и в сотники, не выбирать и не ставить; а выбирать генеральную старшину, полковников, полковую старшину и сотников вольными голосами и по прежнему их обыкновению, из заслуженных и знатных и верных к Его Императорскому Величеству и не из подозрительных людей, и от того б тех полков козакам и народу обид и разорения не было; и в генеральную старшину и в полковники выбирая прежде кандидатов человека по два или по три, писать к Его Императорскому Величеству и требовать указа, и которые в те генеральные чины и в полковники, по представлению гетманскому и народному, указом Его Императорского Величества определены будут, и тех (по пунктам Юрия Хмельницкого) Гетману, без Рады и не донесши Его Императорскому Величеству, и не получая указа, не отставливать, дабы никому из малороссийского народа напрасно никакая обида не была учинена, наипаче же того генеральную старшину, ни полковников, и никаких полковых урядников, ни за какие вины, не описався к Его Императорскому Величеству, смертию казнить не велеть по пункту 12-му Юрия же Хмельницкого. А в полковую на порожные места в и ковую старшину выбирать полковнику с полковою старшиною, с сотниками и с знатными козаками, а в сотники выбирать в каждой сотне всем козакам общим советом, и на том совете, по приговору общему, назначить к тому уряду из людей заслуженных, годных, добрых и не подозрительных в верности, человек двух или трех, и назнача, писать к Гетману, а ему, Гетману, из тех назначенных людей усматривать, кто из них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были о всякой верности безпорочно, и из тех позволять единому быть и определить его на тот уряд гетманским универсалом, и по учинении того, писать ему, Гетману, к Его Императорскому Величеству, описав службы и годности их, по которым они в те чины достойны; а в таких универсалах в начале писать титул Его Императорского Величества, и в верности к Его Императорскому Величеству тех новоопределенных в полковую старшину и в сотники приводить к вере по обычаю, и кроме православных христиан (в войску малороссийском) начальным людям иных некоторых вер впредь не быть, да и новокрещенным инозем-

цам, в начальных людях не быть же. А буде на полковую старшину и на сотников будет от кого челобитье об обидах и в прочем, или оные станут делать какую неправду, и сыщутся от них какие народу обиды и разорения, и за такие тяжкие их вины наказывать, а иных, по важности дела, и от чинов отрешать, и доносить же к Его Императорскому Величеству и ожидать о том указу.

4. Город Короп, для содержания артиллерии генеральной, служителей, и для строения фурманов и прочих артиллерийских припасов, ежели прежде на артиллерию належал, Его Императорское Величество повелел отдать на артиллерию по прежнему, и чтоб с оного города оная артиллерия, со всеми к ней принадлежностями и припасы была всегда в добром порядке и строении, и служители довольствованы жалованьем по их обыкновению и как при прежних Гетманах то было, о чем особливо стараться и попечение иметь генеральному обозному по прежнему их обыкновению; а в каком состоянии та артиллерия ныне есть, о том прислать в Коллегию Иностранных Дел известие и впредь по всягодно присылать.

5. Что великороссийские полки в Малой России на квартирах ныне стоят, и то чинится по состоянию дел, для охранения рубежей, и что на них провиант дается, и то согласно с пунктами, постановленными прежними Гетманами; а расположение тех квартир имеет быть учинено с общего определения главного командира великороссийских войск, и его, Гетмана, с старшиною, не обходя ни кого, ни великороссийских, ни малороссийских владельцев маетностей.

6. Что принадлежит о полках охочекомонных и охочепехотных, и Его Императорское Величество, милосердуя к народу Малороссийскому, для убежания им в сборах не платеж тех полков тягостей указал ему, Гетману, иметь таких три полка, в которых быть по сот человек.

7. Его Императорское Величество, как в прошлом 1727 году в грамоте своей, к малороссийскому народу об избрании Гетмана посланной, повелел объявить, что сборы, бывшею Малороссийскою Коллегиею определенные, указал отставить, так и ныне, по высокой своей к народу малороссийскому милости, быть соизволяет, а те сборы, которые подлежат по пунктам Гетмана Хмельницкого, и которые собираются при бытности бывших

по нем Гетманах, повелел собирать в войсковой скарб. А понеже о том войсковом скарбе, поскольку в Малороссии, того в год в сборе бывало, известия не имеется, и ведать не по чему, что прежние Гетманы доходы в Малой России собирали по своему расположению, за что от народа и жалобы доходили, так же и в расход те собираемые доходы употребляли как хотели, а в войсковом скарбе ничего не оставалось, наипаче же, что тот сбор бывает под ведением гетманского дому людей, какого непорядку ни в котором государстве нет, чтоб с народа государственные доходы собирать и оными партикулярным персонам користоваться, от чего народу была несносная тягость, сего ради, Его Императорское Величество, милосердуя о них, своих подданных, чтоб им впредь от таких непорядков тягости не было, и чтоб тот сбор, для полегчения малороссийского народа, в настоящей порядок привести, повелел до предбудущего указу, для сбору с малороссийского народу в войсковой скарб доходов, учредить двух подскарбиев, одного из великороссийского, а одного из малороссийского, которых определять по полкам те доходы собирать, выбрав из ратушных урядников и иных сборщиков, и, собирая, привозить в казну, как в пунктах Гетмана Богдана Хмельницкого именно изображено. А из тех собираемых доходов употреблять на потребные действительные войсковые расходы с запискою и давать в приходе и в расходе отчет, как обыкновенно водится и дабы Его Императорское Величество о доходах с подданных своих малороссийского народа (как каждый государь в государстве чинит) ведать мог. И понеже о тех сборах в войсковой скарб и о расходах войсковых прямого известия не имеется без чего подлинного определения о сборах с народа и о расходах войсковых положить не можно, для того Его Императорское Величество до впредь будущего вящшего в том осмотра и указу, а особенно для нынешнего мирного состояния, и не хотя, чтоб тот малороссийский народ податями без нужды отягощен был, указал ныне в тот войсковой скарб собирать только с промыслов, а именно: покуховное и скатное, с продажного вина в шинки, и в отвоз в великороссийские города, да из дегтю так же покуховное и скатное, с винокурных казанов; а со пчел и за табачную десятину, кроме козаков, в ярмарки, в торги, с купецких людей с продажным товаром, и с хлеба мерки, с мостов, с перевозов, и с гребель с проезжающих

людей, с откупных разных статей, с ратушных сел годовой платеж, и за живность. И собирать те сборы со всех владельцев и с монастырских, которые такие промыслы иметь будут, а сверх того иных никаких поборов, никакого из малороссийского народу никому, без именного Его Императорского Величества указу, отнюдь не накладывать и ни в чем их не тяготить. И сколько за годовым расходом денег в остатке будет, о тех доносить Его Императорскому Величеству, и без именного Его Величества указу в расход не держать. И понеже здесь донесено, что те сборы по полкам собираются не равным числом и от того может быть одним перед другими не без тягости, того ради Гетману со всею старшиною и с полковники подать о том известие, в которых местах какая тех сборов рознь, и для каких резонов и не имеется ль от того неравного сбору кому отягощения, и впредь как иные сборы поравнять, и о том донести в Коллегию Иностранных Дел со мнением.

8. Имений козацких, за войсковые службы данных и купленных, и маетностей, которые кому по правам принадлежат, а после умерших козаков и жен их, покаместь они будут во вдовстве и у детей мужеска полу, да и всякого чина у людей, ничего, что кому по справедливости надлежит, не отнимать; а ежели Гетман с старшиною кого за какие показанные знатные услуги за достойно почтут Его Императорского Величества милостию и награждением, и о таких доносить ему, Гетману, Его Императорскому Величеству, с представлением своего мнения, чем они пожалованы и награждены быть достойны, на которое его, гетманское, доношение Его Императорского Величества, всемилостивейшее определение учинено будет, ибо Его Императорского Величества всемилостивейшее намерение есть, всех своих верных подданных за службы в милости своей содержать и награждать.

9. По пунктам Гетмана Богдана Хмельницкого определено было на булаву гетманскую староство Чигиринское, а потом по указам предков Его Императорского Величества, определен на булаву ключ Гадяцкий, против того прежнего Хмельницкого определения с великою прибавкою иных городов и мест, и Его Императорское Величество соизволяет ключ Гадяцкий с прочими местечками и со всеми доходы отдать ему, Гетману, на булаву, как и прежние Гетманы оным владели, а о маетностях,

ежели какие еще на булаву подлежали, и Гетман Скоропадский взял себе и утвердил жалованными грамоты жене своей и детям в собственное владение, и к монастырям, роздал, освидетельствовать, и ежели которые подлинно надлежали, на булаву ж и те возвратить.

10. Маетности ж, принадлежащие к чинам старшины генеральной полковников и старшины полковой и сотников, которые наперед сего во владении у той старшины были на уряде их, так же и к ратушном, а по гетманским универсалам те ж старшины и другие получили те маетности в собственное свое владение, и побрали на оные жалованные грамоты, и владеют по отлучении от тех чинов, а иные и померли, а после их владеют жены их и дети, и те все маетности возвратить к тем урядам, а ратушные к ратушам, и тем возвращенным маетностям учиня реестр, для известия прислать в Коллегию Иностранных Дел. Да которые маетности и к Канцелярии войсковой судовой подлежали, тем такожде быть по прежнему при тех канцеляриях и впредь тех урядовых маетностей и ратушных сел никому отнюдь не давать, а быть оным при тех урядах всегда неотменно.

11. О резиденции гетманской, дабы из Глухова перевести в иной город, чтоб Гетман, по возвращении своем из Москвы, избрав место, представил, именно куда ту резиденцию перенести, и где удобнее она может быть, тогда Его Императорского Величества о сем указ учинен будет.

12. Хотя по пунктам Гетмана Богдана Хмельницкого запрещено великороссийских беглых принимать под страхом за прием смертной казни, однако ж ныне Его Императорское Величество указал беглых великороссийских быть по указам 1718 и 1723 годов, которые указы в Малороссийских Канцеляриях имеются, и поступать по силе тех указов, для того, что великороссийские помещики от побегу крестьян и людей своих несут великие обиды и тягости от платежей за тех беглых подушного окладу и других податей; только при отдаче тех беглых справедливо поступать надлежит, не чиня отнюдь малороссиянам сверх тех указов никаких излишних тягостей и нападков, а ежели при Коллегии Малороссийской в отдаче беглых чинены кому из малороссиян обиды и нападки, и от кого какия обиды и нападки им учинены были, о тех подать ведомость, и по розыску учинена будет в том справедливость.

13. Индукте быть на откупу, как и ныне есть, и откупные деньги принимать в казну Его Императорского Величества, понеже сей сбор с индукты не с одних малороссиян, но и с великороссийских, и с приезжающих из-за границы иноземных купцов, и от того народу малороссийскому отягощения быть не может, а откупщикам индукту брать по прежнему обыкновению; а буде откупщики что сверх прежних обыкновений с народу малороссийского ввели брать излишнее, о том освидетельствовать, и те излишние сборы отставить, а кому и какие знатные побочные датки те индукторы учинили, о том Гетману прислать известие.

14. Малороссийским торговым людям в пограничные города в мирное время с незаповедными товарами, и из-за границ в Малую Россию, с товарами купцам проезд дозволен свободный; к тому ж ныне по Его Императорского Величества указу, для распространения российского купечества учреждена особливая комиссия, и о том впредь определение будет учинено; а жидам в Малую Россию на ярмарки для купеческого промыслу въезжать позволяется; только продавать им свои товары оптом, а в рознь, на локти и фунты не продавать, а на вырученные из товаров деньги покупать товары ж, а денег, золота и серебра, из Малой России за границу отнюдь не вывозить и чтоб оные жида в Малую Россию копеек и другой монеты под российским гербом не ввозили, и того накрепко смотреть приказать, а жить жидам в Малой России, и чтоб никто их не принимал, запрещается, и имеет то быть по силе указа прошлого 1727 году.

15. Хотя в указе Его Императорского Величества, прошлого 1727 года из Сената отправленном, писано, что в Малой России великороссийским персонам грунтов, хуторов, мельниц и прочих недвижимых вещей не покупать, и которые купили, тем, взяв свои деньги, уступить, однако ж Его Императорское Величество соизволяя, чтоб продажа во всей Российской империи маетностей и прочего недвижимого была свободна, указал, как великороссийским (кроме иноземцев) в Малой России, так и малороссийскому народу в великороссийских городах, всякие недвижимые имения покупать и продавать невозбранно. А при сем определяется всем великороссийским людям, которые в Малой России ныне имеют маетности и которые впредь себе купят, надлежащие в Малой России с тех маетностей службы,

подати и повинности отправлять и все нести с прочими малороссиянами равно и быть под судом малороссийским, как полковым, так и генеральным, во всем против того, как прочие малороссийских людей маетности неотменно. Только великороссийским вотчинникам при сем запрещается, чтоб они в малороссийские свои деревни русских крестьян из великороссийских деревень, для поселения тамо, не переводили; а ежели кто в том будет изобличен, и за то жестоко будет штрафован; так же и малороссиянам, которые купят себе в великороссийских городах деревни, быть во всем против великороссийских вотчинников.

16. Раскольщиков, которые в Малой России, в Стародубовском и в Черниговском полках поселились из великороссийского народа, и по указу из Сената, переписаны и обложены в оклад, и тот оклад платят погодно в Киево-губернскую канцелярию, с тех мест выслать, по важным резонам, невозможно, а ведать их тому, кто Гетмане будет, и, послав доброго офицера, освидетельствовать, и буде их, сверх прежней переписи, прибавилось, то к окладу на них прибавить по рассмотрению, и деньги собирая присылать в Коллегию Иностранных Дел. И кому из малороссиян те раскольщики чинить будут обиды, тех судить, и, по сыску, указ чинить Гетману обще с тем, кто при нем от Его Императорского Величества будет. А что они, раскольщики, других к своей ереси превращают и прельщают людей народа великороссийского и малороссийского, о том им, раскольщикам, претить смертною казнию и велеть по возможности их самих от той ереси отводить, как и здесь то чинится, и некоторые обращаются.

17. О городе Котелве с уездом, что надлежит ли он к Гадяцкому полку, справясь, учинено будет решение впредь, а которые владельцы слободских полков купили себе земли у полчан гадяцких и полтавских и поселили слободы, тем быть против пункта 15, как в оном о великороссийских людях, которые в Малой России маетности имеют, определено.

18. В Малой России монастырям обретающимся, попам и всякого духовного чина людям, козачьих земель, грунтов и никаких угодий не покупать, и казакам и всякого мирского чина людям им не продавать и не закладывать и в поминование вкладом и никакими сделками не давать и не укреплять. А кто из

сего указу у козаков и у инных что из какого недвижимого имения в монастырь купит, или безденежно получит, то от монастырей и от попов и от церковников отбирать безденежно, и отдавать козакам наследникам тех имений, им кому надлежит, понеже и в Великой России о непокупке к монастырям вотчин такие ж указы. А кто из малороссиян похочет в монастыри и к церквам вклад дать, те б давали деньгами. И всем монастырским и церковным вотчинам, когда на владельцев оных кто из малороссиян будет бить челом в каких обидах, быть под судом малороссийским против пункта 16, выше сего изображенного.

19. По данным статьям Гетману Богдану Хмельницкому и прочим не повелено им, Гетманам, к посторонним монархам и к иным ни к кому во окрестные государства ни о чем не писать, и пересылок не чинить, так и ныне быть имеет; когда же из которых государств и земель прибудут к нему, Гетману, посланцы от кого с письмами о каких государственных делах, и те письма приняв ему, Гетману, сообщить тому, кто при нем, Гетмане, по указу Его Императорского Величества, будет, и, переводя, присылать те письма ко двору Его Императорского Величества, а тех присланных, до получения указу, удерживать в Глухове и давать корм. Когда же из соседственных крымских и польских городов или мест, от тамошних управителей будут письма и присыльщики о делах пограничных, спорных землях, в отгоне лошадей и скота и подобных тому между подданными, и о таких делах письма указал Его Императорское Величество принимать и присыльных к себе допускать ему, Гетману, при присутствии, кто при нем будет, и с общего совету ответы чинить, и расправы по тем жалобам делать, как пристойно, и о чем надлежит, для известия доносить в Коллегию Иностранных Дел.

20. Понеже Его Императорскому Величеству донесено, что малороссийской народ судят разными правами, которые сими словами названы: магдебургские да саксонские Статуты, из которых одни другим не согласуют, из чего может быть в судах не без помешательства, того ради Его Императорское Величество указал, для пользы и правосудия народа малороссийского, те права, по коим судится малороссийский народ, перевести на великороссийский язык, и определить из тамошних, сколько персон пристойно, искусных и знающих людей, для своду из

тех трех прав в одно, и для апробации прислать ко двору Его Императорского Величества.

Впрочем, что к службе и к высокому Его Императорского Величества интересу принадлежит, делать ему, Гетману, верно и радетьельно, и поступать во всех делах, которые к интересу Его Величества принадлежат, с совету присланного к нему от Его Императорского величества, которому при нем, Гетмане, быть будет повелено, также и с совету генеральной старшины и полковников, по прежнему их поисковому обычаю. Дан в Москве, 1728 году, августа 22 дня.

В подлинном решении подписано:

*Канцлер граф Головкин,
Андрей Остерман*

Рігельман Олександр. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 625–633.

Божьею милостью МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ, императрица и Самодержица Всероссийская, и прочая, и прочая, и прочая

Объявляем НАШЕМУ верноподданному Малороссийскому народу.

Малороссийской Гетман Граф Разумовской просил НАС всеподданнейше, чтоб МЫ в разсуждении пространства многотрудных дел Малороссийских, а напротив того и других в Великой России не меньше важных его упражнений, чин Гетмана и положенное на него потому правление Малой России с него сняли; МЫ видя его, Графа Разумовскаго не малое по справедливости обременение, и снисходя на его к НАМ всеподданейшее прошение, уволили его всемилостивийше как от чина Гетманскаго, так и от всех Малороссийских, по оному деле. Но как народ Малороссийской издревле по единству рода своего, веры и Отечества с народом Великороссийским, Скипетру НАШЕМУ подданный пребывает от многих лет усердно Самодержавию НАШЕМУ подвластным, котораго и благоденствие с прочими Богом врученными нам народами, зависит от НАШЕГО же единственнаго к нему Матерьяного призрения и покровительства; то и МЫ имя на сердце возводить благополучие его на та-

кую степень, в которой бы он вяцше познал НАШУ к себе Императорскую милость, пока время и опыт даст НАМ о его благе лучший учинить промысл, дабы без надлежащаго правления край сей теперь не остался, учредили в нем коллегиию Малороссийскую вместо бывшего Гетманскаго правления, на том точно основании, как особливым нашим указом, дано ныне знать НАШЕМУ Сенату. И для того в самой Малой России быть МЫ повелели яко Генерал-Губернатору, а в сей коллегиии яко Президенту, определяя в оную Великороссийских и Малороссийских членов потребное число, армии НАШЕЙ Генералу Аншефу и Кавалеру Графу Петру Румянцеву, возлагая на него надежду, что он по изведанным и довольно уже НАМ известным его достоинствам, не токмо желаемый в сем народ сверх места своего по коллегиии сохранить порядок, но и о пользе собственной сего народа будет к НАМ всегда добрый и надежный предстатель. По чему и уповаем, что народ Малороссийской видя НАШЕ толикое об нем Матерьеное попечение, не оставит оное принять с тою подданническою благодарностию, которой МЫ от него так, как от Праотцев Своих Престолу НАШЕМУ верноподданнаго несумненно ожидаем. Дан в Санктпетербурге ноября 10 дня 1764 года.

*Подлинной подписан, собственною
ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою тако:
ЕКАТЕРИНА*

Печатан в Санкт-Петербурге при Сенате ноября 15 дня 1764 года (Українська старовина. — К.: Мистецтво, 1991. — С. 220).

Манифест о разрушенном Войске Запорожском

Божиею Милостию Мы, Екатерина Вторая, Императрица и Самодержица Всероссийская, и прочая, и прочая, и прочая.

Мы восхотели через сие объявить во всей Нашей Империи, к всеобщему известию Нашим всем верноподданным, что Сечь Запорожская вконец уже разрушена, со истреблением на будущее время и самого названия запорожских козаков, не меньше как за оскорбление Нашего Императорского Величества через поступки и дерзновение, оказанные от сих козаков в неповиновени Нашим Высочайшим повелениям.

Не прежде Мы поступали на сию, милосердию Нашему весьма противную необходимость, как по истощении вотще всех способов кротости и терпения, провождавших к ним увещания, дабы возчувствовали и познали творимые погрешности и колико тем они воздвигнули на себя праведный Наш гнев и строгость вверенного нам от Всевышнего правосудия.

Не изчисляя жалоб и утруждений, нередко восходивших к Нашему престолу от соседних держав за наглости и за грабительства, которые непрестанно в их границах происходят от запорожцев, вспомняем Мы, во первых, начало и происхождение, от которых существуют сии козаки; а потом в нижеследующем изобразим их дерзостное ослушание Монаршей Нашей власти и тяжкие от них, запорожцев, воспоследовавшие насилиства против собственных сограждан своих, подданных Наших.

От писателей, повествующих древние деяния отечества, взаимодействовать можно каждому любопытному то сведение, что запорожские козаки не что иное были, как часть от малороссийских козаков, напоследок в нравах и в образе правления отщетившаяся; ибо сии, обращаясь в естественном общежительстве, были до ныне, да и пребудут всегда, полезными гражданами, напротив чего запорожские, одичав в своих ущелинах и порогах, где первобытно, по способности мест, одна только военная стража учреждена была к отражению татарских набегов, составили из себя мало-помалу совсем особенное, странное и намерению самого Творца, в размножении рода человеческого, от него благословенном, противоборствующее политическое сонмище. Вместо того, что, при начале учреждения на днепровских порогах нужной и полезной стражи, козакам, на оную временно и попеременно из Украины отряжаемым, возбранено было брать туда с собою жен и детей своих, дабы оных не подвергать напрасной опасности варварского пленения, следовательно же и самых стражей содержать через то в большой свободе и лучшей, по тогдашним обычаям, военной исправности, некоторые из них столько приобыкли к сей праздной, холостой и безпечной жизни, что сделали себе, напоследок, из нее неподвижный закон, а с оным забывая отчину свою, и решились остаться уже навсегда в Сече, на собственной своей воле. Число их не было ни велико, ни уважаемо, даже и во время присое-

динения Малой России под державу Всероссийскую, как доказывают переговоры, тогда происходившие между государевых бояр и думных людей с посланниками Гетмана Хмельницкого, где, на вопрос министров царских, что еще запорожцы на верность к присяге не приведены? Гетманские посланники отвечали так: “Запорожцы люди малые и в дело их ставить нечего”. А как таково бытие запорожцев, по установленному у них безженству, долженствовало б скоро разрушиться, то и стали они принимать без разбора в свое худое общество людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры, и сим единым средством существовали они до настоящего уничтожения.

Не мог и не может, конечно, быть полезен отечеству сих качеств политический разнообразный и юродивый состав членов, питающихся в совершенном почти от света и естественного общезжителства разлучении, наиболее от грабежа посреди окрестных народов, не взирая на священные с оными обязательства мира и доброй дружбы, часто приносящих от рук крови и неправды во храмах Всевышнего жертвы, ими же гнушается Господь Вседержитель, и погруженных без того во всякое другое время, когда им способы к разбойничеству пресекаемы были, в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве.

Преступления же их, вынудившие от Нас меры строгости, оглавляются следующим:

1-е. Оставляя под покровом забвения прежние свои важные и пагубные преступления и измены против верности и подданства, начали они, лет за десять тому назад, да и в самое новейшее время, гораздо далеко простирать свою дерзость, присвоая и требуя, наконец, себе, как будто достоинства их собственности, не только всех тех земель, которые нами чрез последнюю войну от Порты Оттоманской приобретены, но даже и занятых селениями Новороссийской губернии, предъявляя, будто им и те, и другие издревле принадлежали, когда, напротив, всему свету известно, что первые из сих земель никогда во владении Речи Посполитой польской не находились, следовательно же от оной никому и даны быть не могли; а последние, хотя и составляют часть Малороссии, но тем не меньше особенною принадлежностью козаков запорожских никогда не были, да и быть не могли, потому что они в самом бытии своем не имели никакого за-

конного начала, следовательно же и собственности никакой в землях, а были единственно терпимы в тех местах, где они засели, в замену прежней там военной стражи, чего ради те Новороссийской губернии земли как пустые, а впрочем не только к житию человеческому, но и к ограждению границ от неприятельских набегов удобные, были заселены людьми к земскому хозяйству и к военной службе равно устроенными.

2-е. Вследствие такого себе присвоения Новороссийской губернии земель, дерзнули они не только препятствовать указанному от нас обмежеванию оных, воспрещая посылаемым для оного офицерам явную смертью, но заводить и строить на них самовластно собственные свои зимовники, а сверх того уводить еще из тамошних жителей и из поселенных полков, гусарского и пикинерного, мужеска и женска пола людей, коих всего и уведено в Запорожье до восьми тысяч душ, включая тут и тех, кои, от притеснения козаков в собственных своих жилищах, принуждены были переходить к ним и подчиняться их самовластию.

3-е. Пограбили и разорили они, запорожцы, у одних обывателей Новороссийской губернии в двадцать лет, а именно с 1755 года, ценою на несколько сот тысяч рублей.

4-е. Не утрастились еще самовластно захватить зимовники своими приобретенные мирным трактатом новые земли между реками Днепром и Бугом, присвоить и подчинить себе новопоселяемых там жителей молдавского гусарского полку, так же, приходя отчасу в вящшее неистовство, и собратся вооруженною рукою для насильственного себе возвращения многих своих земель Новороссийской губернии, не взирая и на то, что Мы, Императорскою Нашею Грамотою от 22 мая минувшего 1774 года, повелев им прислать ко Двору Нашему нарочных депутатов для представления о их правах, в то ж время строгое им подтверждение учинили воздержаться от всякого своевольства и оставить спокойно настоящие селения и жителей, но запорожцы и после того не больше послушными оказались.

5-е. Как же они принимали к себе, несмотря на частые им от правительств наших запрещения, не одних уже прямо в козаки вступающих беглецов, но и людей женатых и семейных, через разные обольщения уговорили к побегу из Малороссии для того только, чтоб себе подчинить и завести у себя

собственное хлебопашество, в чем довольно уже и предупели; ибо поселян, в земледелии упражняющихся, находится ныне в местах бывшего Запорожского владения до пятидесяти тысяч душ.

6-е. Наконец, те же запорожцы стали распространять своевольные присвоения и до земель, издревле принадлежащих Нашему Войску Донскому, непоколебимому в должной к нам верности, всегда с отличностию и мужеством в нашей службе обращающемуся, и порядком и добрым поведением приобретшему навсегда к себе отличное Наше Высочайшее Монаршее благоволение, делая и сим донским козакам запрещение пользоваться оными землями, которые уже долговременно в их обладании состоят. Всякий, здраво рассуждающий, может тут легко проникнуть как лукавое намерение запорожских козаков, так и существительный от одного государству вред. Заводя собственное хлебопашество, расторгали они тем самое основание зависимости их от престола Нашего и помышляли, конечно, составить из себя, посреди отечества, область, совершенно независимую, под собственным своим неистовым управлением, в надежде, что склонность к развратной жизни и к грабежу будет, при внутреннем изобилии, безпрестанно обновлять и умножать их число. Напрасно здесь изъяснять, коль предосудительно было бы событие сего злодейского умысла, как в рассуждении безопасности смежных к Запорожью жилищ и селений, так и в рассуждении неминуемой убыли в людях из числа наших верных подданных; но столько, однако ж, не можем мы умолчать, что и торговля с землями Порты Оттоманской, освобожденная Матерним нашим попечением от всей прежней тесноты, следовательно же, по взаимным естественным способностям, и обещающая трудящимся скорые и действительные плоды богатой жатвы, не могла бы достигнуть сама по себе того совершенства, которое ей видимым образом предлежит, к позавидованию всей Европы, если б вредное скопище запорожских козаков, обративших хищность и грабительство в первое свое ремесло, не было благовременно изъято из тех мест, через которые сия торговля отчасти неминуемо проходит и действовать долженствует. Не для чего, равным образом, и того скрывать, что при самом начале последней с Портою Оттоманскою войны, многие из запорожских козаков умышляли, забыв страх

Божий и должную Нам и отечеству верность, передаться на неприятельскую сторону, как и в самом деле ни известия войскам Нашим не подали они о приближении к границам тогдашнего крымского хана, ниже ему в походе, сколько ни есть, препятствовали, будучи к тому в довольных силах. Правда, Мы с удовольствием воздаем всю достойную похвалу в том пункте, что немалая ж часть Запорожского Войска в минувшую ныне сколь славную, столь и счастливую войну с Портою Оттоманскою, оказала при армиях Наших отличные опыты мужества и храбрости; почему Мы, обыкнув признавать и награждать по достоинству заслуги каждого из наших верных подданных, не упустим, конечно, и впредь, из Всемиловейшего Нашего внимания, всех честных людей, служивших Нам в сей части Нашего народа, которые, в ополчениях против государственного неприятеля, ознаменовали верность свою к Нам кровию и достохвальными подвигами, хотя и тут, к сожалению Нашему, не можем скрыть, что многие и из сих последних, по возвращении своем из похода в Сечь, начали совращаться с истинного пути и поступать заодно с своими домашними товарищами, вопреки Нашей Высочайшей воле и Нашим Монаршим повелениям.

И тако, по необходимому уважению на все вышеизложенное, сочли Мы себя ныне обязанными пред Богом, пред Империею Нашею и пред самым вообще человечеством разрушить Сечу Запорожскую и имя козаков, от оной взайствованное. Вследствие того, 4 июня, Нашим генерал-порутчиком, Текелием, с вверенными от Нас ему войсками, занята Сечь Запорожская в совершенном порядке и полной тишине, без всякого от козаков сопротивления, потому что они не инако увидели приближение к ним войск, как уже повсеместно оными окружены были; ибо Мы сему военачальнику именно предписали стараться произвести порученное ему дело спокойнейшим образом, убегая, сколь возможно, пролития крови.

Возвещая Нашим верным и любезным подданным все сии обстоятельства, можем Мы в то же время им объявить, что нет теперь более Сечи Запорожской в политическом ее уродстве, следовательно же и козаков сего имени. Место жилища и уголья тамошние оставляем Мы для постоянных и отечеству наравне с другими полезных жителей, причисляя их по способности к

Новороссийской губернии и поручая, при новом заведении и устройстве, в особое попечение учрежденному там правительству Нашему.

Впрочем, следуя человеколюбию Нашему, которое всегда и от праведной преступнику казни отвращается, сообразовались Мы оному не меньше и в определении будущего жребия всем частным членам бывших запорожских козаков, Всемилостивейше повелев не желающих остаться на постоянном жительстве в своих местах, распустить на их родину, а желающим тут селиться, дать землю для вечного им жилища; всем же старшинам, кои служили порядочно и имеют одобрения от Наших военных начальников, объявить Нашу Императорскую милость, и что они соразмерно службе и званию их получают степени. Дан в Москве, от Рождества Христова тысяча семьсот семьдесят пятого года, августа третьего дня, а государства Нашего четвертогонадесять лета.

*На подлинном подписано собственною
Ее Императорского Величества рукою тако:
ЕКАТЕРИНА*

Печатан в Москве при Сенате августа 3 дня 1775 года.

Рігельман Олександр. Літописна оповідь... — С. 681–686.

Об учреждении в Малой России трех наместничеств

Указ Ее Императорского Величества, Самодержицы Всероссийской, из Правительствующего Сената, Малороссийской Коллегии

В именном Ее Императорского Величества указе, данном Сенату минувшего сентября 16 дня, за собственноручным Ее Величества подписанием, написано: Всемилостивейше повелеваем Нашему генералу-фельдмаршалу и Малороссийскому губернатору, графу Румянцеву-Задунайскому, в ноябре сего года исполнить, по учреждениям Нашим от 7 ноября, 1775 года в Киевском наместничестве, составя оное из одиннадцати уездов, а именно: Киевского, Остерского, Козелецкого, Переяславского, Пирятинского, Лубенского, Миргородского, Хорольского,

Голтвянского, Городиского и Золотоношского; вследствие чего местечка, по коим названы уезды, переименовать городами, а впрочем назначение границ сего наместничества с прикосновенными ему предоставляем на соглашение наших генералов-губернаторов и правящих ту должность, о котором, так как и о числе душ, из коего вся губерния и в ней уезды составлены будут, подать в Сенат наш ведомости. А подобно тому другими двумя Высочайшими указами и того же числа, Ее Императорское Величество изволил предписать ему, графу Петру Александровичу Румянцеву-Задунайскому, открыть в декабре месяце сего года Черниговское наместничество, составленное из одиннадцати уездов, а именно: Черниговского, Городницкого, Березинского, Борзенского, Нежинского, Прилуцкого, Глинского, Роменского, Лохвицкого, Гадяцкого и Зенковского. В январе месяце, будущего 1782 года, открыть так же в Малороссии и третье Новгородское-Северское наместничество, составив оное из одиннадцати ж уездов, а именно: Новгородского-Северского, Стародубского, Погарского, Мглинского, Глуховского, Кролевецкого, Коропского, Сосницкого, Конопотского, Новомосковского и Суражского. А между тем в тот же день, то есть, сентября 16 дня, Ее Императорское Величество Высочайше повелеть соизволила: 1-е. Генералу-поручику Семену Ширкову отправлять должность правителя Киевского наместничества, а коллежскому советнику и Курского наместничества директору экономии, Александру Башилову, отправлять должность поручика правителя Киевского наместничества; 2-е. Генералу-поручику Милорадовичу быть правителем Черниговского наместничества, Палаты Гражданского Суда председателю, Федору Новикову, отправлять должность поручика правителя Черниговского наместничества; 3-е. Действительному статскому советнику и малороссийскому генеральному судье Илье Журману отправлять должность правителя Новгородского-Северского наместничества, а действительному статскому советнику, Василию Туманскому отправлять должность поручика правителя Новгородского-Северского наместничества, В исполнение каких Высочайших Ее Величества указов, Правительствующий Сенат приказали: о вышписанном дать знать всем присутственным местам губернским и наместническим правлениям, а оные уведомят подчиненные им места от себя. Впрочем, что

касается до исполнения Высочайших Ее Величества повелений относительно учреждений помянутых наместничеств, то об оном особое предписание учинено от Сената господину генералу-фельд-маршалу, Малороссийскому генералу-губернатору и кавалеру, октября 2 дня, 1781 года.

На подлинном тако:

*Обер-секретарь Василий Крамаренков
Секретарь Карл Северин
Канцелярист Федор Сушков*

Рігельман Олександр. Літописна оповідь... — С. 694–695.

Про запровадження кріпацтва в Україні

*Витяги з указу Катерини II
“О подушной ревизии во всей Малой России
с денежным окладом”
(8 травня 1783 р.)*

7-е.... В помещичьих деревнях подробную раскладку установленных с крестьян их податей оставить на распоряжение помещиков, по лучшему их хозяйственному усмотрению.

8-е. Для известного и верного получения казенных доходов в наместничествах: Киевском, Черниговском и Новгородском-Северском и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селении обитателей, каждому из поселенцев остаться в своем месте и звании, где он нынешней последней ревизии написан, кроме отлучившихся до состояния сего Нашею указа; в случае же побегов после издания сего указа, поступать по общим государственным установлениям...

Рігельман Олександр. Літописна оповідь... — С. 700–702.

О составлении из малороссийских козаков десяти карабинерных полков

Указ Наш Военной Коллегии

Прилагая при сем росписание регулярной конницы армии Нашей, повелеваем Военной Коллегии, к надлежащему по тому исполнению, сделать зависящее от ней распоряжение.

В числе сих войск назначаются из малороссийских козаков десять полков, между коими разумеются и три легкоконные прежде там учрежденные, каждому из сих полагая эскадрон в 138 человек. Из коих в малороссийских по осми человек обращать на укомплектование одного кирасирского полку, по двадцати человек отпускать на реверсы в их дома; квартиры сим полкам в мирное время назначать в сих же селениях, жалования ж производить им против кирасирских полков, против коих иметь им мундир и амуницию по вновь учрежденным образцам. Что ж касается до урочных лет службы и прочих выгод служащих, в том поступать сходственно с учреждением, в 1765 году изданным по случаю превращения слободских полков в гусарские. Собираемую с них сумму по указу Нашему от 3 мая сего года, по 1 рублю двадцати копеек с души, обращать на содержание их и находящихся в малороссийских войсках чиновников, кои похотят остаться в воинской службе, и к оной от начальства способными найдены будут определить, смотря по степеням и заслугам, штаб и обер офицерскими чинами в сих полках, а прочих от службы увольнять, переименовав чинами по тому ж, или же по их желанию препроводить для определения к делам. Сверх того повелеваем: 1-е, на все конные полки обще по армии, кроме кирасирских, отпускать на лошадей ремонт по 30 руб., при основании же первом каждый полк выступает на тех лошадях, кои у него имеются; 2-е, из полку Ингер-манландского карабинерного, который следует к упразднению, укомплектовать прочие карабинерные полки; 3-е, Новотроицкому кирасирскому полку вступить в число полков, комплектуемых из Екатеринославского наместничества, как и в росписании приложенном сказано.

*На подлинном собственною
Ее Императорского Величества подписано рукою тако:*

ЕКАТЕРИНА

В Царском селе июля 28 числа, 1783 года.

Рігельман Олександр. Літописна оповідь... — С. 703–704.

Об отобрании монастырских малороссийских вотчин в казенное ведомство и о положении жалования на епархии

Указ ее Императорского Величества Самодержицы Всероссийской, из Правительствующего Сената, Черниговскому наместническому правлению. В именном Ее императорского Величества указе, данном Сенату за собственноручным Еи Величества подписанием, сего апреля от 10, написано:

“На каком основании предписали Мы содержать в епархиях Киевской, Черниговской и Новгородской Северной архиерейские дома с училищами и при них соборы и монастыри, и какое за тем употребление предложили учинить из монастырей, за сим положением остающихся, Сенат Наш усмотрит из указа Нашего Синоду данного и в списки при сем прилагаемого, для надлежащего обнародования и исполнения. Вследствие такового установления повелеваем, первое: состоящие в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгородском-Северском, за архиерейскими домами, Киево-Печерскою Лаврою и прочими монастырями, деревни, земли и угодья, принять в ведомство директоров домоводства тех наместничеств и оными управлять на таком же основании, как и прочие, в ведении помянутых директоров, деревни управляются. Второе: со всех, написанных в сих деревнях по ревизии, крестьян, сверх установленной по семидесяти копеек с души, государственной подати, вместо употребления их в работы, собирать, до будущего соизволения Нашего, оброчных по рублю с каждой мужеского пола души, и накладных по две копейки на год, в узаконенные полугодовые сроки. Третье: Казенным Палатам и директорам экономии, под наблюдением Нашего генерала-губернатора, учредить, относительно винной продажи, мельниц и всякого звания оброчных статей и заведений хозяйственных в тех деревнях, чтоб оные казне надлежащий доход приносили. Четвертое: из упоминаемых выше в пунктах втором и третьем доходов, положенную в расписании, Нами утвержденном, сумму на содержание архиереев с их домами и училищами, соборов и монастырей, отпускать из Казенных Палат; из остающихся же за тем денег потребное количество будет употребляемо, по соизволению Нашему, на нужные, по означенным домам и соборам, строения и

на разные богугодия и обществу полезные дела. Пятое: а как жительствующие в бывших за архиерейскими домами и монастырями деревнях, и за ними по ревизии написанные поселяне будут освобождены от всяких работ помещичьих и обложены только легким оброком, то и присоединить их к числу поселян, содержащих войска в трех малороссийских губерниях и из них наполнять вновь положенный малороссийский гренадерский полк, о чем Военная Наша Коллегия имеет особый Наш указ. Шестое: в отводе к архиерейским домам и монастырям загородных домов, рыбных ловель и земли для выгона и для огородов, поступить сходно учреждению, приложенному при штатах 1784 года, как в оном во второмнадесять пункте предписано, учиня исполнение сего под наблюдением нашего генерала-губернатора Киевского, Черниговского и Новгородского-Северского, который не оставит, равным образом, распорядить, чтоб дома и строения в деревнях, за архиерейскими домами и монастырями бывших, излишние, обращены были, по лучшему его усмотрению на пользу и выгоду общественную. Седьмое: сбор означенных податей начать с первого июля сего года, да и вообще исполнение по содержанию указов наших, Сенату и Синоду данных, стараться окончить к октябрю месяцу настоящего года; посеянный же хлеб и все доходы нынешние с тех деревень по первое июля оставить в пользу архиерейских домов и монастырей. В указе ж, данном Святейшему Синоду от того ж числа и за собственноручным же ее императорского величества подписанием, изображено следующее: “Предуспев, с помощью Божиею, распорядить епархии и монастыри в большей части империи Нашей на таком основании, которое и с первоначальными правилами Благочестивой Церкви Христианской, и с общею пользою сходствует, не могли Мы в одно время распространить на епархии и монастыри, в Малороссии состоящие, по неустроенному до того в сей области управлению и по неимению в ней прежде сего ни верной ревизии, ниже точных правил для сбора доходов; с устроением же ныне трех наместничеств малороссийских, Киевского, Черниговского, Новгородского-Северского, наравне с прочими губерниями империи Нашей, приобретаем Мы удобность ввести надлежащее единообразие и относительно содержания архиерейских домов и монастырей

тамошних, учреждая оное самым достаточным образом, освобождая духовных властей, от несвойственных им управления деревнями забот хозяйственных, а всего более неприличных духовному сану хождений в судах по тяжбам и ссорам, и стараясь от сей части заимствовать всевозможную для общества пользу; почему и повелеваем, первое: митрополиту Киевскому на содержание его и дома его производить ту самую сумму, которая по штатам, утвержденным от нас в 1764 году, положена на архиерейский московский дом, за исключением денег на Чудов монастырь, в тех штатах назначенных. Второе: Киево-Печерской Лавре иметь свое содержание против назначенного в штатах на Троицкую Сергиевскую Лавру; архимандритом Киево-Печерской Лавры быть митрополиту Киевскому, получая и положенный архимандриту Троицкой Сергиевской Лавры оклад; впрочем, число монашествующих так распорядить, чтоб половина оных была из ученых и к вышним духовным степеням приуготовляемых; другая же для служения по архиерейскому дому и монастырю, а для уединения престарелым назначать, по рассмотрению митрополита, одну из приписных пустынь, в области Киева находящихся. Третье: катедральный Киевософийский монастырь переименовать Киевософийским собором, определя к нему протопопа и прочих священно- и церковнослужителей с окладом на равне с Московским Архангельским собором. Сверх того в сем монастыре помещено быть долженствует и главное народное училище Киевского наместничества, по воле Нашей заводимое от Комиссии об установлении народных училищ в империи Нашей. Четвертое: Ставропигиональный Киево-Межигорский монастырь перевести в Таврическую область, где оный в первом классе учрежден будет, строение же обратится для помещения оставших офицеров, призрения по их дряхлости и неимуществу требующих; чего ради, по выводе монахов, и отдать все то в ведомство Приказа Общественного Призрения. Пятое: из монастырей Киевской епархии быть в первом классе Киевопустынноиколаевскому и Киевозолотоверхомихайловскому; во втором — Киевскому Греческому Екатерининскому, Лубенскому Преображенскому и Вознесенскому Переяславскому; в третьем — Киевовыдубыцкому и Козелецкому Георгиевскому, из коих первый имеет служить больницю для

прочих киевских монастырей; из женских монастырей определить в первый класс Киевофлоровский, в третий — Козелецкий Богоявленский и Благовещенский Золотоношский. Шестое: Киевской Академии, со всеми к ней принадлежащими заведениями, быть при архиерейском доме и Киево-Печерской Лавре, а Братский монастырь, служащий ныне для помещения помянутой Академии, обратить на главную госпиталь по его положению. Седьмое: Черниговскому архиерею иметь свое пребывание по прежнему в катедральном Борисоглебском монастыре; на содержание его и дома его производить сумму, по штатам на архиерейские дома второго класса определенную. Осьмое: Черниговский Преображенский собор, в разсуждении древности его, положить на содержание против Новгородского Софийского собора. Девятое: из монастырей черниговской епархии быть в первом классе Черниговскому Успенскому Елецкому, во втором Нежинскому Благовещенскому, в третьем Рождественскому Домницкому; из женских в третьем классе Нежинскому Введенскому. Десятое: Новгородскосеверскому архиерею иметь свое пребывание в монастыре Спасосеверском Новгородском; на содержание его и дома его производить ту сумму, которая по штатам на архиерейские дома второго класса определена. Первонадесять: из монастырей Новгородской-Северской епархии быть во втором классе Глуховскому Петропавловскому и Гамалеевскому Харлампиевскому; в третьем Батуриновскому Николаевскому; из женских же оставить один в третьем классе, по разсмотрению епархиального архиерея. Второнадесять: из остающихся за сим монастырей, обратить Троицкий Ильинский Черниговский для помещения университета, в сем городе учреждаемого, Пятницкий женский для главного народного училища Черниговского наместничества, заводимого от Комиссии об установлении народных училищ в Империи Нашей, а сверх того, в каждой губернии, по сношению нашего генерала-губернатора с епархиальными архиереями, выбрать по одному мужескому и по одному женскому монастырю, кои с лучшею удобностью могут употреблены быть к содержанию бедных, увечных и призрения требующих нижних чинов и тому подобных людей, кои и отдать в ведение Приказов общественного призрения; прочие же, равно и приписные к монастырям пус-

тыни, за исключением упомянутой во втором пункте сего указа, обратить в приходские церкви, стараясь, где удобно, поместить при них малые народные школы и богодельни, что и относится к попечению Приказов общественного призрения и к распоряжению Нашего генерала-губернатора. Третиенадесять: на содержание Киевской Академии, с принадлежащими к ней заведениями, указали Мы отпускать ежегодно по осьми тысяч по четыреста рублей, да на Черниговскую и Новгородскую по две тысячи рублей. Четвертоенадесять: об отводе к архиерейским домам и монастырям загородных домов, рыбных ловель, и земли для выгона и для огородов, сходно второмунадесять пункту учреждения, приложенного при штатах 1764 года, предписано от Нас Сенату Нашему. Пятоенадесять: в пострижении в монахи и монахини поступать по точности правил, в Духовном Регламенте и в указах и учреждениях Наших, относительно прочих епархий и монастырей империи Нашей изданных. Для лучшего же объяснения всего вышеписанного приложено при сем расписание на все помянутые-архиерейские дома, соборы и монастыри; а впрочем, что принадлежит до управления имений, за монастырями в сих трех епархиях и сбора доходов, дан от Нас особый указ Нашему Сенату”. Правительствующий Сенат приказал: в рассуждении отобрания состоящих в наместничествах: Киевском, Черниговском и Новгородском-Северском, за архиерейскими домами, Киево-Печерскою Лаврою и прочими монастырями деревень, земель и угодий в свое ведомство директорам домоводства, предписать: 1-е, все оные вотчины, со всеми казенными в них наличностями, принять в свое управление, истребовать все документы, как-то: владейные грамоты, крепости, межевые планы и тому подобные доказательства, кои бы служить могли к утверждению их владения; 2-е, все без изъятия письменные дела, особливо такие, по которым о тех имениях происходят тяжбы с соединенными владельцами, или частными людьми, принять по описи за подписанием, с одной стороны, директором домоводства, с другой — уполномоченных из владеющих духовных, на такой конец, дабы после того казенные палаты могли иметь точное сведение о правах и обстоятельствах по сим деревням, а за тем самым сохранить казну от потери; 3-е, равным образом необхо-

димом сделать подробное описание всем, состоящим при тех деревнях, заведениям, а именно: мельницам, конским заводам и скотским дворам, садам, рыбным ловлям, и другим выгодам, какие только в наличности существуют, дабы казна могла из них получать свою пользу посредством хозяйственного оными распоряжения. Наконец, 4-е, приняв выше предписанным образом все имущество и сделав все подробное описание, так же сколько законным удовольствием поселян землю остаться оных может к положению в оброк, прислать в Сенат вернейшие описи, по прочим же пунктам, сего Высочайшего Ее Величества соизволения, для надлежащего исполнения и обнародования, в Киевское, Черниговское и Новгородское-Северское наместнические правления, в казенные палаты сих губерний, к господину генералу-фельдмаршалу, малороссийскому генералу-губернатору и кавалеру, графу Петру Румянцеву-Задунайскому и Комиссии народных училищ послать указы, приложив при оных точные списки с расписания в епархиях; помянутого ж расписания прилагается при сем один экземпляр. Апреля 23 дня, 1786 года. Подлинный подписал:

*Обер-секретарь Андрей Еремеев
Секретарь Карл Северин*

Рігельман Олександр. Літописна оповідь... — С. 705–709.

Міністр внутрішніх справ Росії Валуєв

(підготував і розіслав 18 (30) липня 1863 року таємний циркуляр)

“Давно вже йдуть суперечки в нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури... Ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може, і що наріччя, що його вживає простолюття, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливами на неї Польщі; що загально-російська мова так само зрозуміла для малоросів, як і великоросів, і навіть далеко зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, особливо поляками, так звана українська мова”.

Национальні процеси в Україні. — Ч. 1. — С. 260–261.

“Емський акт” Олександра II 1876 року

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР,

в 18 (30) день минувшаго мая

ВЫСОЧАЙШЕ повелеть соизволил:

1) не допускать ввоза в пределы Империи без особаго на то разрешения Главнаго Управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границею на малорусском наречии;

2) печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключени-ем лишь: а) исторических документов и памятников и б произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников; в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятаго русскаго правописания и чтобы разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей в Главном Управлении по делам печати;

3) воспретить также различныя сценическия представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам.

Є. Єфремов. Історія українського письменства. — К.: Femina, 1995. — С. 462–463.

В. Белінський про Т. Шевченка та його арешт

У грудні 1847 року в листі до літературного критика і мемуариста Павла Анненкова в Париж Белінський писав:

“Віра може з Шевченка зробити мученика за волю. Та здоровий розум повинен бачити у Шевченкові осла, дурня і нікчемну людину, надто гіркого п’яницю, аматора горілки і хахлацького патріотизму. Той хахлацький радикал написав два пасквілі, один на Государя-Імператора, другий — на Государиню-Імператрицю... Коли цар прочитав пасквіль на царицю, спалахнув великим гнівом... Я не читав тих пасквільів, і ніхто з моїх знайомих його не читав (що, між іншим, не доводить, що вони зовсім погані, а тільки тривіальні і дурні), але я переко-

наний, що пасквіль на царицю обурливо гидкий. Шевченка вислано до Кавказу солдатом. Мені його не шкода: якби я був суддею, я зробив би не менше. Я почуваю особливу ворожнечу до таких лібералів. Вони вороги всякого успіху... Одна свиня з хахлацьких лібералів, якийсь Куліш (що за свиняче прізвище!) в журналі “Звездочка”, що його видає Ішімова для дітей, надрукував історію “Малоросії”, де сказав, що “Малоросія” мусить або відірватись від Росії, або пропасти. Цензора Куторгу, що пропустив її, не читаючи, засадили у в’язницю. От що роблять ці скоти, безмізкі ліберальчики! Осоружні вони мені, ті хамаи! Що ж, барани ліберальничають в ім’я галушок і вареників із свинячим салом”.

Косинський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. — К.: Дніпро, 1991. — С. 114.

М. Катков про українську мову “Московские ведомости” за 21 червня 1863 року

“З’явилися нові Кирили та Методії” з дивовижними абетками на світ Божий, був пущений пуф якоїсь вигаданої малоросійської мови. Почали з’являтися книжки нововигаданою малоросійською мовою”....

“Україна ніколи не мала окремої історії, ніколи не була окремою державою. Український народ є... частина лише, але істинна!.. російського народу, без якої він не може лишатись тим, чим він є... Малоросійської мови ніколи не було і, не дивлячись на всі зусилля українофілів, досі не існує”.

Катков М. Н. 1863 год. Собрание статей по польському вопросу. — М., 1887. — С. 278.

Четвертий універсал Української Центральної Ради

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Кількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й зорганізувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на нашу землю свої війська — червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої зарплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того, те ж саме петроградське Правительство Народних Комісарів починає проволікати закінчення миру й закликає до нової війни, називаючи її “святою”. Знов полетиться кров, знов нещасний робочий люд буде мусіти приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з’їздами селян, робітників і солдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає миру й мир повинен прийти можливо якнайскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного миру, для того, щоб повести свій край до ладу творчої праці,

закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і салдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів.

І отеє перш усього поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народніх Міністрів, від сього дня вести почати вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших шапасників, які розграбують і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які порушують права Української Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, виничила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпустити салдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народню міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні Ради — громадські, й повітові, й городські Думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку владу, до якої мали б довір'я й яка спіралася б на всі революційно-демократичні верстви народу, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням Ради робітничо-селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради, й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисл держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю, й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригноблених клясах надмірні капітали. Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважливіші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшні верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі класи в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим класам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передусім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволюційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо — Росії. Рада Народніх Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки й до повороту старого ладу, — карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не всіємо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконають, справдять і до окончного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори якнайбільш енергічно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений якнайскорше, щоб за пару тижнів зібрати

лися наші Установчі Збори — найвищий господар і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'яз з народніми республіками колишньої Російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народньої Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

Українська Центральна Рада. У Києві. 9 (22) січня 1918 р.

Національні процеси в Україні. — Ч. 1. — С. 429–432.

Акт відновлення Української Держави

30 червня 1941 року

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління *найкращих синів* України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя **Євгена Коновальця** вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за *свободу*, *взиває увесь* український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західніх землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допома-

гає українському народові визволитися з-під московської окупації.

*Ярослав Стецько, в. р.
Голова Національних Зборів*

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993, — С. 504–505.

З платформи Української Головної Визвольної Ради

Липень 1941 року

1. Український національно-визвольний рух, створення Самостійної Української Держави та боротьба за її закріплення в 1917–1921 рр. поглибили національну свідомість і посилили політичну активність українських народних мас.

Упадок української держави внаслідок чужого завоювання, зумовленого недостатнім внутрішнім об'єднанням українських національних сил, полегшив чужинцям запанувати на Україні. Це панування позначилось небувалим гнітом, масовим пограбуванням українського народу, поверненням його селянства і робітництва у справжнє кріпацтво. З нещадною експлуатацією і винищенням мільйонів мас голодом і терором. Це страшне і криваве лихоліття впродовж 25 років навчило українські народні маси, що ніякий чужий політичний та соціальний устрій не піде їм на користь і що тільки власна національна суверенна держава є єдиною передумовою та запорукою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного добробуту народних мас.

2. Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіалізмами, ведеться за володіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у Східній Європі, а навіть у всій Європі. Обидві ці сили — це непримиренні вороги ідеї української державності. Вони стоять на позиціях тотальної колоніальної експлуатації українських земель та їх населення. Вириваючи українському народові всі матеріальні і господарські засоби, вони нещадно винищують провідні національні українські сили, нищать національну культуру і національну свідомість у масах, колонізують край чужим населенням, а українське населення масово вигублюють або вивозять за межі України.

3. Проте ця війна виснажує також наших ворогів і приводить їх до соціального та політичного розкладу. Це створює сприятливі передумови для визвольної боротьби поневолених народів та полегшить їм остаточну перемогу.

4. З уваги на це необхідно:

- а) у вирі сучасної тоталітарної війни оборонити український народ та його провідні кадри перед фізичним винищенням;
- б) повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу.

Для здійснення цих завдань потрібний єдиний всеукраїнський національний фронт, організований на основі об'єднання всіх діючих національних українських сил, які змагають до української суверенної держави, і єдиний керівний центр.

Тому за ініціативою Української Повстанської Армії (УПА), що створилася в процесі збройної боротьби українського народу проти гнобителів і насильства окупантів над мирним українським населенням, зорганізувався із представників усіх українських земель та українських політичних середовищ всеукраїнський провідний центр під назвою: Українська Головна Визвольна Рада (УГВР).

Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. — Мюнхен, 1983. — Т. 3. — С. 99–100.

Організація і чисельний склад УПА

Поділ УПА на групи Захід, Північ і Схід, проведений улітку 1944 року, відповідає історичним відмінностям українських територій — Галичина, Волинь і Радянська Україна (в кордонах 1939 р.), а також географічним особливостям військового характеру цього простору.

Організація військ і навчання переважно здійснюються за німецькою моделлю.

Чисельний склад УПА можна оцінити приблизно:

- а) в 80 тисяч — 100 тисяч бойовиків регулярної армії (військове ядро, що пройшло військовий вишкіл);
- б) цифри *можливої* загальної сили повстанської армії встановити неможливо. Українські дані коливаються між 400 тис. і 2 мільйонами вояків.

Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 624–625.

“Выслать всех украинцев”

“Совершенно секретно”. Приказ № 0078-42 22 июня 1944 года, г. Москва.

По Народному Комиссариату Внутренних Дел СССР и Комиссариату Оборона Союза ССР

Содержание: о ликвидации саботажа на Украине и о контроле над командирами и красноармейцами, мобилизованными из освобожденных областей Украины...

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Выслать в отдельные края Союза ССР всех украинцев, проживавших под властью немецких оккупантов.
2. Выселение производить:
 - а) в первую очередь украинцев, которые работали и служили у немцев;
 - б) во вторую очередь выслать всех остальных украинцев, которые знакомы с жизнью во время немецкой оккупации;
 - в) выселение начать после того, как будет собран урожай и сдан государству для нужд Красной Армии;
 - г) выселение производить только ночью, чтобы не дать скрыться другим и не дать знать членам его семьи, которые находятся в Красной Армии.
3. Над красноармейцами и командирами из оккупированных областей установить следующий контроль:
 - а) завести в особых отделах специальные дела на каждого;
 - б) все письма проверять не через цензуру, а через особый отдел;
 - в) прикрепить одного секретного сотрудника на 5 человек командиров и красноармейцев;

Приказ объявить до командира полка включительно.

*Народный Комиссар Внутренних Дел Союза ССР БЕРИЯ
Зам. Народного Комиссара Оборона Союза ССР ЖУКОВ
Верно: начальник 4-го отделения, полковник Федоров*

ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 997. — Арк. 91.

Література Україна. — 1992. — 27 лют. — № 8. Див. також: Чуев Феликс. Солдаты империи. Беседы. Воспоминания. Документы. — Москва: Ковчег, 1998.

Із Постанови ЦК КП(б)У “Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”

24 серпня 1946 року

На початку 1946 р. вийшов з друку “Нарис історії української літератури”, виданий Інститутом мови і літератури Академії наук УРСР під редакцією члена-кореспондента Академії наук УРСР С. І. Маслова і кандидата філологічних наук Є. П. Кирилюка. Автори “Нарису” І. Н. Плісецький, М. М. Ткаченко, С. І. Маслов, Є. П. Кирилюк, І. І. Пільгук, С. М. Шохівський [...].

ЦК КП(б)У відзначає, що автори “Нарису” перекрутили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури і подали її в буржуазно-націоналістичному дусі.

Історія української літератури висвітлюється в “Нарисі” поза зв’язком з боротьбою класів, як процес ізольований від цієї боротьби. Автори “Нарису” ігнорують класову боротьбу як основний закон розвитку класового суспільства, і замість цього надають вирішальну роль в розвитку творчості письменників національному моментові.

Всупереч ленінській вказівці про те, що “є дві національні культури в кожній національній культурі”, в “Нарисі” затушовується різниця і суперечність між реакційними і прогресивними течіями в літературі і розвивається “теорія єдиного потоку” в українській літературі. Тим самим в “Нарисі” протаскується теорія про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, яка становить суть буржуазно-націоналістичної концепції “школи” М. Грушевського.

Автори “Нарису”, у відповідності з схемою М. Грушевського та його теорією про “виключність” українського народу, ігнорують спільність походження, єдність і взаємодіяння в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури. Тому в “Нарисі” історія української літератури не показана у взаємозв’язку з іншими спорідненими літературами, особливо з російською літературою.

Культура і література Київської Русі подані в “Нарисі” як тільки українські, всупереч науковим положенням, що розгля-

дають Київську Русь як спільне джерело культур трьох східно-слов'янських народів: російського, українського, білоруського.

В “Нарисі” затушували боротьбу між прогресивним і реакційним напрямками в літературі, не піддали критиці політичні погляди ліберальної течії в українській літературі (П. Куліш, Б. Грінченко та ін.), вихваляючи буржуазно-націоналістичних письменників початку ХХ ст. (Олесь), діячів контрреволюційної Центральної ради та Директорії (В. Винниченко, І. Стешенко), принизили роль і значення революційно-демократичної течії в українській літературі (Шевченко, Леся Українка, Франко, Коцюбинський та ін.).

В “Нарисі” не знайшов правильного відображення вплив на українську літературу руху декабристів, діяльності Белінського, Чернишевського, Добролюбова, великого пролетарського письменника Горького, ігнорується такий вирішальний фактор у формуванні нової соціалістичної ідеології, як розвиток марксизму в Росії і роль партії більшовиків.

В розділі “Українська радянська література” не показано відображення в літературі боротьби партії і радянського народу за перемогу соціалістичного ладу в нашій країні, не показана роль літератури в формуванні соціалістичного світогляду радянських людей.

В цьому ж розділі не показана боротьба партії більшовиків проти ворогів народу — троцькістів, бухарінців, а також проти українських буржуазних націоналістів — шумськістів, хвилювістів, скрипниківців, які намагалися використати літературу як один із засобів відриву українського народу від великого російського народу і перетворення Радянської України в колонію.

Поява такого шкідливого “Нарису” не зустріла належної відсічі з боку наукових установ і Спілки радянських письменників України.

Президія Спілки радянських письменників України і, зокрема, її голова т. М. Рильський не вжили ніяких заходів, щоб вчасно засудити в пресі, на зборах письменників проникнення чужих радянській літературі тенденцій.

Партійні організації Інституту літератури Академії наук УРСР і Спілки радянських письменників України ліберально, по-примиренському поставились до оцінки перекручень і помилок, допущених в “Нарисі”.

На партійних зборах не було дано належної відсічі авторам — членам партії Кирилюкові, Плісецькому і Шаховському, які не тільки не визнали і не розкритикували допущених перекручень та помилок, навіть захищали в своїх виступах ряд шкідливих тверджень.

Засудити перекручення і помилки, припущені в “Нарисі історії української літератури” Кирилюком, Шаховським, Плісецьким, Масловим, Пільгуком, Ткаченком, які через “Нарис” пропагують буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії і літератури.

Доручити управлінню кадрів ЦК КП(б)У, Управлінню пропаганди і агітації ЦК КП(б)У та Президії Академії наук УРСР розробити заходи щодо поліпшення роботи Інституту літератури Академії наук УРСР і зміцнення його кадрами.

Література газета. — 1946. — 5 верес.

Національні процеси в Україні. — Ч. 2. — С. 406–409.

Із виступу Андрія Малишка на зборах письменників Києва 1956 року

Ми колись знали чорні дні і чорні ночі, коли на Україні господарював Молотов. І були банди, і він мізинцем не ворухнув, щоб боронити наш народ.

А як він ставився до письменників? Ненавидячи український народ, знаючи його благородну історію, він жодного доброго слова не казав. А коли приїхав на Україну під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, він казав, що це був великий народ, який перший пішов за Росією. А потім, приїхавши до Москви, казав, що Україна як була, так і залишилась гніздом націоналістів.

Нас, письменників, називають літописцями народу, ми забули, як в 1947 році Каганович кинув на тортури не тільки наш народ, а і всю націю. Україна має 42 млн населення, вона зветься соціалістичною нацією. Революцією, трудами Україна показала перед всім світом, яка вона героїня і трудівниця, а приїхав цей чоловік і хотів стерти її ногами. Не знаючи нашого народу, звичаїв, культури і ролі в революційній історії світу, ця напівграмотна істота хотіла крапці сили українського народу по-

слати в тюрми, на Соловки і стерти ім'я нашого народу на порошок. У нього в розпорядженні не знайшлось стільки вагонів, щоб народ вислати в тюрми, а йому самому треба було сісти в вагон і прокотитися на Соловки (оплески).

Ця нікчемна групочка, як добре говорив мій великий друг Олександр Євдокимович, знайшла ідеологічну базу серед деяких письменницьких елементів, вони їх підтримали, а назавтра на Україні Каганович почав розправу з письменниками, знаючи, що письменники — це українська пісня, українське слово, українська культура і мова, що убити письменників — це значить убити душу народу.

Хай вони самі згадають, що вони робили в 1947 році: вони посадили більшу частину письменників, композиторів, піснярів, знищили їх, знаючи, що народ без своєї мови, без своєї культури, без своєї пісні, без своїх літописців письменників стане глухий. Але у них нічого не вийшло. Навіть проти сліпих, що грали на базарах, організував Каганович процес 24-х. І цих сліпих народних музикантів, лірників, бандурників вивіз кудись.

З перших днів прибуття на Україну почав шукати серед трудящих, серед робітничого класу, серед колгоспників, особливо серед інтелігенції націоналістів. Йому так хотілось знайти, що він готовий був сам сфабрикувати документи, щоб з найчесніших, найталановитіших людей, патріотів Радянської Вітчизни зробити поганих, чорних людей.

Я чув сьогодні виступ Максима Тадейовича, одного з найсвітліших митців нашої літератури. Він не розказав усе, як той самий Каганович, не розібравшись у могутній поезії видатного українського поета Рильського, назвав його петлюрівцем ...як він спеціально перекрутив вірш, який написав Максим Тадейович. Він тоді сказав, що Ви написали про Петлюрівську Центральну Раду.

Хай сьогодні згадає мій добрий друг Олександр Євдокимович Корнійчук, як його і мене о другій і третій годині ночі кликав Каганович і, стукаючи кулаком по столу, загрожував, що він нас посадить в тюрму, якщо ми не розкриємо націоналістичну групу. Він тоді ходив по кімнаті ...

Тоді ми заявили, що серед українських письменників націоналістів немає, а він назвав прізвища Рильського, Яновського

і Сенченка. Тоді ж він погрожував молодим письменникам Гончару, Козаченку, Новиченку та ін.

Обурений поведінкою Кагановича, я, як комуніст і член ЦК комсомолу України, звернувся в ЦК комсомолу і ми з секретарями написали листа товаришу Сталіну про неправильну поведінку Кагановича на Україні. Не знаю, чи той лист побував у тов. Сталіна, але я добре знаю, що через 3 дні вночі нас покликав Каганович і той лист був уже у нього в руках.

Знаєте, після цього нагород не дають, а дають догани. Мене зняли з редактора журналу і вдома я приготував невеликий чемоданчик, на всякий випадок, в “кагановицьку командировку”. На моє щастя він не встиг посадити нас в тюрму...

На Курсько-Білгородській дузі, коли ми захопили Охтирку, я бачив список комуністів і активу, які підлягали розстрілу, підписаний Гебельсом. Пізніше я бачив, як Каганович почав розправлятися з українськими письменниками і комуністами, а також безпартійними. І я думаю, що цей список не був менший, ніж той, що я бачив в Охтирці.

За 6 місяців свого не секретарювання, а панування і царювання, він знищив і посадив в тюрми 8 тисяч радянських людей, уподоблюючись тому сатрапу Ніколаю Палкіну. Він піднімав на Україні гангстерів, пройдисвітів, щоб вони робили розгул на нашій Україні.

Можна сьогодні згадати імена зацькованих ним людей — Олександра Довженка, Остапа Вишні, Юрія Яновського й інших діячів української культури. Та й не тільки української культури. Мабуть, він не бачив їх сліз, мабуть, він не чує плачу їх рідних сімей.

Із виступу Андрія Малишка на зборах письменників Кисва 1957 року

...Я пам'ятаю нашу рідну землю, яка лежала в бомбах і руїнах після війни. Ми знали, що вона підійметься з руїн і самі своїми руками брали посилокки і підіймали Україну з попелу.

І тоді, коли Україна підіймалась із ран, коли фашизм був повергнутий, у наше життя непрохано вдерся авантюрист і пройдисвіт, який оголосив себе вождем українського народу. Це був 1947 рік...

З приходом на Україну хабенського баришника Каганович, стало дуже тяжко. А як же могло бути легко, коли прийшов хабенський баришник і торгаш, син скотопромишленника, людина малописьменна, нахабна, яка почала підбирати в свою свиту людців ідеологічно нестійких, авантюристів, непманів, які проти Гітлера не воювали. Не трудових людей, а інтриганів, які протягом років сиділи в темних норах і ненавиділи український народ. Серед таких людей цей торгаш, син скотопромишленника, і став вождем.

Це не дивно. Історію його кар'єри ми добре знаємо. Він їх (цих людей) заквасив ще будучи в 29, 28 році секретарем ЦК на Україні. Ці викормиші і гадьониші, це плем'я виросло з отруйного дерева Кагановича, виросло, щоб жалити синів українського народу. Із тих могил, які виросли по волі Каганович, волають Микола Куліш і Влас Якович Чубар і десятки, і сотні синів української інтелігенції, розстріляної тоді. Вони б могли сказати своє слово: “За що ти нас розстріляв?”

І ось цей кат знову виринув на Україні в 1947 році. Та як виринув. Всі недобитки, вся ота сволота потягнулася до нього. Обіли його і почали йому готувати новий етап розправи з українським народом.

Я це вперше побачив в 47 році, коли мене, фронтовика, ще в военній гімнастерці покликали о третій годині ночі разом з Корнійчуком до Кагановича. Ми зайшли у той кабінет, де він сидів на місці товариша Хрущова, а одесную сиділи, як зброеносці, три його викормиші. Вони мають звання письменників і зараз знаходяться у цьому залі. Я сподіваюся, що сьогодні вони виступлять і скажуть, що вони рішали тоді з Кагановичем. Очевидно вони накрили тоді чорну пелену над Україною.

Каганович запитав тоді мене:

– Як ви гадаєте, в українській культурі є націоналісти?

На честь товариша Корнійчука я повинен сказати, що він тоді твердо відповів, що націоналізму у нас немає.

На це Каганович сказав:

— Саша, какой вы стали обтекаемый.

Пам'ятаю тоді зайшли товариші Литвин і Козаченко. Та, на жаль, через два дні, коли я прийшов чергувати в Спілку, в кабінеті Олександра Євдокимовича сиділо десятків зо два письменників, які, до речі, й сьогодні здоровують. Один з них сказав:

– Товариш Малишко, ідіть звідси, бо вам тут нема що робити!

Я подивився на те, з ким проводив нараду товариш Корнійчук і зрозумів, що мені там справді нема чого робити. Я вірив йому, як своєму другові і не думав, що за 48 годин його принципи так різко поміняються. Я пішов додому, але переживав за вас, товариш Корнійчук. За кого ви далі будете і проти кого?

А через тиждень відбулась нарада молодих письменників, де Каганович руками молодих письменників вибивав із сидел старіших письменників. Ви, тов. Корнійчук, тоді казали: “Я вперше в житті почув правду з цієї трибуни. Сказав її Л. М. Каганович. З цієї трибуни я не чув раніше цієї правди”.

Невже ви сьогодні вірите в те, що ви тоді сказали?

Тут на зборах, повинен бути присутній тодішній заступник голови Ради Міністрів товариш Бажан.

В опері на “Аїді” товариш Бажан сказав приблизно щось таке: “Коли я рухну, то рухне українська культура”. Але ви, товаришу Бажан, вирішили не рухнути, а обрушитися на українську літературу. Ви написали статтю в “Радянську Україну”, де опаскудили видатних митців світового значення, написавши два підвали під заголовком: “Добити націоналістичне охвістя”.

На цьому розгромному пленумі за три дні виступило більше ста чоловік письменників. Дісталось тоді Яновському за “Живу воду” і Сенченкові за роман “Його покоління”, і поетові Максиму Рильському.

Мало того, коли проходив київський міський партійний актив, ви мали честь бути в комісії, яка складала резолюцію по справі фракціонерів антипартійної групи, і ви тоді один виступили проти виключення Кагановича з партії.

В 1956 р., зразу після розвінчання культу Сталіна, я мав честь виступити з трибуни і різко критикував дії Кагановича. Я сказав, що Каганович сам себе оголосив вождем українського народу, що Сталін не вірно критикував Довженка. Ви вимагали виключити мене за те з партії.

Тов. Новиченко працював тоді в ЦК партії. Він готував доповідь Кагановичу, яка звалася “Про націоналістичний ухил в комуністичній партії України”. Він займався тоді тим, що викликав до себе молодих літераторів і намовляв їх виступати

проти видатних митців України: тов. Довженка, Рильського, Яновського. Дехто, на жаль, попався на цю вудочку. Після того, як доповідь була підготовлена, Каганович вигнав Новиченку з працівників ЦК, використавши його. Але товаришу Новиченку не звикати, бо він занадто часто міняв свої позиції й оцінки. Наприклад, у 1942 році восени в Уфі в доповіді про українську прозу він підносив Довженка до небес, а в 1944 році, коли культ особи опаскудив Довженка, виступав в Радянській Україні” і говорив, що Довженко на 100 км відстоїть від марксизму. Більше того, тов. Новиченко підбивав і мене виступити проти Довженка, але я відмовився... В макеті “Історії української літератури” Новиченко писав “Реакційний анти-партійний...”

Я сказав тут тільки якусь частину правди. Хотілося б, щоб в розвиток цієї правди товариші виступили і сказали, чи це вони робили по добрій волі, чи їх примушував це робити Каганович. Нарешті треба відкрити дужки, бо людська правда — вона не стирається і, якщо ви думаєте, товариші, що це забули, то ви жорстоко помиляєтеся...

Із архіву Ігоря Забашти, сина поетеси Любові Забашти, дружини А. Малишка.

Із листа секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Ю. Маланчука першому секретарю ЦК КПУ В. В. Щербицькому

...Уважаемый Владимир Васильевич! Несмотря на некоторую нелогичность именно в данный момент и по данному поводу высказывать это суждение, тем не менее должен сказать, что складывается впечатление, что выступления против подобных мне лиц, представляют составную часть определенной системы, имеющей целью отвлечь внимание партийной и научной ответственности от тех довольно частых идейных отступлений, с которыми приходится встречаться. Мне об этом пришлось говорить с трибуны республиканского совещания идеологических работников весной 1970 г. в связи с так называемым “заявлением И. Дзюбы” (Это выступление не всем понравилось, о чем мне поспешили сказать некоторые работники аппарата на этом же совещании).

Закономерно критикуя ошибки в освещении Левинского, нельзя снимать вопрос об отходе от классового подхода к оценке целого ряда исторических деятелей прошлого. Так, на наш взгляд, неверной является тенденция к включению М. Драгоманова в число ведущих деятелей революционно-освободительного движения, пропагандистов марксизма, замалчивания ленинской критики Драгоманова и т. п. В появившихся литературоведческих произведениях прямо ставят рядом Чернышевского и Шевченко, Радищева и Драгоманова. Эта позиция поддерживается и некоторыми ответственными идеологическими работниками. В прошлом году Министерство высшего и среднего специального образования республики задержало, на основании изучения сигнального экземпляра книгу Р. Ивановой “Михаил Драгоманов в общественно-политическом движении России и Украины”. Книга носила тенденциозный характер, содержала ряд грубых политических ошибок, оскорбительных высказываний в адрес революционных сил русского народа.

Так, например, она высказывала согласие с высказыванием Драгоманова, называвшего народников шовинистами, утверждала, что “общинная” теория Герцена... таила в себе зерна национализма и “великорусского” шовинизма, которые буйно проросли во взглядах революционных идеологов 70 гг. (стр. 51), доказывала, будто бы украинский народ не получал (по Драгоманову) “от русских революционеров надлежащего политического образования” (стр. 112). Мне пришлось неоднократно объяснять по поводу задержки книги у гг. Васильева и Калакуры, писать официальное объяснение. Под этим нажимом, после изъятия некоторых страниц, книга вышла в свет, не медленно получила ряд захваливающих отзывов в печати, хотя проповедуемые в ней идеи остались теоретически ошибочными противоречащими классовой оценке деятельности Драгоманова...

Не менее показательной является развернувшаяся кампания за возведение в ранг прогрессивного, чуть ли не марксистского историка, известного своими буржуазно-националистическими теориями и воззрениями М. Костомарова. Ю. Пинчук в опубликованной в “Украинском историческом журнале” статье (1971, № 2) утверждал, что “взгляды Костомарова прогрессируют” (стр. 18), что хотя он и не поднялся “до марксистского понимания значения народных масс в истории и не всегда четко опре-

делял понятие народа, он не отождествлял народ и нацию и рассматривал отношения между украинцами и поляками, как и с другими славянскими народами, с классовых позиций” (стр. 19). А несколько далее автор вообще отказывается от какого-либо камуфляжа и делает “новое открытие” — “считая народ движущей силой истории...” (стр. 27).

И уж совсем непонятно, когда в январе 1971 г. директор филиала ИМЭЛа И. Д. Назаренко в выступлении в институте истории АН УССР на защите диссертации Гончарука говорил буквально следующее: “Здесь второй оппонент заявил, что ни в коем случае нельзя Костомарова приближать к Белинскому или Герцену. Собственно, в диссертации и не ставилась такая задача. Но я бы, например, сделал попытку приблизить. И вот почему. К. Маркс многое узнал о России через труд Н. Костомарова. Об этом я говорю потому, что нам нужно внимательно исследовать труды этого ученого и дать им объективную научную оценку. Может быть, придется сломить и ту тенденцию, которая существовала ранее в трактовке его исторических взглядов. Н. И. Костомаров — очень интересная личность. Русский по происхождению, он отдал много сил и энергии за свободное развитие украинского народа. И об этом смелее нужно писать не только диссертанту, но и всем нам...”

*С глубоким уважением В. Маланчук
22. VII.1972 г.*

На листі резолюція В. Щербицького:

1) Думаю, что идейно-политические позиции т. Маланчука ни у кого из коммунистов-интернационалистов **не могут вызывать сомнения** и вопросы он ставит **в принципе правильно**.

2) Ознакомить членов Политбюро ЦК КП Украины и зав. отд. ЦК.

3) т. Орлу И. З.

4) т. Назаренко И. Д.

5) т. Врублевскому В. К.

Прошу внести предложения по конкретным вопросам.

*23.09.72 г.
В. Щербицкий*

Овчаренко Ф. Д. Спогади. — К.: Оріяни. — С. 174–179.

Записка секретаря ЦК КП України В. Ю. Маланчука з пропозиціями щодо посилення боротьби проти націонал-комунізму

*Раніше 10 квітня 1973 року
ЦК КП України*

За останні роки в діяльності ідеологічних центрів імперіалізму все більшого значення надається так званому націонал-комунізмові, спрямованому проти ідеології марксизму-ленінізму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Це обумовлено тією обставиною, що саме націоналізм сьогодні став спільним знаменником всіх різновидів лівого і правого опортунізму та різних модифікацій антикомунізму, помітне місце серед яких якраз і замає націонал-комунізм.

За рубежем, особливо українською націоналістичною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів і боротьбістів, видано багато статей і брошур на цю тему, зокрема “Документи українського комунізму”, “Сторінки з історії Комуністичної партії України”, “Микола Скрипник” та ін. В антирадянській пропаганді активно використовуються такі типові представники націонал-комунізму, як Шахрай і Лапчинський. В 1967 р. в Нью-Йорку було перевидано пасквілянтську книжку С. Мазлаха і В. Шахрая “До хвилі (що діється на Україні і з Україною)”. Ватажки ряду зарубіжних угруповань українських буржуазних націоналістів лементують про можливість реалізації ідей націонал-комунізму на Україні “навіть в умовах радянського ладу” шляхом відриву її від Союзу РСР.

Все це зумовлює необхідність рішучого посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, ґрунтовного і всебічного викриття ворожої марксизму-ленінізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського. При цьому важливо розкрити ідейно-політичну спорідненість і наступність доктрини сучасних трубадурів націонал-комунізму з поглядами їх попередників, зокрема боротьбістів та різних націонал-ухильницьких елементів в КП(б)У, їх теоретичну неспроможність і політичну шкідливість...

Національні процеси в Україні. — Ч. 2. — С. 496–498.

Інформація ЦК КП України Центральному Комітету КПРС про ідеологічну роботу

23 квітня 1973 року
Совершенно секретно

В 1967–1971 гг. на Украине стало отмечаться заметное оживление националистических элементов, инспирируемое зарубежными антисоветскими центрами. Возросла враждебная обработка интеллигенции и молодежи в направлении критики национальной политики КПСС, призывов к сопротивлению якобы проводимой “насильственной русификации Украины, разжигания антирусских настроений, обоснования “исторической несправедливости” воссоединения Украины с Россией “неравноправного” положения УССР в составе Союза ССР и т. п.

Эта по своему существу, содержанию и направленности антисоветская деятельность зачастую велась под прикрытием лозунгов “национал-коммунизма”, маскировалась рассуждениями о необходимости соблюдения ленинских положений по национальному вопросу, ярким проявлением чего является пасквильянтский трактат киевского литературного критика И. Дзюбы “Интернационализм или русификация?”, фальсификаторская статья историка М. Брайчевского “Присоединение или воссоединение?”, широко рекламируемые за рубежом, распространяемые и пропагандируемые среди определенных кругов интеллигенции и молодежи республики.

Пользуясь отсутствием надлежащего отпора, националистические элементы организовывали ежегодные сборище у памятников Шевченко в гг. Киеве и Каневе (например, 22 мая, в день перезахоронения праха Т. Г. Шевченко), у могил националистических деятелей во Львове. Националистические проявления встречали поддержку у определенного круга творческой интеллигенции, особенно из окололитературной среды, ряда преподавателей учебных заведений и научных сотрудников институтов АН УССР (философии, истории, языкознания, литературы, археологии и др.).

Инспираторами указанных националистических проявлений выступала часть оставшихся на враждебных позициях бывших главарей, участников и активных пособников банд оуновского

подполья (на Украине их проживает свыше 130 тыс. человек), а также группа украинских националистов из числа интеллигенции — т. н. “шестидесятники”: Дзюба, Светличный, Сверстюк, Франко, Шумук, Стус и др. — в г. Киеве: Чорново́л, Осадчий, Гель, супруги Калинец — в г. Львове: Строката́я — в г. Одессе и другие, имевшие сообщников в некоторых других городах республики. Некоторые из них ранее уже привлекались к ответственности за антисоветскую деятельность.

Перечисленные лица проводили активную националистическую обработку своего окружения, главным образом молодежи, занимались изготовлением, распространением в республике и передачей за рубеж документов враждебного содержания. В целях сплочения единомышленников наладили выпуск нелегального антисоветского журнала “Украинский вестник”. В 1970–1972 гг. изготовили шесть номеров этого журнала, из которых пять — изданы за рубежом.

Они установили и поддерживали регулярную связь с зарубежными центрами ОУН через приезжавших на Украину эмиссаров, по нелегальным каналам и, в частности, через своих сообщников в ЧССР Мурашко, Бачу, Гроцкого и Коцурову, которые впоследствии были арестованы МВД ЧССР и осуждены. Организованная Светличным, Сверстюком, Чорноволом и их сообщниками нелегальная передача за рубеж антисоветских и клеветнических документов использовалась центрами ОУН для создания видимости наличия на Украине “политической оппозиции”.

Светличным, Чорноволом и другими был создан специальный “общественный фонд” на расходы, связанные с националистической деятельностью, средства в который регулярно поступали из-за рубежа в виде посылок, сертификатов, денег, а также от сочувствующих лиц и т. п. Как заявила Франко З., деньги в этот “фонд” вносили писатели А. Малышко, О. Гончар, В. Пьянов, переводчик Кочержинский, историки М. Брайчевский, Е. Компан и др.

Для связи с националистическими элементами в Киеве и других городах республики в последнее время на Украину приезжало свыше 40 эмиссаров зарубежных националистических центров. Один из эмиссаров ОУН-бандеровцев, подданный Бельгии Я. Добош, прибывший в СССР в январе 1972 г. и имевший встре-

чи с Франко З., Светличным, Селезненко и др., был пойман с поличным и арестован.

В связи с делом Добоша и за проведение антисоветской деятельности были арестованы Светличный, Дзюба, Сверстюк, Антонюк, Селезненко, Шумук, Сергиенко, Плахотнюк, Стус, Светличная Н., Плющ, Холодный, Черновол, Осадчий, Гель, Калинец И., Шабатура С.

У арестованных изъято около тысячи антисоветских, националистических и других враждебных документов, в том числе “Программа украинской национальной коммунистической партии”, в которой обосновывается необходимость создания нелегальной партии для объединения антисоветских сил на борьбу за “самостоятельную Украину”. Установлено, что ее написал житель г. Киева Рубан В. Ф., 1942 года рождения, беспартийный, фанатично националистически настроенный, в 1967 г. исключенный из Киевского госуниверситета за изготовление “самиздатской” литературы, находившийся в близких связях со Светличным, Сверстюком и Дзюбой. Рубан арестован.

Преступная антисоветская деятельность арестованных следствием полностью доказана. Они осуждены к различным срокам лишения свободы, за исключением Светличного и Сверстюка, дела на которых в настоящее время рассматриваются судами. Судебные процессы показали, что следствие проведено качественно, при строгом соблюдении требований закона, сами процессы проведены на должном политическом уровне. На открытом процессе И. Дзюба, считавшийся националистически настроенными элементами их “идеологом”, осудил свою преступную деятельность и заявил, что порывает с национализмом, пишет книгу с критикой его идеологии и своего трактата “Интернационализм или русификация?”. Такая позиция Дзюбы вызвала растерянность в среде националистически настроенных лиц.

Наряду с репрессивными мерами в отношении инспираторов националистических проявлений проводились мероприятия по развенчанию идеологии украинского национализма, по отрыву из-под ее влияния политически неустойчивых лиц. В результате кропотливой работы с Франко З. она выступила с открытым письмом в газете “Радянська Україна” и по телевидению с разоблачением происков зарубежных националистических центров и осуждение своей преступной деятельности.

В результате осуществления изложенных выше мероприятий активность в среде оставшихся на свободе националистических элементов заметно снизилась, часть из них вовсе прекратила антисоветскую деятельность.

Однако некоторые единомышленники арестованных пытаются продолжать подрывную работу на более конспиративной основе, рекомендуют своим связям “в ответ на репрессии удесятерить усилия, чтобы пробуждать национальное сознание”, стремятся вовлечь в “движение” “новых людей”.

Сотрудники Института философии АН УССР Пронюк и Лисовой, бывшие члены КПСС, которые, по имеющимся данным, составляли т. н. “запасную” редакцию “Украинского вестника”, предпринимали попытки взять на себя руководство оставшимися на свободе единомышленниками арестованных и с этой целью изготовили, размножили и пытались распространить “открытое письмо” антисоветского содержания. С учетом их враждебной деятельности в прошлом органами КГБ они арестованы. Следствие закончено и дело по их обвинению предано в судебные органы.

В последнее время раскрыта националистическая группа из числа студентов Львовского госуниверситета, участники которой — Попадюк, Микитка, Хвостенко, Сварник, Худой, Филонов, Долинская и др. вели агитацию за отторжение Украины от СССР. В августе 1972 г. они распространили антисоветские листовки в г. Ивано-Франковске и г. Стрые Львовской обл., в декабре того же года изготовили 5 экз. злобного антисоветского нелегального журнала “Поступ”. В марте 1973 г. отпечатали на пишущей машинке 320 антисоветских листовок, при распространении которых в ночь на 28 марта были задержаны с полици-ым Попадюк и Микитка, как организаторы враждебных проявлений, арестованы. Действия остальных участников этой группы обсуждены на комсомольских и студенческих собраниях, часть из них исключена из университета и членов ВЛКСМ.

Кроме того, установлено, что в г. Львове существовало еще две националистические группы, одну из которых создал осужденный в 1972 г. за антисоветскую деятельность Рокецкий, а вторую — студент Львовского госуниверситета Слука. Название националистические группы предпринимали попытки к организационному объединению...

В г. Коломые Ивано-Франковской обл. также разоблачена националистическая группа. Руководитель этой группы — Гринькив Д., бывший член КПСС, и три участника ее — Чупрей Р., Шовковий И. и Мотрук И., бывшие члены ВЛКСМ, арестованы. При обыске у них изъято 6 стволов оружия, более 600 патронов и различная антисоветская литература. Остальные участники этой группы профилактрованы с участием общественности.

В ночь на 22 января с. г. в г. Чорткове Тернопольской обл. были вывешены 4 националистических флага и 17 антисоветских националистических листовок. Совершила это враждебное проявление националистическая группа во главе с Сапиляком и Мармусом. Наиболее активные участники этой группы арестованы...

О необходимости дальнейшего повышения уровня идеологической работы, усиления борьбы с проявлениями национализма и национальной ограниченности шла речь 17–18 апреля с. г. на пленуме ЦК КП Украины, обсуждавшем вопрос о задачах по дальнейшему улучшению работы с кадрами в свете решений XXIV съезда КПСС. Участники пленума решительно осудили имевшие в прошлом место факты примиренческого отношения к националистическим элементам и проявлениям.

Участники пленума остро критиковали книгу т. Шелеста П. Е. “Україно наша Радянська”, содержащую серьезные идейные и методологические ошибки, наносящую вред делу интернационального воспитания кадров. Члены ЦК полностью поддержали постановление Политбюро ЦК КП Украины, в котором дана принципиальная оценка этой книге, а также одобрили рецензию на нее, опубликованную в журнале “Коммунист Украины”, № 4 за 1973 г...

Так, положительную реакцию встретила опубликованная 13 марта с. г. в газете “Радянська Україна” статья “Турист по поручению”, разоблачавшая связи некоторых литераторов с представителями зарубежных националистических центров. Предполагается опубликовать материалы по итогам процессов над И. Дзюбой, И. Светличным.

Разрабатываются меры по разоблачению и усилению критики “национал-коммунизма”.

...Коммунистами и общественностью республики, в том числе различными слоями интеллигенции, меры против проявлений украинского национализма восприняты с одобрением, как правильные, своевременные и необходимые.

ЦК, обкомами КП Украины принимаются дальнейшие меры по усилению борьбы со всеми проявлениями враждебной анти-советской националистической деятельности, по укреплению организаций и учреждений идеологического фронта, активизации всей работы по интернациональному воспитанию трудящихся, разъяснению им сущности и достижений ленинской национальной политики КПСС.

*Секретарь ЦК КП Украины В. Щербицкий
23 апреля 1973 г.*

Національні процеси в Україні. — Ч. 2. — С. 498–504.

Повідомлення про створення Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод

11 листопада 1976 року

У відповідь на заклик Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод в СРСР творити національні групи 9 листопада 1976 року в Києві була створена Українська Група Сприяння у складі:

Олесь Бердник Оксана Мешко
Петро Григоренко Микола Руденко (керівник Групи)
Левко Лук'яненко Ніна Строката й інші.

Згідно з проською українських однодумців представником Групи в Москві погодився бути П. Григоренко.

В ніч на 10 листопада на квартирі керівника Групи поета Миколи Руденка невідомі особи влаштували погром.

Хулігани закидали вікна градом каміння. Член Групи Оксана Мешко, в'язень беріївських таборів, яка знаходилася на квартирі Руденка, була поранена каменем. Викликана на місце події міліція відмовилась складати акт.

11 листопада (1976 р.)

*Петро Григоренко
Микола Руденко*

Національні процеси в Україні. — Ч. 2. — С. 504–505.

Декларація Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безборонно дотримуватись своїх переконань, а також свободу шукати, отримувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

*Загальна Декларація
Прав Людини, ст. 19.*

Ми, українці, живемо в Європі, яка впродовж першої половини ХХ століття двічі була сплюндрована страхітливими війнами. Ці війни заливали кров'ю українську землю так само, як і землі інших європейських країн. Ось чому ми вважаємо неправомірним той факт, що Україна, котра є повноправним членом ООН, не була представлена окремою делегацією на Гельсінській нараді з питань безпеки та співпраці в Європі.

А проте ми беремо до уваги, що за Договором від 27 грудня 1922 року про створення СРСР всі міжнародні угоди, підписані урядом Радянського Союзу, діють також на території України. Звідси випливає, що Декларація Прав Людини, а також Декларація Принципів, котрими держава — учасники Гельсінської наради мають керуватися у своїх взаєминах, поширюються також на український народ.

Досвід показує, що виконання Гельсінських Угод (особливо в гуманітарній частині) не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 р. була створена Українська Громадська Група Сприяння виконанню Гельсінських Угод...

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською Народою...

Група у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами. Ми свідомі того, що багаторічна бюрократизація державного життя, котра дедалі зростає,

здатна викликати протидію нашим законним прагненням. Але ми також добре знаємо, що несуть у собі міжнародні правові документи, підписані урядом СРСР. Ми приймаємо ці документи в їхньому повному обсязі — без бюрократичних перекручень та свавільних урізань з боку службових осіб чи державних установ. Ми глибоко переконані, що лише таке розуміння Загальної Декларації Прав Людини і Гельсінських Угод здатне створити справжнє відпруження у міжнародних відносинах. Саме цій великій меті повинна бути присвячена гуманітарно-правова діяльність нашої Групи.

**Члени Української Громадської Групи Сприяння
виконанню Гельсінських Угод:**

Ім'я та прізвище	Підпис	Адреса
Олесь Бердник		Київ 159, бульвар Лихачова, 8-6, кв. 16.
Петро Григоренко		Москва, Г-21, Комсомольський проспект, 14, кв. 96, тел. 246-27-37.
Іван Кандиба		Львівська обл., с. Пустомити, вул. Шевченка, 176.
Левко Лук'яненко		Чернігів, вул. Рокосовського, 41-б, кв. 41, тел. 339-13.
Оксана Мешко		Київ 86, вул. Верболюзна, 16.
Микола Матусевич		Київ, вул. Леніна, 43, кв. 2, тел. 24-11-48.
Мирослав Мартинович		Київська обл., Васильківський р-н, с. Калинівка, тел. 24-61-00
Микола Руденко (Керівник групи)		Київ 84, Конча-Заспа, 1, кв. 8, тел. 61-48-53.
Ніна Строката		Донецька обл., Костянтинівський р-н, хутір Їжевка.
Олексій Тихий		

9 листопада 1976 р.

*Підписаний примірник зберігає
Група Сприяння
Микола Руденко*

**Інформація ЦК Компартії України Центральному
Комітету КПРС про хід виконання Постанови ЦК КПРС
і Ради Міністрів СРСР “Про додаткові заходи
по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх
школах та інших учбових закладах союзних республік”**

26 травня 1983 року

Секретно

Выполняя постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, министерства и ведомства, партийные и советские органы, первичные партийные организации и педагогические коллективы учебных заведений Украинской ССР осуществили конкретные меры, направленные на создание условий для повышения уровня преподавания и изучения русского языка — языка дружбы и братства народов СССР, средства межнационального общения.

Ход выполнения указанного постановления обсужден на партийных собраниях и педагогических советах учебных заведений, совещаниях работников народного образования. Проведены научно-практические конференции, а также семинары-практикумы для учителей, методистов русского языка и литературы, заведующих соответствующими кафедрами вузов.

В соответствии с Основными направлениями реформы общеобразовательной и профессиональной школы усовершенствованы программы по русскому и литературе для всех типов школ, изданы новые — для школ с углубленным изучением русского языка и литературы и факультативных курсов. Обновлена тематика спецкурсов и спецсеминаров для студентов филологических факультетов высших учебных заведений. В школах с национальным языком обучения, профтехучилищах и техникумах производится деление классов и групп на подгруппы. Повсеместно определены опорные школы и училища передового опыта по обучению русскому языку. Возросло число школ с углубленным изучением русского языка, факультативными занятиями по этому предмету охвачено 295 тыс. учащихся национальных школ. Приняты меры по широкому вовлечению учащихся школ и других учебных заведений в кружковую работу, участию их в тематических вечерах, читательских конференциях, олимпиадах и конкурсах.

Внесены необходимые дополнения в перспективные планы научных исследований с учетом разработки актуальных проблем теории и практики обучения русскому языку. Создан республиканский межведомственный научный сборник “Русское языкознание”. Завершен выпуск комплектов учебно-методической литературы к учебникам русского языка для всех типов общеобразовательных школ — всего 33 наименования. Увеличены тиражи детской художественной литературы, а также наглядных пособий по русскому языку для национальных детских дошкольных учреждений.

Больше внимания пропаганде русского языка как языка дружбы народов стали уделять средства массовой информации. Введены специальные радио- и телепередачи по обучению русскому языку учащихся и детей дошкольного возраста.

Усилено внимание к вопросам подбора, подготовки и переподготовки педагогических кадров. Все преподаватели техникумов, профтехучилищ и 97,7 % учителей школ имеют высшее образование. Прием студентов на факультеты русского языка и литературы увеличился на 635 человек и будет доведен в текущем году до 3500 человек. В 9 пединститутах организована подготовка для школ с нерусским языком обучения учителей начальных классов, учителей иностранного языка с дополнительной специальностью “Русский язык и литература в национальной школе”...

Решены вопросы повышения квалификации учителей начальных классов, русского языка школ с национальным языком обучения, а также преподавателей профтехучилищ на двухмесячных курсах при институтах усовершенствования учителей, педагогических институтах и университетах. В прошлом году их переподготовлено более 15 тыс., в том числе 210 человек — из союзных республик. При трех педучилищах организована переподготовка воспитателей детских дошкольных учреждений с молдавским и венгерским языками обучения...

...В бюджете на содержание учреждений просвещения, начиная с 1984 г., ежегодно предусматриваются ассигнования в сумме 2,5 млн руб. на повышение ставок заработной платы учителей начальных классов, ведущих занятия по русскому языку, учителей русского языка и литературы 4–10 классов. Увеличен

стипендиальный фонд на 357 тыс. руб. для выплаты повышенной стипендии студентам, занимающимся по специальности “Русский язык и литература”.

Ход выполнения постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях республики продолжает находиться на контроле.

Секретарь ЦК Компартии Украины В. Щербицкий

Національні процеси в Україні. — Ч. 2. — С. 508–511.

Из Статуту Товариства української мови імені Тараса Шевченка

Квітень 1989 року

1.1. Товариство української мови імені Тараса Шевченка — добровільна громадська організація.

2.1. Діяльність Товариства спрямована на утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя УРСР, всебічний її розвиток, охорону її чистоти й самобутності.

2.2. Товариство виступає за:

- а) надання українській мові статусу державної мови в Українській РСР, за фактичне його утвердження й дотримання в усіх ділянках суспільного життя;
- б) вільне здійснення прав рідної мови всіма національностями в Українській РСР;
- в) створення сприятливих умов для національно-культурного розвитку українського населення в інших республіках Союзу РСР;
- г) піднесення авторитету та значення української мови й української національної культури в країнах розселення українців.

2.3. Товариство виступає за демократизм у мовній політиці. Визнаючи російську мову як мову міжнаціонального спілкування в Союзі РСР, Товариство виступає за утвердження української мови як мови міжнаціонального спілкування в Українській РСР.

Розподіл населення Української РСР за найчисельнішими національностями та мовою

1979 р.

	Число осіб даної націонал.	З них вважають рідною мовою				З числа осіб дан. нац. вільно волод. другою мовою нар. СРСР			
		мову іншої націонал.				мовою іншої націонал.			
		мову своєї національ-ності	російську	українську	інші мови	мовою своєї національності	російською	українською	іншими мовами
усе населення у тому числі:	49609333	43885938	5218014	423890	81491	2361883	19779158	3647095	73249
українці	36488951	32493647	3986665	—	8639	2117612	18881240	—	30872
росіяни	10471602	10329583	—	140347	1672	98165	—	3122155	21801
євреї	634154	57179	563511	12437	1027	31914	60271	267890	2547
білоруси	406098	142727	227312	35978	81	54958	127108	66322	227
молдавани	293576	234739	41432	16646	759	19639	152066	34187	164
поляки	258309	36543	49755	170754	1257	—	103964	43627	1164
болгари	238217	162693	67980	6787	757	—	189534	17419	2455
угорці	164373	158978	2167	3140	88	—	54698	15777	27
румунни	121795	49910	3753	12532	55600	—	58565	7400	9923
греки	104091	9221	92319	2429	122	—	9659	25112	328
татари	90542	50579	38607	1223	133	12388	47117	6447	474

Численность и состав населения СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. Статист. сборник. — М., 1985. — С. 102-103.

2.4. Для здійснення статутних цілей Товариство:

- а) залучає широку громадськість до роботи в популяризації й поширенні української мови серед населення Української РСР, Союзу РСР і зарубіжних країн;
- б) організовує лекції, диспути з питань розвитку української мови та літератури;
- в) сприяє передплаті й поширенню української преси та книги серед населення УРСР, СРСР та зарубіжних країн;
- г) бере активну участь в організації та проведенні свят української мови;
- д) сприяє відродженню й розвитку культурних традицій українського народу;
- е) сприяє вивченню історії, сучасного стану та перспектив функціонування української мови;
- є) допомагає в опрацюванні української наукової, технічної та ділової термінології;
- ж) сприяє розвитку художнього та науково-технічного перекладу.

2.5. Товариство має періодичний друкований орган та видає інші матеріали стосовно діяльності Товариства на виконання статутних положень.

Національні процеси в Україні. — Ч. 2 — С. 512–513.

Інформація про створення і перший рік діяльності Народного Руху України та витяг з Програми НРУ

НРУ — масова суспільно-політична організація

Установчий з'їзд НРУ відбувся 8–10 вересня 1989 р. у Києві. Його делегати репрезентували близько 280 тис. активних учасників. Створена на з'їзді організація дістала назву “Народний рух України за перебудову”. Було прийнято Програму та Статут НРУ. Головою НРУ було обрано поета І. Драча. У лютому 1990 р. НРУ було офіційно зареєстровано у Раді Міністрів УРСР...

25–28 жовтня 1990 р. у Києві проходили Другі Всеукраїнські Збори (з'їзд) НРУ. Його делегати представляли згідно з офіцій-

ними даними Руху 632828 членів НРУ. Називалася на з'їзді і загальна кількість прихильників НРУ — приблизно 5 млн чоловік. Основна кількість делегатів з'їзду (56,7 %) — представники Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей та м. Києва. Переважна більшість делегатів з'їзду — українці (95 %). За соціальним станом 68 % делегатів — інженерно-технічні працівники, службовці, наукова та творча інтелігенція. Вони представляли понад 40 різних політичних та громадських організацій, серед них 14 партій. Найчисленнішими з них на зборах були ТУМ ім. Шевченка (25,3 %) та УРП (12,6 %).

Делегатами зборів були 418 народних депутатів різних рівнів, у т. ч. 5 — СРСР, 18 — УРСР, 117 — обласних, 215 міських та 108 районних Рад. Окрему групу склали колишні члени УПА — 15 чоловік.

На зборах були заслухані доповідь голови НРУ І. Драча “Про політичну ситуацію в Україні і завдання Руху”, 11 співдоповідей та 6 звітів. У їх обговоренні взяли участь понад 90 чоловік.

Головна увага у доповідях, звітах та виступах була зосереджена на таких питаннях: майбутнє НРУ в умовах багатопартійності, вимога повної незалежності України і неприйняття ідеї нового Союзного договору, створення української національної армії, міжконфесійні стосунки.

Серед першочергових завдань НРУ, про які говорилося на зборах, делегати особливо виділили необхідність розширення його соціальної бази, нарощування впливу серед населення, в першу чергу на рівні районів і сіл.

На зборах було розглянуто і прийнято доповнення і зміни до Програми та Статуту НРУ. Із назви організації вилучено слова “за перебудову”. Головною метою діяльності визнається відновлення державної незалежності України. Відкидається ідея співробітництва з КПРС. Акцентується увага на необхідності перетворення НРУ в об'єднання всіх опозиційних сил республіки. Створено нову ланку керівництва НРУ — Політичну Раду, а також перейменовано президію НРУ у Центральний провід [...].

Принципи, цілі, напрями і способи діяльності

1. У своїй діяльності Народний Рух України (далі Рух) керується принципами гуманізму, демократії, гласності, плюралізму, соціальної справедливості, виходячи з інтересів усіх громадян незалежно від національності. Рух згуртовує їхню патріотичну енергію, виявляє їхню волю до політичного, економічного та культурного відродження України.

2. Головною метою діяльності Рух визначає: відновлення парламентським шляхом державної незалежності України, побудову демократичного й гуманітарного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу й умови для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки.

3. Рух ставить перед собою цілі:

- а) всіляко сприяти відродженню людини як морально відповідальної особистості;
- б) сприяти розвитку національно-державного будівництва, скерованого на перетворення України в незалежну, правову державу, покликану забезпечити вільний розвиток особистості, захист прав людини і нації, безперешкодне здійснення демократичних свобод;
- в) домагатися радикальної перебудови економіки України на засадах економічної самостійної з урахуванням регіональних і структурних особливостей [...].

Національні процеси в Україні. — Ч. 2. — С. 541–545.

З програми Української Республіканської партії

Квітень 1990 року

Виражаючи волю народу України жити вільно і в достатку, прагнемо до побудови незалежної Української держави, в якій гідно, мирно, в умовах добробуту житимуть громадяни республіки, незалежно від їхньої національності, суспільного стану, світогляду та віросповідання.

Сьогодні економічне й екологічне становище, культурне і духовне життя в Українській РСР опинилося в стані глибокої кризи. Визиск України в складі тоталітарної імперії призвів

до спустошення надр і лісів, забруднення і вичерпання вод, зруйнування чорноземів. Наш край перетворено на колонію, де імперський московський центр по-хижацькому грабує природні багатства і продукт праці трудящих республіки. Тоталітарна система піддавала Україну голоду, варварському руйнуванню і нищенню її продуктивних сил, природних багатств і інтелектуального потенціалу, жорсткій та планомірній русифікації [...].

Мета

УРП домагається створення Української незалежності соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного і культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства, виведення України з міжнародної ізоляції на гідне місце серед вільних народів світу [...].

Національні процеси в Україні. — Ч. 2. — С. 557–558.

Постанова Верховної Ради Української РСР про проголошення незалежності України Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє: Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності.

*Голова Верховної Ради Української РСР Л. Кравчук
24 серпня 1991 року*

Голос України. — 1991. — 25 серпня.

Акт проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про Державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

*Верховна Рада України
24 серпня 1991 року*

Голос України. — 1991. — 25 серпня.

МАУП

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абегян М.* История древнеармянской литературы. — Ереван, 1948. — Т. 1. — 524 с.
2. *Айналов Д. В.* Княгиня св. Ольга в Царьграде // Тр. XII АС. — 1905. — С. 12–20.
3. *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1969. — 221 с.
4. *Артамонов М. М.* История Хазарии. — СПб.: Лань, 2001. — 686 с.
5. *Архимандрит Леонид.* Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга? // Русская старина. Ежемесячные исторические издания. — СПб., 1888. — Т. 59. — Июль. — 692 с.
6. *Багрянородный Константин.* Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М.: Наука, 1982. — С. 267 — 320.
7. *Бадзьо Ю.* Національна ідея і національне питання. — К.: Смолоскип, 2000. — 52 с.
8. *Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій.* — К.: Наук.-інформ. підприємство “Пошук”, 1992. — 94 с.
9. *Беляшевский Н.* Раскопки на Княжьей горе // Киевская старина, 1893. — Т. 41. — С. 134–141.
10. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 — 1941 рр.). — К.: НАНУ, Ін-т історії України, 1999. — 446 с.
11. *Бойко О. Д.* Історія України: Посібник. — 2-ге вид. — К.: Вид. центр “Академія”, 2002. — 653 с.
12. *Боплан Гійом.* Опис України. — К.: Наук. думка, 1990. — 253 с.
13. *Борисенко Володимир.* Еволюція слов’янських пращурів українців до середини I тис. н. е. // Наукові записки. Історичні науки. Випуск на 10-річчя кафедри історії України. — К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2000. — С. 3–8.

14. *Борисенко В. Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ ст.: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1998. — 616 с.
15. *Борисенко В. Й.* Утворення праукраїнської держави (До постановки проблеми) // Наукові записки. Історичні науки. — Київ.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2001. — С. 38–48.
16. *Борщак Ілько, Мартель Рене.* Іван Мазепа. — К.: Рад. письменник, 1991. — 315 с.
17. *Брайчевський М.* Вибрані твори. — Нью-Йорк; К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1999. — 598 с.
18. *Брайчевський М. Ю.* Літопис Аскольда. — К.: Укр. центр духовної культури, 2001. — 129 с.
19. *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. — К.: Наук. думка, 1988. — 260 с.
20. *Бушко Александр, Буровский Андрей.* Россия, которой не было. — 2. Русская Атлантида. — Красноярск: Бонус; М.: Олма-Пресс, 2003. — 511 с.
21. *Быков Александр.* Такой неизвестный Ленин. — Луганск: Шлях, 1999. — 110 с.
22. *Василенко Г.* Руси. — К.: Знання, 1990. — 45 с.
23. *Венелин.* Скандинавомания и ея поклонники или столетие изыскания о варягах. — М., 1842. — 114 с.
24. *Верстюк В. Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К.: Наук. думка, 1991. — 368 с.
25. *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні. 1921–1923. 1932–1933. 1946–1947. Злочини проти народу. — 2-ге вид. допов. — К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 2000. — 257 с.
26. *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація. — К.: К.І.С., 2004. — 352 с.
27. *Видатні постаті України: Біограф. довід.* — К.: МАУП; Книжкова палата, 2004 — 872 с.
28. *Винар Л.* Козацька Україна / Вибрані праці. — Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. — 677 с.
29. *Винниченко В.* Відродження нації. — К.: Політвидав України, 1990. — 542 с.
30. *Винниченко В.* Публіцистика. — Нью-Йорк; Київ, 2002. — 391 с.

31. *Власовський Іван*. Нарис історії Української Православної Церкви. Українська автокефальна православна церква. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Київ; Бавнд Брук, 1990. — Т. 1 (X–XVII ст.). — 289 с.; Т. 2 (XII ст.). — 392 с.; Т. 3 (XVIII–XX ст.). — 382 с.; Т. 4 (XX ст.); Ч. 1. — 382 с.; Ч. 2 — 409 с.
32. *Волков С.* На углях великого пожара. — М.: Молодая гвардия, 1990. — 238 с.
33. *Волконский А.* О трех ветвях русского дерева или сепаратизме // Русский рубеж. — М., 1991. — С. 2.
34. *Володарі* гетьманської булави. — К.: Варта, 1994. — 535 с.
35. *Воссоединение* Украины с Россией: Док. и материалы: В 3-х т. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — Т. 1. 1620–1647 гг. — 584 с.; Т. 2. 1648–1651 гг. — 556 с.; Т. 3. 1651–1654. — 644 с.
36. *Галицько-Волинська держава XII–XIV ст.*: Зб. наук. праць: У 2 кн. — Львів: Світ, 2002. — Кн. 1. — 128 с.
37. *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. — СПб., 1870. — 308 с.
38. *Гетьмани* України. Історичні портрети: Збірник. — К., 1991. — 214 с.
39. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки.* — К.: Наук. думка, 2003. — 872 с.
40. *Голод-33: Народна книга-меморіал / Підгот. Л. Коваленко, В. Маняком.* — К.: Рад. письменник, 1991. — 582 с.
41. *Голубинский Е.* История русской церкви. — Т.1. Период первый. — М.: Универ. типограф., 1904. — 350 с.
42. *Голубинський Олексій, Кулик Віталій.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. — К.: Смолоскип, 1996. — 121 с.
43. *Гончарук П. С.* Історія України: з найдавніших часів до початку XX ст.: Курс лекцій. — К.: Центр навч. літ., 2005. — 528 с.
44. *Готье Ю. В.* Железный век в Восточной Европе. — М.; Л., 1930. — 230 с.
45. *Грицак Ярослав.* Нарис історії України. Формування модерної української нації. — К.: Генеза, 2000. — 356 с.

46. *Грушевський М. С.* Звичайна схема “рускої історії” й справа національного укладу історії східного слов’янства // Літературна Україна. — 1991. — 30 жовт.
47. *Грушевський Михайло.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Знання, 1991. — 240 с.
48. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.: Жовтень, 1990. — 526 с.
49. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 1. До початку XI віка. — К.: Наук. думка, 1994. — 648 с.
50. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1999. — Т. 2. — 640 с.
51. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1997. — Т. 9. — Кн. 2. — 776 с.
52. *Гунчак Т.* Україна. Перша половина XX ст. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
53. *Гуревич Александр.* Национальная идея на пороге нового тысячелетия // Зеркало недели. — 1996. — 8 июня.
54. *Давня історія України:* В 3 т. — К.: Ін-т археології НАНУ, 2000. — 696 с.
55. *Данилов А. А. Пыжиков А. В.* Рождение сверхдержавы СССР в первые послевоенные годы. — М.: РОССПЭН, 2001. — 304 с.
56. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1998. — 270 с.
57. *Дзюба І.* Пастка. Тридцять років із Сталінім. П’ятдесят років без Сталіна: Наук.-публіц. дослідж. — К.: Криниця, 2003. — 140 с.
58. *Драгоманов М. П.* Вибране. — К.: Либідь, 1991. — 684 с.
59. *Документи* Богдана Хмельницького. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 736 с.
60. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991. — 46 с.
61. *Донцов Д.* Клич доби // Державність. — 1994. — № 3. — 120 с.
62. *Донцов Дмитро.* Туга за героїчним. Постаті та ідеї літературної України. — К.: Веселка, 2003. — 100 с.
63. *Донцов Дмитро.* Підстави нашої політики. — Відень: Вид-во Донцових, 1921. — 210 с.
64. *Древности* славян и Руси. — М.: Наука, 1988. — 286 с.

65. *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* — М.: Логос, 1999. — 606 с.
66. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.: У 2 т. — К.: Темпора, 2002.
67. *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новітні часи. — Відень, 1917. — 114 с.
68. *Доценко О. Г.* Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.: Курс лекцій. — К.: Правові джерела, 2003. — 412 с.
69. *Драч Іван.* Чи працює українська національна ідея // Український світ. — 1995. — № 13. — С. 4–6.
70. *Дугин А.* Основы геополитики России. Геополитическое будущее России. — М.: Арктогел-центр, 1999. — 914 с.
71. *Єнсен А.* Мазепа. — К.: Укр. письменник, 1992. — 204 с.
72. *Жаботинський Володимир.* Вибрані статті з національного питання. — К.: Республ. асоц. українознавців, 1991. — 136 с.
73. *Жириновский В.* Крах четвертого интернационала // Известия. — 1993. — № 163. — 28 авг. — С. 10.
74. *Жириновский В.* О собирательной роли России и молодых волках // Известия. — 1994. — № 77. — 23 апр. — С. 6.
75. *Железный А. И.* Кто мы: русичи или поляки? Украинский язык — язык Киевской Руси или диалект польского? Почему мы больше любим Польшу, чем Киевскую Русь? // [http:// www, mrezha. ru.](http://www.mrezha.ru) — 166 с.
76. *Жученко В. С.* Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. — К.: Вид-во КДУ, 1969. — 182 с.
77. *Залізняк Богдан.* Імперія Російська... Чому не Українська // Слово “Просвіти”. — № 12 (232). — 18–24 берез. — С. 3.
78. *Залізняк Леонід.* Від склавинів до української нації. — К.: Б-ка українця, 1997. — 256 с.
79. *Замалеев А. Ф., Зоц В. Д.* Мыслители Киевской Руси. — К.: Выща шк., 1987. — 184 с.
80. *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское товарищество. — М., 1959.
81. *Зайончковский В.* Социальное самосознание татар, бурят и башкир в России и СССР — преемственность или раз-

- рив традицій // Политическая наука, 2004. — № 4. — С. 39–68.
82. *Іванишин Василь*. Нація, державність, націоналізм. — Дрогобич: Відродження, 1992. — 176 с.
83. *Іванис В.* Симон Петлюра — як громадянин, політик, державний муж // Новий літопис. — 1964. — № 12.
84. *Іванова Р. П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. II половина XIX ст. — К.: Вид-во КДУ. — 1971. — 234 с.
85. *Іванова Л. Г., Іванченко Р. П.* Суспільно-політичний рух в 60-х роках в Україні — К.: Міжнар. ін-т лінгв. і права, 2000. — 352 с.
86. *Іванченко Раїса*. Витоки української державності і війська // Війська України. — 1993. — № 5. — С. 49–55.
87. *Іванченко Раїса*. Історія без міфів. — Вінниця: Континент-ПРИМ, 2004. — 542 с.
88. *Іванченко Р. П.* Київська Русь: початки української держави. — К.: Всеукр. т-во “Просвіта”. — К.: 1995. — 94 с.
89. *Іванченко Раїса*. Княгиня Ольга. — К.: Логос, 2002. — 44 с.
90. *Іванченко Раїса*. Україна від Кия до Кравчука. — К.: Рад. письменник, 1992. — 48 с.
91. *Іванченко Раїса*. Український Крим // Українська державність 20–90-х років. — К.: Міжнар. ін-т лінгв. і права, 2000. — 202 с.
92. *Іванченко Р. П.* Українська державність 20–90-х років. — К.: ЮМАНА, 2000. — 250 с.
93. *Іванченко Раїса*. Українська державницька ідея. — К.: Київ. міжнар. ун-т, 2004. — 176 с.
94. *Іванченко Раїса*. Якщо в нас відібрати історію // Літ. Україна. — 1990. — 11 жовт.
95. *Львіна Емілія*. Читаючи “Велесову книгу” // Літ. Україна. — 1990. — 27 верес.
96. *Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. — М.: Яз. рус. культ. — 1998. — Т. 2. — 648 с.
97. *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI — XVII ст. — К.: Наук. думка, 1966. — 250 с.
98. *Ісаєвич Я.* Галицька-Волинська держава. — Л.: НАНУ, Ін-т українознавства, 1999. — 38 с.

99. *Історія Русів*. — К.: Рад. письменник, 1991. — 318 с.
100. *Історія України / За ред. В. А. Смолія*. — К.: Альтернативи, 1997. — 422 с.
101. *Історія України ХХ — поч. ХХІ ст.: Навч. посіб. / За загальною ред. В. А. Смолія*. — К.: Знання, 2004. — 582 с.
102. *Історія української культури: Зб. матеріалів і док.* — К.: Вища шк., 2000. — 590 с.
103. *Історія української літератури: У 8 т.* — К.: Наук. думка, 1967. — Т. 1. — 536 с.
104. *Історія Української РСР: У 8 т. і 2 кн.* — К.: Наук. думка, 1977–1979.
105. *История России IX–XXI века. От Рюрика до Путина*. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: ИКЦ “Март”, 2003. — 670 с.
106. *Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав*. — М.: Наука, 1990. — 256 с.
107. *Капеллер А. Мазепинцы, малоросы, хохлы, украинцы в этнической иерархии Российской империи // А. И. Миллер, Б. Ю. Флоря, В. Ф. Репринцев. Россия — Украина: история взаимоотношений*. — М.: Шк. и яз. рус. культ., 1997. — С. 127–137.
108. *Караганов С. Как работать с Украиной // Русь*. — 1996. — № 1. — С. 2.
109. *Кардыбаев А. Ш. Золотая Орда: место встречи тюрков и славян*. — Da: dialog avrasya / Ежекв. междунар. культурно-интеллектуальный журн. Москва — Стамбул. — 2003. — № 8. — С. 25–33.
110. *Карпов Владимир. Генералиссимус*. — М.: Вече, 2003. — Кн.1. — 622 с.; Кн.2. — 508 с.
111. *Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр.* — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
112. *Касьянов Георгій. Теорії нації та націоналізму*. — К.: Либідь, 1999. — 350 с.
113. *Кінан Е. Російські історичні міти*. — К.: Критика, 2003. — 136 с.
114. *Киево-Печерський Патерик*. — К.: Либідь, 1991. — 256 с.
115. *Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т.* — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 540 с.; Т. 2. — 692 с.; Т. 3. — 435 с.

116. *Кирпичников А. М.* Древнерусское святилище в Пскове // Древности славян и Руси. — М.: Наука. — 286 с.
117. *Кельты* // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. — СПб., 1895. — Т. 4 а. — С. 914–917.
118. *Ключевский В. О.* Курс русской истории. Сочинения: В 9 т. — М.: Мысль, 1987. — Т. 1. — 430 с.
119. *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 — 1945 рр.) // Україна крізь віки. — К.: Альтернативи, 1999. — Т. 12. — 336 с.
120. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини 1760 — 1830. — К.: Основи, 1996. — 302 с.
121. *Конквест Роберт.* Жнива скорботи. — К.: Либідь, 1993. — 383 с.
122. *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям: Пер. з англ. — К.: Основа, 2003. — 370 ст.
123. *Конотопська битва 1659 р.:* Зб. наук. праць / Упор. О. Ткачук — К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. — 178 с.
124. *Конституція України.* — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
125. *Косик В.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — 636 с.
126. *Костомаров М. Н.* Дві рускі народності // Історичні монографії. Тернопіль. — Т. 1. — С. 1–50.
127. *Костомаров Н.* Мазепа. — М., 1992.
128. *Кузьмин А. Г.* Сказание об апостоле Андрее и его место в Начальной летописи // Летописи и хроники: Сб. ст. — М.: Наука, 1974. — С. 37–48.
129. *Кульчицкий Станислав.* Геополитические уроки Тузлы // Зеркало недели. — 2004. — № 2 (477). — 17 янв.
130. *Кульчицький С. В.* Демографічні втрати України в I пол. XX ст. // Енциклопедія історії України. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2. — 326 с.
131. *Кульчицький С. В.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. — К.: Ін-т історії НАНУ, 2003. — 190 с.
132. *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921 — 1939). — К.: Альтернативи, 1999. — 336 с.

133. *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія (1917–1933). — К.: Вид. центр “Просвіта”, 2001. — 794 с.
134. *Летописи К.* Корнелия Тацита. — СПб., 1805. — Ч. 1. — 422 с.
135. *Летописный сборник* именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. — М.: Яз. рус. культ., 2000. — Т. 9. — 256 с.
136. *Лісовий Василь.* Перший в Україні систематизований виклад теорії нації та націоналізму // Георгій Касьянов. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — С. 3–20.
137. *Лісовий Василь.* Що таке національна (українська) ідея // Націоналізм: Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — 594 с.
138. *Літературна* спадщина Київської Русі і українська література XVI — XVII ст. — К.: Наук. думка, 1981. — 264 с.
139. *Літопис* Руський. За Іпатським літописом // Пер. Л. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — 590 с.
140. *Лимонов Ю. А.* Летописец Андрея Боголюбского // Культура древней Руси. — М.: 1966. — 328 с.
141. *Лимонов Ю. А.* Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси // Проблемы истории феодальной России. — Л., Изд-во Ленинград. ун-та, 1971. — С. 76–81.
142. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. — К.: Рада, 1995. — 96 с.
143. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1, 530 с.; Т. 2. — 574 с.
144. *Литвин В. М.* Україна: ХХ століття: У 2 кн. — Кн. 1. — К.: Альтернативи, 2002. — 998 с.
145. *Литвин В. М.* Україна: доба війн і революцій (1920–1921 рр.). — К.: Альтернативи, 2003. — 482 с.
146. *Литвин В. М.* Україна: міжвоєнна доба (1921–1928 рр.). — К.: Альтернативи, 2003. — 512 с.
147. *Лихачев Дмитрий.* Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси. — М.: Современник, 1979. — 410 с.
148. *Ловмянский Х.* Русь и норманы. — М.: Прогресс, 1985. — 304 с.
149. *Лотоцький О.* Автокефалія. — К.: Київська патріархія, 1999. — Т. 1. — 204 с.; Т. 2. — 550 с.

150. *Лук'яненко Л.* Нюрнберг-2. — К.: Нора-Прінт, 2001. — 114 с.
151. *Лук'яненко Л.* Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні. — К.: Вид. дім “Козаки”, 2002. — 48 с.
152. *Лященко Семен.* Нікопольське повстання 1920 року // Кур'єр Кривбасу. — 1995. — № 36. — С. 30.
153. *Мавродин В. В.* К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации // Советская этнография, М.; Л., 1947. — № 4. — С. 84–102.
154. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1920. — К., Темпора, 2003. — 608 с.
155. *Март Н. Я.* Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси // Избр. работы. — М.; Л.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1935. — Т. 5. — С. 44–66.
156. *Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень. — К.: КДУ, 1968. — 184 с.
157. *Мечник С.* У часи воєнного лихоліття. ОУН і УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. — Львів: Край, 1992. — 98 с.
158. *Мірчук Петро.* Українська повстанська армія. 1942–1952: Док. і матеріали. — Львів: Книгозбірня “Прогресива”, 1991. — 448 с.
159. *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (II пол. XIX ст.). — СПб.: Алтея, 2000. — 260 с.
160. *Миллер А.* Образ Украины и украинцев в российской прессе после распада СССР // Полис. — 1996. — № 2. — С. 130–135.
161. *Миллер А.* Укратинофільство // Славяноведение — 1998. — № 5. — С. 28–37.
162. *Миллер А. И.* Национализм и формирование наций. Теоретические исследования 80–90-х годов // Политическая наука. Нация и национализм. — М.: ИНИОН РАН, 1999. — С. 5–18.
163. *Митрополит Іларіон.* Українська церква. Нариси з історії української православної церкви: У 2 т. — Вінніпег, Видання Консистоїї УПЦ в Канаді, 1982. — 366 с.
164. *Молдован А. М.* “Слово о законе и благодати” Иллариона. — К.: Наук. думка, 1984. — 240 с.

165. *Муковський І. Т. Лисенко О. Є. Звитяги і жертвовність. Українці на фронтах Другої світової війни.* — К.: Книга пам'яті України, 1997. — 568 с.
166. *Мюллер Л. Древнерусские сказания о хождении апостола Андрея в Киев и Новгород // Летописи и хроники (1973).* — М.: Наука, 1974. — С. 48–64.
167. *Нагаєвський І. Історія української держави.* — К.: Укр. письменник, 1993. — 412 с.
168. *Наконечний Євген. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями.* — 4-е вид., допов. — Л.: Літературна агенція, 2004. — 352 с.
169. *Наливайко Дмитро. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст.* — К.: Основи, 1998. — 578 с.
170. *Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства.* — М.: АН СССР, Ин-т ист., 1951. — 260 с.
171. *Насонов А. Н. К вопросу об образовании древнерусской государственной территории // Вопросы истории.* — М., 1954. — № 12. — С. 111–114.
172. *Національна ідея — відповідь на виклик часу: Матеріали наук. конф. (Ідея та ініціатива проведення конф. — оргкомітету ВГО "Громадська позиція").* — К., 2001. — 174 с.
173. *Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Док. і матеріали: У 2 ч. Довід.* — К.: Вища шк., 1997. — 740 с.
174. *Національно-культурные объединения Автономной Республики Крым. Справ. пособие.* — Симферополь: Таврида, 1999. — 104 с.
175. *Незалежність України: історичні витоки та перспективи: Матеріали наук.-практ. конф.* — К.: Ін-т історії НАНУ, 1997. — 228 с.
176. *Никольський Н. К. "Повесть временных лет" как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании.* — Л.: Изд-во АН СССР, 1930.— Вып. 19. — 106 с.
177. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ.* — М.: Яз. рус. культ., 2000. — Т. 3. — 720 с.

178. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — 3-те вид. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Острог; Торонто, 2003. — 496 с.
179. *Основи етнодержавознавства.* Підручник. — К.: Либідь, 1997. — 652 с.
180. *Острогорський Георгій.* Історія Візантії вид. — 3-тє вид., допов.: Пер. з нім. — Львів: Літопис, 2002. — 608 с.
181. *Павленко С.* Загибель Батурина. — Чернігів: Ред.-вид. від. обл. упр. по пресі, 1994. — 150 с.
182. *Пайк Володимир.* Корінь безсмертя України. — Л.: Червона калина, 1995. — 236 с.
183. *Памятники литературы Древней Руси XI– начало XII века.* — М.: Худ. лит., 1978. — 462 с.
184. *Памятники литературы Древней Руси XII ст.* — М.: Худ. лит., 1980. — 708 с.
185. *Памятники литературы Древней Руси XIII ст.* — М.: Худ. лит., 1981. — 616 с.
186. *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — 328 с.
187. *Переяславська Рада: історичне значення та політичні наслідки / Упор. М. Т. Товкайло.* — К.: Просвіта, 2003. — 168 с.
188. *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк. — К.: Наук. думка. 1984. — 188 с.
189. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. — К.: Либідь, 1992.
190. *Половецький П.* Геєна вогненна та інші документальні праці до “Книги буття” українського народу. — 3-тє вид., допов. — К.; Х.: Т-во Просвіта, 2002. — 128 с.
191. *Попова Алла.* Ритмы истории. Русь и славяне в поисках прародины. — М.: Ягуза, 2004. — 604 с.
192. *Приселков М. Д.* О болгарских истоках на Руси. “Крещение Руси” в трудах русских и советских историков. — М.: Мысль, 1988. — 334 с.
193. *Приселков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X — XII вв. — СПб.: Тип. Стасюлевича, 1913. — 414 с.
194. *Прицак Омелян.* Походження Русі. — К.: Обереги, 1997. — 1080 с.

195. *Петро Стерчо*. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1930 роках. — Л.: За визвольну Україну, 1994. — 286 с.
196. *Решет О. П., Лисенко О. П.* Українська національна ідея і християнство. — К.: Богдана, 1997. — 124 с.
197. *Різниченко В.* Пилип Орлик. — К.: Друк. Київ. союзу кооп. установ, 1918. — 48 с.
198. *Рогов А. И., Флоря Б. Н.* Формирование самосознания древнерусской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М.: Наука, 1982. — 356 с.
199. *Рыбаков Б. А.* Древние русы // Советская археология. — 1953. — Т. 17. — С. 23–104.
200. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв. — М.: Наука, 1982. — 588 с.
201. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М.: Наука, 1963. — 358 с.
202. *Рудько М. П.* Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). — К.: Вид-во КДУ, 1973. — 204 с.
203. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950 — початок 1990 років. — К.: Вид-во Олени Теліги, 1998. — 720 с.
204. *Русанівський А.* Україна і українці // Наука і суспільство. — 1989. — № 1. — С. 30–36.
205. *Самоквасов Д. Я.* Древние города России. — СПб., 1873. — 166 с.
206. *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси. — М.: Мысль, 1980. — 358 с.
207. *Сахаров А. Н.* Дипломатия Святослава. — М.: Международ. отношения, 1982. — 236 с.
208. *Свідерський Ю. Ю.* Боротьба південно-західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. — К.: Наук. думка, 1983. — 126 с.
209. *Сергієнко П. П.* Соборна Україна: від ідеї до життя. — К.: Т-во “Знання” України, 1993. — 64 с.
210. *Сергієнко Г. Я. Т. Г.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наук. думка, 1983. — 204 с.
211. *Сергійчук В.* Переяславська Рада — трагедія України і програш Європи. — К.: Діокор, 2003. — 136 с.

212. *Сергійчук В.* Трагедія Волині. — К.: Укр. вид. спілка, 2003. — 138 с.
213. *Скоропадський П.* Спогади. — Київ; Філадельфія: Нац. АН України, Ін-т укр. археографії, 1995. — 492 с.
214. *Славяне и скандинавы.* — М.: Прогресс, 1986. — 410 с.
215. “Сепарейшен” України с Россией неизбежен // Московские ведомости. — 1992. — № 1(38).
216. *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* — Ленинград: Наука, 1987. — 438 с.
217. *Смолій В. Р., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К.: Либідь, 1993. — 504 с.
218. *Смолій Валерій, Степанков Валерій.* Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: Проблема державотворення. — К.: Либідь, 1993. — 500 с.
219. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. Проблеми формування еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — 366 с.
220. “Совершенно секретно” ...“Таємно“... — К.: КиМУ, 2003–2004. — 468 с.
221. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — М., Мысль, 1988. — Т. 1–2. — 798 с.
222. *Сталінізм на Україні. 20–30 роки.* — К., 1991.
223. *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К.: Либідь, 1994. — 238 с.
224. *Суворов Виктор.* Тень победы. — Донецк: Изд-во Сталкер, 2003. — 280 с.
225. *Суслопаров Микола.* Розшифрування найдавнішої писемності з берегів Дніпра / Післямова Олександра Знойка // К. — 1986. — № 9. — С. 138–149.
226. *Татищев В. Н.* История Российская. — М.; Л., 1962. — Т. 1. — 500 с.
227. *Терещенко Ю. І.* Україна і європейський світ.: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. — К.: Перун, 1996. — 496 с.
228. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т.* — К.: Дніпро, 2001; Т. 1 (X–XV ст.). — 632 с.; Т. 2, кн. 1. — 560 с.; Т. 2, кн. 2. — 536 с.; Т. 3, кн. 1. — 504 с.; Т. 3, кн. 2. — 576 с.

229. *Тихомиров М. Н.* Начало русской земли // Вопросы истории. — 1962. — № 9. — С. 41–43.
230. *Тихомиров М. Н.* Происхождение названий “Русь” и “Русская земля” // Советская этнография. — 1947. — № 6–7. — С. 60–81.
231. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII — XIII веков — К.: Наук. думка, 1980. — 218 с.
232. *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь // Україна крізь віки. — К.: Альтернативи. — 1998. — Т. 4. — 350 с.
233. *Третьяков П. Н.* Анты и Русь // Советская этнография. — М.; Л., 1947. — № 4. — С. 71–83.
234. *Троцький Лев.* Інструкція агітаторам-комуністам в Україні // Київ. — 1990. — № 12. — С. 112–115.
235. *Трусевич С. М.* Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50–70-х роках XIX ст. — К., 1978.
236. *Тузла: З ким маємо справу?* // День. — 2003. — № 196. — 31 жовт.
237. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць.* — К.: Ін-т історії України, 2003. — 602 с.
238. *Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження* // Зб. наук. праць. — К.: Наук. думка, 1993. — 176 с.
239. *Україна в ХХ столітті (1900 — 2000): Зб. докум. і матеріалів / Упор. В. І. Слісаренко, В. Ю. Гусев, В. Ю. Король та ін.* — К.: Вища шк., 2000. — 350 с.
240. *Україна в ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи.* — К.: міжнар. ін-т лінгв. і права, 2001. — 804 с.
241. *Україна: національна ідея: Матеріали Міжнар. наук. конф.* — К.: КиМУ, 2002. — 788 с.
242. *Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001).* — К.: Альтернативи, 2001. — 696 с.
243. *Українська ідея. Перші речники.* — К.: Знання, 1991. — 182 с.
244. *Українська державність у ХХ ст.* — К.: Політ. думка, 1996. — 434 с.
245. *Українська національна ідея і сучасність.* — Одеса: Астро Принт, 1999. — 252 с.
246. *Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії.* — К.: Наук. думка, 1990. — 558 с.

247. *Українське державотворення*. Акт 30 червня 1941 р.: Зб. док. і матеріалів. — Л., К.: Піраміда, 2001. — 556 с.
248. *Український національно-визвольний рух*. Березень — листопад 1917 р.: Док. і матеріали. — К.: Вид-во Олени Теліги, 2003. — 1022 с.
249. *Ульянов Н. И.* Происхождение украинского сепаратизма. — М.: ИНДРИК, 1996. — 278 с.
250. *Універсали* Богдана Хмельницького 1648 — 1657 р. — К.: Вид-во Альтернативи, 1998. — 382 с.
251. *Універсали українських гетьманів від Івана Мазепи до Івана Самойловича (1657–1687)*. — К., Л.: НТШ, 2004. — 1086 с.
252. *Уроки Переяслава*. До 350-річчя Московсько-Переяславської угоди. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. — К.: КиМУ, 2004. — 452 с.
253. *Федорів Р.* Могили на Україні: жертви сталінських репресій на території західних областей у 1934–1941 рр. // Дзвін. — 1990. — № 7.
254. *Феннел Джон*. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. — М.: Прогресс, 1989. — 270 с.
255. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*. — К.: Фенікс, 1996. — 476 с.
256. *Халєбський Павло*. Країна козаків. — К.: МСП “Козаки”, 1995. — 84 с.
257. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. — К.: Вища шк., 1981. — 246 с.
258. *Хоменко В. Я.* Українська і світова культура: Підручник — К.: Україна, 2002. — 334 с.
259. *Християнство як феномен культури*. — К.: Міжнар. ін-т лінгв. і права, 2000. — 612 с.
260. *Центральна Рада: У 2 т.* — К.: Наук. думка, 1996–1997. — 418 с.
261. *Центральна Рада і український державотворний процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук. конф. 20 берез. 1997.* — К.: Ін-т історії України НАНУ, 1997. — 232 с.
262. *Черкашина Н. К.* Історія України: від найдавніших часів до сьогодення: Навч. посіб. — К.: Професіонал, 2005. — 384 с.

263. *Членов А. М.* Деревлянське походження князя Володимира // УІЖ. — 1970. — № 9. — С. 102–104; № 10. — С. 110–112; № 11. — С. 108–113.
264. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К.: Наук. думка, 1987. — 182 с.
265. *Шамбаров Валерий.* Русь: дорога из глубин тысячелетий. — М.: ЭКСМО Пресс, 2002. — 444 с.
266. *Шаповал Ю. І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.
267. *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб.: Тип. М. А. Александрова, 1908. — 686 с.
268. *Шелест Петро.* Справжній суд ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2003. — 808 с.
269. *Шелухін Сергій.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — 248 с.
270. *Шпорлюк Роман.* Імперії та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії. — К.: Дух і Літера. — 2000. — 354 с.
271. *Штепа П.* Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. — 2-ге вид. — Дрогобич.: Вид. Фірма “Відродження”, 2000. — 352 с.
272. *Шушарин В. П.* Современная буржуазная историография древней Руси. — М.: 1964. — 252 с.
273. *Ющук Іван.* Якою мовою розмовляла Київська Русь. Мова наша українська: Статті, виступи, роздуми. — К.: Прогрес, 2003. — 168 с.
274. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К.: Наук. думка, 1990.
275. *Яременко Василь.* Перший світоч землі української // Митрополит Іларіон Про закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених. — К.: МАУП, 2004. — с. 3 — 28.
276. *Яременко Василь, Сліпушко Оксана.* Ми від роду руського (Суспільно-політична думка України-Русі в епоху Середньовіччя) // Тисяча років суспільно-політичної думки. — К.: Дніпро, 2001. — Т.1. — С. 59–61.

ЗМІСТ

Історія і наш час	3
-------------------------	---

Частина перша

Київська Русь: початки української держави	9
Трипільці. Скіфи-сколоти	10
Хто такі руси?	13
Держава Кия та Києвичів	23
Подніпровська поляно-руська держава Рюриковичів	29
Реформи Володимира Великого	42
Епоха Ярослава Мудрого.	
Київська держава за Володимира Мономаха	55
Київська держава в XII—XIII ст.	
Особливості державницької історії	65
Галицько-Волинська держава як продовження державницького життя русів-українців.	
Монголо-татарська навала	72
Українсько-руські землі між двох мечів	81
Коронування Данила Галицького.	
Спроба повалити ординське панування	86

Частина друга

Відродження Української держави в часи козаччини.

Гетьманщина	95
У складі великого князівства Литовського.	
Україна під Польщею. Козацтво	96
Козацька сила зростає	105
Українська національна революція	113
Перші кроки державотворення	121
Від повстання — до утворення держави	128
Піднесення і падіння держави	138
Доба Руїни.	146
Полишаючи XVII століття	155
Гетьманування Івана Мазепи	161
Гетьманська Україна в роки Північної війни	168

Полтавська катастрофа. Гетьман Пилип Орлик	174
Початок агонії української Гетьманщини. Іван Скоропадський.....	181
Останній гетьман України Кирило Розумовський	188
Україна в складі Російської імперії	202
Правобережна Україна в складі Польської держави	205
Уроки історії XVIII століття	208

Частина третя

Відродження української державницької ідеї

в новітні часи. Українська Народна Республіка

Национальне відродження в XIX столітті. Тарас Шевченко	214
Перші політичні організації	218
Українські громади	227
Нове українство. Драгоманов	236
Російський соціалізм очима українського вченого	244
У пошуках державницької ідеї. Галичина	249
Самоорганізація українців у Галичині	258
Україна вступає у XX століття	265
У вогні Першої світової війни	273
Нове політичне життя	277
Перші успіхи	282
Центральна Рада і більшовицький уряд Росії	290
Боротьба за Українську державність: два уряди — дві влади. Інтервенція	298
Окупація. Гетьман Павло Скоропадський	309
Директорія і ЗУНР	318
Смертельний трикутник	325
Радянська влада в Україні 1919 року. Перша радянська конституція	331
Остання спроба	335
Уроки історії	342
Україна і створення СРСР	345
Посилення партійної диктатури	353
Українська державність драматичної доби 30-х років ...	358
Натиск сталінської диктатури	358

“Новий курс” та його наслідки	362
Конституція 1937 року	383
Боротьба за українську державність	
на західноукраїнських землях	390
Українська державність у роки Другої світової війни	401
Україна напередодні Другої світової війни	401
Українське питання в європейській дипломатії.	
Незалежна держава Карпатська Україна	403
Входження Західної України та інших українських	
земель до складу УРСР і СРСР	409
Початок наступу німецьких армій на СРСР.	
Проголошення Акту відновлення Української держави	414
Окупаційний режим та рух опору в Україні	419
Соціально-політичне становище України після	
завершення Другої світової війни. Новий голодомор.	
Питання Криму	430
Роки “відлиги”: реформи М. Хрущова та їхні наслідки	439
“Доба застою”: наростання кризових явищ	443
Спроби ідеологічних експериментів епохи “застою”	446
Виступ опозиційних сил за суверенітет України	452

Частина четверта

На шляху до незалежності	457
Соціально-політичне становище України	
в 70-х—80-х роках	458
Початок перебудови	460
Виникнення багатопартійності.	
Політична боротьба за владу	465
Проголошення державного суверенітету України	469
Політичне становище України. Українська незалежна	
держава. Проблеми розбудови	476
Створення і реорганізація органів влади незалежної	
Української держави	484
Соціально-економічне та політичне становище	
в незалежній Україні	488
Прийняття нової Конституції України	490
Україна на міжнародній арені	494
“Помаранчева революція” в Україні	505

Додаток

Документи, матеріали	515
Нищення української мови поневолювачами України	516
Гадяцький трактат	524
Пакти конституції та законів вольностей Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)	528
“Решительные пункты”	536
Божьею милостью МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ... ..	546
Манифест о разрушенном Войске Запорожском	547
Об учреждении в Малой России трех наместничеств	553
Про запровадження кріпацтва в Україні	555
О составлении из малороссийских козаков десяти карабинерных полков	555
Об отобрании монастырских малороссийских вотчин в казенное ведомство и о положении жалования на епархии	557
Міністр внутрішніх справ Росії Валуєв	562
“Емский акт” Олександра II 1876 року	563
В. Белінський про Т. Шевченка та його арешт	563
М. Катков про українську мову “Московские ведомости” за 21 червня 1863 року	564
Четвертий універсал Української Центральної Ради	564
Акт відновлення Української Держави	569
З платформи Української Головної Визвольної Ради	570
Організація і чисельний склад УПА	571
“Выслать всех украинцев”	572
Із Постанови ЦК КП(б)У “Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”	573
Із виступу Андрія Малишка на зборах письменників Києва 1956 року	575
Із виступу Андрія Малишка на зборах письменників Києва 1957 року	577
Із листа секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Ю. Маланчука першому секретарю ЦК КПУ В. В. Щербицькому	580
Записка секретаря ЦК КП України В. Ю. Маланчука з пропозиціями щодо посилення боротьби проти націонал-комунізму	583

Інформація ЦК КП України Центральному Комітету КПРС про ідеологічну роботу	584
Повідомлення про створення Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод	589
Декларація Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод	590
Інформація ЦК Компартії України Центральному Комітету КПРС про хід виконання Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших учбових закладах союзних республік”	592
Із Статуту Товариства української мови імені Тараса Шевченка	594
Розподіл населення Української РСР за найчисельнішими національностями та мовою	595
Інформація про створення і перший рік діяльності Народного Руху України та витяг з Програми НРУ	596
З програми Української Республіканської партії	598
Постанова Верховної Ради Української РСР про проголошення незалежності України	599
Акт проголошення незалежності України	599
Список рекомендованої та використаної літератури	601

МАУП

It is the second edition of the educational manual, complemented and extended, about the history of the Ukrainian state system. The author — Raisa Ivanchenko, is a well-known modern historian, writer, author of numerous historical researches and historical novels about the Ukrainian history problems.

A manual is counted on the wide circle of readers — students, teachers, for everyone, who is interested in the problems of formation and evolution of our state history during almost one and a half millennium period of our past.

Навчальне видання
Іванченко Раїса Петрівна
ІСТОРІЯ БЕЗ МІФІВ
Навчальний посібник

Educational publication
Ivanchenko, Raisa P.
HISTORY WITHOUT MYTHS
Educational manual

Відповідальний редактор *С. М. Толкачова*
Редактор *О. І. Маєвська*
Коректор *І. С. Сандул*
Комп'ютерне верстання *М. І. Фадєєва, С. В. Фадєєв*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 15.12.05. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 36,27. Обл.-вид. арк. 35,1.
Тираж 3000 пр. (2-й завод) Зам. № 6-235

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4